

LUDOVICEUM I.

ANTHOLOGIA PHILOSOPHICO-POLITICA

Szerkesztette:
Hörcher Ferenc – Pongrácz Alex

NEMZETI KÖZSZOLGÁLATI EGYETEM

A Ludoviceum I. kötetei:

1. *Anthologia Philosophico-Politica: Fejezetek a politikai gondolkodás történetéből*
2. *Anthologia Historica: Szakaszok Magyarország és Európa történelméből*
3. *Anthologia Hungarica: Szemelvények a kultúra, identitás és nemzet fogalmak tartalmához*

LUDOVICEUM I.

1.

ANTHOLOGIA PHILOSOPHICO-POLITICA **Fejezetek a politikai gondolkodás történetéből**

Szöveggyűjtemény

Szerkesztette:
Hörcher Ferenc – Pongrácz Alex

Oktatási segédanyag

Szerkesztők:

Hörcher Ferenc
Pongrácz Alex

Intézményi koordinátor:

Kis Norbert

Közreműködők:

Horváth Attila, Koller Boglárka, Kovács Gábor,
Schweitzer Gábor, Zachar Péter Krisztián, Szabó Mátyás és munkatársaik

Szakmai koordinátor:

Szabó Ádám

Tantárgyfelelős:

Hörcher Ferenc

Oktatási felelős:

Pongrácz Alex

Kiadja:

Nemzeti Közsolgálati Egyetem – Közigazgatási Továbbképzési Intézet

Felelős kiadó:

Prof. Dr. Kis Norbert rektorhelyettes

A kötetben közölt művek eredeti kiadására vonatkozó információk
a szemelvények jegyzékében olvashatók.

Tartalom

Előszó	8
I. A klasszikus ókor politikai gondolkodása	10
1. Platón: Az állam	10
2. Szent Ágoston: Isten városáról	21
II. A középkor eszmevilága	29
3. Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása	29
4. Szent István király intelmei Imre herceghez	34
5. Aquinói Szent Tamás: A Summa Theologiae kérdései a jogról	41
III. A reneszánsz politikai eszmevilága	54
6. Dante Alighieri: Az egyeduralom	54
7. Niccolò Machiavelli: A fejedelem	56
8. Filofej szerzetes: Levél a rossz napokról és órákról	66
IV. Abszolutizmus, polgári forradalom és dicsőséges forradalom Angliában	73
9. Thomas Hobbes: Leviatán vagy az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma	74
10. John Locke: Második értekezés a polgári kormányzatról	84
V. Politikai gondolkodás a 16–18. századi Magyarországon	91
11. Werbőczy István Hármaskönyve	92
12. Bethlen Gábor végrendelete	110
VI. A francia felvilágosodás és a francia forradalom kora	133
14. Montesquieu: A törvények szelleméről	134
15. Alexander Hamilton – James Madison – John Jay: A föderalista. Értekezések az amerikai alkotmányról	143
VII. Reflexiók a francia forradalomról	152
16. Edmund Burke: Töprengések a francia forradalomról	153
VIII. Az amerikai demokrácia születése	170
17. Alexis de Tocqueville: A demokrácia Amerikában	170
IX. Politikai gondolkodás a 18–19. századi német kultúrában	176
18. Immanuel Kant: Az örök béke	177
19. Karl Marx – Friedrich Engels: A Kommunista Párt kiáltványa	194

X. Liberális és konzervatív politikai gondolkodók a 19. századi Magyarországon	213
20. Széchenyi István: Világ	214
21. Kossuth Lajos: A magyar nemzet Függetlenségi Nyilatkozata	241
XI. A 20. századi politikai gondolkodás irányjai	256
22. Michael Oakeshott: Politikai racionalizmus	257
XII. A 20. század magyar politikai és társadalmi kihívásai és a magyar politikai gondolkodás 1.	283
23. Prohászka Lajos: A vándor és a bujdosó	284
24. Márai Sándor: Röpirat a nemzetnevelés ügyében	299
XIII. A 20. század magyar politikai és társadalmi kihívásai és a magyar politikai gondolkodás 2.	306
25. Bibó István: A zsidókérdés Magyarországon 1944 után	306
XIV. Antiszemitizmus – Az előítéletmotivált gondolkodás feldolgozása	319
26. Nádás Sándor: Fuchs Jenő	319
27. Teleki Pál: Beszéd a felsőházban, 1939. április 15-én	321
A szemelvények jegyzéke	331
Szerzők jegyzéke	333
Válogatott általános irodalom a tantárgyhoz	335

Előszó

Sok szempontból egyedülálló kötetet tart kezében a Tisztelt Olvasó. Az *Anthologia Philosophico-Politica: Fejezetek a politikai gondolkodás történetéből* című szemelvénygyűjtemény ugyanis arra vállalkozik, hogy az Nemzeti Közszolgálati Egyetem korábbi közös modulós tantárgyi kereteit felváltva, azokon a korábbi tapasztalatok alapján változtatva, az újabb módszertani belátásokat kamatoztatva mutassa be az érintett hallgatók számára a politikai gondolkodás több ezer éves hagyományának legnevezetesebb példáit.

A nagy politikai gondolkodók meglátásainak ismertetése, valamint elemzése a politikai eszmék történetének vizsgálati módszerét követi.¹ Ezt a módszert egyaránt magukénak tudhatják a politikai filozófia, az államelmélet, részben pedig az államtan és a politológia művelői, s erre a vállalkozásra számos-számtalan példát találhatunk a hazai tudományos életben is.² Az sem precedens nélküli – bár az előzőhöz képest némileg ritkább –, hogy az emberiség története során felgyülemlett politikai gondolatokról különböző szemelvények ismertetésével próbáljanak átfogó képet nyújtani. Anélkül, hogy az elmúlt évtizedekben keletkezett ilyen tárgyú műveket megpróbálnánk felsorolni, elegendő egy kevésbé ismert, jelentőségében ugyanakkor felbecsülhetetlen antológia említése. A 20. század kiváló magyar filozófusa, Hamvas Béla az előző század derekán állt elő az *Anthologia Humana* című gyűjteményes kötetével, amelyben – szándékai szerint – arra vállalkozott, hogy ötezer év gondolkodástörténetének legillusztrisabb gondolatfolyamait hagyományozza ránk. Hamvas e munka előszavában úgy fogalmazott: „Van valamilyen rejtélyes átalakulás, amelyet csaknem lépésről lépésre követni lehet, valami kifejezhetetlen, lassú, egészen lassú kibontakozás és közeledés a befejezéshez.” A befejezés, a végső cél meglátása szerint nem lehet más, mint emberré lenni. „Felismerni, hogy végül is semmi, de semmi bennünket tökéletesen ki nem elégít, sem érzi a gyönyör, sem gazdagság, sem hírnév, sem hatalom, hanem csak ez az egy: végre, végül embernek lenni.”³

E meglátás szellemében az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy az ókor klasszikus kérdéseitől egészen a 20. századi politikai problémákig ívelően nyújtsunk képet a

¹ Horkay Hörcher Ferenc: A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe. In Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe: John Dunn, John G. A. Pocock, Quentin Skinner és Richard Tuck tanulmányai*. Tanulmány, Pécs, 1997, 287–306. Lásd még: Trencsényi Balázs: *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*. Argumentum, Budapest, 2007, illetve Bayer József: *A politikai gondolkodás története*. Osiris, Budapest, 2003.

² Lásd például Takács József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Osiris, Budapest, 2007; Bayer József: *A politikai gondolkodás története*. Osiris, Budapest, 2003; Egresi Katalin – Pongrácz Alex – Szigeti Péter – Takács Péter (szerk.): *Államelmélet*. Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar, Győr, 2016.

³ Hamvas Béla (szerk.): *Anthologia Humana. Ötezer év bölcsessége*. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1947, 5–6., 12.

politikai gondolkodásról.⁴ Ahhoz azonban, hogy e szellemi túra el tudja érni kívánt célját, talán nem haszontalan, ha a politikai filozófia tárgyát is tisztázzuk. A politikai filozófia a filozófia részének tekinthető, dacára annak, hogy tárgya – a politikai világa – meglehetősen gyakorlatias.⁵ A politikai filozófiai vizsgálódás – a politikáról való racionális gondolkodás legrégebbi formájaként – egy jól meghatározható történeti pályáivet járt be, melynek megértése „a jelen politikai gondjainak és vitáihoz is hozzájárul”.⁶ A politikai filozófia egy egyszerűnek mondható tematikai bontás szerint két nagyobb témakörre tagozódik. Az egyik nagy téma a *kormányzat filozófiája*, amely a belső kohézióval rendelkező, független államok esetén a legjobb államforma meghatározására törekszik. Ezt megelőzi azonban a *politikai rend filozófiája*, ami pedig a politikai rend okait igyekszik megérteni, és ennek nyomán eldönteni, hogy a politikai rend elérhető formái közül melyik tekinthető a legjobbnak.⁷

Szemelvénygyűjteményünkben a politikai eszmetörténet tanulmányozásához mindkét „tematikus egységre” nézve találhat példát az érdeklődő. Adjuk is át az emberiség e nagy gondolkodói számára a szót, nem feledkezve el arról az igazságról, hogy mindaz, amit olvasunk, csak a saját politikai tapasztalataink tükrében nyerheti el végleges jelentését és jelentőségét!

Győr, 2019. december 26.

Pongrácz Alex

Köszönetnyilvánítás

A szemelvénykötet forrásául szolgáló tematikát, annak koncepcióját és szakmai tartalmát Hörcher Ferenc és Szabó Ádám dolgozták ki. A szemelvények összeállításában, a források kiválogatásának egyes fázisaiban Egedy Gergely, Halász Iván, Molnárné Balázs Ágnes, Schweitzer Gábor, valamint Szerletics Antal vettek részt. A kötet összeállításának szakmai koordinációját, a források digitalizálását – a hallgatói kollektíva egyes tagjainak bevonásával – Szabó Mátyás, valamint Pongrácz Alex végezték.

Áldozatos munkájukért köszönetünket fejezzük ki.

⁴ Korábbiól lásd Illényi Domonkos (szerk.): *Szöveggyűjtemény a politikai elméletek tanulmányozásához*. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest, 1983; Bayer József et al. (szerk.): *Szöveggyűjtemény az egyetemes politikai gondolkodás történetéből*. I–II. kötet. Politikai Főiskola Politikaelméleti Tanszék, Budapest, 1988; Paczolay Péter – Szabó Máté (szerk.): *Az egyetemes politikai gondolkodás története. Szöveggyűjtemény*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1990; az államtani tematikájú szövegek vonatkozásában: Takács Péter (szerk.): *Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből*. Szent István Társulat, Budapest, 2003. Konzervatív gondolkodók szövegeit lelhetjük fel az alábbi gyűjteményes kötetben: Kontler László (szerk.): *Konzervatívizmus 1593–1872. Szöveggyűjtemény*. Osiris, Budapest, 2000. Az „alternatív zöld mozgalmak” politikai filozófiai tárgyú szövegeinek gyűjteményére nézve lásd: Scheiring Gábor – Jávor Benedek (szerk.): *Oikosz és polisz. Zöld politikai filozófiai szöveggyűjtemény*. L'Harmattan – BCE TEK – PPKE JÁK – Védegylet, Budapest, 2009.

⁵ A gyakorlati filozófia körébe tartozik a politikai filozófia mellett az etika, a gazdaságelmélet, valamint a társadalomfilozófia is. A téma klasszikus feldolgozásával szolgál Arisztotelész *Nikomachoszi etikája* és *Politikája*.

⁶ Láncki András: *A XX. század politikai filozófiája*. Pallas Stúdió – Attraktor Kft., Budapest, 2000, 5., 12. Az eszmetörténet és a politikai filozófia kapcsolatáról angol nyelven lásd Ferenc Hörcher: *Skinner and Rosanvallon: Reconciling the History of Political Thought with Political Philosophy*. In *Przegląd Politologiczny*, 2015/4., 177–190.

⁷ Hazony, Yoram: *A nacionalizmus erénye*. Ford.: Horváth Judit, Vági Barnabás. Századvég, Budapest, 2019, 62.

I. A klasszikus ókor politikai gondolkodása

A társadalom és az állam lényegéről, az állam céljáról vagy az igazságosságról már az ókori Keleten is vallásos munkák, költői művek és törvénykönyvek tucatjai tettek említést. A rendszeres politikai gondolkodás az állam és a jog kifejlődésével bukkant fel, hiszen ekkor alakultak ki az uralomgyakorlás differenciált szerepei. A politikáról való gondolkodás – a széles körben elfogadott magyarázat szerint – az ókori görögöknél szökött szárba racionális és rendszeres kritikai formában. Az európai szellemi identitás három kútfőjét a görög filozófia, a római jog és a keresztény eszmerendszer alkotja; Theodor Heuss szép formulázása szerint „Európa három hegyről indult ki: a jeruzsálemi Golgota hegyéről, az athéni Akropoliszról és a római Capitoliumról.”⁸ Rémi Brauge ehhez képest a történeti Európát a római modell alapján azonosítja.⁹ Az alábbi fejezetben Platón és Szent Ágoston szemelvényeivel idézzük fel a klasszikus ókori politikai gondolkodás egyes hagyományait. Kapcsolódó témák: *Ludoviceum I./2.*: 1. és *Ludoviceum I./3.*: 1.

Platón (Kr. e. 427?–347) az ókori görög filozófia és politikaelmélet egyik legnagyobb hatású gondolkodója. Az athéni filozófus hatására jellemző, hogy egy sommás vélemény szerint az európai filozófiai tradíció tulajdonképpen nem más, mint egy sor, Platónhoz fűzött lábjegyzet.¹⁰ Irodalmi igénnyel megformált államutópiájában az ideális, tökéletes állam kontúrait kívánta megrajzolni. E munkájában párbeszéd formájában fejtette ki az állammal kapcsolatos meglátásait; e dialógusok visszatérő szereplője Platón mestere, Szókratész, akitől nem maradt fenn írásos emlék, de aki a korabeli Athén egyik legnagyobb hatású gondolkodójának bizonyult.

1. Platón: Az állam

Negyedik könyv

Hol található meg az államban az igazságosságot?

VI. Szókratész: Nos, Arisztón fia, az államalapítással készen is volnánk; most tekints körül benne – megfelelő világításról gondoskodva – magad, s szólítsd testvéredet, meg Polemarkoszt és másokat is, hátha megpillantjuk: hol van az igazságosság és hol az

⁸ Heuss, Theodor: *Reden an die Jugend*. Rainer Wunderlich Verlag, Tübingen, 1956, 32.

⁹ Brauge, Rémi: *A római modell*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba, 1994.

¹⁰ Whitehead, Alfred North: *Process and Reality*. Corrected Edition. The Free Press, New York, 1985, 39.

igazságtalanság, miben különböznek egymástól és melyiket kell választania annak, aki boldog akar lenni, akár titokban marad ez, akár nem, isten és ember előtt.

Glaukón: Szó sincs róla! Hiszen megígérted, hogy velünk nyomozol, mert szentségtörésnek ítélnéd, ha erődhöz képest nem segítenéd minden úton-módon az igazság kiderítését.

Szókratész: Helyes, hogy figyelmeztetsz: így is kell tennem, de aztán ti is segítsetek!

Glaukón: Helyes, úgy teszünk.

Szókratész: Én azt remélem, hogy így megeljük az igazságot. Gondolom, államunk, ha tényleg jól megalapozzuk, tökéletes lesz.

Glaukón: Szükségszerűen.

Szókratész: Nyilván bölcs, bátor, mértékletes és igazságos.

Glaukón: Kétségtelenül.

A négy erény az államban

Szókratész: És ha ezek egyikét-másikat megeljük benne, amit még keresünk, az csak a hátralevő részben rejtezhetik.

Glaukón: Persze.

Szókratész: Mint ahogy ha valamely más területen négy ismeretlen közül az egyiket keressük; ha ezt mindjárt elsőnek felismerjük, ezzel meg is elégszünk; ha viszont előbb a többi hármat ismerjük fel, ezáltal már ismerjük azt is, amit keresünk, hiszen nyilvánvaló, hogy az csak a maradék lehet.

Glaukón: Jól mondod.

Szókratész: Tehát így kell eljárunk a mi esetünkben is, mivel négy dologról van szó?

Glaukón: Világos.

A bölcsesség

Szókratész: Szerintem az államban először a bölcsesség válik nyilvánvalóvá; de itt valami furcsaságot tapasztalunk.

Glaukón: Mit?

Szókratész: Az állam, amelynek kialakulását nyomon követtük, szerintem valóban bölcs, hiszen jó elhatározásokra képes.

Glaukón: Igen.

Szókratész: De éppen ez, a jó elhatározás képessége nyilván valami tudomány, hiszen az ember nem tudatlansággal, hanem a tudomány segítségével jut el jó elhatározásra.

Glaukón: Világos.

Szókratész: Tudomány pedig az államban igen sokféle van.

Glaukón: Persze.

Szókratész: Mármost az államot az ácsok tudománya alapján hívjuk bölcsnek és jó elhatározásra képesnek?

Glaukón: Dehogy! Ezen az alapon csak az ácsmesterséghez értőnek nevezhetnénk.

Szókratész: De nem is a fabútorkészítés tudománya alapján hívjuk bölcsnek, aszerint: hogyan lesznek ezek tökéletesek?

Glaukón: Nem bizony.

Szókratész: Vagy talán a fém vagy más anyag megmunkálásának tudománya alapján?

Glaukón: Ezek alapján sem.

Szókratész: És a földeken növényt termesztő tudomány alapján sem, hiszen akkor csak a földműveléshez értene.

Glaukón: Úgy látszik.

Szókratész: Hát akkor? Vajon nincs-e az általunk imént alapított államban nem egy polgárnak olyan tudománya, amely nemcsak a polgárok valamelyikének érdekében, hanem az egész állam érdekében dönt afelől, miképp jár el leghelyesebben saját polgáraival és más államokkal szemben?

Glaukón: Bizonyára van.

Szókratész: Melyik ez, és kik birtokolják ezt a tudományt?

Glaukón: Ez éppen az örök tudománya, s azoké a vezetőké, akiket az imént tökéletes öröknek nevezünk.

Szókratész: És e tudomány révén vajon minek neveznéd az államot?

Glaukón: Jó elhatározásra képesnek és valóban bölcsnek.

Szókratész: És mit gondolsz, államunkban kik lesznek többen: a kovácsok vagy az ilyen örök?

Glaukón: Sokkal több lesz a kovács.

Szókratész: S valamennyi más ember közül, akiknek tudományuk szerint adunk elnevezést, nem éppen ezek az igazi örök lesznek a legkevesebben?

Glaukón: De mennyire!

Szókratész: Tehát éppen a legcsekélyebb népréteg és rész által – amely az állam élén áll és parancsol – és az ő tudományuk által lesz bölccsé az egész természet szerint alapított állam; és ez – úgy látszik – természetből fogva a legkisebb csoport, és csak őket illeti meg, hogy ama tudományban részesüljenek, amely pedig valamennyi többi tudomány közül egyedül nevezhető bölcsességnek.

Glaukón: Tökéletesen igazad van.

Szókratész: Tehát ama négy jegy egyikét – magam sem tudom, hogyan – már meg is találtuk, magát a bölcsességet és azt is, hogy az államban hol lakozik.

Glaukón: Úgy látom, éppen eléggé megtaláltuk.

A bátorság

VII. Szókratész: Azt sem lesz nehéz felismernünk, hogy hol lakozik az államban az az erény, amelynek révén az államot bátorinak nevezzük.

Glaukón: Hogyan?

Szókratész: Ha valaki az államot gyávának vagy bátorinak ítéli, e tulajdonságokat nem éppen azon csoporton figyeli meg, amely az államért síkraszáll és harcol?

Glaukón: Senki se gondolna más csoportra.

Szókratész: Én legalább nem hiszem, hogy a benne lakozó többi polgár – legyen akár gyáva vagy bátor – döntené el, hogy maga az állam gyáva-e vagy bátor.

Glaukón: Nem is.

Szókratész: Tehát bátor is csak egy csoportja révén lehet az állam, e csoport bizonyos ereje révén. E csoport mindenáron híven megőrzi a félelmes dolgokról vallott hiedelmet, hogy tudniillik ezek valóban félelmesek és olyanok, amilyeneknek a nevelés folyamán a törvényhozó hirdette. Vagy te nem ezt hívod bátorságnak?

Glaukón: Nem értettelek meg jól, mondd kérlek még egyszer.

Szókratész: Azt mondom, hogy a bátorság a „megőrzés” egy neme.

Glaukón: Milyen megőrzésről beszélsz?

Szókratész: Ama hiedelem megőrzéséről, amely a törvény által – a nevelés útján – támad arról, hogy mely dolgok félelmesek, és milyenek ezek; e hiedelem „mindenáron” való megőrzésén pedig azt értem, hogy az ember bánatában, örömeiben, vágyai és félelmei középette konokul tartson ki mellette, és ne tagadja meg. Ha kívánod, szívesen mondok erre egy hasonlatot is.

Glaukón: Kérlek.

Szókratész: Bizonyára tudod, hogy ha a gyapjúfestő a gyapjút bíborszínre akarja festeni, először is a sok színárnyalatból kiválaszt egyet: a fehéret; ezt előre kidolgozza, és körülményes eljárással előkészíti, hogy minél jobban magába szívja a bíbort, és csak azután kezd a festéshez. Az így festett gyapjú színtartó lesz, fényét-színét nem veszti el, akár lúg nélkül, akár lúggal mossák. Ami azonban nem így készül, magad is tudod, milyen lesz, akár más alapszínre, akár fehérre festenek rá, de megfelelő előkészítés nélkül.

Glaukón: Tudom, hogy a mosásban kifakul, és nevetségesen elveszti a színét.

Szókratész: No most képzeld el, hogy tőlünk telhetőleg mi is ilyesmiben fáradoztunk, mikor katonákat válogattunk, és zenével, tornával neveltük őket; hidd el, ezzel csak azt kívántuk elérni, hogy a törvényeket a lehető legszebben, meggyőződésből szívják magukba, mint a gyapjú a festéket, és így – megfelelő természet és nevelés révén – „színtartó” maradjon a félelmes és egyéb dolgokról vallott hitük, s ne mossák ki belőlük a festéket a szörnyű, hatékony lúgok, mint amilyen a gyönyör, amely minden lúgnál, homoknál biztosabban mar; a fájdalom, a félelem és a vágy, amely minden lúgnál erősebb. Nos, ezt az erőt és a félelmetességükről és azok ellentétéről mindenáron

vallott helyes és törvényes hitnek ezt a „megőrzését” nevezem és nyilvánítom bátorságnak – hacsak te nem tudsz jobbat mondani.

Glaukón: Én nem tudok; hiszen az ilyesmikről nevelés nélkül kialakult helyes értelmet, amilyen például az állaté vagy a rabszolgáé, bizonyára nemigen tartod törvényszerűnek, sőt inkább nevezed minden másnak, mint bátorságnak.

Szókratész: Tökéletesen igazad van.

Glaukón: Akkor hát elfogadom, hogy ez a bátorság.

Szókratész: Fogadd is el, legalábbis állampolgári értelemben igazad lesz, ha elfogadod; majd később, ha kívánod, ezt még pontosabban megtárgyaljuk. Egyelőre azonban nem ezt kutattuk, hanem az igazságosságot; ennek felderítése szempontjából, gondolom, ennyi elég is.

Glaukón: Igazad van.

A józan önmérséklet

VIII. Szókratész: Most már csak kettőt kell felismernünk az államban: a józan önmérsékletet, és ami egész fejtegetésünk célja: az igazságosságot.

Glaukón: Nagyon helyes.

Szókratész: Nos, miért ne fedezhetnénk fel az igazságosságot, mellőzve egyelőre az önmérséklettel foglalkozást?

Glaukón: Nem tudom, de nem is szeretném, ha már előbb felfedeznénk, mert akkor már nem vizsgálánánk meg többé az önmérsékletet; ha kedvezni akarsz nekem, ezt vizsgáljuk előbb!

Szókratész: Szívesen, ha így nem teszek helytelenül.

Glaukón: Vizsgáld!

Szókratész: Hát vizsgáljuk meg! Így, első pillantásra sokkal inkább hasonlít valami egybecsöndüléshez, összhanghoz, mint az előbbieket.

Glaukón: Hogy érted?

Szókratész: Az önmérséklet bizonyos rend, a gyönyöröknek és a vágyaknak a megzabolázása. Ahogy mondani szokták, hogy – tudom is én, hogyan – „erőt vesz magán”, és ahogy más ilyesmiket emlegetnek, mint az önmérséklet nyomait. Igaz?

Glaukón: Mindenesetre.

Szókratész: És nem nevetséges ez a kifejezés: „erőt vesz magán”? Hiszen aki önmagánál erősebb, az nyilván gyengébb is önmagánál, és aki gyöngébb, az erősebb is: mindezt ugyanarról állítjuk.

Glaukón: Miért ne?

Szókratész: Szerintem e kifejezés azt jelenti, hogy magában az emberben – a lelkében – van egy jobb és egy rosszabb rész; s mikor a természettől fogva jobb rész a rosszabbat megzabolázza, erre mondjuk – dicséretképpen –, hogy „erőt vesz magán”; ha pedig a rossz nevelés vagy társaság révén a rosszabbik rész, amely viszont a nagyobbik, legyőzi a jobbik, de kisebb részt, ezt – mint szégyenletes dolgot – megrójuk, és az ilyenről mondjuk, hogy „gyöngébb önmagánál”, és az ilyen jellemet hívjuk fegyelmezetlennek.

Glaukón: Úgy látszik.

Szókratész: Tekints most a mi új államunkra; e két lehetőség egyikét fedezed fel benne; el kell ismerned, hogy méltán hívjuk „önmagánál erősebb”-nek, mert aminek a jobb része uralkodik a rosszabbon, azt magát mérséklőnek, azaz „önmagánál erősebb”-nek kell neveznünk.

Glaukón: Rátekintek államunkra, és látom, hogy igazad van.

Szókratész: Ama sok és sokféle vágyat, gyönyört és fájdalmat pedig leginkább a gyermekekben leljük meg, no meg a nőkben, cselédekben, az úgynevezett szabad emberek között pedig a hitvány tömegben.

Glaukón: Nagyon is.

Szókratész: Viszont csak kevés emberben leled meg az egyszerű és mérsékelt érzelmeket, amelyeket ésszel és helyes hittel az értelem vezérel: a legjobb természetűekben és a legjobban neveltekben.

Glaukón: Igaz.

Szókratész: Ezt is mind megtalálhatod az államunkban; csak hogy itt a hitvány tömeg vágyait elnyomják a csekély számú, de legkiválóbb elem vágyai és értelme.

Glaukón: Csakugyan.

IX. Szókratész: És ha egyáltalán elmondhatjuk egy államról, hogy „erőt tud venni” a gyönyörökön és a vágyakon, valamint „önmagán”, a mi államunkról ezt igazán elmondhatjuk.

Glaukón: Feltétlenül.

Szókratész: És nem mondhatjuk eszerint magát mérséklőnek is?

Glaukón: De igen.

Szókratész: S ha egyáltalán valamely államban a vezetők és alárendeltek egyetértenek abban, hogy kiknek kell uralkodniuk, ez az egyetértés a mi államunkban is meglesz. Nem gondolod?

Glaukón: De, a legnagyobb mértékben.

Szókratész: És szerinted a polgárok mely csoportjában lakozik az önmérséklet, ha így viselkednek? A vezetőkben vagy a vezetettekben?

Glaukón: Mindkettőben.

Szókratész: Ugye jól sejtettük az imént, hogy az önmérséklet valami összhanghoz hasonlít?

Glaukón: Hogyan?

Szókratész: Nem úgy, mint a bátorság vagy a bölcsesség, amely az állam egy csoportjában lakozik, s így változtatja az egészet bölccsé, bátorrá. Az önmérséklet közvetlenül áthatja az egészet, és teljes összhangban alakítja a leggyöngébbeket éppúgy, mint a legerősebbeket vagy középszerűeket, ha akarod, gondolkozásukban, ha akarod, erejükben, vagy épp vagyonukban, vagy más effélében. Tehát méltán tekintjük ezt az egyetértést önmérsékletnek, vagyis a rosszabb és kiválóbb természetűek összehangolásának arra nézve, hogy melyik rész uralkodjék az államban és az egyes emberben.

Glaukón: Tökéletesen így látom én is.

Szókratész: Legyen; az első három képességet már felfedeztük, ha szabad így vélekednünk; mi lehet a negyedik, amely révén az állam még részt nyerhet az erőnyben? Világos már, hogy csak az igazságosság lehet.

Glaukón: Világos.

Az igazságosság

Szókratész: Most aztán, Glaukón, mint a vadászoknak, körül kell állnunk a bokrot és lesnünk, nehogy elszökjék az igazságosság, és eltűnván, megfoghatatlanná legyen. Világos ugyanis, hogy valahol itt van; lesd tehát, iparkodj megpillantani, és szólj, ha előbb veszed észre, mint én.

Glaukón: Bár észrevenném! De több hasznomat veszed, ha csak kísérőül alkalmazol, aki meglátja, amit mutatnak neki.

Szókratész: Kövess hát és imádkozzál velem együtt.

Glaukón: Megcselekszem, csak vezess.

Szókratész: Csakhogy ez a hely, úgy látszik, nehezen járható, árnyba borított; nagyon sötét és kínos felfedezni. Mégis, induljunk!

Glaukón: Jó, induljunk.

(Szókratész:) Ekkor én megpillantottam valamit, és felkiáltottam:

Szókratész: Hahó, hahó, Glaukón, alighanem nyomon vagyunk, most már nem szökik meg tőlünk.

Glaukón: Ez jó hír.

Szókratész: Ejnye, de nagy csacsiság esett velünk!

Glaukón: Micsoda?

Szókratész: Úgy tetszik, kedves barátom, már rég, sőt kezdettől fogva itt hever lábunk előtt, és mégsem láttuk; nevetségesek vagyunk; mint ahogy az ember néha keres valamit, pedig a kezében van, mi sem oda néztünk, hanem a messzibe bámultunk, így aztán nem lelhattünk rá.

Glaukón: Hogy érted ezt?

Szókratész: Úgy, hogy már régen beszélünk és hallunk róla, csak nem fogtuk föl, hogy valami módon róla beszéltünk.

Glaukón: De hosszú ez a bevezetés! Szeretném már a velejét hallani!

X. Szókratész: Halld meg hát, mit akarok mondani. Amit államalapításunkkor, a kezdet kezdetén leszögeztünk, hogyan kell mindenképp cselekednünk – szerintem éppen ez vagy ennek egy fajtája az igazságosság. Márpedig azt szögeztük le, és – ha emlékszel

– gyakran mondogattuk, hogy az állambeli teendők közül mindenki csak egyfajta munkával foglalkozzék, azzal, amelyre természete szerint a legrátermettebb.

Glaukón: Ezt gyakran mondtuk.

Szókratész: Azt is sokszor hallottuk, de magunk is mondogattuk: az igazságosság lényege, hogy végezze mindenki a maga dolgát, és ne kapjon bele sokféle szakmába.

Glaukón: Bizony mondogattuk.

Szókratész: Gondolom, kedves barátom – ha megfelelő módon valósul meg –, alighanem ez az igazságosság, hogy tudniillik ki-ki végezze a maga munkáját. Tudod-e, miből következtetem ezt?

Glaukón: Nem én! De mondd meg!

Szókratész: Azt hiszem, azok után, amikről már beszéltünk – az önmérséklet, a bátorság és az értelem után –, államunkban csak az marad hátra, ami épp erőt ad ezek születéséhez, majd pedig biztosítja fennmaradásukat is, míg csak bennük fészkel. Márpedig azt mondtuk, ha már megleltük az első hármat, a maradék negyedik csak az igazságosság lehet.

Glaukón: Szükségszerűen.

Szókratész: Ám ha azt kellene eldöntenünk, hogy megvalósulva e négy közül melyik teszi az államot leginkább jóvá, nehéz volna döntenünk, vajon a vezetők és vezetettek egyetértése, vagy a félelmes és nem félelmes dolgok törvényes hitének megőrzése a katonák lelkében, vagy a vezetők értelme és ébersége, avagy leginkább az teszi-e jóvá az államot, ha gyermekekben, asszonyokban, szolgában, szabad emberben, iparosban, vezetőben és vezetettben benne lakozik az, hogy mindegyik mint egyén végzi a maga munkáját, és nem kontárkodik bele sokféle dologba.

Glaukón: Bizony ebben nehéz volna döntenünk; hogyan is volna nehéz!

Szókratész: Az állam erénye szempontjából vajon győztes párbajt vívna bölcsességgel, önmérséklettel és bátorsággal az az erő, amely arra szolgál, hogy ki-ki végezze a maga munkáját?

Glaukón: Nagyon is.

Szókratész: Tehát mint államerény az igazságosság győz a többi erényen?

Glaukón: Mindenképpen.

Szókratész: Most vizsgálj meg más oldalról is, vajon ugyanarra jutsz-e? Az államban a vezetőket teszed meg ítélőbíróknak?

Glaukón: Miért ne?

Szókratész: Vajon ítélkezésükben törekszenek-e másra jobban, mint hogy senki se vegye el a másét és tőle se vegyék el az övét?

Glaukón: Nem, csakis erre törekszenek.

Szókratész: Mert ez az igazság?

Glaukón: Ez.

Szókratész: Tehát abban is egyet kell értenünk, hogy saját tulajdonunk birtoklása és saját dolgunk végzése az igazságosság.

Glaukón: Így van.

Szókratész: De lássuk, egyetértesz-e velem ezekben is? Ha az ács ráadná a fejét a cipész munkájára, a cipész pedig az ácséra, akár úgy, hogy kicserélnék szerszámaikat és keresetüket, akár úgy, hogy ugyanaz a személy megpróbálná mindkét szakmát, és a többi is mind kicserélné – hiszed-e, hogy ez igen ártana az államnak?

Glaukón: Nemigen ártana.

Szókratész: De ha egy iparos vagy más pénzkereső természetű ember vagyona, hívei tömege, testi ereje vagy más ilyesmi miatt fölfuvalkodva a harcos rendbe tolakodnék, vagy a harcosok közül valaki a tanácsosok és a vezető örök rendjébe, noha méltatlan erre, és ezek kicserélnék eszközeiket és keresetüket, vagy pedig ugyanaz a személy mindezt egyidejűleg művelné – azt hiszem, te is úgy látnád, hogy ezek csereberéje és sokféle kontárkodása vést hozna államunkra.

Glaukón: Feltétlenül.

Szókratész: Tehát e három rendnek sokféle kontárkodása és csereberéje az államra a legnagyobb vést hozná, és ezt joggal hívhatnánk kártevésnek.

Glaukón: Pontosan annak.

Szókratész: Márpedig mit nevezel igazságtalanságnak? Nem a saját államunkkal szemben elkövetett legnagyobb kártevést?

Glaukón: De igen.

XI. Szókratész: Tehát ez az igazságtalanság. És most mondjuk ki az ellenkezőjét: ha a pénzkeresők, a segédek és az örök vezető rendje mind a maga munkáját végzi az államban, az előbbivel szemben ez az igazságosság, vagyis: ez igazságossá teszi az államot.

Glaukón: Mindez szerintem is így van.

Jánosy István fordítása

Szent Ágoston (Kr. u. 354–430), eredeti nevén Aurelius Augustinus hippói püspök a késő római és kora keresztény kor gondolkodója, a patrisztika – a korai egyházatyák korának – jeles képviselője. A keresztény bölcselet nézeteire, világlátására döntő befolyást gyakorolt a teológia és az erkölcsstan, ám a *De civitate Dei* lapjairól az állammal kapcsolatos nézetei is hosszan rekonstruálhatók. Gondolatai hosszú évszázadokon keresztül hatottak a politikáról való gondolkodásra; különösen nagy hatással volt a reformáció elindítóira.

2. Szent Ágoston: Isten városáról

Negyedik könyv IV. fejezet

Az igazságosság nélküli országok rablóbandákhoz hasonlítanak.

Az igazságosság megszüntetésével tehát mivé válnak az országok, ha nem hatalmas rablóbandákká? Mert a rablóbanda is mi egyéb, mint parányi birodalom? Ez is emberekből álló csapat. A vezér parancsolata kormányozza, a közösségi egyezség fűzi össze, és a megállapodási feltétel szerint osztozkodnak a zsákmányon. Ha egy ilyen gonosz banda az elvetemült emberek csatlakozása által annyira megnövekszik, hogy már bizonyos vidéket a kezébe kerített, akkor letelepszik, városokat foglal el, népeket igaz le, és felveszi a királyság többet mondó elnevezését, amelyet már most is nyilvánosan használ, nem mintha megszűnt volna kapzsisága, de most már nem lehet emiatt megtorolni. Mindenesetre találóan és helyesen válaszolt Nagy Sándornak egy elfogott kalóz. Ugyanis, amikor a király ezt az embert megkérdezte, hogy mi jogon nyugtalanítja a tengert, a kalóz teljes vakmerőséggel így szólt: „Azon a jogon, amelyiken te a föld kerekességét nyugtalanítod. De mivel én ezt csekély számú hajóval viszem véghez, ezért rablónak neveznének, téged pedig hadvezérnek, mivel nagy hajóhaddal követed el ugyanazt.”¹¹

Földváry Antal fordítása

¹¹ Cicero: *De republica*. III. 14.

Tizenkilencedik könyv XIII. fejezet

Az egyetemes béke semmiféle zavaró körülmény közepette sem választható el a természet törvényétől, amíg mindenki az igazságos bíró hatalma alatt el nem érkezik Isten rendelkezésének megfelelően oda, amit megérdemelt, saját akaratának megfelelően.

A test békéje tehát részeinek kiegyensúlyozott rendje; az ésszel nem bíró lélek békéje az ösztönök rendezett nyugalma; az ésszel bíró lélek békéje a megismerés és a cselekvés rendezett harmóniája; a test és a lélek együttesének békéje a rendezett élet és a lelkes lény épsége; a halandó ember és Isten közötti béke az örök törvény alá rendezett hitbeli engedelmesség; az emberek egymás közötti békéje a rendezett harmónia; a család békéje az együtt élők rendezett egyetértése a parancsolást és engedelmeskedést illetően; a polisz-közösség békéje a polgárok rendezett egyetértése a parancsolást és engedelmeskedést illetően; a mennyei Város békéje a legmagasabb szinten rendezett és egyetértő közösség Isten élvezetében és egymás Istenben való élvezetében: a béke minden dologban a rend nyugalmi állapota. A rend pedig a hasonló és különböző dolgok mindegyikének helyét kijelölő elrendezés. Ennélfogva a boldogtalanoknak, annyiban, hogy boldogtalanok, nincs békéjük, nélkülözik a rend adta nyugalmat, amelyben nincs zavaró mozzanat; ha viszont méltán és igazságosan boldogtalanok, e boldogtalanságukban sem lehetnek a renden kívül; jóllehet nincsenek kapcsolatban a boldogokkal, hanem, a rend törvénye alapján, éppenséggel elkülönülnek tőlük. Mégis az a helyzet, hogy ha zavaró körülmény nélkül vannak, akkor valamiféle megfelelésben vannak az őket körülvevő dolgokkal, ezért valamiféle nyugalomban, s következésképp valamiféle békében is vannak. Azért nyomorultak mégis, mert, jóllehet van valamennyi nyugalomuk, és ennyiben nem érznek fájdalmat, de nincsenek olyan körülmények között, ami a teljes biztonság lenne, és ahol nem volna szabad fájdalmat érezniük; még nyomorultabbak lennének azonban, ha magával azzal a törvénnyel nem lenne békéjük, amely a természet rendjét kormányozza. Amikor fájdalmat érznek, a fájdalmat kiváltó mozzanatot illetően zavar támad a békében, de még mindig megvan a béke abban a részben, amelyben nincs meg az égető fájdalom, és amelyet illetően a rendezettség nem esett szét. Tehát, ahogy van valamiféle élet fájdalom nélkül, fájdalom azonban nem lehetséges valamiféle élet nélkül, ugyanúgy van valamiféle béke háború nélkül, háború azonban valamiféle béke nélkül nem lehetséges: nem annyiban, hogy háború, hanem annyiban, hogy akik viselik, és akik ellen viselik, mind valamiféle természettel bírnak, és ez semmiképpen sem lenne így, ha nem valamiféle béke szerint állnának fenn.

Ezért tehát létezik olyan lény, amelyben nincs semmi rossz, sőt amelyben nem is lehet semmi rossz; ezzel szemben nem létezik, és nem lehetséges olyan lény, amelyben semmi jó nincs. Ezért még az ördög természete sem rossz valami annyiban, amennyiben természet; az ördögöt visszájára fordulása teszi rosszá. Az ördög nem maradt meg az igazságban,¹² de az Igazság ítéletét nem kerülhette el; nem maradt meg a rend nyugalmaiban, de ezzel nem menekülhetett ki a rendező hatalma alól. Az Istentől

¹² Jn 8,44. [János evangéliuma, 8. fejezet, 44.].

származó jó, amely megvan a természetében, nem vonta ki őt Isten igazságossága alól, amely büntetésével visszaállította a rendet; Isten nem az általa belé teremtett jót üldözte benne, hanem a rosszat, amit elkövetett. Nem vette el tehát teljességében, amit adott: elvett valamit és meghagyott valamit, hogy legyen, ami fájdalmat érez azért, amit Isten elvett. Maga a fájdalom tanúskodik a jóról: mind az elvett, mind a meghagyott jóról. Ha nem maradt volna jó, nem lenne, ami fájjalja az elvesztett jót. Rosszabb a bűnös akkor, ha örül az igazságosságon esett csorbának, viszont az, aki szenved, az épségén esett csorbát fájjalja, amennyiben szenvedéséből semmi jót nem nyer. Mivel mindkettő, az igazságosság is, az épség is jó, és a jó elvesztése miatt inkább fájdalmat, mint örömet kell érezni – persze akkor, ha nem kárpótol érte valami nagyobb jó, márpedig jobb a lélek igazságossága, mint a test egészsége –, ezért megfelelőbb, ha az igazságtalan fájjalja a büntetést, mint ha örül a bűnnek. Ahogyan tehát a bűnben elvesztett jó miatti öröm az akarat rosszságának tanúja, úgy a büntetésben elvesztett jó miatti fájdalom a természet jóságának tanúja. Aki ugyanis fájjalja természetének elveszített békéjét, az a béke valamiféle maradékának erejében fájjalja azt: e maradék alapján kedves neki önnön természete. Így igazságos, hogy a végső büntetés során a gonoszok és az istentelenek szenvedéseikkel sirassák a természetes javak csorbulását, felismerve azok elvevőjét, a legigazságosabb Istent, akit mint ugyanezen javak legbőkezűbb adományozóját megvetettek. Isten tehát, minden lény legbölcsebb alkotója és rendezője, aki az emberi fajt a föld legnagyobb ékességeként létrehozta, meghatározott, a földi étellel harmonizáló javakat adott az embernek: e világi békét az üdvösen, sértetlenül, saját fajával közösségben élt halandó élet mértéke szerint, továbbá ennek a békének a megvédéséhez vagy visszaszerzéséhez szükséges eszközöket, például az érzékszerveinkhez kellő és megfelelő állagban érkező dolgokat, mint a fény, a hang, a belélegezhető levegő, az iható víz, meg mindaz, ami alkalmas az ember testének táplálására, befedésére, gondozására és díszítésére; és adta mindezt Isten azzal a teljesen igazságos kikötéssel, hogy aki halandó állapotában helyesen használja fel ezeket a halandók közötti békével harmonizáló javakat, az még többet és jobbat fog kapni: a halhatatlanság békéjét, az ennek megfelelő dicsőséget és tisztességet, hogy örvendjen Istennek és embertársának Istenben, míg ellenben, aki másként tesz, az emezeket se kapja meg, és amazokat is elveszítse.

Tizenkilencedik könyv XIV. fejezet

A földi és az égi rend, illetve törvény gondoskodik az emberi közösség feletti uralomról, amely uralom gondoskodása által szolgálja ezt a közösséget.

Tehát minden földi dolog használata a földi béke gyümölcisére irányul a földi városban, a mennyei Városban pedig ugyanez az örök béke gyümölcisére irányul. Ezért ha ésszel nem bíró élőlények lennénk, akkor testrészeink rendezett harmóniáján és a kívánságok nyugalmi állapotán kívül semmire sem törekednénk; azaz a test nyugalmán és a vágyak bőséges kielégítésén kívül semmire, hogy a test békéje a lélek békéjét szolgálja. Ha ugyanis az ésszel nem bíró léleknek nincs meg a testi békéje, lelki békéje is veszélyben forog, mert a lélek nem tudja elérni a vágyak megnyugvását, hiszen a kettő együtt

szolgálja azt a békét, amely a lélek és a test között áll fenn, azaz a rendezett életet és az épség békéjét. Ahogy ugyanis a lelkes lények láthatóan szeretik a test békéjét, mivel menekülnek a fájdalomtól, és szeretik a lélek békéjét, mivel szükségleteik kielégítése céljából követik vágyaikat és kívánságait, ugyanúgy amikor menekülnek a haláltól, azt is kellőképpen megmutatják, mennyire szeretik azt a békét, amely a lelket és a testet hozza bennük harmóniába. Mivel azonban az embernek ésszel bíró lelke van, mindezt, vagyis ami közös benne az állattal, aláveti az eszes lélek békéjének: eszes lélekrészével kigondol valamit, majd aszerint cselekszik, hogy megismerése és cselekvése rendezett megfelelésben legyen; ezt nevezzük az ésszel bíró lélek békéjének. Azt, hogy ne kínozza fájdalom, ne zavarják meg vágyai, és ne válják semmivé a halálban, azért kell akarnia, hogy megismerje a hasznosat, és ennek megismerése nyomán rendezze be életvitelét. Ahhoz azonban, hogy az emberi elme, gyengesége miatt, a megismerésre való törekvése során ne essen bele valamiféle veszedelmes tévedésbe, szüksége van az isteni tanításra, hogy annak feltétlenül engedelmességen, és szüksége van az isteni segítségre, hogy szabadon engedelmességen neki. De amíg halandó testében él, az Úrtól távol bolyong, addig hitben jár, nem pedig látásban.¹³ Ezért mind testi, mind lelki békéjét, mind pedig a teste és lelke közötti békét arra a békére irányozza be, amely a halandó ember és a halhatatlan Isten között áll fenn: ez az örök törvény alá rendezett hitbeli engedelmisség. Mármint a két fő parancsban, amelyben a tanító Isten a maga szeretetét és a felebarát szeretetét tanítja,¹⁴ a szeretés három tárgyát találja meg az ember: Istent, saját magát és felebarátját. Önmaga szeretésében az nem téved, aki Istent szereti; ebből következik, hogy Isten iránti szeretetében gondoskodik felebarátjáról is, hiszen az a parancsolat, hogy úgy szeresse Őt, mint saját magát. Így gondoskodik feleségéről, gyermekeiről, rokonairól és más emberekről, akikről csak tud, és ugyanezért kívánja meg, hogy szükséghelyzetben felebarátja is gondoskodjék őróla. Ugyancsak Isten szeretete miatt él békességben minden emberrel, amennyire rajta áll, egyfajta emberi béke szerint, ami a rendezett harmónia, aminek az a rendje, hogy először is senkinek se ártsunk, másodsorban, akinek csak tudunk, használjunk. Elsősorban tehát az övéiről való gondoskodás van meg az emberben; ehhez van ugyanis a legalkalmasabb és a legkönnyebb hozzáférése mind a természet rendje, mind az emberi közösség rendje szerint. Ezért mondja az Apostol: Aki pedig az övéiről, legfőképpen családtagjairól nem visel gondot, az megtagadja a hitet és rosszabb a hitetlennél.¹⁵ Innen származik a családi béke, ami az együtt élők rendezett egyetértése a parancsolást és engedelmeskedést illetően. Azok parancsolnak ugyanis, akik gondoskodnak, a férj a feleségnek, a szülők gyerekeiknek, az urak a rabszolgáknak; illetve azok engedelmeskednek, akikre a gondoskodás irányul az asszonyok férjüknek, a gyermekek szüleiknek, a rabszolgák uraiknak. Az igaz, azaz a hitből élő¹⁶ ember házában azonban a parancsolók is szolgálnak azoknak, akiknek parancsolnak. Nem uralomvágyból parancsolnak ugyanis nekik, hanem a gondoskodás kötelessége miatt, nem a basáskodás gőgjével parancsolnak, hanem a gondoskodás irgalmával.

¹³ 2Kor 5,6 sk. [Pál második levele a korinthusiakhoz, 5. fejezet, 6–7.].

¹⁴ Mt 22,35 skk. [Máté evangéliuma, 22. fejezet, 35–36.]; Mk 12,30 skk. [Márk evangéliuma, 12. fejezet, 30–31.].

¹⁵ 1 Tim 5,8. [Timóteushoz írt I. levél, 5. fejezet 8.].

¹⁶ Hab 2,4. [Habakuk próféta könyve, 2. fejezet, 4.].

Tizenkilencedik könyv XV. fejezet

A természetes szabadság és szolgaság: a szolgaság első oka a bűn, mert a rosszakaratú ember akkor is szolgája saját vágyainak, ha nem áll más ember szolgasága alatt.

Ezt írja elő a természet rendje, így teremtette Isten az embert. Azt mondta neki, uralkodjék a tenger halain és az ég madarain és minden csúszómászón, amely a földön kúszik.¹⁷ Ám azt akarta Isten, hogy a saját képére teremtett eszes lény kizárólag az ésszel nem bíró lényeken uralkodjon; hogy ember ne uralkodjon emberen, csakis az állatokon. Pontosan ezért lettek először igaz pásztorok az állatok számára, nem pedig királyok az emberek számára, hogy Isten ezzel is az agyunkba vesse, mit kíván a teremtett lények rendje, és mit követel a bűnösök érdemtelenége. Így látjuk be, hogy joggal kerül a bűnös szolgai állapotba. Ezért nem is olvasunk a Szentírásban sehol rabszolgáról azt megelőzően, amikor Noé, az igaz férfiú e szóval illette fia bűnét.¹⁸ Bűne miatt érdemelte ki tehát ezt, nem természete miatt. A latinban a rabszolga szó állítólag abból ered, hogy a háborúban a győztesek azokat, akiket joggal megölhettek volna, megkímélték, és rabszolgákká tették: a rabszolgákat (*servi*) tehát a „megkímélés” (*servare*) okán nevezik így. Ám ez sem lenne lehetséges a bűn büntetése nélkül. Ugyanis az igazságos háborúban az ellenség bűne miatt folyik a harc, és minden győzelem, még ha a gonoszoknak jut is, Isten ítéletével alázza le a legyőzötteket, vagy azért, hogy korrigálja, vagy azért, hogy megbüntesse a bűnöket. Tanú erre Isten embere, Dániel: amikor rabszolgaságba jutott, és megvallotta a maga és népe bűneit Isten előtt, szent fájdalommal tanúsította, hogy fogságának a bűn az oka.¹⁹ A szolgaság első oka tehát a bűn, ezért kerül az ember egy másik emberrel az alávetettség köteléke szerinti kapcsolatba. Ez csak Isten ítélete alapján lehetséges, akinél nincs igazságtalanság, és aki tudja, hogyan ossza ki a különböző, és pedig épp a vétkesek érdeme szerint különböző büntetéseket, amint Ő maga, a mindenség Ura mondja: Mindaz, aki bűnt cselekszik, a bűn szolgája.²⁰ Ezért szolgál sok hívő ember is olyan uraknak, akik gonoszak, de maguk sem szabadok, mert mindenki annak a szolgálatába kerül, ami őt legyőzte.²¹ És bizony még mindig szívesebben szolgálunk egy másik embernek, mint vágyunknak, hiszen, hogy mást ne említsek, maga az uralomvágy az, ami uralmával a legkíméletlenebbül dúlja fel az ember szívét. Márpedig a béke olyan rendje szerint, amelyben emberek vannak egymásnak alávetve, épp annyit használ az alacsony helyzet azoknak, akik szolgálnak, mint amennyit árt a felsőbbrendű helyzet gőgje azoknak, akik uralkodnak. Hiszen a természet szerint, amellyel Isten az embert eredetileg megalkotta, senki sem szolgája sem a másik embernek, sem a bűnnek. Ám a szolgaságot mint büntetést is az a törvény szabályozza, amely a természetes rend megőrzését rendeli, és tiltja annak megzavarását, mert ha az ember nem tett volna e törvény ellen, akkor nem lenne mit a rabszolgaság büntetésével sújtani. Ezért inti az Apostol a rabszolgákat, hogy vessék alá magukat uraiknak, és szívből, jó szándékkal szolgálják őket:²² azért ugyanis, hogy ha uruk uralma alól felszabadulni

¹⁷ Ter 1,26. [Teremtés könyve, 1. fejezet, 26.].

¹⁸ Ter 9,25.

¹⁹ Az etimológia téves, a rabszolga (*servus*) a szolgálni (*servire*) igével függ össze, nem a *servare* (megőrizni) szóval.

²⁰ Dán 9,5 skk. [Dániel könyve, 9. fejezet, 5–6.].

²¹ 2Pét 2,19. [Péter apostolnak közönséges második levele, 2. fejezet, 19.].

²² Ef 6,5. [Pál levele az efezusiakhoz, 6. fejezet, 5.].

nem is tudnak, maguk tegyék szolgátságukat szabadsággá ezen a módon, azzal, hogy nem megalázó félelemből, hanem hitbeli szeretettel szolgálnak mindaddig, amíg véget ér az igazságtalanság, eltűnik mindennemű emberi főség és uralom, és Isten lesz minden mindenben.²³

Tizenkilencedik könyv XVI. fejezet

Az uralom igazságos gyakorlása

Tény, hogy igazságos ősatyáinknak már voltak rabszolgáik. Ám ők a családi békét úgy kormányozták, hogy az e világi javakat illetően a fiak örökségét megkülönböztették rabszolgáikétól, ellenben Isten tiszteletét illetően, amitől az örök javak várhatók, egyforma szeretettel gondoskodtak familiájuk minden tagjáról.²⁴ Ezt írja elő a természet rendje, olyannyira, hogy innen ered a családapa (*paterfamilias*) elnevezés is, amely olyan széles körben elterjedt, hogy még azok is e névvel büszkélkednek, akik igazságtalanul uralkodnak házukban. Az igazi családapák viszont családjuk minden tagjával gyermekeikként törődnek, hogy szeressék Istent és érdemeket szerezzenek előtte, vágyódva kíváncsoznak eljutni a mennyei házba, ahol már nem lesz szükség a halandóknak való parancsolás munkájára, mivel nem lesz szükség a gondoskodás munkájára sem, mert ott már boldogok lesznek halhatatlanságukban. Amíg azonban idáig eljutunk, az atyáknak, akik uralkodnak, többet kell túrniük, mint a szolgáknak, akik engedelmessé válnak. Ha pedig a ház egy tagja engedetlenségével megzavarja a családi békességet, és ezért szóval, testi fenytéssel vagy más igazságos, megengedett és az emberi közösség által jóváhagyott büntetéssel megbüntetik, ez annak az érdekét szolgálja, aki a büntetést kapja, hogy harmóniába kerüljön a békével, amelytől elrugaszkodott. Ahogy nem jótett segítségnyújtással elősegíteni, hogy a nagyobb jó elveszzen, ugyanúgy nem ártatlanság engedékenyen hagyni, hogy a nagyobb rossz következzen be. Az ártatlan, nem ártó ember dolga nemcsak az, hogy ne okozzon kárt senkinek, hanem az is, hogy visszatartsa a bűntől, vagy megbüntessen érte annak érdekében, hogy a vétkest helyreigazítsa a büntetéssel, vagy másokat visszatartsa a példával. Az ember családjának a városközösség kiindulópontjának vagy részecskéjének kell lennie, márpedig minden kiindulás valamely neki megfelelő végre irányul, továbbá minden rész annak az egésznek a teljességére irányul, amelynek része, ezért eléggé nyilvánvaló és logikus, hogy a családi béke a városközösség békéjére irányul; más szóval az együtt élők parancsolást és engedelmességet illető rendezett egyetértése a városközösség parancsolást és engedelmességet illető rendezett egyetértésére irányul. Ezért a családapának a városközösség törvényéből kell átvennie azokat a rendelkezéseket, amelyekkel háza népét kormányozza, hogy ez harmóniában legyen a város békéjével.

²³ 1Kor 15,24,28. [Pál első levele a korinthusiakhoz, 15. fejezet, 24, 28.]

²⁴ A latin familia, család fogalma ugyanis magában foglalja a teljes háznépet a rabszolgákkal együtt: a család, a familia és a ház, domus szinte szinonimák. Ugyanez a helyzet az Ószövetségben is.

Tizenkilencedik könyv XVII. fejezet

Miben van béke a mennyei közösség és a földi város között, és miben van közöttük széthúzás?

Csak hogy a nem hitből élő emberek családjá a földi élet mulandó dolgaitól és javaitól várja a békét, míg a hitből élők családjá a jövőre és örökként ígért javakat várja, a mulandó földi dolgokat pedig úgy használja, mint jövevény: nem úgy, hogy ezek fogságukban tartás és letérítsék őt arról az útról, amelyen Isten felé igyekszik, hanem úgy, hogy fenntartsa magát, és könnyebben viselje a romlandó, s ezért a lelket elnehezítő test terheit,²⁵ és a lehető legkevésbé súlyosbítsa azokat. Ezért mind a két fajta ember egyaránt használja a halandó élethez szükséges dolgokat, e használat célja azonban sajátos, erősen eltér a két esetben. A nem hitből élő földi város is vágyik a földi békére, s a parancsolásban és az engedelmességben való egyetértést abban rögzíti, hogy a halandó élethez tartozó dolgokat illetően valamiféle konszenzus jöjjön létre az emberi érdekek között. A mennyei Város, vagyis inkább annak a földi halandóságban zárandókló és hitből élő része szükségképp ugyancsak felhasználja ezt a fajta békét, amíg meg nem szűnik az a helyzet, amelyben erre a békére szükség van, azaz maga a halandóság helyzete. Így ez a város, amíg a maga zárandok életét mintegy a földi város mellett, fogságban éli, de úgy, hogy már megkapta a megváltás ígését és, mintegy zálogul, a Szentlélek ajándékát, nem habozik engedelmességni a földi várost kormányzó és a halandó élet fenntartásához alkalmazkodó földi törvényeknek, és pedig azért, hogy – lévén a változandóság velük közös élethelyzete – a változandósághoz tartozó dolgokban béke legyen a két város között. Ám a földi városnak megvannak a maga bölcsei – ezeket az isteni tanítás elítéli –, akik a maguk feltevései alapján vagy démonok által rászedve azt hiszik, hogy a földi dolgok számára sok istent kell megnyerni, akik különböző működési szférái alá vannak rendelve a különböző dolgok: az egyikre a test tartozik, a másikra a lélek, a testen belül az egyikre a fej, a másikra a nyak, és a többi testrész is külön-külön más istenekre, ugyanígy a lelken belül szintén más istenségre tartozik a tehetség, másra a tanulás, megint másra a harag, másra a kívánságok; aztán a megélhetéshez tartozó dolgokon belül más istenre tartoznak a háziállatok, másra a búza, másra a bor, a pénzügyek, a hajózás, a harc és a győzelem, másra a házasság, másra a szülés és a termékenység, és megint más istenekre a többi dolog. Ezzel szemben a mennyei Város tudja, hogy csak egy Istent kell tisztelni, és hívó kegyességgel úgy ítéli, hogy egy Istennek kell olyan módon szolgálni, amit a görögök *latreíának* neveznek, és ami csakis Istennek jár. Ezért történt, hogy a mennyei Város számára a vallás törvényei nem lehettek közösek a földi várossal, ezért tartotta szükségszerűnek e törvények védelmében ellene mondani a földi városnak, terhére lenni azoknak, akik másként vélekedtek, haragjukat, gyűlöletüket és az üldözések támadását elviselni – kivéve azt a néhány esetet, amikor a hívók nagy száma keltette félelem és Isten segítségével el tudta fordítani az ilyen szándékokat. Ezért tehát a mennyei Város földi zárandoklása idején minden népből hívja polgárait, minden nyelvből egybegyűjti zárandok közösségét, és nem törődik a különbségekkel az olyan szokások,

²⁵ Vesd össze Bölcs 9,15. [Bölcsesség könyve, 9. fejezet, 15.].

törvények, intézmények esetében, amelyek révén a népek a földi békét keresik, vagy fenntartják. Ezekből semmit sem számol fel, vagy rombol le, ellenkezőleg, amennyiben nem akadályozzák az egyetlen hatalmas, igaz Isten tiszteletét tanító vallást, megőrzi és követi őket, hiszen, jóllehet a törvények a különböző népeknél különbözőek, mind egy és ugyanazon célra, a földi békére irányulnak. A mennyei Város is él tehát zarándokútja során a földi békével, védelmezi és óhajtja az emberi érdekek közötti konszenzust a halandó élethez tartozó dolgokat illetően, amennyiben ezt hitének és vallásának sérelme nélkül megteheti. A földi békét pedig a mennyei békére irányozza be, amely olyannyira valóságos, hogy az eszes teremtmény egyedül ezt tarthatja és nevezheti békének, mert ez a legmagasabb szinten rendezett harmonikus közösség Isten élvezetében, és egymás Istenben való kölcsönös élvezetében. Ha majd ide elérkezünk, az nem halálos élet lesz, hanem teljességgel életes élet; testünk nem lelki test lesz, amely, miközben romlik, elnehezíti a lelket, hanem szellemi test, amelynek nem lesz hiánya semmiben, és teljes valójában az akarat kormányozza. Ilyen békéje van az embernek, amíg a hitben zarándokol, ebből a hitből él igaz emberként, közben pedig amarra a békére irányul minden jó cselekedete, amit Istenért és felebarátaiért tesz, mivel a Város élete teljességgel közösségi élet lesz.

Heidl György és Dér Katalin fordítása

II. A középkor eszmevilága

A középkor századaiban első ízben valósulhatott meg Európa szellemi egysége; a kontinens vallási alapú egységét – a Római Birodalom katonai alapú egységével szemben – a *Respublica Christiana* közösségeszménye hozta létre. Európa ebben az időszakban konkrét politikai területté, emellett spirituális térré is vált: a keresztény népek földrajzilag körülhatárolható politikai közösségévé, amely sikerrel határolta el magát a pogányok politikai területeitől.²⁶ A politikáról és az államról való gondolkodásra e századokban óhatatlanul is rányomta a bélyegét az a küzdelem, amelyet a pápaság és a császárság folytatott egymással az autoritás birtoklása érdekében: az egyház ugyanis e korszakban döntő szóval bírt a világi hatalom struktúráinak formálásában. A gazdag középkori kánonból Bíborbanszületett Konstantin, Szent István és Aquinói Szent Tamás egy-egy szemelvényét dolgozzuk fel. Kapcsolódó témák: *Ludoviceum I./2.*: 2. és *Ludoviceum I./3.*: 2.

VII. Kónsztantinosz – közismertebb nevén Bíborbanszületett Konstantin (905–959) – bizánci császár 952-ben vetette papírra *A birodalom kormányzásáról* címmel a fiára áthagyományozott gondolatait. A mű egyfajta kormányzástani kézikönyvként is felfogható; a császár a kormányzása során felgyülemlett tapasztalatokat osztja meg – a Bizánci Birodalom igazgatásán túlmenően a birodalommal kapcsolatban álló népekre, azok életmódjára, vezetőire, társadalmi viszonyaira is kitérve. Külön kiemelendő, hogy a munka a magyarsággal összefüggésben is számos megállapítást tartalmaz, ekként a magyar őstörténet egyik komoly forrásának számít.

3. Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása

A rómaiak Krisztusban, az örök királyban való császára fiához Romanoszhoz az Istenkoronázta Bíborbanszületett Császárhoz

Előszó

A bölcs fiú örvendezteti atyját, és a szerető atya gyönyörködik az okos fiában. Mert az Úr értelmet ad, mikor szólani kell, és fület hozzá a hallásra, nála a bölcsesség kincsestára, és tőle adatik minden tökéletes ajándék; trónra ülteti a császárokat és uralmat ad nekik mindenek felett. Most hát hallgass rám, fiam, és ha elsajátítottad ezt az oktatást, bölcs leszel az okosak előtt, és okosnak fognak tartani a bölcsek; áldani

²⁶ Schmitt, Carl: *Der Nomos der Erde im Völkerrecht des Jus Publicum Europaeum*. Duncker & Humblot, Berlin, 1950, 27–28.

fognak téged a népek, és nemzetek sokasága magasztalni fog. Szerezz jártasságot abban, amit mindenekelőtt tudnod kell, és megfontoltan vedd kézbe a birodalom kormányát. Fontold meg a jelen dolgokat, és tanulmányozd az eljövendőket, hogy tapasztalatokat szerezz és belátást, és nagy dolgokat fogsz véghez vinni. Imé, tanítást adok neked, hogy az ebből származó tapasztalásból és tudásból okulván, a legjobb elhatározásokat és a közérdeket illetően ne kövess el hibát: először is, hogy melyik nép miben használhat s miben árthat a rómaiaknak, és hogy melyik nép ezek közül melyiket és hogyan tudja egyenként megtámadni és leigázni, ezután szólok ezek telhetetlen és kielégíthetetlen lelkületéről, és hogy mi mindent követelnek esztelenségükben, azután meg az idegen népek közti különbségekről, eredetükről, szokásaikról, életmódjukról, lakóföldjük fekvéséről és éghajlatáról, kiterjedéséről és méreteiről, azonkívül arról, ami bizonyos alkalmakkor a rómaiak és a különböző népek közt történt, ezek után pedig arról, hogy koronként milyen újítások léptek életbe államunkban, sőt mi több, az egész római birodalomban. Ezekről elmélkedtem magamban, és elhatároztam, hogy megismertetem ezeket veled, az én szeretett fiammal, hogy tudomást szerezz arról, hogy ezeknek a népeknek mindegyike miben különbözik egymástól, és arról, hogy hogyan kell ezekkel bánni, őket a magunk számára megnyerni vagy hadakozni és szembeszállni velük. Mert rettegni fognak tőled, mint aki nagyra termettél, futni fognak előled, mint a tűztől; ajkuk elnémul, és szavaid nyílként sebzik meg őket. Félelmetesnek fogsz tetszeni előttük, és orcád láttára reszketés fogja el őket. S a Mindenható oltalmazni fog téged, és értelemmel ruház fel majd Teremtőd; eligazítja lépteidet, és megingathatatlan alapra helyez. Trónod olyan előtte, mint a nap, szeme pillantása feléd fog irányulni, s nem érhet téged semmi baj, mert ő az, aki eleve kiszemelt, elválasztott anyád méhétől, s adta uralmát neked, aki mindenek felett kiváló vagy, és mint menedéket dombra állított, mint arany szobrot a magasba, mint várost emelt a hegyre, hogy elhozzák neked ajándékaikat a népek, és leboruljanak előtted a föld lakói. Te pedig, Uram Istenem, akinek uralma örök és romolhatatlan, vezérelj azt, aki általad tőlem származott, legyen a te orcád tekintete őrajta, s füled hajoljon könnyörgéseire. Fedezze őt kezed, uralkodjék az igazságért, vezesse őt jobbod; úgy igazgasd útjait színed előtt, hogy megőrizze rendeléseidet. Omoljanak le ellenei orcája előtt, és nyalják a port ellenségei. Árnyékolják be nemzetségének törzsét a termékenység lombjai, s termésének árnyéka borítsa be a császári hegyeket, mert te általad uralkodnak a császárok dicsőítve téged örökkön örökké.

13.

A türkökkel szomszédos népekről.

A türkökkel a következő népek határosak: a tőlük nyugatabbra lévő vidéken Frankország, északabbra a besenyők, a délre eső vidéken Nagy Moravia, azaz Szvatopluk országa, melyet ezek a türkök teljesen végigpusztítottak és elfoglaltak. A hegyek felé pedig a horvátok határosak a türkökkel.

A besenyők is meg tudják támadni a türköket s őket alaposan kifosztani, ahogyan előbb a besenyőkről szóló fejezetben mondtuk.

Fiam, irányítsd elméd tekintetét szavaimra, és sajátítsd el, amit meghagyok neked, és a kellő időben előveheted majd mintegy az atyai kincstárból a gondolatok gazdagságát és fitogtathatod az elmésség áradatát. Tudd meg hát, hogy valamennyi északi népnek mintegy a természetében rejlik a mohó, telhetetlen és soha ki nem elégíthető pénzsóvárság, minek következtében mindent megkívánnak, minden után esengnek, s kívánságaiknak nem szabnak határt, hanem mindég többre vágyódnak, és csekély szolgálat fejében nagy haszonra akarnak szert tenni. Ezért az ő idéetlen kéréseiket és orcátlan követeléseiket meggyőző, okos szavakkal és ügyes mentségekkel kell elhárítani és visszautasítani, melyek, amennyire azt a tapasztalatokból le tudtuk szűrni, mintegy vázlatosan összefoglalva ilyenfélék lesznek.

Ha valaha majd akár a kazárok, akár a türkök, akár az oroszok, vagy valami más északi és szkíta nép, amint ez sokszor megesik, azt fogja kérni és követelni, hogy valamilyen szolgálatuk vagy teljesítményük fejében küldjenek nekik a császári öltözetekből, koronákból vagy díszruhákból, akkor neked úgy kell mentegetőznöd, hogy: „Ezeket a díszruhákat és koronákat, melyeket ti fejdísznek neveztek, nem emberek készítették, nem is emberi mesterkedés eszelte ki vagy csinálta azokat, hanem, amint a régi történelem titkos könyveiben írva találjuk, amikor az Isten ama nagy Konstantint, az első keresztény uralkodót császárrá tette, ő küldte neki angyala útján ezeket a díszruhákat és koronákat, melyeket ti fejdísznek neveztek, és megparancsolta neki, hogy helyezze ezeket az Isten nagy és szent székesegyházába, amelyet éppen az Isten lényegében rejülő bölcsességnek nevével Ajja Szofiának neveznek, és hogy ne öltse fel azokat mindennap, hanem csak amikor az Úrnak nagy nyilvános ünnepe köszönt be. Így hát Isten parancsából helyezte oda ezeket, melyek a templom szentélyében a szent oltár felett függnek és egyházi ékességül szolgálnak. A többi császári öltöny és palást ezen a szent oltáron fekszik kiterítve. Amikor pedig elkövetkezik a mi Urunk és Istenünk, Jézus Krisztus ünnepe, a patriarcha ezek közül a díszruhák és koronák közül előveszi az alkalomnak megfelelőket és hozzáállókat, s elküldi a császárnak, és az mint Isten szolgálja és diakónusa viseli, de csak a díszmenetben, és használat után ismét visszajuttatja azokat a székesegyházba, s azok ott vannak elhelyezve. Mitöbb, az Isten székesegyházának erre a szent oltárára Konstantinnak, a szent és nagy császárnak átka is fel van írva, ahogyan neki az Isten angyala útján meghagyta, miszerint ha a császár valamilyen használatra vagy alkalomra vagy valami idéetlen kívánság folytán azokból venni akarna és vagy maga akarná bitorolni, vagy másoknak ajándékozni, vessék átok alá mint ellenséget és Isten parancsolatainak megszegőjét s közönségek ki az egyházból, ha pedig ő maga hasonlókat akarna csináltatni, azokat is az Isten székesegyháza kapja valamennyi főpap és a szenátus kifejezett hozzájárulása alapján; és sem a császárnak, sem a patriarchának, sem más valakinek nem áll hatalmában ezeket a díszruhákat és koronákat az Isten szent székesegyházából elvenni. És nagy borzalom fenyegeti azokat, akik ezek közül az isteni rendelések közül bármit is meg akarnának dönteni. Mert egy császár, név szerint Leó, aki Kazáriából vett feleséget, esztelen vakmerőségében elvett egyet ezek közül a koronák közül, noha nem volt az Úrnak ünnepe, és azt a patriarcha beleegyezése nélkül fejére tette. Tüstént kelés ütött ki homlokán, és annak kínjaitól gyönyörtetve nyomorultul fejezte be életét, s idő előtti halálát idézte elő. Miután e vakmerőséget tüstént nyomon követte a megtorlás, attól fogva szabály lett, hogy amikor a császár koronázására sor kerül,

előbb megesküszik és biztosítékot ad, hogy nem fog merészelní semmit se tenni, se tervezni a rendelkezésekkel és a régtől fogva megőrzött hagyományokkal ellentétben, és csak ezután koronázza meg őt a patriarcha és végzi el és teljesíti az illető ünneppel kapcsolatos teendőket.”

Ugyanígy kell a csövekből kilőtt folyékony tűzről is gondoskodnod és rá ügyelned, úgy hogy ha egyesek merészelnék ebből is kérni, mint ahogyan tőlünk is gyakran kértek, ilyen szavakkal tud visszautasítani és elhárítani őket, hogy: „Ezt is Isten nyilvánította ki angyal útján az első keresztény császárnak, a szent Konstantinnak, és tanította meg rá. Ugyanettől az angyaltól erre vonatkozólag is szigorú parancsolatokot kapott, miként erről atyáinktól és nagyatyáinktól hiteles értesülésünk van, hogy az csupán keresztények közt és a tőlük kormányozott császári városban készíttessék, másutt pedig egyáltalán ne, és azt semmiféle más népnek el ne küldjék, se meg ne tanítsák rá őket. Ennélfogva ez a nagy császár, hogy az utána következőknek is bizonyoságot nyújtson róla, az Isten székesegyházának szent oltárára átkokat íratott fel, hogy aki ebből a tűzből más népnek adni merészelt, azt se kereszténynek ne nevezzék, se valami méltóságra vagy uralomra ne érdemesítsék, hanem ha lenne is valami ilyenje, abból is vessék ki, helyezték mindörökre átok alá és bélyegezzék meg, akár császár, akár patriarcha, akár bármilyen más ember, akár előljáró, akár alattvaló az, aki történetesen megkísérelné ezt a parancsot áthágni. És arra intett minden buzgó istenfélőt, hogy legyenek készek azt, aki megpróbál ilyet tenni, mint közös ellenséget és e nagy parancs megszegőjét megölni és a legrettenetesebb és legszörnyűbb halállal sújtani. Megegett pedig egyszer, minthogy a gonoszság mindég megtalálja útját, hogy egyik hadvezérünk, aki bizonyos pogányoktól tetemes ajándékokat kapott, adott nekik ebből a tűzből, de Isten nem túrvén, hogy ez a vétek megtorlatlanul maradjon, amikor az Isten szent székesegyházába készült belépni, égből alászálló tűz emésztette meg és pusztította el őt. És attól fogva nagy félelem és rettegés szállta meg mindenkinék a lelkét, és többé soha senki, se császár, se előljáró, se magánember, se hadvezér, se semmiféle ember egyáltalán nem merészelt ilyesmire még csak gondolni sem, nemhogy megpróbálta volna megtenni vagy végrehajtani.”

De térj át másra és kutasd és véd elmédbe az esztelen és illetlen követelés egy másik fajtájának megfelelő és hozzá illő szavakat. Ha ugyanis valaha e megbízhatatlan és becstelen északi fajok közül valamelyik nép azt kérné, hogy a rómaiak császárával rokonságba jusson, vagy úgy, hogy annak leányát kapja, vagy pedig hogy saját leányát adja feleségül, hogy az akár a császárnak, akár a császár fiának a felesége legyen, ezt az esztelen követelésüket is vissza kell utasítanod a következő szavakat mondván: „Erre a dologra nézve is fel van írva a keresztények egyetemes székesegyházának, az Ajía Szofiának szent oltárára a nagy és szent Konstantin rendelkezése és félelmetes és megmászhatatlan parancsa, hogy a rómaiak császára sohase létesítsen rokoni kapcsolatot a római szertartástól eltérő és idegen szokásokat követő, különösképpen pedig más hitű és keresztetlennépekkkel, kivéve egyes-egyedül a frankokat; mert csak ezeket vette ki az a nagy férfiú, a szent Konstantin, mivel ő maga is arról a vidékről származott, hiszen a frankok és rómaiak közt sok rokonság és keveredés jött létre. És miért hagyta meg, hogy a rómaiak császárai csupán ezekkel létesítsenek házassági megállapodásokat? E vidékek és nemzetségek ősi hírneve és előkelősége miatt. De bármelyik más néppel nem tehetik meg ezt, hanem azt, aki ezt meg merné

tenni, mint az ősi hagyományoknak és a császári intézkedéseknek megszegőjét, töröljék a keresztények sorából és sújtsák átokkal. De az előbb említett Leó császár, aki, mint fentebb mondtuk, törvénytelenül és vakmerően, az akkori patriarcha beleegyezése nélkül elvette a székesegyházból a koronát s fejére tette, és gonosz merényletéért rövidesen méltóképpen meg is lakolt, még arra is vetemedett, hogy lefitymálva semmibe vette annak a szent császárnak ezt a rendeletét, amely, ahogy azt már világosan kifejtettük, a szent oltárra volt felírva, s mihelyt egyszer túltette magát az Isten félelmén és az ő rendelkezésin, Kazária kagánjával is házassági megállapodást létesített, leányát feleségül vette, és ennek következtében nagy gyalázatot hozott mind a római birodalomra, mind saját magára, mint aki az ősi rendeleteket érvénytelenítette és semmibe vette; csakhogy ő nem is volt igazhitű keresztény sem, hanem eretnek és képpromboló. Ezért a törvénytípró istentelenségei miatt az Isten egyházából egyszer s mindenkorra ki van közösítve és átok alatt áll, mint Isten és a szent és nagy császár, Konstantin rendeletének megszegője és felforgatója. Mert hogyan is lenne megengedett dolog az, hogy keresztények hitetlenekkel házassági közösségre lépjenek és rokonságba kerüljenek, mikor az egyházjog tiltja ezt, és az egész egyház a keresztények rítusától idegennek és azon kívül állónak tekinti azt? Vagy melyik engedte meg ezt a rómaiak kiváló és bölcs császárai közül?” Ha pedig ezzel szemben azt hozzák fel, hogy: „Hát akkor Romanosz úr, a császár bárdoltalan és tanulatlan ember volt és nem azok közül való, akik ősidőktől fogva a császári és nemes nemzetségből való, és ezért sok mindenben inkább önfejűen és önkényesen cselekedett, és ebben sem az egyházi tilalomnak nem engedelmeskedett, sem a nagy Konstantin rendeletét és parancsát nem követte, hanem az ő önhitt és önkényes gondolkodásmódja következtében, mely nem ismert erényt és nem volt hajlandó a helyeset és jót követni s az atyánktól ránk maradt rendeletekhez igazodni, vetemedett erre a cselekedetre, s mindössze azt a tetszetős ürügyet hozta fel, hogy e tettével a keresztény foglyok oly nagy tömegét váltja ki, és hogy a bulgárok is keresztények, s velük egyhitűek, s hogy egyébként is a férjhez adott nem egyeduralkodó és törvényes császár leánya, hanem a harmadik és utolsó helyen álló, még alárendelt és az uralkodás ügyeiben semmiféle hatalommal nem bíró társcsászáré; pedig az már igazán nem különbség, hogy más valakiről, aki a császári nemes családdhoz távolabb vagy közelebb álló nőrokonok közül való, volt-e szó, hogy az utolsó helyen állónak és csaknem semmi hatalommal nem rendelkezőnek a leánya volt-e? Mivel az egyházjog és az egyházi hagyomány és a nagy szent császár, Konstantin parancsa és rendelkezése ellenére tette ezt, az említett Romanosz urat életében sok gáncs, kárhoztatás és gyűlölet érte mind a szenátus, mind a nép egésze, mind pedig magának az egyháznak a részéről, olyannyira, hogy a gyűlölet az ő végéből is nyilvánvalóvá lett, s halála után ugyanúgy becsmértlik, kárhoztatják és megvetéssel sújtják őt, mint aki a nemes római államhoz méltatlan és nem illő újítást hozott be. „Mert minden népnek, különböző szokásai és más és más törvényei és intézményei lévén, kötelessége a sajátjait érvényre juttatni és az élet megújítására szolgáló közösségeket ugyanabból a népből létesíteni és kialakítani. Mert mint ahogyan minden egyes állat a saját fajtájabeliekkel párosodik, éppen úgy jogos, hogy minden egyes nép ne más fajúakkal és más nyelvűekkel, hanem a saját fajtájabeliekkel és azonos nyelvet beszélőkkel létesítsen házassági közösségeket. Mert ebből szokott származni a kölcsönös egyetértés, érintkezés, barátságos közlekedés és

együttélés; az idegen szokások és elütő törvények viszont természetesen inkább ellenségeskedést, összeütközést, gyűlöletet és viszályt szülnék, ami nem baráti érzületet és közösséget, hanem ellenségeskedést és ellentétet szokott létrehozni. És úgy van, hogy azoknak, akik törvényesen akarnak uralkodni, nem kell utánozni és buzgón követni azt, amit egyesek tudatlanságból vagy önfejűségből cselekedtek, hanem azoknak a dicső tetteit, akik törvényesen és igazságosan uralkodnak, kell szem előtt tartaniok, mint nemes és utánzásra méltó példaként szolgáló mintaképeket, és meg kell kísérelnie, hogy ő maga is azok szerint irányítsa minden ténykedését, mert az ő ilyen önfejű cselekedetei folytán bekövetkezett vége – Romanosz úrra gondolok – elég intő példa annak a számára, aki az ő gonosz tetteit utánozni akarná.”

Szükséges, hön szeretett fiam, hogy egyebek közt megismerd a következőket is, amennyiben ezek ismerete nagy hasznodra lehet és még jobban fokozhatja a csodálatot irántad. Ezek megint az idegen népek közti különbségekre, eredetükre, szokásaikra, életmódjukra és lakóföldjük fekvésére és éghajlatára, kiterjedésére és méreteire vonatkoznak, amint a következőkben bővebben ki vannak fejtve.

Moravcsik Gyula fordítása

I. (Szent) István (975–1038) a magyar állam alapítójaként bérelte ki örökös helyét a magyar történelem panteonjában, de igazgatásszervező és hittérítő tevékenysége is kiemelkedő jelentőséggel bír. Azáltal, hogy 1000. december 25-én a fejére helyezték a Rómából hozott koronát, első királyunk a nyugati kereszténység vérkeringésébe kapcsolta be Magyarországot. Az 1027-ben kelt *Intelmeket* fiához, a trónörökös Imre herceghez intézte, morális és kormányzással kapcsolatos tanácsokkal látva el őt.

4. Szent István király intelmei Imre herceghez

Mivel megértem s mélyen átérzem, hogy amit csak Isten akarata megteremtett s nyilvánvaló eleve elrendelése elrendezett mind a kiterjedt égboltozaton, mind az egybefüggő földi tájakon, azt törvény élteti s tartja fenn, s mivel látom, hogy mindazt, amit Isten kegyelme bőséggel adott az élet előnyére és méltóságára, tudniillik királyságokat, konzulságokat, hercegségeket, ispánságokat, főpapságokat s más méltóságokat, részben isteni parancsok és rendeletek, részben világiak, valamint a nemesek meg az élemedett korúak tanácsai és javaslatai kormányozzák, védik, osztják fel és egyesítik, s mivel bizonyosan tudom, hogy minden renden valók a föld bármely részén, bármilyen méltóságot viseljenek, nemcsak kíséretüknek, híveiknek, szolgálóknak parancsolnak, tanácsolnak, javasolnak, hanem fiaiknak is, úgy hát én sem resteltem, szerelmetes fiam, hogy neked még életemben tanulságokat, parancsokat, tanácsokat, javaslatokat adjak, hogy velük mind a magad, mind alattvalóid életmódját ékesítsed, ha majd a legfőbb hatalom engedélyével utánam uralkodni fogsz. Illik pedig, hogy odaadó figyelemmel hallgatván eszedbe vésd apád parancsait, az isteni bölcsesség intelme szerint, mely Salamon szájából szól:

Hallgass, fiam, atyád intelmére,
s ne vedd semmibe anyád tanítását!...

[Hallgasd hát meg, fiam, fogadd el szavaimat,]
akkor nagy lesz száma élted éveinek.

Ebből a mondásból tehát észbe veheted, ha azt, amit atyai gyöngédséggel parancsolok, megveted – távol legyen! –, nem szívelnek többé sem Isten, sem az emberek. De halljad az engedetlen parancsszegők esetét és vesztét. Ádám ugyanis, kit az isteni alkotó, valamennyi létező teremtője a maga hasonlatosságára formált, s minden méltóság örökösévé tett, széttörte a parancsok bilincset, s nyomban elvesztette a magas méltóságokat meg a paradicsombéli lakást. Isten régi, kiválasztott s kivált kedvelt népe is, amiért szétszaggatta a törvények Isten ujjával kötözött kötelékét, különbözőképpen pusztult el: részben ugyanis a föld nyelte el, részben tűz emésztette el, részint egymást koncolta fel. Salamon fia is, félrevetve apja békéltető szavait, gőggjében pöffeszkedve kardcsapásokkal fenyegette a népet apja ostorsuhintásai helyett, azért sok rosszat túrt el országában, végül is kivetették onnan. Hogy ez véled ne történjék, fogadj szót, fiam; gyermek vagy, gazdagságban született kis cselédem, puha párnák lakója, minden gyönyörűségben dédelgetve és nevelve, nem tapasztaltad a hadjáratok fáradságait s a különféle népek támadásait, melyekben én szinte egész életemet lemorzsoltam. Itt az idő, hogy többé ne puha kásával étessenek, az téged csak puhánnyá s finnyássá tehet, ez pedig a férfiaság elvesztegetése s a bűnök csiholója és a törvények megvetése; hanem itassanak meg olykor fanyar borral, mely értelmet tanításomra figyelmessé teszi. Ezeket előrebocsátván térjünk a tárgyra.

I. A katolikus hit megőrzéséről

Mint hogy a királyi méltóság rangját csakis a hívők és a katolikus hitet vallók nyerhetik el, ezért parancsainkban a szent hitet tesszük az első helyre. Ha a királyi koronát meg akarod becsülni, legelőször azt hagyom meg, tanácsolom, illetve javaslom és sugallom, kedves fiam, hogy a katolikus és apostoli hitet akkora buzgalommal és éberséggel őrizd, hogy minden Istentől rendelt alattvalódnak példát mutass, s valamennyi egyházi személy méltán nevezzen igaz keresztény hitvallású férfinak; enélkül bizony, tudd meg, sem kereszténynek, sem az egyház fiának nem mondanak. Akik ugyanis hamisat hisznek, vagy a hitet jó cselekedetekkel teljessé nem teszik, fel nem ékesítik, minthogy a hit tettek híján meghal, sem itt nem uralkodnak tisztességgel, sem az örök uradalomban vagy koronában nem lesz részük. Ám ha a hit pajzsát tartod, rajtad az üdvösség sisakja is. Mert e lelki fegyverekben szabályszerűen harcolhatsz láthatatlan és látható ellenségeid ellen. Hiszen az apostol ezt mondja: „Csak az nyeri el a babérkoszorút, aki szabályszerűen küzd.” A hit tehát, melyről beszélek, a következő: higgy erősen a mindenható Atyaistenben, minden teremtmény teremtőjében, és az ő egyszülött fiában, a mi Urunkban, Jézus Krisztusban, kit az angyal meghirdetett, ki Szűz Máriától született, az egész világ üdvösségéért a keresztfán szenvedett és a Szentlélekben, ki szólt a próféták s az apostolok, valamint az evangélisták szavával, mint egyetlen tökéletes

oszthatatlan szeplőtelen istenségben, és kétely hozzád ne férjen. „Ez a katolikus hit, melyben – miként Atanáz mondja – ha akárki híven és erősen nem hisz, semmiképp sem üdvözl.” Ha valamikor uralmad alatt akadnának olyanok – távol legyen! –, kik az így egységbe fűzött Szentháromságot megosztani vagy kisebbiteni, vagy nagyobbítani próbálják, tudd meg: az eretnecség fejének szolgálói azok, és nem a szentegyház fiai. Az ilyeneket pedig ne gyámolítsd, ne védelmezd, hogy magad is ellenségnek és bosszulónak ne mutatkozz. Mert az efféle emberek a szentegyház népét nyomorultul megrontják és szétszórják. Hogy ez ne történjék meg, különös gondod legyen.

II. Az egyházi rend becsben tartásáról

A királyi palotában a hit után az egyház foglalja el a második helyet, az egyház, melynek első ízben a mi fejünk, tudniillik Krisztus vetette el magját, majd az ő tagjai, vagyis az apostolok és szent atyák ültették át, meggyökerezették erősen, s elterjesztették az egész földkerekségen. És ámbár mindig hajt új sarjat, más helyeken mégis mintegy réginek tartják; itt viszont, kedves fiam, a mi birodalmunkban eddig még mint ifjú, friss hajtást prédikálják. Épp ezért kíván meg szemfülesebb s szembetűnőbb öröket, nehogy a jó, amivel az isteni kegyelem bennünket mérhetetlen irgalmában érdemtelenül elárasztott, tunyaságod és restséged, valamint hanyagságod miatt megromoljék s megsemmisüljön. Mert aki a szentegyház méltóságát csorbítja vagy csúfítja, azon munkál, hogy Krisztus testét csonkítsa. Hiszen maga az Úr mondta Péternek, akit a szentegyház őrzőjévé és felügyelőjévé emelt: „Péter vagy, erre a sziklára építem egyházamat.” Ő ugyanis önnönmagát nevezte kősziklának, s nem ám fából avagy kőből épült egyházzal beszélt, hanem az újonnan nyert tömeget, a kiválasztott népet, Isten nyáját, mely hitben kioktattatott, keresztségben megmosatott, kenettel olajoztatott, hívta a saját magára épült szentegyháznak. Ha valaki lázában e szentegyház tagjait vagy kicsinyeit megbotránkoztatja, az evangélium tanítása szerint méltó arra, hogy malomkövet kössenek a nyakára és a tenger mélységébe vessék, azaz a hatalom méltóságából kivetik, és az igazak egyházán kívül marad a világi nyomorúságban, mint valami pogány és vámos. Így hát, fiam, napról napra virágzó szorgalommal kell őrködnöd a szentegyházon, hogy inkább gyarapodjék, mintsem fogyatkozzék. Azért is nevezték az első királyokat nagyságosnak, mert az egyházat nagyobbították. Te is ezt tegyed, hogy koronád híresebb, életed boldogabb és hosszabb legyen.

III. A főpapoknak kijáró tiszteletről

A királyi trón ékessége a főpapoknak rendje, ezért a királyi méltóságban ők kerülnek a harmadik helyre, kedves fiam, ők legyenek főembereid, úgy vigyázz a főpapokra, mint a szemed világra. Ha ők jóindulatúak véled, ellenségtől nem kell félned. Hiszen ha ők megbecsülnek, bátran foghatsz mindenhez, imádságuk ajánl téged a mindenható Istennek. Őket állította ugyanis Isten örül az Isten népe fölé, és őket tette meg a lelkek felvigyázóivá, valamint az egész egyházi méltóság és isteni szentség részeseivé és osztóivá. Mert nélkülük királyok nem is állíttatnak, nem is országnak. Az ő

közbenjárásukra törlik el a vétkezők vétkeit. Ha irántuk az igazi szeretetet tanúsítod, magadat is kétségkívül megjobbítod, országodat is tisztességgel igazítod. Mert az ő kezükbe van lerakva a bűnből oldás és a bűnbe kötés hatalma. Mert Isten megegyezett velük örök szövetségben, és elkülönítette őket az emberektől, a maga nevében és szentségében osztozott velük, és az istenes Dávid király szavával megtiltotta, hogy az emberi világ gáncsolja őket: „Fölkentjeimet ne érintsétek!” Az illeti meg ugyanis Isten felkentjeit, ki az isteni és kánoni végzéssel szembeszállva a szent renden való férfiakat hamis vádaskodásokkal mocskolja és a nyilvánosság elé hurcolja. Teljességgel megtiltom fiam, hogy így cselekedj, ha boldogan akarsz élni, királyságod megbecsülni, mert az ilyen dolgok sértik Istent elsősorban. Ha esetleg valamelyik azok közül, akikről szó van, kárhoztatásra méltó vétkebe esik – távol legyen! –, figyelmeztess háromszor, négyszer is négyszemközt az evangélium tanítása szerint. Ha akkor intelmeidet nem hallgatja meg, nyilvánosan kell megfeddni a következők alapján: Ha rád nem hallgat, jelentsd az egyháznak. Mert ha e rendet megtartod, dicső koronádat teljességgel felmagasztalod.

IV. A főemberek és vitézek tiszteletéről

Az uralom negyedik dísze a főemberek, ispánok, vitézek hűsége, erőssége, serénysége, szívessége és bizalma. Mert ők országod védő falai, a gyengék oltalmazói, az ellenség pusztítói, a határok gyarapítói. Legyenek ők, fiam, atyáid és testvéreid, közülük bizony senkit se hajts szolgaságba, senkit se nevez szolgának. Katonáskodjanak, ne szolgáljanak, uralkodj mindannyiukon harag, gőg, gyűlölség nélkül, békésen, alázatosan, szelíden; tartsd mindig eszedben, hogy minden ember azonos állapotban születik, és hogy semmi sem emel fel, csakis az alázat, semmi sem taszít le, csakis a gőg és a gyűlölség. Ha békeszerető leszel, királynak és király fiának mondanak, és minden vitéz szeretni fog; ha haraggal, gőgösen, gyűlölködve, békétlenül kevélykedsz az ispánok és főemberek fölött, a vitézek ereje bizonyos homályba borítja a királyi méltóságot, és másokra száll királyságod. Ettől óvakodva az erényed szabta mértékkel irányítsd az ispánok életét, hogy vonzalmaddal felövezve a királyi méltósághoz mindig háborítatlanul ragaszkodjanak, hogy uralkodásod minden tekintetben békés legyen.

V. Az igaz ítélet és a türelem gyakorlásáról

A türelem és az igaz ítélet gyakorlása a királyi korona ötödik cifrázása. Dávid király és próféta mondja: Ítéletedet, Isten, bízd a királyra.

És ugyanő másutt:

Király vagy, az igazságosságot szereted.

A türelemről így beszél Pál apostol: „tanúsítsatok mindenki iránt türelmet.” És az Úr evangéliumban: „Ha [türelemmel] kitarotok, megmentitek lelketeket.” Ehhez tartsd

magad, fiam: ha becsületet akarsz szerezni királyságodnak, szeresd az igaz ítéletet; ha hatalmadban akarod tartani lelkedet, türelmes légy. Valahányszor, kedves fiam, ítéletet érdemlő ügy kerül eléd vagy valamely főbenjáró bűn vádlottja, türelmetlenül ne viselkedjél, esküvel se erősködjél, hogy megbünteted; bizony ez ingatag lenne és mulandó, mert a bolond fogadalmat megszegi az ember; és ne ítélkezz te magad, nehogy királyi méltóságodban a hitvány ügyben forgolódva folt essék, hanem az efféle ügyet inkább bírákhoz utasítsd, az ő megbízatásuk, hogy törvény szerint döntsenek. Óvakodj bírónak lenni, ám örülj királynak lenni s neveztetni. A türelmes királyok királykodnak, a türelmetlenek pedig zsarnokoskodnak. Ha pedig egyszer olyasvalami kerül eléd, amelyben ítéletet hozni méltósággal összefér, türelemmel, irgalommal, esküdözés nélkül ítélkezz, így lesz majd koronád dicséretes és ékes.

VI. A vendégek befogadásáról és gyámolításáról

A vendégek s a jövevények akkora hasznot hajtanak, hogy méltán állhatnak a királyi méltóság hatodik helyén. Hiszen kezdetben úgy növekedett a római birodalom, úgy magasztaltattak fel és lettek dicsőségessé a római királyok, hogy sok nemes és bölcs áradt hozzájuk különb-különb tájakról. Róma bizony még ma is szolga volna, ha Aeneas sarjai nem teszik szabaddá. Mert amiként különb-különb tájakról és tartományokból jönnek a vendégek, úgy különb-különb nyelvet és szokást, különb-különb példát és fegyvert hoznak magukkal, s mindez az országot díszíti, az udvar fényét emeli, s a külföldieket a pöffeszkedéstől elrettenti. Mert az egy nyelvű és egy szokású ország gyenge és esendő. Ennélfogva megparancsolom neked, fiam, hogy a jövevényeket jóakaratóan gyámolítsad és becsben tartsad, hogy nálad szívesebben tartózkodjanak, mintsem másutt lakjanak. Ha pedig le akarnád rombolni, amit építettem, vagy szét szórni, amit összegyűjtöttem, kétségkívül igen nagy kárt szenvedne országod. Hogy ez ne legyen, naponta nagyobbítsd országodat, hogy koronádat az emberek nagyságnak tartsák.

VII. A tanács súlyáról

A királyi emelvényen a tanács a hetedik helyre tart igényt. A tanács állít királyokat, dönt el királyi sorsokat, védelmezi a hazát, csendesíti a csatát, győzelmeket ő arat, kerget támadó hadat, behívja a barátokat, városokat ő rakat, és ő ront le ellenséges várakat. Minthogy pedig a tanácsnak ekkora haszna van, ostoba, pöffeszkedő és középszerű emberekből összeállítani, én úgy vélem, mit sem ér; hanem a tekintélyesebbek és a jobbak, a bölcsebbek és a legmegbecsültebb vének ajkán formálódjék és csiszolódjék. Ezért, fiam, az ifjakkal és a kevésbé bölcsekkel ne tanácskozz, ne is kérj tőlük tanácsot, csak a gyűlés véneitől, kiknek koruk és bölcsességük miatt megfelel ez a feladat. Mert a királynak szóló tanács zárva legyen a bölcs szívbe, ne terjessze a bolondok szelessége. Ha ugyanis a bölcsekkel jársz, bölcs leszel, ha a bolondokkal forgolódsz, társul adod magad hozzájuk, szól a Szentlélek Salamon által: „Aki jár a bölcsekkel, bölcsék barátja lesz, nem a bolondokhoz lesz hasonlatos.” És Dávid zengi:

Jósággal közeledsz a jóhoz,
az igazhoz igaz vagy.
A tisztával tisztán bánpsz,
a hamissal azonban hamis módra.

Ezért hát ki-ki életkorának megfelelő dologban forgolódjék, tudniillik az ifjak fegyverben, a vének a tanácsban. Egyébként az ifjakat mégsem kell teljesen kiűzni a tanácsból; ámde ahányszor velük tanácskozol, még ha életrevaló is az a tanács, mindig terjeszd az öregek elé, hogy minden cselekedetedet a bölcsesség mértékével mérhesd.

VIII. A fiak kövessék az elődöket

Őseink követése foglalja el a királyi méltóságban a nyolcadik helyet. A legnagyobb királyi ékesség, az én tudásom szerint, a királyelődök után járni, a szülőket utánozni. Aki ugyanis megveti, amit megszabtak atyai elődei, az isteni törvényekre sem ügyel. Mert az atyák azért atyák, hogy fiaikat gyámolítsák, a fiak pedig azért fiak, hogy szüleiknek szót fogadjanak. Aki atyjával szemben áll, Isten ellenségének áll. Mert minden engedetlen Istennel áll szemben. És az engedetlenség szelletje a korona virágait szórja szerte. Az engedetlenség valójában pestis az egész királyságban. Ezért, kedves fiam, apád rendeletei, vagyis az én rendeleteim, mindig legyenek szemed előtt, hogy szerencsédet mindenütt királyi gyepelő igazgassa. Az én szokásaimat pedig, melyekről látod, hogy a királyi méltósággal összeférnek, a kétkedés minden béklyója nélkül kövessed. Mert nehéz lesz megtartani e tájon királyságodat, ha szokásban nem utánzod a korábban királykodó királyokat. Mely görög kormányozta a latinokat görög módra, avagy mely latin kormányozta a görögöket latin módra? Semelyik. Ezért hát kövesd szokásaimat, a teid közt kimagasló így leszel, s az idegenek dicséretére szert így teszel.

IX. Az imádság megtartásáról

Az imádság megtartása a királyi üdvösség legnagyobb járuléka, ezért a királyi méltóság kilencedik regulájában pendül meg. A folytonos imádkozás: a bűnöktől megtisztulás és feloldozás. Te pedig fiam, valahányszor Isten templomához járulsz, hogy Istent imádd, Salamonnal, a király fiával, magad is király lévén, mindig mondd: „Küldd le [Uram, a bölcsességet] szent egedből, dicsőséged trónjáról, hogy munkámban velem legyen és segítsen, és így fölismerjem, mi kedves a szemedben [minden időben].” És ismét: „Uram, Atyám, életemnek Istene, ne hagyj engem álnok gondolatban, az én szemeimnek ne adj kevélységet és a gonosz kívánságot távoztasd el tőlem, Uram. Vedd el tőlem a testnek kívánságait, és a tisztátalan és esztelen léleknek ne adj engem, Uram.” Ezzel az imádsággal fohászokdát hát a régi királyok, te is ugyanezzel fohászokdj, hogy Isten minden vételked eltörlésére méltasson, hogy mindenki legyőzhetetlen királynak hívjon. Imádkozz azért is, hogy a tétlenséget, tunyaságot elkergesse tőled, megajándékozzon az erények összességének segedelmével, s így

legyőzhesd látható és láthatatlan ellenségeidet. Hogy valamennyi alattvalóddal együtt gondtalanul, ellenséges támadásoktól nem háborgatva, békében végezhesd életed pályáját.

X. A kegyességről és az irgalmasságról, valamint a többi erényről

Az erények mértéke teszi teljessé a királyok koronáját, és a parancsok közt a tizedik. Mert az erények ura a Királyok Királya, miként égi serege áll kereken tíz karból, úgy életed vitele kerekedik ki tíz parancsból. Kell, hogy a királyt kegyesség s irgalmasság díszítse, de a többi erény is hassa át és ékesítse. Mert ha a királyt istentelenség és kegyetlenség szennyezi, hiába tart igényt a király névre, zsarnoknak kell nevezni. Ennek okából hát, szerelmetes fiam, szívem édessége, sarjam jövő reménysége, kérlek, megparancsolom, hogy mindenütt és mindenekben a szeretetre támaszkodva ne csak atyafiságodhoz és a rokonságodhoz, vagy a főemberekhez, avagy a gazdagokhoz, a szomszédhoz és az itt lakóhoz légy kegyes, hanem még a külföldiekhez is, sőt mindenkihez, aki hozzád járul. Mert a szeretet gyakorlása vezet el a legfőbb boldogsághoz. Légy irgalmas minden erőszakot szenvedőhöz, őrizd szívedben mindig az isteni intést: „Irgalmasságot akarok, nem áldozatot.” Légy türelmes mindenekhez, nemcsak a hatalmasokhoz, hanem azokhoz, akik nem férnek a hatalomhoz. Azután légy erős, nehogy a szerencse túlságosan felvessen, vagy a balsors letaszítson. Légy alázatos is, hogy Isten felmagasztaljon most és a jövőben. Légy majd mértékletes, hogy mértéken túl senkit se büntess vagy kárhoztass. Légy szelíd, hogy sohase harcolj az igazság ellen. Légy becsületes, hogy szándékosan soha senkit gyalázattal ne illess. Légy szemérmes, hogy elkerüld a bujaság minden bűzét, valamint a halál ösztönzőjét.

Mindez, amit fentebb érintettünk, alkotja a királyi koronát, nélkülük sem itt nem tud senki uralkodni, sem az örök uradalomba bejutni. Ámen.

Kurcz Ágnes fordítása

Aquinói Szent Tamás (1225–1274) a skolasztika legjelesebb képviselője és a katolikus egyház nagy tanítója, aki a saját gondolatait sikeresen ötvözte az ókori klasszikusok – elsősorban Arisztotelész – meglátásaival, valamint a Biblia isteni kinyilatkoztatásaival. Munkássága ekként az arisztotelészi racionális világlátást ötvözte a keresztény teológiai gondolkodással. A *Summa Theologiae* című, befejezetlenül maradt nagyszabású munkája a keresztény világnézet és tudomány meghatározó rendszerezésének számít.

5. Aquinói Szent Tamás: A *Summa Theologiae* kérdései a jogról

XC. kérdés A törvény lényegéről – négy szakaszban

Ezt követően a külső cselekedetek léteiről kell vizsgálatot folytatnunk. A rosszra készítő külső lételev a Sátán, akinek a kísértő tevékenységéről az Első Részben szoltunk. A jóra indító külső lételev pedig Isten, aki a törvény által tanít és a kegyelem által segít minket. Ezért először a törvényről, másodsor a kegyelemről kell szólnunk. A törvénnyel kapcsolatban először magát a törvényt általában, másodsor a részeit kell megvizsgálunk. A törvény általános vizsgálata során háromról kell beszélünk: először a lényegéről, másodsor a felosztásáról, harmadsor a hatásairól.

Az első kérdéskörrel kapcsolatban négy kérdést teszünk fel:

- Először: Vajon a törvény az észhez tartozik-e?
- Másodsor: A törvény céljáról.
- Harmadsor: A törvény okáról.
- Negyedsor: A kihirdetéséről.

1. szakasz. Vajon a törvény az észhez tartozik-e?

Az első problémát így közelítjük meg: úgy látszik, hogy a törvény nem tartozik az észhez.

1. Az Apostol ugyanis ezt mondja (Róm 7): „Tagjaimban más törvényt észlelek...” Ámde az észhez tartozó dolgok közül semmi sincs a tagokban, mivel az ész nem használ eszközüket testi szervet. Tehát a törvény nem tartozik az észhez.

2. Ezenkívül, az észben nincs más, mint potencia, készség és aktus. Ámde a törvény nem maga az ész potenciája. Hasonlóképpen nem azonos az észnek valamely készségével sem, mivel az ész készségei az értelmi erények, amikről fentebb tárgyaltunk. Nem is aktusa az észnek, mivel az ész aktusának szünetelésével (például az alvókban) megszűnne a törvény. Tehát a törvény nem tartozik az észhez.

3. Ezenkívül, a törvény azokat, akikre vonatkozik, a helyes cselekvésre indítja. Ámde a cselekvésre való indítás sajátosan az akarathoz tartozik, amint a korábban

mondottakból kitűnik. Tehát a törvény nem az észhez, hanem az akarathoz tartozik, és ennek szellemében mondja egy jogász: „Annak van törvényereje, ami megnyerte a fejedelem tetszését.”²⁷

Ezzel szemben áll, hogy a törvény parancsol és tilt. Ámde a parancsolás az ész műve, amint fentebb mondtunk. Tehát a törvény az észhez tartozik.

Válaszul azt kell mondanunk, hogy a törvény a cselekedetek egyfajta szabálya és mértéke, amely az embert a cselekvésre indítja, vagy attól visszatartja. A „törvény” (lex) szó ugyanis a „megkötni” (ligare) igéből származik, mivel a cselekvésre kötelez. Ámde az emberi cselekedetek szabálya és mértéke az ész, ami az emberi cselekedetek első lételeve, ami a fentebb mondottakból kitűnik. Az ész feladata ugyanis irányítani a célra, ami a cselekvés első lételeve a Filozófus²⁸ szerint [Phys. 11, 9; Eth. VII. 9.]. Ámde minden egyes nemből a lételev annak a nemnek mértéke és szabálya: ahogy az egység a számok nemében és az első változás a változások nemében. Tehát a törvény az észhez tartozó valami.

Az első ellenvetésre tehát azt kell mondanunk, hogy mivel a törvény egyfajta szabály és mérték, kétféle értelemben mondható, hogy valamiben van. Egyik módon, mint mértékadóban és szabályozóban. Mivel pedig ez az ész sajátossága, ezért ily módon a törvény egyedül az észben van. – Másik módon, mint szabályozott és megszabott működésű lényben. Így a törvény mindazokban benne van, amiket valamilyen törvény valamire irányít. Ezért bármely irányulás, amely valamilyen törvényből származik, törvénynek mondható, nem lényegileg, hanem mintegy részesedés módján, és ily módon mondható a „tagok törvényének” az egyes testrészek érzéki vágyra való irányultsága.

A második ellenvetésre azt kell mondanunk, hogy miként a külső cselekedetekben figyelembe kell venni a tevékenységet és annak eredményét, például az építést és az épületet, ugyanúgy az ész működésében figyelembe kell venni magát az ész aktusát, az értést és a következtetést, és azt a valamit, amit az ilyen aktus létrehoz. Ez a spekulatív észben elsőként a definíció, másodszer az ítélet és harmadszor a szillogizmus, a következtetés, illetve érvelés. Mivel pedig a gyakorlati ész is él bizonyos szillogizmussal a tevékenység rendjében, amint fentebb mondtunk, ahogy a Filozófus tanítja, ezért találni kell valamit a gyakorlati észben, ami úgy viszonyul a tevékenységekhez, mint a spekulatív észben az ítélet a következtetésekhez. A gyakorlati ész cselekvésekre irányuló ilyen egyetemes ítéleteinek törvény-jellege van. Ezen ítéleteket olykor ténylegesen megfontolja az ember, máskor pedig az ész készségszerűen megőrzi.

A harmadik ellenvetésre azt kell mondanunk, hogy az ész az akarattól kapja az indító erőt, amint fentebb mondtunk, ugyanis acél akarása miatt parancsol az ész a célra irányuló eszközökről. De ahhoz, hogy a parancsolt dolgoknak valóban törvény-jellege legyen, az akaratnak valamely ész által szabályozottnak kell lennie. Így értjük azt, hogy a fejedelem akaratának törvényereje van: máskülönben a fejedelem akarata inkább gonoszság lenne, mint törvény.

²⁷ Digesta 1. IV: *De constit. principum*, 1.

²⁸ Arisztotelész.

2. szakasz. Vajon a törvény mindig a közjóra irányul-e?

A második problémát így közelítjük meg: úgy látszik, hogy a törvény nem irányul mindig a közjóra mint célra.

1. A törvény ugyanis parancsol és tilt. Ámde a parancsok egyedi javakra irányulnak. Tehát a törvény célja nem mindig a közjó.

2. Ezenkívül, a törvény a cselekvésre irányítja az embert. Ámde az emberi cselekedetek egyediek. Tehát a törvény is valami egyedi jóra irányul.

3. Ezenkívül, Isidorus szerint: „Ha a törvény az észen alapul, törvény lesz minden, ami az észen alapul” (Etymol.) [II, 10. fej.]. Ámde az észen alapul nemcsak az, ami a közjóra, hanem az is, ami az egyén javára irányul. Tehát a törvény nemcsak a közjóra irányul, hanem az egyes ember egyéni javára is.

Ezzel szemben áll, amit Isidorus mond (Etymol. V.) [21. fej.]: a törvényt „nem az egyén, hanem a polgárok közös hasznára hozzák”.

Válaszul azt kell mondanunk, hogy a törvény az emberi cselekedetek létevéhez tartozik, mivel szabály és mérték, amint mondtuk. Ámde ahogy az ész az emberi cselekedetek létevé, ugyanúgy magában az észben is van valami, ami létevé minden más szempontjából. Ezért a törvénynek elsődlegesen és leginkább ezzel kell kapcsolatban lennie. – Ámde a gyakorlati ész tárgyában, a cselekvés területén az első létevé a végső cél. Az emberi élet végső célja pedig a boldogság, ahogy fentebb mondtuk. Ezért a törvénynek leginkább a boldogságra irányuló rendre kell figyelemmel lennie. Továbbá, mivel minden rész az egészre irányul, mint tökéletlen a tökéletesre, és az egyén a tökéletes közösség része, *a törvénynek sajátosan a köz boldogságára irányuló rendre kell figyelemmel lennie*. Ezért említi a Filozófus is a törvény definíciójával kapcsolatban a boldogságot és a politikai közösséget. Ezt mondja ugyanis: „Igazságos törvényeknek azokat mondjuk, amik a politikai közösség egészének és részeinek boldogságát létrehozzák és megőrzik.” (Ethic. V.) [2. fej.] A tökéletes közösség ugyanis az állam, ahogy a Filozófus mondja (Polit. I.) [I. fej.].

Ámde minden nemből az a többiek létevé, amit legnagyobbnak mondtuk, és minden másról ehhez viszonyítva beszélünk. Például a legmelegebb tűz az oka a melegségnek az összetett testekben, amiket annyiban mondhatunk melegnek, amennyiben részesednek a tűzből. Ezért szükségszerű, hogy mivel a törvény irányul leginkább a közjóra, az egyén cselekvésére vonatkozó minden más parancsnak csakis akkor van törvény-jellege, ha a közjóra irányul. Tehát *minden törvény a közjóra irányul*.

Az első ellenvetésre tehát azt kell mondanunk, hogy a parancs a törvény alkalmazása a törvény által szabályozott dolgokra. Ámde a közjóra való irányulás, ami a törvény lényegéhez tartozik, alkalmazható az egyéni célokra. Ezért bizonyos egyedi dolgokról is adnak parancsokat.

A második ellenvetésre azt kell mondanunk, hogy a cselekedetek ugyan egyediek, de a közjával kapcsolatba hozhatók, de nem a *nem* vagy a faj egyetemességével, hanem a cél-ok közössége miatt, mivel a közjó közös célnak mondható.

A harmadik ellenvetésre azt kell mondanunk, hogy amint minden csakis akkor biztos szilárdan a spekulatív ész számára, ha visszavezethető az első (bizonyíthatatlan²⁹) elvekre, ugyanúgy csakis akkor biztos szilárdan bármi is a gyakorlati ész számára, ha vonatkozásba hozható a végső céllal, ami a közjó. Ami pedig ily módon alapul az észen, a törvény jellegével rendelkezik.

3. szakasz. Vajon bárkinek az esze törvényalkotó?

A harmadik problémát így közelítjük meg: úgy látszik, hogy bárkinek az esze törvényalkotó.

1. Az Apostol ugyanis azt mondja (Róm 2): „Amikor a pogányok törvény híján a természet szavára járnak el törvény szerint, önmaguknak adnak törvényt”. Ámde ezt egyetemesen mindenkiről mondja. Tehát bárki alkothat magának törvényt.

2. Ezenkívül, ahogy a Filozófus mondja (Ethic. II.) [1. fej.]: „A törvényhozónak az a szándéka, hogy az embert erényessé tegye.” Ámde bármely ember képes a másikat erényessé tenni. Tehát bármely ember esze törvényalkotó.

3. Ezenkívül, ahogy az államfő az állam kormányzója, ugyanúgy bármely családapa a ház kormányzója. Ámde az államfő képes törvényt hozni az államban. Tehát bármely családapa képes törvényt alkotni a saját házában.

Ezzel szemben áll, amit Isidorus mond (Etymol.) [V, 10. fej.], a „Decretum” 2. distinkciójából³⁰ idézve: „A törvény a nép alkotmánya, amely szerint a vének a néppel együtt valamit szentesítettek.” Tehát nem lehet bárki törvényalkotó.

Válaszul azt kell mondanunk, hogy a törvény sajátosan és elsődlegesen a közjóra irányuló rendre van figyelemmel. Ámde a közjóra irányítani valamit vagy az egész közösségnek, vagy az egész közösség gondját viselő valakinek a feladata. Ezért a törvényhozás vagy az egész közösséghez tartozik, vagy ahhoz a hivatalos személyhez, aki az egész közösség gondját viseli, mivel minden más esetben is annak a feladata a célra irányítás, akinek a sajátja az a cél.

Az első ellenvetésre tehát azt kell mondanunk, hogy a törvény nemcsak úgy van valakiben, mint szabályozóban, hanem részesedés által is, mint szabályozottban, amint fentebb mondtuk. Ily módon mindenki önmaga törvénye, amennyiben

²⁹ De tagadhatatlan, nyilvánvaló.

³⁰ Gratianus (XII. század): *Decretum* I, dist. 2, can. 1.

részesedik valamely szabályozó rendjéből. Ezért teszi hozzá az Apostol (Róm 2): „Ezek megmutatják, hogy a törvény hatása a szívükbe van írva.”

A második ellenvetésre azt kell mondanunk, hogy egy magánszemély nem képes hatékonyan erényessé tenni senkit sem. Egyedül figyelmeztetni képes, de ha a figyelmeztetést nem fogadják el, nem tudja annak megtartását kikényszeríteni. A törvénynek azonban kényszerítő erővel kell rendelkeznie, hogy hatékonyan erényessé tegyen, ahogy a Filozófus mondja (Ethic. X.) [10. fej.]. Ámde ezzel a kényszerítő erővel vagy a közösség, vagy egy hivatalos személy rendelkezik, akinek lehetősége van büntetéseket kiszabni, ahogy alább kifejtjük. Ezért csakis az ő feladata a törvényalkotás.

A harmadik ellenvetésre azt kell mondanunk, hogy amint az ember része egy ház népének, ugyanúgy a ház része az államnak, az állam pedig tökéletes társaság, ahogy a Filozófus mondja (Polit. I.) [1. fej.]. Ezért, ahogy egy ember java nem végső cél, hanem a közjóra irányul, ugyanúgy irányul a ház java az állam javára, ami tökéletes társaság. Aki tehát irányít egy családot, kiadhat bizonyos parancsokat, illetve rendeleteket, de olyanokat nem, amiknek törvény-jellegük van.

4. szakasz – Vajon a kihirdetés a törvény lényegéhez tartozik-e?

A negyedik problémát így közelítjük meg: úgy látszik, hogy a kihirdetés nem tartozik a törvény lényegéhez.

1. A természettörvény rendelkezik ugyanis leginkább a törvény jellegével. Ámde a természettörvény nem igényel kihirdetést. Tehát nem tartozik a törvény lényegéhez, hogy ki legyen hirdetve.

2. Ezenkívül, a törvényhez sajátosan valaminek megtevésére vagy meg nem tevésére való kötelezés tartozik. Ámde nemcsak azok vannak kötelezve a törvény megtartására, akik számára ki van hirdetve a törvény, hanem mások is. Tehát a kihirdetés nem tartozik a törvény lényegéhez.

3. Ezenkívül, a törvény kötelező ereje a jövőre is ki van terjesztve, mivel „a jövő törvénye szükségszerűséget visz a tevékenységekbe”, ahogy a jog mondja.³¹ Ámde a kihirdetés a jelen tevékenységeire jön létre. Tehát a kihirdetés nem tartozik a törvény lényegéhez.

Ezzel szemben áll, ami a „Decretum” 4. distinctiójában olvasható: „A törvények a kihirdetésük által jönnek létre.”³²

³¹ Codex Iustinianus I, 14.

³² Gratianus: Decretum I. dist. 4, can.

Válaszul azt kell mondanunk, hogy a törvényt mások számára szabályként és mértékként adják. Ámde szabály és mérték azáltal adható, hogy alkalmazzák azokra, akik szabályozva vannak, és akik számára a törvény mérték. Tehát azzal nyer a törvény kötelező erőt, hogy alkalmazzák azokra az emberekre, akiket szabályozni kell. Ámde ez az alkalmazás azzal jön létre, hogy tudomásukra jut a kihirdetés által. Tehát a kihirdetés szükséges ahhoz, hogy a törvénynek kötelező ereje legyen.

A mondott négy elemből összeállítható a törvény definíciója: a törvény semmi más, mint az észnek a közjóra irányuló rendelkezése, a közösség gondját viselőtől kihirdetve.

Az első ellenvetésre tehát azt kell mondanunk, hogy a természettörvény kihirdetése azzal adva van, hogy Isten azt természetes ésszel megismerhető módon az emberek lelkébe adta.

A második ellenvetésre azt kell mondanunk, hogy akik számára a törvény nincs kihirdetve, annyiban kötelesek megtartani a törvényt, amennyiben a kihirdetés megtörténte után tudomásukra jut vagy juthat³³ mások által.

A harmadik ellenvetésre azt kell mondanunk, hogy a jelenben történő kihirdetés a jövő időre az írásos rögzítés által van kiterjesztve, amely azt valamiképpen minden időre közzéteszi. Ezért mondja Isidorus (Etymol. II.): „A törvény [*lex*] az olvasásból [*a legendo*] nyerte a nevét, mert írásban lett lefektetve.”

LVII. kérdés. A jogról – négy szakaszban

Az okosságot követően az igazságosságról kell tárgyalnunk. Ezzel kapcsolatban négyrészes vizsgálódás tűnik célszerűnek: először az igazságosságról; másodszer a részeiről; harmadszer az ehhez tartozó ajándékról; negyedszer az igazságossághoz tartozó parancsokról.

Az igazságossággal kapcsolatban pedig négy vizsgálatot kell folytatnunk. Először a jogról; másodszer magáról az igazságosságról; harmadszer az igazságtalanságról; negyedszer az ítéletről.

Az elsőre vonatkozóan négy kérdést teszünk fel:

Először: Vajon a jog az igazságosság tárgya-e?

Másodszer: Vajon megfelelően osztjuk fel a jogot természetjogra és pozitív jogra?

Harmadszer: Vajon a nemzetek joga természetjog-e?

Negyedszer: Vajon az atyai jog és az úr joga különleges jog-e?

³³ Ez nem pusztán logikai lehetőség (nem ellentmondás), hanem az, hogy mások reálisan tudomásukra hozhatják.

1. szakasz – Vajon a jog az igazságosság tárgya-e?

Az első problémát így közelítjük meg: úgy látszik, hogy a jog nem az igazságosság tárgya.

1. Celsus jogtudós ugyanis azt mondja, hogy „a jog a jó és egyenlő mestersége”.³⁴ Ámde a mesterség nem az igazságosság tárgya, hanem természeténél fogva értelmi érény. Tehát a jog nem az igazságosság tárgya.

2. Ezenkívül, „a törvény a jog faja”, ahogy Isidorus mondja (Etymol.) [V, 3. fej.]. Ámde a törvény nem az igazságosság, hanem inkább az okosság tárgya, ezért a Filozófus is a „törvényhozást” az okosság részének mondja [Eth. VI, 8. fej.]. Tehát a jog nem az igazságosság tárgya.

3. Ezenkívül, az igazságosság elsődlegesen Isten alá rendeli az embert. Augustinus ugyanis azt mondja (De moribus Eccles.) [15. fej.], hogy „az igazságosság csakis Istennek szolgáló szeretet, és ezért helyesen parancsol az embernek alávetett egyéb lényeknek”. Ámde az emberi jog nem az isteni, hanem az emberi dolgok közé tartozik; Isidorus ugyanis (Etymol.) [V, 2. fej.] azt mondja, hogy „Isten joga isteni törvény, az emberi jog pedig emberi törvény”. Tehát a jog nem az igazságosság tárgya.

Ezzel szemben áll, amit Isidorus ugyanabban a könyvben [V, 3. fej.] mond: „Jogosnak azt mondjuk, ami igazságos.” Ámde az igazságos az igazságosság tárgya a Filozófus [Ethic. V, 1. fej.] szerint: „Mindenki igazságosságnak akarja nevezni az ilyen készséget, amelyből az igazságos emberek cselekedetei származnak.” Tehát a jog az igazságosság tárgya.

Válaszul azt kell mondanunk, hogy az összes többi erényekhez képest az igazságosság sajátossága az, hogy a máshoz való viszonyaiban irányítja az embert. Bizonyos egyenlőséget tartalmaz ugyanis, ahogy maga a szó mutatja: azokat nevezik ugyanis általában „igazságosan intézett ügyeknek”, amik kiegyenlítették. Ámde az egyenlőség máshoz való viszonyt jelent. Más erények pedig az embert csak azokban tökéletesítik, amik számára önmaga szerint megfelelők.

Így tehát azt, ami más erények cselekedeteiben helyes, amire az erény mint sajátos tárgyára irányul, kizárólag a cselekvőhöz viszonyítva kapjuk meg. Azt pedig, ami az igazságos cselekedetben helyes, a cselekvőhöz való viszonyítás nélkül, máshoz viszonyítva állapíthatjuk meg: azt mondjuk ugyanis igazságos cselekvésnek, ami valamilyen egyenlőség szerint megfelel a másiknak, például a jogos bér kifizetése a nyújtott szolgáltatásért.

Így tehát azt mondjuk igazságosnak, mintegy az igazságosság helyességét tartalmazónak, amire az igazságos cselekedet irányul, nem véve figyelembe, hogy

³⁴ Digesta I. első kötet, I. fejezet.

miképpen jön létre a cselekvőtől. De más erények esetében a helyes csak annak alapján állapítható meg, hogy miképpen ered a cselekvőtől.³⁵ Ezért az igazságosság tárgya, amit igazságosnak mondunk, sajátosan, más erényeknél jobban önmaga szerint határozható meg. Ez pedig a jog. Tehát nyilvánvaló, hogy a jog az igazságosság tárgya.

Az első ellenvetésre tehát azt kell mondanunk: a szavakat az első jelentésüktől eltérően más dolgok jelölésére szokták alkalmazni, ahogy a „medicina” szóval először az orvosságot jelölték, amit a betegek gyógyítás végett adnak, majd átvitték a mesterség jelölésére, amely által ezt művelik. Így a „jog” szót is először magának az igazságos dolognak a jelölésére alkalmazták, majd átvitték annak a mesterségnek a jelölésére, amely által megismerhetjük, hogy mi igazságos; ezt követően annak a helynek jelölésére, amelyben jogot szolgáltatnak, ahogy azt mondjuk, hogy valaki megjelenik „a jogban”; végül jognak nevezik azt is, amit a hivatalból igazságot tevő szolgáltató, még akkor is, ha a döntése helytelen.

A második ellenvetésre azt kell mondanunk, hogy miként a mesterség által külsőleg létrejövő dolgok elgondolása a mester értelmében előzetesen létezik, ugyanúgy az ész által meghatározott igazságos cselekedet elgondolása előzetesen létezik az értelemben, mint az okosság szabálya. Ha pedig ezt írásba foglalják, akkor törvénynek nevezik: Isidorus szerint ugyanis a törvény „írásba foglalt szabályozás”.³⁶ Ezért a törvény sajátosan szólva nem maga a jog, hanem a jog valamilyen elgondolása.³⁷

A harmadik ellenvetésre azt kell mondanunk, hogy mivel az igazságosság egyenlőséget tartalmaz, Isten felé pedig a tartozásunkat nem tudjuk egyenlőség szerint kiegyenlíteni, ezért tökéletes értelemben nem tudunk Isten felé igazságosan cselekedni. Ezért az isteni törvényt sajátosan nem emberi jognak (*ius*) nevezik, hanem isteni jognak (*fas*), mivel Isten megelégszik azzal, ha megtesszük azt, amire képesek vagyunk. Az igazságosság azonban arra törekszik, hogy az ember képessége szerint fizesse meg tartozását Isten felé, a lelkét teljesen alávetve neki.

2. szakasz. – Vajon megfelelően osztjuk fel a jogot természetjogra és pozitív jogra?

A második problémát így közelítjük meg: úgy látszik, hogy nem megfelelően osztjuk fel a jogot természetjogra és pozitív jogra.

1. Az ugyanis, ami természetes, változhatatlan és ugyanaz mindenkinél. Ámde az emberi dolgokban nem található ilyen, mivel az emberi jog minden szabálya bizonyos esetekben fogyatékos és nem érvényes mindenütt. Tehát nincs valamiféle természetjog.

³⁵ Aki megadja, amivel tartozik, akkor is igazságosan cselekszik, ha ezt gyűlöletből vagy hiú dicsőségvágyból teszi. V, 3. fej.: PL 82, 199 A.

³⁷ Ezért „mi is, amikor a törvény szerint cselekszünk, igazságos dolgokat teszünk”.

2. Ezenkívül, azt mondjuk pozitív jognak, ami az emberi akaratból származik. Ámde nem azért igazságos valami, mivel az emberi akaratból származik, máskülönben az ember akarata sohasem lehetne igazságtalan. Tehát, mivel az igazságos azonos a joggal, úgy tűnik, hogy nincs pozitív jog.

3. Ezenkívül, az isteni jog nem természetjog, mivel meghaladja az emberi természetet. Ugyanígy nem is pozitív jog, mivel nem emberi, hanem isteni tekintélyre támaszkodik. Tehát helytelenül osztjuk fel a jogot természetjogra és pozitív jogra.

Ezzel szemben áll, amit a Filozófus mond (Ethic. V.) [10. fej.]: „Az igazságos politikusnak egyik tette természetes, másik pedig törvényes”, vagyis törvénnyel szabályozott (*lege positum*).

Válaszul azt kell mondanunk, hogy akkor jogos, vagyis igazságos egy cselekedet, ha más számára az egyenlőség valamilyen módja szerint kiegyenlítést nyújt, amint mondtunk. Ámde kétféle módon nyújthat valami valamely ember számára kiegyenlítést. Egyik módon a dolog természetéből következően: például amikor valaki ugyanannyit ad, amennyit kap. Ezt nevezzük természetjognak. – Másik módon megállapodás vagy közmegegyezés alapján lehet valami más számára kiegyenlített vagy hozzáillő, amikor tudniillik valaki úgy gondolja, hogy akkor elégedett, ha ennyit és ennyit kap. Ez kétféleképpen történhet. Egyik módon valamilyen privát megállapodás által, amelyet például magánszemélyek közötti szerződéssel erősítenek meg. Másik módon közmegegyezéssel: amikor az egész nép egyetért azzal, hogy valamit más számára kiegyenlítettnek vagy hozzáillőnek tekintsenek, vagy amikor ezt elrendeli a fejedelem, aki a nép gondjait viseli és a nép nevében cselekszik. Ezt nevezzük pozitív jognak.

Az első ellenvetésre tehát azt kell mondanunk, hogy a változhatatlan természettel rendelkező lény számára a természetesnek mindig és mindenütt ugyanolyannak kell lennie. Ámde az ember természete változékony. Ezért, ami az ember számára természetes, olykor fogyatékos lehet. Például a természetes egyenlőség követelménye, hogy a letétezőnek a letétbe helyezett dolgot visszaadják, és ha az emberi természet mindig helyes lenne, ezt mindig meg kellene tenni. De mivel olykor megesik, hogy az ember akarata eltorzul, bizonyos esetben a letétbe helyezett dolgot nem szabad visszaadni, nehogy az elferdült akaratú ember rosszra használja: ha például egy őrült vagy az ország ellensége követelné vissza a letétbe helyezett fegyvereket.

A második ellenvetésre azt kell mondanunk, hogy az emberi akarat képes valamit igazságossá tenni az olyan dolgokban, amik természetüknél fogva nem mondanak ellent a természetes igazságosságnak. Ezért mondja a Filozófus (Ethic. V.) [10. fej.], hogy törvény alapján igazságos az, „ami eleve³⁸ közömbös³⁹ arra nézve, hogy ilyen vagy olyan, de amikor kimondják,⁴⁰ már jelentős a különbség”.⁴¹ De ha valami természeténél fogva ellentmond a természetjognak, az emberi akarat nem teheti igazságossá: például

³⁸ Mielőtt a pozitív törvény vele kapcsolatban megszületett.

³⁹ Erkölcsi szempontból közömbös, hogy parancsolva vagy tiltva lesz-e, vagy hogy egyáltalán lesz-e pozitív törvény vele kapcsolatban.

⁴⁰ Vagyis törvényt hoznak vele kapcsolatban.

⁴¹ Jelentőssé válik erkölcsi szempontból.

ha törvénybe iktatnák, hogy szabad lopni vagy házasságtörést elkövetni. Ezért mondja Iz 10 [1]: „Jaj azoknak, akik gonosz törvényeket hoznak.”

A harmadik ellenvetésre azt kell mondanunk, hogy isteni jognak azt nevezzük, amit Isten tett közzé. Ez részben azzal kapcsolatos, ami természeténél fogva igazságos, de igazságossága az emberek előtt rejtve van, részben pedig azzal, ami isteni rendelkezés folytán válik igazságossá. Ezért az isteni jog is arra a kettőre osztható, mint az emberi jog. Az isteni törvény ugyanis bizonyos dolgokat azért parancsol meg, mivel azok jók, és más dolgokat azért tilt meg, mert azok rosszak; más dolgok pedig azért jók, mert meg vannak parancsolva, más dolgok pedig azért rosszak, mert meg vannak tiltva.

3. szakasz. – Vajon a nemzetek joga azonos-e a természetjoggal?

A harmadik problémát így közelítjük meg: úgy látszik, hogy a nemzetek joga azonos a természetjoggal.

1. Az összes emberek ugyanis csakis abban egyeznek meg egymással, ami számukra természetes. Ámde a nemzetek jogában az összes emberek megegyeznek: a jogtudós⁴² ugyanis azt mondja, hogy „a nemzetek joga az, amit az emberi nemzetek alkalmaznak”. Tehát a nemzetek joga természetjog.

2. Ezenkívül, a szolgaság természetes az emberek körében: egyesek ugyanis természetüknél fogva szolgák, ahogy a Filozófus bizonyítja (Polit. I.) [4. fej.]. Ámde a szolgaság a nemzetek jogához tartozik, ahogy Isidorus mondja [Etymol. V, 6. fej.]. Tehát a nemzetek joga természetjog.

3. Ezenkívül, a jog természetjogra és pozitív jogra osztható, amint mondtuk. Ámde a nemzetek joga nem pozitív jog: az összes nemzetek ugyanis sohasem gyűltek össze, hogy közös megállapodás folytán valami törvényt hozzanak. Tehát a nemzetek joga természetjog.

Ezzel szemben áll, amit Isidorus mond [Etymol. V, 4. fej.]: „A jog vagy természeti jog, vagy polgári jog, vagy a nemzetek joga.” Így a nemzetek joga különbözik a természetjogtól.

Válaszul azt kell mondanunk, hogy természetjog, illetve természetileg igazságos az, ami természeténél fogva más számára kiegyenlített vagy hozzáillő, ahogy mondtuk. Ámde ez kétféleképpen állhat fenn. Egyik módon a mivoltának abszolút figyelembevételére alapján, ahogy a férfi lényegénél fogva hozzáillik a nőhöz, hogy belőle nemzzen, és a szülő a gyermekéhez, hogy táplálja. – Másik módon valami nem a természete, hanem belőle eredő valami alapján illik a másikhoz: ilyen például a földbirtok. Ha ugyanis egy szántóföldet abszolút mivolta alapján vizsgálunk, akkor nincs benne alapja annak, hogy inkább az egyik ember, mint a másik tulajdona legyen. Ha azonban a megművelésének alkalmassága és békés használata szerint vesszük figyelembe, ilyen alapon bizonyos

⁴² Digesta I. első kötet 1. fejezet.

módon jobban illik az egyik emberhez, mint másikhöz, ahogy a Filozófus mondja (Polit. II.) [5. fejt.].

Ámde valaminek abszolút értelemben való felfogására nemcsak az emberek, hanem más érzékelő lények is képesek. Ezért amit az első módon nevezünk természetjognak, közös számunkra és más érzékelő lények számára. De az ilyen értelemben mondott természetjogtól különbözik a nemzetek joga, ahogy a jogtudós⁴³ mondja, „mivel az előbbi minden érzékelő lény számára, míg az utóbbi csak az emberek számára közös”. De valamit ahhoz vonatkoztatva vizsgálni, ami belőle következik, az ész sajátossága. Ezért az ember számára az eszes természete alapján természetes, amely ezt megfogalmazza. Ezért mondja Gaius jogtudós: „Amit a természetes ész az összes emberek körében megállapít, azt minden nép megtartja és azt a nemzetek jogának nevezzük.”⁴⁴

Ezzel nyilvánvaló a válasz az első ellenvetésre.

A második ellenvetésre azt kell mondanunk, hogy annak nincs természetes alapja, hogy abszolút értelemben valamely konkrét ember szolgálja legyen, hanem ennek csak valamely másodlagos hasznosságai szempont lehet természetes alapja, amennyiben hasznos lehet egy konkrét ember számára, hogy őt egy bölcsőbb ember irányítja, és hasznos lehet a másik számára, hogy őt az előbbi segítse, ahogy a Filozófus mondja (Polit. I.) [6. fejt.].⁴⁵ – Ezért a nemzetek jogához tartozó szolgaság a második módon természetjog, de az első módon nem az.

A harmadik ellenvetésre azt kell mondanunk, hogy mivel a nemzetek jogához tartozó dolgokat a természetes ész fogalmazza meg, például a szomszédságból következő méltányosságot tartalmazókat, ezért azok nem igényelnek külön törvényhozást, hanem maga a természetes ész a törvényhozó, amint az idézett jogtudós mondotta.⁴⁶

4. szakasz. – Vajon az atyai jog és az úr joga különleges jog-e?

A negyedik problémát így közelítjük meg: úgy látszik, hogy az atyai jog és az úr joga nem különleges jog.

1. Ugyanis az igazságosság követelménye „mindenkinek megadni a magáét”, ahogy Ambrosius mondja (De officiis) [24. fejt.]. Ámde a jog az igazságosság tárgya, ahogy mondtuk. Tehát a jog mindenkire egyenlőképpen tartozik, és így az atyai jog és az úr joga nem különleges jog.

2. Ezenkívül, az igazságos dolog elgondolása a törvény, amint mondtuk. Ámde a törvény az ország vagy a királyság közjával, és nem egy személy vagy egy család

⁴³ Digesta 1. Első kötet, 1. fejezet.

⁴⁴ Digesta 1. Első kötet, 9. fejezet.

⁴⁵ A szolgaságról vallott nézet nem érinti a nemzetek jogáról, illetve a természetjogról mondottak lényegét.

⁴⁶ A szakasz törzsének végén.

privát javával kapcsolatos, amint fentebb mondtuk. Tehát az atyai jog, illetve az úr joga nem különleges jog vagy különleges igazságosság, mivel az úr, illetve az atya egy házhoz tartozik, ahogy a Filozófus mondja (Polit. I.) [3. fej.].

3. Ezenkívül, az emberek között sok más fokozati különbség létezik: például egyesek katonák, mások papok, ismét mások feljebbvalók. Tehát számukra is valami különleges jogot kell meghatározni.

Ezzel szemben áll, hogy a Filozófus (Ethic. V.) [10. fej.] a politikai jogtól sajátosan megkülönbözteti az atyai jogot, az úr jogát és más ilyeneket.

Válaszul azt kell mondanunk, hogy jogról, illetve igazságról a máshoz való illőség alapján beszélünk. Másról pedig kétféle értelemben beszélhetünk. Egyik módon arról, aki abszolút értelemben más, mintegy teljesen különböző lény, amint ez nyilvánvaló két olyan ember esetében, akik közül egyik sincs a másiknak alárendelve, hanem mindketten az ország fejedelme alá tartoznak. Ezek között beszélhetünk abszolút értelemben vett igazságosságról, ahogy a Filozófus mondja (Ethic. V.) [10. fej.]. Másik módon nem abszolút értelemben mondunk valamit másnak, hanem mint egy lényhez tartozó valamit. Az emberi dolgok körében a gyermek ily módon tartozik az atyjához, mivel valamiképpen az ő része, amint a Filozófus mondja (Ethic. VIII.) [14. fej.], és a szolga ily módon az úr valamije, mivel eszköze, miként a Filozófus tanítja (Polit. I.) [4. fej.]. Ezért az atya a gyermekéhez nem úgy viszonyul, mint abszolút értelemben máshoz, és ezért itt nem abszolút értelemben, hanem bizonyos szempontból vett, tudniillik atyai jog áll fenn. Ugyanilyen okból az úr és a rabszolgája között sem abszolút értelemben vett, hanem uralmi jog létezik.

A feleség pedig, noha a férjéhez tartozik, mivel a férj úgy viszonyul hozzá, mint a saját testéhez, ahogy az Apostol mondja (Ef. 5) [28], mégis jobban különbözik a férjétől, mint a gyermek az atyjától vagy a szolga az urától, mivel házas társas életre vette el a férje. Ezért, ahogy a Filozófus mondja, a férj és a feleség között több áll fenn a jog lényegéből, mint az atya és a gyermeke, vagy az úr és a rabszolgája között. Mivel azonban a férjnek és a feleségnek a házi közösséghez közvetlen vonatkozása van, amint a Filozófus mondja (Polit. I.) [3. fej.], közöttük nem abszolút értelemben vett politikai jog, hanem háztartási jog⁴⁷ áll fenn.

Az első ellenvetésre tehát azt kell mondanunk, hogy az igazságosság megköveteli, hogy mindenkinek megadják a magáét, de feltételezve az egyik ember másikhöz való viszonyának különbözőségét. Ha ugyanis valaki önmagának adja meg, amivel tartozik, ez sajátos értelemben nem mondható igazságos cselekedetnek. Mivel pedig ami a gyermeké, az az atyáé is, és ami a rabszolgáé, az az uráé is, sajátos értelemben nem lehet szó az atya igazságosságáról a gyermeke felé vagy az úr igazságosságáról a rabszolgája felé.

⁴⁷ A „gazdálkodási jog” egy ház, illetve család közjavára vonatkozik.

A második ellenvetésre azt kell mondanunk, hogy a gyermek, amennyiben gyermek, az atyához tartozik, és a szolga, amennyiben szolga, az urának valamije. De ha mindkettőt úgy vizsgáljuk, mint embert, mindkettő önmagában subsistáló, másoktól különböző lény. Ezért, amennyiben mindkettő ember, valamilyen módon fennáll feléjük is az igazságosság. Emiatt hoznak bizonyos törvényeket az atyának a gyermekéhez, illetve az úrnak a rabszolgájához való vonatkozással kapcsolatban is. De amennyiben mindkettő más valakihez tartozik, ebből a szempontból fogyatékos az igazságosság, illetve a jog lényege.

A harmadik ellenvetésre azt kell mondanunk, hogy az államban élő összes többi különböző személyeknek közvetlen vonatkozásuk van az állam közösségéhez és annak fejéhez. Ezért feléjük fennáll az igazságosság a maga tökéletes mivolta szerint, de különbözik a különböző tisztségeknek megfelelően. Ezért beszélünk katonai, hatósági és papi jogokról, nem mintha ezek fogyatékosak volnának az abszolút értelemben vett igazságossághoz képest, ahogy fogyatékos az atyai jog vagy az úr joga, hanem mivel a különféle helyzetű személyek mindegyikének a maga tisztségének megfelelően sajátos valami jár.

Tudós Takács János fordítása

III. A reneszánsz politikai eszmevilága

A középkor alkonya felé közeledve kialakult egy értelmiségi réteg, amely az antik kultúra elfeledett nyomai után kutatott, és morális kritikát fogalmazott meg a hatalom visszaéléseivel, valamint az egyházi vezetők bűneivel kapcsolatban. Jacob Burckhardt emlékezetes könyvében foglalta össze a reneszánsz stílusról elnevezett korszak sajátosságait, elsősorban is az itáliai városállamok figyelemre méltó közösségi (városi) és egyéni alkotásaira koncentrálva.⁴⁸ Johan Huizinga szerint e kor kultúrája „visszatért a tudás és szépség tiszta forrásaihoz, birtokában van a bölcsesség és a művészet örök érvényű normáinak.”⁴⁹ A reneszánsz humanizmus kultúrájának képviselői összegyűjtötték és lefordították a nagy ókori szerzők gondolati hagyatékát, és az egyház megbízásából feledhetetlen műalkotásokat is hoztak létre, de egyúttal már egy olyan új, modern felfogás számára is elkezdték kikövezni az utat, amelyből majd megszületik modern, területi állam. A reneszánsz politikai eszmevilágát a Dantétól, Machiavellitől, valamint Filofej szerzetestől vett szemelvényeken keresztül tekintjük át. Kapcsolódó témák: *Ludoviceum I./2.*: 3., 4. és *Ludoviceum I./3.*: 3., 4., 5.

Dante Alighieri (1265–1321) a késő középkor és a reneszánsz közötti átmeneti időszak emblematikus képviselője. Az *Isteni színjáték* szerzője elhagyni kényszerült szülővárosát, Firenzét, ahol a pápaság és a császárság hívei éles küzdelembe bonyolódtak egymással. Politikaelméleti művében Arisztotelész elméletére támaszkodva az egységes európai birodalom mellett érvelt, történetileg pedig a Római Birodalom példájára utalt. Az ágostoni két ország tanítását továbbgondolva változatos érveket használt fel a pápaságtól független, egyenesen Isten kegyelméből uralkodó császár által kormányzott világmonarchia mellett.

6. Dante Alighieri: Az egyeduralom

VI. Felhozzák még a Sámuel első könyvéből Saul megválasztását és letételét, és azt mondják, hogy Saul az Isten helyett, s az Isten útmutatása szerint cselekvő Sámuel emelte a trónra, majd tette le a trónról, mint az írás nyilvánvalóan mondja. Ebből azt következtetik, hogy amiképpen Isten helytartójának megvolt a tekintélye ahhoz, hogy világi hatalmat adjon és elvegyen és másra ruházzon át, ugyanúgy most is, Isten

⁴⁸ Burckhardt, Jacob: *A reneszánsz Itáliában*. Második kiadás. Ford.: Elek Artúr. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1978.

⁴⁹ Huizinga, Johan: *A reneszánsz problémája*. In Huizinga, Johan: *A történelem formaváltozásai*. Ford.: Radnóti Miklós. Maecenas Holding Rt., Budapest, 1997, 43.

helytartójának, az egyetemes Egyház fejének megvan az auktoritása ahhoz, hogy a világi hatalom jogarát adja, elvegye vagy másra ruházza át. Mindebből kétségtelenül következne, hogy a császárság auktoritása függő viszonyban van, mint mondják is. Erre mi, állításuk tagadásával, azt állítjuk, hogy Sámuel, Isten helytartója nem mint Isten helytartója, hanem mint e célból külön megbízott küldött vagy hírnök, Isten erre vonatkozó határozottan kifejezett parancsát teljesítve járt el. Ez azért is nyilvánvaló, mivel csak azt tette és közvetítette, amit Isten mondott. Ehhez tudnunk kell, hogy más a helytartó, és más a hírnök vagy szolga, mint ahogy mást jelent tudósnak lenni, mint értelmezőnek, magyarázóknak. Helytartó ugyanis az, akire törvény szerinti vagy szabad elhatározást engedő joghatóságot ruháztak, s így a ráruházott joghatóság keretei között a törvény értelmében vagy szabad elhatározása szerint eljárhat olyan ügyben is, amelyről ura mit sem tud. Ezt a hírnök, amennyiben hírnök, nem teheti, hanem valamint a kalapács csak a kovács erejénél fogva működhet, úgy a hírnök is csak annak tetszése szerint járhat el, aki őt küldi. Nem következik tehát, hogy ha Isten az említett dolgot Sámuel révén, mint hírnöke révén cselekedte meg, akkor Isten helytartója is ugyanezt hasonlóképpen megteheti. Isten ugyanis sok mindent vitt, visz és fog véghezvinni angyalai révén, amit az Isten helytartója, Péter utódja, nem vihet véghez. Az említett emberek fejtegetése tehát az egészről a rész felé halad ilyenformán: Az ember hallhat és láthat, tehát a szem hallhat és láthat, ami pedig nem áll. Tagadó formában így lenne: Az ember nem tud repülni, tehát az ember karjai sem tudnak repülni. Hasonlóképpen Isten hírnöke útján nem érheti el, hogy ami megszületett, ne szülessék meg (Agathon kijelentése szerint), tehát helytartója sem érheti el.

VII. Előhozzák továbbá *Máté evangéliumából* a napkeleti bölcsek ajándékának példáját, s azt mondják, hogy Krisztus annak jelképéül kapta egyszerre a tömjént és az aranyat, hogy ő egy személyben egyházi úr és világi kormányzó. Ebből azt következtetik, hogy Krisztus helytartója is mindkét hatalom ura és kormányzója, következésképpen mindkét hatalom auktoritásával rendelkezik. Válaszképpen annyit, hogy magam is elfogadom Máté szavait és azok értelmét, de amit azokból következtetni akarnak, az fogalmi meghatározásában hibás. Így következtetnek ugyanis: Isten az egyházi és világi dolgok ura, a pápa Isten helytartója, tehát az egyházi és világi dolgok ura. Az első és a második tétel is igaz, de a középső fogalom nem ugyanaz, így tehát a következtetés négy fogalmat tartalmaz, ennyi fogalommal pedig nem lehet helyes szillogizmust felállítani, mint az a szillogizmusok tanából nyilvánvalóan következik. Ugyanis más Isten, a felső tétel alanya, és megint más Isten helytartója, az alsó tétel állítmánya. Az ellenvetés, hogy a helytartó egyenértékű, hasztalan lenne, mert semmiféle isteni vagy emberi helytartó nem lehet egyenértékű urának auktoritásával, amit Lévi példája is mutat. Hiszen tudjuk, hogy Péter utóda nem egyenlő értékű auktoritás Istennel, legalábbis a természetre való hatásában nem. Rábízott tisztségének erejével ugyanis nem tudná elérni, hogy a rög fölfelé essék, sem azt, hogy a láng lefelé törekedjék, de Isten nem is bízhatta rá mindennek a megtételét, minthogy a teremtés és keresztség kegyelmének hatalmát nem is bízhatja rá senkire, mint az nyilvánvalóan bizonyítható, bár a Mester a negyedik könyvben ennek az ellenkezőjét állítja. Tudjuk továbbá, hogy bárkinek helyettese csak annyiban egyenértékű az illetővel, amennyiben valamiben helyettesíti, mivel senki nem adhat semmit, ami nem az övé. A fejedelmi auktoritás nem a fejedelemé, csak használatképpen, mivel önmagának egyetlen fejedelem sem

adhat méltóságot, elfogadhatja ellenben vagy visszaadhatja, de mást fejedelemmé nem tehet, mert a fejedelemmé tétel nem a fejedelemtől függ. Márpedig ha így van, nyilvánvaló, hogy egyetlen fejedelem sem helyettesítheti magát mindenben, egyenértékűen, az ellenvetésnek tehát semmi hatásossága nincs.

Sallay Géza fordítása

Niccolò Machiavelli (1469–1527) író, politikus, az itáliai reneszánsz legnagyobb hatású gondolkodója. A humanistákhoz hasonlóan egy antik szerző műveit dolgozta fel az itáliai republikanizmus meghatározó művében, a *Beszélgetések Titus Livius első tíz könyvéről* című szövegben. Az 1513-ban megjelent *A fejedelem* című munka óriási hírnevet szerzett számára, jóllehet, nevét a legtöbben a mai napig a negatív értéktartalmú machiavellizmussal társítják. *A fejedelem* immáron több mint fél évezrede számít az államelmélet megkerülhetetlen munkájának; Machiavelli e királytükörként is meghatározható tanácsadó művében hajtotta végre az alapvető paradigmaváltást eredményező fordulatát: amíg korábban a legtöbb szerző az ideálisnak tartott állam kialakításának lehetőségeit kutatta, addig Machiavelli a realizmus jegyében az alapján vázolta fel a politikai működési rendjét, ahogyan az a valóságban zajlott, pontosabban ahogyan azt a saját, hányatott élete politikai tapasztalatai alapján látta.

7. Niccolò Machiavelli: A fejedelem

Lorenzo de' Medicihez

Akik egy fejedelem kegyét meg akarják nyerni, többnyire a legbecsesebb tulajdonukkal járulnak elébe, vagy olyasmivel, amiben, úgy vélik, leginkább örömét leli majd. Gyakran láthatjuk ezért, hogy lóval, fegyverrel, aranyos szövettel, drágakővel és Hozzá hasonlóképp méltó ékességekkel kedveskednek. Amikor tehát Nagyságodnak, készségem bizonyítandó, felajánlom szolgálataimat, semmi olyat nem találok a ház körül, amit eléggé becsesnek tartanék, oly nagyra értékelnék, mint a híres emberek cselekedeteinek ismeretét, amelyre a mai dolgokban való jártasság révén tettem szert, valamint azért, hogy gyakran forgattam régi történetekről szóló könyveket. Mindezeket nagy szorgalommal, hosszas elmélkedés során gondoltam ki, most pedig e kicsiny kötetben összegyűjtöm, és elküldöm Nagyságodnak.

Ámbár méltatlannak tartom e művet a fejedelem magas személyéhez, mégis azt hiszem, megértése folytán kedves fogadtatásra talál, különös tekintettel arra, hogy nem tudok nagyobb ajándékot hozni, mint megtanítani Nagyságodat mindarra, amit oly sok év alatt, sok veszedelem és hányattatás során elsajátítottam. Ezt a művet én ki nem cirkalmaztam dagályos kifejezésekkel, felesleges vagy magasztaló szavakkal, mesterkéeltséggel és haszontalan cicomával, nem telítettem, mint ahogyan mások megírják és kicirkalmazzák műveiket. Azt akartam, ne más váljék e munka becsületére,

csakis a tartalom gazdagsága és a benne foglaltak komoly volta; emiatt fogadtassék jó szívvel. Azt sem óhajtom, hogy hivalkodásnak tessék, amiért egy alacsonyrendű személy beleszól a fejedelem dolgába és az országlásba. De miképp azok, akik a vidék képét megrajzolják, síkságra ereszkedvén szemlélik a hegyeket és magaslatokat, a völgyeket pedig a hegy tetejéről: hasonlóképp a népek természetét csak a fejedelem ismeri, és a fejedelem dolgait csak olyasvalaki, aki a népből való.

Fogadja tehát a Nagyságod e szerény ajándékot olyan szívvel, ahogyan én küldöm, és ha szorgalmasan, érdeklődve olvassa, rátalál benne legbensőbb óhajtásomra, hogy Nagyságod olyan híres legyen, amennyire csak szerencséje és egyéb jó tulajdonságai megengedik. S ha Nagyságod tekintetét magas méltóságából valaha erre a mélyen fekvő vidékre [Sanť Andrea in Percussina, San Casciano mellett] fordítja, tán észreveszi, mily méltatlanul viselem itt rossz sorsom örökös terhét.

1. Hányféle az egyeduralom, és hogyan lehet megszerezni

Az uralom és birtoklás minden fajtája, amely valaha is hatalmában tartotta az embereket, köztársaság vagy egyeduralom volt, s ma is az. Az egyeduralom vagy örökletes, amikor a fejedelem vér szerint a már régóta uralkodó családhoz tartozik, vagy új keletű. Ha új, akkor vagy teljesen újonnan szerzett, mint Francesco Sforza Milánója, vagy olyan, mint amikor valamely uralkodó meghódít és örökölt országához csatol egy újabbat: amire példa a spanyol király [Aragóniai Ferdinánd] birtokában lévő Nápolyi Királyság. Az illetéknépp szerzett birodalom lakói vagy egyetlen fejedelem országlásához, vagy a szabadsághoz szoktak; meghódíthatók a fejedelem saját fegyvereivel vagy idegen fegyverekkel; szerencse vagy vitéség által.

2. Az örökletes egyeduralkodásról

A köztársaságokról való elmékedést máskorra hagyom, hiszen erről máskor már hosszan értekeztem. Csak az egyeduralom fajtáiról fogok beszélni, tovább szövöm az elkezdett fonalat, és azt fejtegetem, hogyan lehet az egyeduralmakat kormányozni és megtartásukat biztosítani.

Azt mondom tehát, hogy a fejedelem által öröklött országokat, ahol már hozzászoktak a fejedelem családjához, nem oly nehéz megtartani, mint az újonnan szeretteket, mert elégséges az ősök által létrehozott rendet meg nem bolygatni, és a viszonyokhoz illeszteni. Ilyenformán a fejedelem, ha a szokott igyekezettel uralkodik, élete végéig birodalmának ura marad, hacsak valami rendkívüli erőszak meg nem fosztja attól; ha el is ragadnák tőle, bármily félelmetes erővel támadnák is meg, visszaszerzi.

Példának okáért Ferrara hercege [Estei Herkules] csak azért védte ki 1484-ben a velenceiek támadását, és II. Gyula pápáét 1510-ben, mert a családja régóta volt uralmon. A vérségi uralkodónak ugyanis kevesebb oka és szüksége van arra,

hogy bántsa alattvalóit: sokkal inkább kedvelik ennél fogva, és ha különösen aljas szenvedélyek nem teszik gyűlöletessé, alattvalói természetesen szeretik. S az uralkodás hagyományossága, az uralom folytonossága teszi, hogy a változtatás vágya és oka kialszik és megszűnik; mert a változás olyan, mint a bontott fal: újra kell rakni.

15. Tettekről, amelyekért az embert, különösképp pedig a fejedelmet megdicsérik vagy kárhozzátják

Vegyük még szemügyre, hogyan kell az uralkodónak barátaival és alattvalóival bánnia, és őket vezetnie. S mert tudomásom van róla, hogy ezt sokan megírták előttem, félek, nem kerülök-e önteltség hírébe, ha én is erről írván, mások észjárásától különösen ebben a távban eltérek. Az értőknek kívánván hasznos dolgot írni, helyesebbnek ítélem a dolog valódi igazságának kifürkészését ahelyett, hogy megelégednék a róla alkotott elképzeléssel. Sokan képzelnék el olyan köztársaságokat vagy egyeduralkodásokat, amelyek a valóságban soha nem voltak, és amilyenekről nem is tudunk. Nagy a távolság valódi és képzelt életmódunk, valóságos és feltételezett tetteink között; aki az utóbbiak alapján okosodik, inkább saját romlásának okozója, mintsem sikeres előmenetelének. Mert szokott történni, hogy az olyan embernek, aki mindenkire jó akar lenni, gonoszok okozzák a vesztét. Ezért szükséges, hogy a fejedelem hatalmának megóvása érdekében megtanuljon rossznak lenni, és ezt a szükségnek megfelelően gyakorolja.

A fejedelemtől elképzelt dolgokat mellőzve, s csak a valóban létezőkről beszélve, azt mondom, hogy minden emberben találunk dicséretes vagy kárhózzátos tulajdonságokat, az uralkodókban pedig még inkább, mert magas polcon vannak. Ezért az egyiket bőkezűnek, a másikat fősvénynek tartják. (A toscanai kifejezést, a „misero” szót a fősvényre használom, az „avaró” ti. nálunk rablót jelent.) A fejedelmek közül egyesek kegyetlenek, mások könyörületesek; egyesek hűtlenek, mások hűségesek; egyesek gyengék és kishitűek, mások elszántak és szenvedélyesek; egyesek emberségesek, mások gőgösek; egyesek kéjvágók, mások önmegtartóztatók; egyesek egyenes természetűek, mások alattomosak; egyesek kemények, mások engedékenyek; egyesek komolyak, mások könnyedek, egyesek hitetlenek, mások vallásosak; s így sorolhatnám. Tudom, mindenki azt gondolja, hogy a fejedelmeknek valamennyi jónak tartott felsorolt tulajdonsággal rendelkezniük kellene, de minthogy az emberi viszonylatok miatt ez amúgy sem lehetséges, a fejedelem legyen óvatos, hogy kerülje azon rossz tulajdonságok hírét, amelyek államától megfoszthatnák, de ha módja van rá, még azokat is, melyek ezzel a veszéllyel nem fenyegetik, ámbár, ha nem tudja megtenni, ezekben inkább elengedheti magát. Azzal se törődjék, ha olyan rossz tulajdonságokat teteleznék fel róla, melyek nélkül nehezen tudná hatalmát megőrizni; mert ha jól meggondoljuk a dolgot, mindig akad olyasmi, ami erénynek látszik, de gyakorlása a fejedelem romlását okozhatja, míg más tulajdonság, ha kárhózzátosnak látszik is, általa jólétbe és biztonságba kerül.

16. A bőkezűségről és fősvénységről

A felsorolt tulajdonságokat elején kezdve, elmondom, miért lenne jó, ha a fejedelmet bőkezűnek tartanák. Ámde ha csak annyira bőkezű, amennyire illenék, akkor ez kárára válik; mert ha csak ügyeskedve s a kötelező mértékig bőkezű azt észre sem veszik, és nem kerülheti el, hogy fukarnak ne bélyegezzék. Az a fejedelem, aki fel akar tűnni bőkezűségével, szükségképpen nem tartózkodhat a pazarlás valamilyen formájától. Az ilyen fejedelem aztán felemészti minden vagyonát, s végül, meg akarván őrizni a bőkezűség látszatát, alattvalóit csak szipolyozza, zsarolja, és mindenre képes, hogy pénzhez jusson. Emiatt népei meggyűlölik, és nem becsülik, mert elszegényedett; ilyen úton-módon ezzel a bőkezűséggel sokakat sért meg, és csak keveseknek juttat. A legelső nehézséget megsínyli; és az első veszedelem esetén meginog a helyzete; ha pedig felismeri ezt, és küzd ellene, mindjárt fősvény hírébe kerül.

Ezért a fejedelemnek, akkor, amikor a bőkezűség erényét saját kára nélkül gyakorolni nem tudja oly mértékben, hogy tudomást vegyenek róla, ha okos, nem kell a fősvénység híréből óvakodnia, mert idővel egyre inkább bőkezűnek tartják, látva, hogy helyes gazdálkodása következtében elegendő a jövedelme, támadóit visszaveri, hadi vállalkozásokba foghat alattvalóinak szipolyozása nélkül; olyannyira, hogy végül is mindazokkal szemben, akiktől nem vesz el, bőkezű, és ezek számosak; és fősvény azokkal szemben, akiknek nem ad, azok pedig csekély számúak.

Korunkban nagyobb cselekedeteket csak olyanok hajtottak végre, akiket fősvénynek tartottak; a többiek elpusztultak. II. Gyula pápa bőkezűsége hírének köszönhető, hogy pápaságra jutott, de nem is gondolt arra, hogy ezt a hírt fenntartsa, mert háborúba csak így kezdetű. S a mai francia király [XII. Lajos] igen sokat hadakozott, mégsem vetett ki az övéire különleges adót, mert hosszú, okos gazdálkodásával fedezte a különleges kiadásokat. De a mostani spanyol király [II. Ferdinánd] sem visz véghez olyan sok vállalkozást győzelmesen, ha bőkezűnek tartják.

Ezért a fejedelemnek nem kell félnie attól, hogy fősvény hírébe került, különben alattvalóit kell megrabolnia, másként védelmét biztosítani nem tudja, vagy harácsolásra kényszerül, ne váljék szegénnyé és megvetetté, vagyis a fősvénység azon bűnök egyike, amelyek uralmon tartják. Ha valaki azt mondaná: Julius Caesart bőkezűsége juttatta uralomra és mások is sokan, akik bőkezűek voltak, vagy annak tartották őket, magas polcra jutottak – én így felelek: vagy már fejedelem vagy, ekkor pedig a bőkezűség káros, vagy útban vagy a hatalom megszerzése felé, ekkor viszont igen is szükséges, hogy bőkezűnek tartsanak. Caesar egyike volt azoknak, akik Róma uralmáért küzdöttek, de ha olyan természetű maradt volna, mint a hatalomra jutás előtt, ha nem vigyázott volna a kiadásokra, elpusztult volna a birodalom. Ha pedig valaki azt válaszolná: több bőkezűnek vélt fejedelem hajtott végre seregeivel nagy tetteket – megint csak azt mondom: a fejedelem vagy a saját pénzét költi és az alattvalóként, vagy másvalakiét; az első esetben ne tékozzoljon, a másodikban viszont adnia kell a bőkezűség látszatára.

S amelyik uralkodó hadba vonul, és zsákmányból, fosztogatásból, hadisarcból tartja fenn magát, az másoktól szerzett tulajdonnal él. Bőkezű kell, hogy legyen, különben katonái nem követik. Abból pedig, ami nem a tiéd vagy alattvalóidé, bő kézzel osztogass. Így cselekedett Kürosz, Caesar és Nagy Sándor. Mert ha mások vagyonát szórod, hírneved csak növekszik általa; csak az válik ártalmadra, ha a sajátodat pazarlod. És nincs tulajdonság, ami annyira önmagát pusztítja, mint a tékozlás: mert míg tékozolsz, elveszíted a tékozlás lehetőségét; vagy szegény és megvetett leszel, vagy, hogy a szegénység elől menekülj, rabolni fogsz, és meggyűlölnék. Mindazon dolgok között pedig, melyektől a fejedelemnek óvakodnia kell, a megvetés és a gyűlölet a legveszedelmesebbek; mindkettőt a tékozlás okozza. Okosabb tehát fősvénynek látszani, mert ez csupán megvetést von maga után, gyűlölet nélkül; ha pedig bőkezű akarsz lenni, rablónak tartanak majd, s ebből származik a gyűlölettel teljes megvetés.

17. A könyörületeségről és kegyetlenségről; inkább szeressék-e a fejedelmet, mint féljék; vagy ellenkezőleg, inkább féljék, mint szeressék

Az imént felsorolt tulajdonságokból következően minden fejedelem törekedjék arra, hogy könyörületesnek tartsák, ne kegyetlenek. Mégis vigyázni kell, hogyan alkalmazzuk a könyörületeséget. Cesare Borgiát kegyetlennek ismerték; de ezzel a kegyetlenségével rendbe szedte Romagnát, egyesítette, békés, biztonságos életre szoktatta. Amiért, ha jól szemügyre vesszük, sokkal könyörületesebb volt, mint a firenzeiek, akik, hogy kegyetlenek ne tartsák őket. végig nézték Pistoia romlását. Az uralkodónak nem kell attól félnie, hogy kegyetlenek híresztelik, ha egységben és békeségben tartja alattvalóit. Mert alig pár példa statuálása árán még mindig irgalmasabb lesz a fejedelem. mint némelyek, akik merő könyörületből szabad folyást engednek a rendetlenségnek, ez pedig öldöklésre és rablásra ad alkalmat. A rendetlenség ugyanis általában az egész közösséget veszélyezteti, az uralkodó által elrendelt kivégzések pedig egy-egy személy ellen irányulnak. S az uralkodók közt legkivált az új uralkodónak nem lehet elkerülni, hogy kegyetlenek nevezzék, mert az új hatalmakat többféle veszély fenyegeti. Vergilius is ezt mondja Dido szavaival:

*Res dura et regni novitas me talia cogunt
Moliri, et late fines custode tueri.⁵⁰*

Mégis, a bizodalomban és a cselekedeteiben egyaránt elővigyázatosnak kell lennie. Senkit se riasszon el magától: legyen mértéktartó, körültekintő és emberséges. Ne tegye a túlzott bizalom óvatlanná, sem túrhetetlenné a túlzott bizalmatlanság.

Mindebből vita származik: szeressék-e inkább az uralkodót, mint féljék, vagy ellenkezőleg. Azt feleljük, egyik is, másik is szükséges lenne, de mivel nehéz e két dolgot összekapcsolni, biztonságosabb, ha tartanak tőle, mint ha szeretik, ha a kettő közül egyiknek már hiányoznia kell. Az emberekről ugyanis általában elmondhatjuk,

⁵⁰ Mostoha helyzetem, az kisértet így cselekedni, s uralmam/Kezdeti volta, hogy örökkel védessem a partot. (Vergilius: *Aeneis* I. 563–564. Lakatos István fordítása.).

hogy hálátlanok, ingatagok, színlelők; a veszélytől visszarettennek, harácsolásra hajlamosak; ha adakozó vagy velük, lábad elé vetik magukat, életüket és vérüket kínálják, amikor nincs rá szükség, mint már fentebb mondtam, de mihelyt szorult helyzetbe kerülsz, fellázadnak ellened. Amely uralkodó csak szavukra épített, s másként nem készült fel a baj ellen, tönkremegy; mert az olyan barátsággal, amely nem lelki nagyságból és nemességből ered, hanem úgy vásárol meg, noha érdemes lenné rá, mégsem rendelkezhetsz, s amikor szükséged lenne rá, nem tudsz élni vele. Inkább támadnak az emberek olyan valaki ellen, aki megszerettette magát velük, mint akitől félnek; mert a szeretetet a hála köteléke tartja fenn. Mivel azonban az emberek nyomorultak, valahányszor önnön hasznuk így kívánja, elszakad a kötelék; ám a félelmet a büntetéstől való rettegés tartja fenn, és ez soha nem hagy el téged. A fejedelemnek mindazonáltal vigyáznia kell: csak annyira féljék, hogy a szeretet hiánya gyűlöletnek ne legyen okozója, mert nagyon megfér együtt, hogy félnek tőle, de mégsem gyűlölnek; s ez így lesz mindaddig, míg polgárai és alattvalói vagyonához és asszonyaihoz nem nyúl. S ha valami mégis vérontást követel, úgy járjon el, hogy tettének magyarázata és nyilvánvaló oka legyen; s mindenekelőtt a mások vagyonától tartózkodják, mert hamarabb felejtik el az emberek tulajdon apjuk elvesztését, mint örökségük elvesztését. Ürügy pedig mindig akad arra, hogy a más vagyonát elvegyük; aki fosztogatásból él, bőven talál okot, hogy a másét elfoglalhassa, a vérontásnak viszont nehezebb okát és magyarázatát adni.

Hanem amikor az uralkodó a hadak élén áll, a katonák sokaságát vezérli, éppenséggel nem kell törődnie a kegyetlenség hírével, mert enélkül még soha hadsereget együtt nem tartottak, haditettet végre nem hajtottak. Hannibál bámulatos tettei közt emlegetik, hogy midőn tengernyi népekből álló, óriási hadseregét idegen földre vezérelte, vitézei egymással, de vezérükkel sem különböztek össze, sem jó-, sem balszerencséjében. Ezt pedig csak embertelen kegyetlenségének köszönhetette, mely sokféle jó tulajdonságával együtt tiszteletet és félelmet ébresztett fegyvereseiben. Enélkül pedig ezen eredmény eléréséhez egyéb jó tulajdonságai nem lettek volna elégségesek. S a kevésbé meggondolt írók egyfelől csodálják ezt a képességet, másfelől kárhozzátják annak fő okát. Hogy pedig igaz, miszerint egyéb jó tulajdonságaival nem sokra vitte volna, itt van példának Scipio: ritka tehetség, s nemcsak a maga idejében, hanem az egész ismert történelem során is; ellene Hispaniában seregei fellázadtak, mert túlságosan engedékeny volt, s katonáinak olyan szabadosságokat engedett meg, melyek nem illettek a katonai fegyelemhez. A dolgot Fabius Maximus [Quintus Fabius Maximus Cunctator] a senatus előtt szemére hányta, s őt a római hadak megrontójának nevezte. Lokrisz lakóit pedig, akiket Scipio valamely alvezére kipusztított, nem bosszulta meg, s annak az alvezérnek komiszságát jóvá nem tette; mindez elnéző természetéből származott; olyannyira, hogy amikor valaki a senatusban mentegetni akarta, azt mondta: sokan vannak, akik úgy tudják, hogy jobb nem hibázni, mint elkövetett hibákat jóvátenni. Ez a természet idővel foltot ejthetett volna Scipio dicsőségén, hírnevét elhomályosíthatta volna, feltéve hogy ilyen maradt volna akkor is, ha főhatalomra kerül; de mivel a senatus kormányzása alatt állott, e káros tulajdonságát nem vették észre, sőt dicsőségére vált.

Bevégezem tehát, amit arról mondtam, hogy szeretetre méltó legyen a fejedelem, vagy inkább féljenek tőle: mivel az emberek akaratától függ, szeretik-e az uralkodót, viszont a fejedelem akaratától, hogy félnek-e tőle, igazodjék a bölcs uralkodó aszerint, ami tőle függ, s nem aszerint, ami másoktól; tehát mint mondtam, csak arra kell vigyáznia, hogy gyűlöletet ne érezzenek iránta.

18. Hogyan tartsa meg a fejedelem az adott szót

Bárki megértheti, mennyire dicséretes, ha a fejedelem megtartja adott szavát, őszinteséggel és nem ravaszsággal él. Napjainkban mégis azt tapasztaljuk, hogy a szőszegő uralkodók vittek véghez nagy dolgokat, kik az emberek eszén kifogtak; ezek végül is többre vitték, mint akik igazul cselekedtek.

Tudnunk kell tehát, hogy kétféle módszer van a küzdelemben: az egyik a törvényekkel, a másik az erőszakkal. Emberi tulajdonság az egyik, állati sajátosság a másik. Mivel azonban az egyikkel némelykor nem boldogulsz, a másikhoz kell folyamodnod. Ezért a fejedelemnek tudnia kell használni a benne rejlő embert és állatot. Leplezetten erre tanítják a fejedelmet a hajdani szerzők is, akik leírják, hogyan adták nevelésbe Kheirón kentaurhoz Akhilleuszt és több régi uralkodót, hogy a maga elvei szerint nevelje őket. Ez pedig nem jelent mást, mint hogy mesterük félig állat, félig ember volt, amiért is a fejedelem egyik és másik természetét egyaránt kell, hogy tudja használni: egyik a másik nélkül nem lehet tartós.

S mert a fejedelemnek jól kell használnia az állati természetét, a rókát és az oroszlánt kell követnie; az oroszlán tehetetlen a hurokkal szemben, a róka a farkasok elől nem tud menekülni. Ezért hurkot ismerő rókának kell lennie, és farkast rémítő oroszlánnak. Aki egyedül az oroszlán természetét utánozza, semmire nem megy vele. A bölcs uralkodó tehát ne legyen szótartó, ha ez a magatartás kárára válik, s ha az okok, melyek miatt ígéretet tett, megszűntek. Ha az emberek jók lennének, ez az elv kárt okozna; de mert gonosz indulatúak, nem tartanak meg adott szavukat veled szemben; így hát neked sem kell megtartanod velük szemben. Különben is a fejedelem mindig talál rá alkalmat, hogy csalárdságát jó színben tüntesse fel. Végtelenül sok mai példával igazolhatnám ezt, s megmutathatnám, hány béke ment veszendőbe a fejedelem szőszegése miatt, hány ígéret maradt teljesítetlen; s az, aki a róka természetéhez tartotta magát, jobban járt. De ezt a természetét jól el kell titkolnia, és nagy szenteskedőnek és színlelőnek kell lennie: olyan ostobák az emberek, s olyannyira csak a mának élnek, hogy aki be akarja csapni őket, mindig megtalálja köztük a maga emberét.

Egyet az új példák közül mégsem akarok elhallgatni. VI. Sándor mást sem tett, mással sem gondolt, mint hogy az embereket rászedje, s mindig talált valakit, akit megcsalhatott. És nem volt ember, aki nála nagyobb erővel, ékesszólással és esküdjéssel állított volna valamit, hogy aztán az ellenkezőjét cselekedje; mégis mindig minden úgy sikerült, ahogyan akarta, mert ismerte a világ dolgait.

A fejedelemnek éppen ezért nem kell a fenti tulajdonságok mindegyikével rendelkeznie, de szükséges, hogy külsőleg úgy mutakozzék, mintha rendelkeznék velük. Sőt azt merészelem állítani, hogy ha mind meg is volnának benne, és hogyha mindig figyelembe is venné őket, az ártalmas volna; látszatuk viszont hasznos lehet; kegyesnek, hűségesnek, emberségesnek, őszintének, vallásosnak kell nemcsak látszania, hanem annak is kell lennie. Ugyanakkor lélekben mindig fel kell készülnie az ellenkezőjére, hogy ha a szükség úgy kívánja, aszerint tudjon cselekedni. Meg kell érteni, hogy a fejedelem, kiváltképp az új fejedelem, nem tudja mindig azt tenni, amiért az embereket jónak szokták tartani; részben az állam megtartásának szándékától vezetve, gyakorta kénytelen a hit, könyörületesség, emberiség és vallás ellen cselekedni. Aszerint kell tehát cselekednie, ahogy a szél fúj, ahogy a szerencse változásai parancsolják, s amint már mondtam, nemcsak a jót kell szem előtt tartania, hanem a rosszat is meg kell tennie, ha a szükség úgy kívánja.

Vigyáznia kell tehát a fejedelemnek, hogy soha mást ki ne ejtsen a száján, csak olyan dolgokat, melyek magukba foglalják a fenti öt jó tulajdonságot, s amikor mások látják vagy hallják, legyen csupa könyörületesség, csupa becsületesség, csupa feddhetetlenség, csupa emberség, csupa vallásosság. És semmi sincs, ami ennél az utolsó tulajdonság látszatánál fontosabb lenne; az emberek pedig inkább hisznek a szemüknek, mint tapasztalásuknak, mert látni mindenki képes, de kevesen tudnak tapasztalatot szerezni. Mindenki azt látja, milyennek mutatod magad, s csak kevesen érzik meg, milyen vagy valójában; s ezek sem merészelnek a többség véleménye ellen szólni, azok ellen, akiket az állam tekintélye pártol. Az emberek cselekedeteiben, de különösen a fejedelmében, akivel szemben nincs helye a jogos számonkérésnek, a végcélt kell tekinteni. Győzzön tehát a fejedelem, és tartsa fenn hatalmát, s eszközeit tiszteletre méltónak fogják ítélni, és mindenki csak dicsérni fogja; mert a tömeg csak a látszat és az eredmények után megy; a világon pedig csak tömeg létezik, az egyes embernek csak akkor nyílik tér a cselekvésre, amikor a nagy tömegnek nincs kire támaszkodnia. A mi időnkben is van egy olyan uralkodó [II. Ferdinánd spanyol király], akit jobb nevének nem nevezni, s aki másról sem beszél, mint békéről és bizalomról, pedig egyiknek is, másiknak is esküdt ellensége; el is vesztette volna hírnevét és országát, ha akár az egyiket, akár a másikat megtartja.

25. Mit ér a szerencse az emberi dolgokban, s hogyan lehet vele szembeállni

Előttem sem ismeretlen, hogy sokan úgy gondolták vagy úgy gondolják, a világ dolgait Isten és a szerencse igazgatja, s emberi ésszel ezen mit sem lehet változtatni, ellene nincsen orvosság; mindezt azért, hogy azt állíthassák: nem szabad a munkában megizzadni, bízza magát mindenki a sors kegyére. Napjainkban sokan osztják ezt a vélekedést, hiszen nap mint nap annyi minden történik, ami meghazudtol minden emberi számítást. Erre gondolván magam is némelykor fejet hajtottam vélekedésük előtt. Mégis, hogy szabad akaratumat el ne fojtsuk, úgy ítélttem, igaz, hogy a szerencse felerészben ura tetteinknek, hanem a másik felét, vagy majdnem annyit, önnön erőnk mozgatja. Hasonlatos némely pusztító folyóhoz, mely, ha megárad, előnti a síkságokat,

összemorzsolja a fákat és épületeket, elviszi a földet egyik helyről, és lerakja másutt: mindenki menekül tőle, pusztító haragjától rettegve, s gátat emelni ellene képtelen; de mert ilyen, nem marad más, mint hogy a lakosság nyugalmas időben előre felkészüljön gátakkal és töltésekkel, mert ha felduzzadván csatornába ömlik, tombolása korántsem olyan féktelen és káros. Éppen így van ez a szerencsével is: ott mutatja meg hatalmát, ahol nem áll vele szemben átgondolt erő, s oda fordítja haragját, ahol gát és töltés nem állja útját. S ha szemügyre veszitek Itáliát, amely ezeknek a hullámzásoknak katlana: ahonnan e mozgás elindult, gát, töltés és bármiféle védelem híján lévő síkságot láthattok: pedig megfelelő hozzáértéssel védekezve, ahogyan példának okáért Némethonban, Franciaországban, Spanyolországban ez az áradás ily nagy hullámokat nem vetett volna, sőt esetleg be sem következik. Általánosságban legyen is elég ennyi, ami a szerencsével való szembeszegülést illeti.

Most már a részletek magyarázatára szorítkozva elmondom, hogyan lehet, hogy valamelyik fejedelem ma boldogul, holnap pedig kudarcot vall anélkül, hogy természete és gondolkodása megváltozott volna. Úgy vélem, ez elsősorban a már előbb hosszan tárgyalt okokból származik, vagyis a fejedelem, aki mindig, mindenben a szerencsére támaszkodik, annak forgandó volta miatt saját romlásába rohan. Azt hiszem, az boldogul, aki eljárásában az idők változását követi, ellenben aki az idővel nem tud lépést tartani, szerencsétlen. Mert azt láthatjuk, hogy minden ember másként igyekszik elérni a végső célt, melyet maga elé tűzött, vagyis a dicsőséget és gazdagságot, egyik elővigyázattal, a másik szenvedélyesen; egyik erőszakkal, a másik ügyességgel; egyik türelemmel, a másik éppen az ellenkezőjével; e különféle eljárások mindegyikével célt lehet érni. Mégis két különböző jelenséget észlelünk: van, aki eléri célját, s van, aki nem; boldogulhatnak ketten különböző úton-módon, az egyik elővigyázattal, a másik szenvedéllyel: ez pedig nem függ mástól, csak az idők változásától, az pedig vagy megfelel munkálkodásuknak, vagy sem. Innét származik, amit mondtam: ketten különbözőképpen cselekedve ugyanarra az eredményre jutnak; s ketten egyformán cselekedve, egyikük eredményt ér el, másikuk pedig nem. Ugyaninnen származik a jó fogalmának változékonysága: mert ha valaki türelmesen és elővigyázatosan uralkodik, és az idő és a dolgok úgy fordulnak, hogy kormányzása jónak bizonyul, boldogulni fog; de ha az idő és a dolgok megváltoznak, el kell pusztulnia, mert eljárása nem változik. S nincs olyan óvatos ember, aki képes volna változtatni ezen, mert attól, amilyen a természete, nem tud eltérni, s ha egyféleképpen mindig sikert tapasztalt, arról az útról nem tud elfordulni. Ezért a túl óvatos ember, még ha az idő azt követelné is, szenvedéllyel cselekedni nem tud; minek következtében elpusztul. Aki természetét az idő és a dolgok változásának megfelelően cseréli, szerencsésjét megtartja.

II. Gyula pápa minden dolgában szenvedéllyel cselekedett, s az idő és a dolgok ezzel az eljárásával annyira megegyeztek, hogy mindvégig szerencsés maradt. Kísérjük figyelemmel első bolognai vállalkozását, amikor messer Giovanni Bentivoglio még élt. A velenceiek korántsem értettek egyet vele; ugyanígy a spanyol király sem; Franciaországgal is csak tárgyalt a dolgról: mégis elszántságával és szenvedélyével keresztülvitte terveit. E hadművelete megállásra kényszerítette, és tétlenségre kárhóztatta Spanyolországot és a velenceieket: ez utóbbiakat félelmük, az előbbit pedig

az a vágy vezérelte, hogy az egész Nápolyi Királyságot megkaparinthassa; másrésről magához kapcsolta a francia királyt, ez ugyanis látta, hogy ő megmozdult, s fölébe akarván kerekedni a velenceieknek, barátjává kívánta tenni, s úgy ítélte, hogy nem tagadhatja meg tőle csapatait, hacsak nem akarja nyilvánvalóan megsérteni. Elszánt lépésével tehát megvalósította azt, amit előtte semmilyen pápa semmilyen emberi megfontolás árán sem tudott volna véghezvinni; mert ha Rómából való eljövetele előtt megvárja, mint minden más pápa tette volna, hogy szilárd elhatározásai és pontos tervei legyenek, vállalkozása nem járt volna sikerrel; mert a francia király ezernyi kifogással, a többiek pedig határtalanul sok fenyegetéssel ijesztgették volna. Többi tettéről nem is akarok szólni, mind hasonló volt, s mind szerencsés kimenetelű, és életének rövidege nem éreztethette vele ennek az ellenkezőjét; de ha olyan idők jöttek volna, amikor óvatosan szabad munkálkodni, vesztébe rohant volna, mert nem tudott változtatni természet adta hajlamán.

Így végzem be tehát; mivel a sors forgandó, s az emberek szokásaikban megrögzöttek, csak akkor lesznek szerencsések, ha jó egyetértésben élnek vele, mert ha nem, szerencsétlenek. Amondó vagyok, hogy inkább legyen az ember szenvedélyes, mintsem óvatos, mert a szerencse olyan, mint az asszony, csak akkor tartod kordában, ha ütöd-vered. Látni való, hogy inkább emezektől hagyja magát legyőzetni, mintsem azoktól, akik hidegen viselkednek; s mint asszony, a fiatalokat kedveli, akik nincsenek rá tekintettel, vérmesek, és merészen parancsolgatnak neki.

Lutter Éva fordítása

Filofej pszkovi szerzetes (1465–1542) a „Moszkva a harmadik Róma” elmélet kidolgozásával tette le névjegyét a politikai gondolkodás történetének asztalára. Az orosz ortodoxia által hangoztatott teória szerint Oroszország egyetlen misszióval rendelkezik, és feladata nem kevesebb, mint hogy betöltse a két Róma – Róma, illetve Konstantinápoly – után támadt vákuumot. A Filofej által írt levél címzettje egy bizonyos Mihail Grigorjevics Munyehin nevű deák volt, aki a nagyfejedelmi helytartóknál teljesített szolgálatot, és a kor számos gondolkodójával kapcsolatban állt.

8. Filofej szerzetes: Levél a rossz napokról és órákról

A nagy uralkodó deákjának, Mihail Grigorjevics úrnak,⁵¹ a te szegény Istenhez imádkozó Filofej szerzetesed Istenhez könyörög és alázatosan meghajlik előtted.

Elküldted nekem, uram, leveledet, és benne az áll, hogy az általad lemásoltak velejének értelmezését adjam. Te, uram, tudod, hogy én falusi ember vagyok, a betűket ismerem, de a hellén finomságokban járatos nem vagyok, a rétor asztronómusokat nem olvastam, sem a bölcs filozófusokkal nem társalogtam soha; csupán a kegyelmet adó Törvény könyveit tanulom, hogy meg lehessen tisztítani az én bűnös lelkemet a bűnöktől, ezért imádkozom a kegyelmes istenhez, urunkhoz Jézus Krisztushoz, és a tisztaságos Istenanyához, és minden szenthez, akik kedvesek Isten előtt, hogy az örök büntetéstől engem megszabadítsanak.⁵² Amit az évek számáról írtál, amelyek a Teremtés Mózes által írt könyvében vannak, a „Szesztodnyévnyikről”,⁵³ a világ teremtéséről, úgy a világkrónikák az első öt nap eltelte után az első Ádámtól mostanáig,

⁵¹ Mihail Grigorjevics – Filofej leveleinek címzettje Mihail Grigorjevics Munyehin deák volt, aki 1510-től Pszkovban a nagyfejedelmi helytartóknál szolgált. Művelt ember lévén, Munyehin deák a kor számos írástudójával (knyizsnyik) levelezésben állt, többek között a „német” Nicolaus Bulow-val, III. Vaszilij nagyfejedelem udvari orvosával is. Nicolaus Bulow polemikus írásai nem maradtak fenn, de annyi ismeretes, hogy katolikus propagandát folytatott, fellépett a pravoszláv és a katolikus egyház uniójáért, valamint az asztrológia oroszországi népszerűsítésével is foglalkozott. Így orosz nyelvre fordította le azt a Németországban 1520-ban megjelent jóslatot, amely szerint a csillagok mozgása 1524-re egyidejű nap- és holdfogyatkozást, az egész világra kiterjedő özönvizet és világvégét ígér. Munyehin deák, értesülvén erről a jóslatról, levélben számolt be róla Filofejnek, kérve ez utóbbit, hogy fejtsse ki véleményét a jóslatról. Az itt közölt Filofej-levél erre a felkérésre adott válaszként íródott.

⁵² A hellén finomságokban ... az örök büntetéstől engem megszabadítsanak – a „hellén” szó két fő jelentéssel bír: a „görög” és a „pogány” értelmében használták. E két jelentés a jelen esetben egybeesik. Filofej egész, kissé ironikus kifejezése a hit és az ún. „külső bölcsesség” – vagyis a pogány antikvitásból táplálkozó tudományok, a grammatika, retorika, filozófia, asztronómia – az orosz középkori kultúrában szilárdan gyökeret vert szembeállítást fejezi ki. A „külső bölcsesség” elutasítása az orosz keresztény kultúra első századaitól megfigyelhető. Jellemző tény, hogy míg Bizáncban lényegében sohasem szakadt meg az antikvitással való kontinuitás, sőt éppen Oroszország kereszténnyé válásakor nőtt meg igen élesen az antik örökség utáni érdeklődés, addig a bizánci kultúra Oroszországba való „transzplantációjánál” annak „antik” szegmensét, mint pogány elemet, figyelmen kívül hagyták. Mivel Filofej korában az említett tudományok a katolikus iskolák tananyagának is részét képezték, a „külső bölcsesség” elutasítása latinellenes felhangokkal is rendelkezett. Ezért érthető, hogy Filofej miközben cáfolja a katolikusok asztrológiai jóslatait, egyúttal a „szférikus bölcsességet” is elutasítja (okruzsznaja premudroszty; az időszámításban nagy szerepet játszó asztrológia-asztronómia korabeli megnevezése) mint pogány és eretnek tudományt és az isteni gondviselésben való hitet állítja vele szembe.

⁵³ Szesztodnyévnyik (Hexaëmeron, Szesztodnyev) – számos, a bizánci és a szláv írásbeliségben elterjedt, a föld, az ég, az állatok, a növények, az ember teremtésének Mózes első könyvében elbeszélt történetét kommentáló munka elnevezése. E művek elnevezése (hat nap) a teremtés hat napjára utal. Az első, az összes többire hatást gyakorló Hexaëmeron Nagy Szent Baszileiosz (kb. 329–379) munkája. Oroszországban a 9. század végén, a 10. század első felében élt Ioann bolgár exarcha *Szesztodnyévnyikje* vált a legismertebbé. Ioann exarcha munkájában, amely bevezetésből és a teremtés hat napjának megfeleltetően hat részből áll, Nagy Szent Baszileiosz *Hexaëmeronj*át Gabalai Szeverianosz *Hexaëmeronj*ával, az egyházatyák műveiből vett részletekkel egészítette ki, valamint használta a pogány görög filozófusok, többek között Arisztotelész, Démokritosz, Thalész, Plátón munkáit is.

a latinok pedig most az összes korábbi esztendő eltelte után Krisztus születésétől számolják az éveket; de e kettő között nincs semmi különbség. Hiszen így beszél az apostol: „Az első ember földből való, földi; a második ember a mennyből való.”⁵⁴ Majd ezt mondta: „Ádám, az első ember, élő lényé lett, az utolsó Ádám pedig éltető Lélekké”.⁵⁵

És e körül, e körül az egész szférikus bölcsesség körül buzgólkodnak a filozófusok, de jól tudott: az év kétféle, napév és holdév. A napévben háromszázhatvanöt nap van, a holdévben háromszázötvennégy. Ebből világos, hogy a napév tizenegy nappal hosszabb, mint a holdév, és ezek szerint abban az esztendőben a Napnak és a Holdnak nem lesz fogyatkozása. Aki gondosabban foglalkozik ezzel – az órák részeit pedig a Sesztokrill⁵⁶ alapján számolják –, akkor megleli, hogy mely órában lesz a Holdnak és a Napnak fogyatkozása; ugyanakkor ebben a munka és az erőfeszítés nagy, az eredmény viszont kicsi. Amit a mozgó csillagokról írtál, ezeket a vizek jelenése követi, és akkor az egész földkerekség városainak, birodalmainak és országainak, mindennek együtt, ami a földön született, vége lesz. A Szentírás erről világosan beszél: „A Szentlélek által újul meg minden teremtmény”⁵⁷ – a kezdethez visszatérve –, hiszen a Szentlélek egyenlő az Atyával és az Igével, de nem a csillagoktól van ez.

Tizenkét állatövi csillag van, hét bolygó, nem érzékelnek ezek és nem élnek, hanem csupán anyagtalan tűzből vannak, amelyet az első napon teremtett az isten, amikor így szólt: „Legyen világosság”,⁵⁸ – és semmi más a fény, csupán tűz. És amikor Isten el kívánta választani a fényt a sötétségtől, megparancsolta, hogy az a tűz tűnjön el, és sötétség lett. És elválasztotta Isten a fényt és a sötétséget, és a fényt nappalnak nevezte, a sötétséget pedig éjszakának, és semmi más az éjszaka, mint a fény hiánya. A második nap megteremtette a szilárd boltozatot, a harmadik nap a szárazföldet, a tengereket, a fákat, a fűvet, a magvakat, és a vizek felét a szilárd boltozatra viszi fel. És azért, mert meg akarta teremteni a világító testeket, a negyedik nap abból a tűzből, amelyet fénynek nevezett, két nagy világító testet teremtett: egy nagy világító testet, hogy nappal világítson, és ez a Nap; egy kisebb világító testet, hogy este világítson, és ez a Hold, valamint a csillagokat is megteremtette, mint a bölcs aranyműves az arany egy részét az edényekre, egy részét az érmékre rakta külön. És elnevezte a tizenkét csillagot, amit mi állatövi csillagoknak nevezünk, amelyek utakat képeznek a Nap és a Hold számára. És a Nap egy állatövi csillagon harminc nap és öt óra alatt halad át és azután egy másik állatövi csillagba megy át, és így megy át a tizenkét állatövi csillagon ide és oda, az évet alkotva. A teli holdat nagyjából tizenöt naposra teremtette, mivel ha a Hold egy naposra lenne teremtett,⁵⁹ akkor nagy lenne a baj a világító testek között, gyakran árnyékolnák egymást. A Hold a tizenkét állatövi csillagot huszonkilenc nap és egy fél nap és fél óra és az óra ötöd része alatt teszi meg. Amit

⁵⁴ Vö. 1 Kor 15,47.

⁵⁵ Vö. 1 Kor 15,45.

⁵⁶ Szláv nyelvre a 16. században lefordított asztrológiai munka.

⁵⁷ Vö. Tit 3,5.

⁵⁸ Ter 1,3.

⁵⁹ Vagyis a növekvő Hold a 15. napon éri el a telihold állapotot. A korabeli szóhasználat szerint a növekvő hold 1 napos, 2 napos, 3 napos és így tovább, ugyanígy a fogyó hold is 1 napos, 2 napos, 3 napos lehet egészen a tizenöt napos állapotig.

pedig a hét bolygóról és a tizenkét állatövi csillagról és a többi csillagról írtál, a rossz órákról, valamint arról, hogy az emberek valamilyen csillagzat alatt születnek, vagy rossz órában vagy jó órában, gazdagságra vagy szegénységre, erényekre vagy gyarlóságokra, hosszú életre vagy a gyors halálra, – mindez istenkáromlás és mesebeszéd. Először a kaldeusok írták ezt, akik értelmük hiábavalóságában tornyot emeltek, és a magasban megbotránkoztak a csillagokon. Isten, látva balgaságukat, egyetértésüket eltörölte és művüket megsemmisítette, írásukat elvetette. Tőlük a hellének vették át ezt az ő hamis írásukat és könyveiket, és ezeket a bolygókat és a többi csillagot istennek nevezték, és elfordultak a mindenek teremtőjétől és a teremtett világot imádták; róluk beszélt Dávid próféta: „Az esztelen ezt mondja szívében: »Nincs Isten!«; megromlottak – szörnyűség, amit művelnek.”⁶⁰ A hellének után az eretnekek vették át és vetettek el konkolyt a pravoszláv keresztény hit búzája közé,⁶¹ hogy félrevezessék az oktalan embereket, akik a rossz napokban és órákban hisznek, és ezért bűnbánatot tartani nem akarnak, úgy véelve, hogy ez az igazság. Az ítélet napján rettenetes számadás vár rájuk, és az eretnekekkel együtt ítéletet vonnak magukra, mivel a fényt sötétséggel, az igazságot hamissággal cserélték fel. Ha a rossz napokat és órákat az Isten teremtette volna, miért gyötörné a bűnösöket? Hiszen az Isten lenne okolható abban, hogy gonosz embereket teremtett, de az Isten, a mi teremtnk, igazságos és szent, és semmilyen rosszért nem okolható. És arra is gondolj, jó uram, hogy a cártól cárevics születik, a fejedelemtől pedig fejedelem, és ha el is marad valamiben az atyai dicsőségtől és becsülettől, de földműves nem lesz, és a földművesekhez a cárok lányaikat nem adják, és az ő lányaikat fiaik számára feleségül nem választják, de mindez a mindent létrehozó Isten láthatatlan akaratából van így. A csillagok folyásáról és a Napról és a Holdról tudd meg drága uram, hogy nem maguk ezek a csillagok mozognak, mivel érzéketlenek és holtak, és semmire sem tekintenek, és anyagtalan tűzből vannak, amely semmit sem tud, semmit sem gondol, hanem láthatatlan angyali erők viszik őket; szemtanúja ennek Isten választott edénye, Pál, aki a szilárd boltozat egyharmadáig sem menvén el,⁶² ott maguk között a csillagok között volt és látta magukat ezeket az angyali erőket, amint szüntelen szolgálatot viselnek az ember számára: egyesek a Napot hordozzák, mások a Holdat, megint mások a csillagokat, megint mások a levegő szeleit, felhőit, mennydörgéseit irányítják, ez utóbbiak a föld vizeit felhőként emelik a magasba, és hogy termést hozzon, a föld színét öntözik az angyalok, tavasszal és nyáron, ősszel és télen. Azért mutatta meg az Úr az apostolnak, hogy milyen szüntelen szolgálatot viselnek az angyalok az ember számára, hogy megtanítsa az apostolt arra, hogy szüntelenül hirdesse az igét az ember üdvösségéért lustaság nélkül; az apostol ott kimondhatatlan látomásokat látván így beszél leveleiben: „Avagy nem szolgáló lelkek-e ők mind, azok szolgálatára rendelve, akik majd öröklük az üdvösséget?”⁶³ – és azt mondja még, hogy maga a teremtett világ is felszabadul a mulandóság szolgálatából az Isten fiainak dicsőséges szabadságára.⁶⁴ Érted-e, szeretett uram, hogy teremtett világnak az angyaloknak nevezi, Isten gyermekeinek – az embereket, az angyalok megszabadulásán pedig azt érti, hogy az

⁶⁰ Vö. Zsolt 13 (14), 1.

⁶¹ Vö. Mt 13,25.

⁶² Vö. 2 Kor 12,2–4.

⁶³ Vö. Zsid 1,14.

⁶⁴ Vö. Róm 8,21.

utolsó napon abbahagyják szolgálatukat. Ami a birodalmak és az országok pusztulását illeti – ez nem a csillagok miatt történik, hanem a mindent megadó Isten miatt; erről Izsaías próféta ezt mondja: „Ha készséggel engedelmességteljeskedtek, majd a föld legjavából esztek. De ha tovább is lázongtok ellenem, kard pusztít el benneteket! Igen, az Úr szája mondta ezt”.⁶⁵ És újra kérdezték az apostolok: „Uram, mostanában állítod-e helyre Izrael országát?” Jézus pedig így válaszolt: „Nem tartozik rátok, hogy ismerjétek az időpontokat és körülményeket. Ezeket az Atya szabta meg saját tetszése szerint”.⁶⁶ Így hát ezek után vedd már észre, az Isten szerelméért, hogy miféle csillagzat alá kerültek azok a keresztény cárságok,⁶⁷ amelyek ma a hitetlenek ígája alatt vannak, ahogy a próféta mondja: „Ki szolgáltatta ki Izraelt a fosztogatónak – nemde az Úr, aki ellen vétkeztünk?”⁶⁸ Kilencven éve, hogy a görög cárság feldúlhatott és nem újul fel: mindez bűneink miatt történt, mivel ők a pravoszláv görög hitet latinságra adták. És ne csodálkozz, Isten választottja, ha a latinok így beszélnek: a mi római birodalmunk érintetlenül fennáll, ha nem igazul hinnénk, az Úr akkor nem őrizne minket. Nem kell figyelniük csábításaira, ők valóban eretnekek, akik a saját akaratukból szakadtak el a pravoszláv keresztény hittől, különösen a kovásztalan istentisztelet miatt; hétszázhetven évig voltak velünk egységben, és amikor elszakadtak az igaz hittől hétszázharmincöt évvel ezelőtt, Apollinárisz eretnokségébe⁶⁹ estek Károly király⁷⁰ és Formozus pápa által elcsábítva. A kovászos kenyérről mint a tisztaságról és elfogulatlanságról beszélnek,⁷¹ de hazudnak, belül az ördögöt rejtegetve magukban. Apollinárisz pedig tanításával azért rendelte el a kovásztalan kenyérről való istentiszteletet, mivel, mint mondja, ahogy Jézus Krisztus urunk nem vett fel emberi testet a tisztaságos szűztől, hanem kész mennyei testtel, mint egy járaton, úgy ment át a szűz anyaméhén, úgy nem vett fel emberi lelket sem, hanem az emberi lélek helyett a Szentlélek tartózkodik benne, ezzel csábítják az ártatlan és állhatatlan lelkeket a latinok. Jaj nekünk, micsoda keserű elcsábítás és az élő Istentől való elszakadás ez, mivel ha a Megváltó nem vett fel emberi testet, akkor nem isteniesül sem a bűnbeesett Ádám, sem egyetlen tőle született ember teste sem, és ha nem vett fel emberi lelket az Úr, akkor az emberi lelkek most sincsenek kivezetve a pokol mélységeiből. Hát ki nem borzad el, ki nem fakad sírva ettől az elcsábítástól és elszakadástól, a latinok az esztelenség kevélységében eretnek tanítást követtek és a zsidók istengyilkos tömegét, ahogy Krisztus megfeszítésekor is segítők voltak a zsidóknak, hiszen róluk mondja az evangélista: „A helytartó katonái térdet hajtottak előtte és így gúnyolták: »Üdvözlégy, zsidók királya!«. A helytartó katonái – Pilátus szolgálói, mivel Pilátus latin volt, a Római impérium Pontius városából, úgy ma is, az imájuk közben nem hajtának fejet, csupán egy kissé meghajlítják térdüket a latinok. Az ilyenekről mondta Dávid, kezdettől fogva látván a Szentlélekkel, mintha Krisztus

⁶⁵ Vö. Iz 1,19–20.

⁶⁶ Vö. ApCsel 1,6–7.

⁶⁷ A török uralom alá került szerb, bolgár és bizánci államok.

⁶⁸ Vö. Iz 42,24.

⁶⁹ Apollinárisz 360 körül Laodikeia püspöke volt.

⁷⁰ Nagy Károly frank uralkodó (768–814).

⁷¹ A nyugati egyházban a 9. századtól kialakult az a vélekedés, hogy csak a kovásztalan kenyér legyen megengedett a szentáldozásnál (ennek gyakorlata már korábban is túlsúlyban volt), és a 11. századtól ez a vélekedés egyeduralgódóvá vált, míg a keleti egyházban a kovászos kenyér volt használatos és van használatban ma is. A kenyér kovászos vagy kovásztalan volta képezte az egyik fontos ütközőpontot a keleti és a nyugati kereszténység között.

nevében mondta volna: „Kiszolgáltattál engem az esztelennek”.⁷² Valóban esztelen és nem bölcs emberek, mivel habár a nagy Róma falai és bástyái, díszes palotái nincsenek rabság alatt, de a latinok lelkét az ördög vetette rabság alá a kovásztalan kenyér miatt. Habár Hágár unokái⁷³ a görög cárságot elfoglalták, de a hitben kárt nem tettek, és a görögöket nem kényszerítik, hogy a hitet elhagyják, másképpen szólva, a római birodalom lerombolhatatlan, mivel az Úr a római impériumban íratott össze.⁷⁴ A mi keresztény szentségünk a következőket tartalmazza a szent áldozásról. A tanítványok Krisztushoz fordultak, mondván: „Urunk, hogy akarod, hol készítsük el neked a húsvéti vacsorát?” Ő így felelt nekik: „Menjete be a városba. Ott találkoztok egy vizeskorsót vivő emberrel; szegődjete a nyomába, aztán ahová bemegy, ott mondjátok meg a házigazdának, hogy a Mester üzeni: nálad költöm el tanítványaimmal a húsvéti vacsorát”.⁷⁵ A ház ura János apostol apja, Zebedeus volt, akinek Krisztus két húsvéti lakomát rendelt elkészíteni: egyet a korábbi szokás szerint, ahogy a törvény rendel, és ez a kovásztalan kenyér, és egy másik titkosat, kovászosat, ahol a kenyér igazi. Azért nevezik titkos vacsorának,⁷⁶ mivel a zsidóknál tizenegyedikétől tizenegyedikéig nincsen kovászos kenyér a házaknál. Először a törvény szerinti húsvéti lakomát költötték el a szokás szerint, kovásztalan kenyeret és bárányt keserű fűvekkel, felővezett derékka, állva, botra támaszkodva és fedett fővel.⁷⁷ Miután a lakomát elköltötték, leültek, és tanította őket, hogy ne versengjenek a főségért,⁷⁸ az árulásról beszél,⁷⁹ vizet öntött a mosdótálba és hozzáfogott, hogy megmossa a tanítványok lábát,⁸⁰ a szent keresztység példáját adva nekik. Ezután újra leheveredett, és úgy rendelte, hogy csupán kenyeret és bort hozzanak, és panaszos szavakat kezdett mondani, égre emelte tekintetét és így beszélt: „Atyám, elérkezett az óra. Dicsőítsd meg Fiadat, hogy Fiad is megdicsőítsen téged. Hatalmat adtál neki minden ember fölött, hogy akiket nekem adtál, azoknak örök életet adjak. Az az örök élet, hogy ismerjenek téged, az egyedüli igaz Istent, és akit küldtél, Jézus Krisztust. Én megdicsőítettem a földön: a feladatot, amelynek elvégzését rám bíztad, elvégeztem. Most te is dicsőíts meg, Atyám, magadnál: részesíts abban a dicsőségben, amelyben részem volt nálad, mielőtt a világ lett.”⁸¹ És újra így beszélt a tanítványokhoz: „Én vagyok a szőlőtő, ti a szőlővesszők. Aki bennem marad, és én pedig őbenne.”⁸² És újra égre emelte tekintetét és így beszélt: „Szent Atyám! Szenteld meg őket a te nevedben,⁸³ értük szentelem magamat, hogy ők is szentek legyenek az igazságban. De nem csak értük könyörgök, hanem azokért is, akik a szavukra hinni fognak bennem; legyenek mindnyájan egyek. Amint te, Atyám, bennem vagy s én benned, úgy legyenek ők is bennünk.”⁸⁴ Értsd meg itt mind a két dolgot, hogy értük imádkozik, megszentelve őket a szent szentségekben, és megtanítja a főpapokat és a papokat szentelni a szent

⁷² Vö. Zsolt 38 (39).

⁷³ A muzulmánok.

⁷⁴ Vö. Lk 2,1–7.

⁷⁵ Vö. Mt 26,17; Mk. 14,13–14; Lk. 22,9–11.

⁷⁶ Az utolsó vacsora.

⁷⁷ Vö. Kiv 12,1–11.

⁷⁸ Vö. Lk 22,24–27.

⁷⁹ Vö. Lk 22,34.

⁸⁰ Vö. Ján 13,4–15.

⁸¹ Vö. Ján 17,1–5.

⁸² Vö. Ján 15,5.

⁸³ Vö. Ján 17,11 és 17,17.

⁸⁴ Vö. Ján 17,19–21.

oltárasztalnál; ahol a szertartásnak rendje van, ott szolgálattevőt is szükséges állítani a templomi szertartáshoz. És akkor azonnal megfogja a felajánlott kenyeret szent és tisztaságos kezével, a magasba emelte az Istenatyának felmutatva, hálát adva érte megtörte, és a szent tanítványoknak és apostoloknak adva belőle így beszélt: „Vegyétek és egyétek, ez az én testem, amelyet érettetek és sokakért megtöretik a bűnök bocsánatára!”⁸⁵ Az evés után fogta a kelyhet, amely a szőlő termésével, vagyis a borral volt tele, és langyos vízzel vegyítette és ezekkel a szavakkal nyújtotta a tanítványoknak: „Igyatok ebből mindnyájan, ez a kehely az Új Szövetség az én véremlében, amely értetek és sokakért kiontatik a bűnök bocsánatára”.⁸⁶ Nemcsak adott a tanítványoknak, hanem maga is evett és ivott velük. Ezután újra így beszél: „Vágyva vágytam rá, hogy ezt a húsvéti vacsorát elköltsem veletek, mielőtt szenvedek;⁸⁷ mostantól fogva nem iszom a szőlőtőnek ebből a terméséből addig, amíg majd az újat nem iszom veletek Atyám országában”,⁸⁸ – és ezután a zoltárt elénekelvén kimentek az Olajfák-hegyére.⁸⁹

Látod-e, istenszerető uram, mi a papság szentsége és az isteni áldozás eredete, hiszen Ő maga szentelte meg őket és tanított meg az egyházi szertartásra. Lásd meg, kedves uram, ahogy a bort vízzel vegyítve itta ki, ugyanúgy a kereszten is isteni bordájából két forrás, vér és víz folyt. És azt is értsd meg, az Úr szerelmére, hogy életének harminc éve alatt a Megváltó minden évben a törvény szerinti⁹⁰ húsvéti vacsorát költötte el, és sohasem mondta: „Vágyva vágytam rá, hogy elköltsem ezt a húsvéti vacsorát”, hanem csak erről az új, kegyelmi titkos vacsoráról mondta ezt, amelyre az üdvösségünkről való gondoskodást alapozta.

Erről a szót abbahagyva, néhány szót szólunk a mi legfenségebb és leghatalmasabb uralkodónk mostani pravoszláv uralkodásáról, aki az egész földkerekségen a keresztények egyetlen cárja⁹¹ és a szent isteni székek, a szent egyetemes apostoli egyház ura, amely egyház a római és a konstantinápolyi helyett van, Isten oltalma alatt álló Moszkva városában a tisztaságos Istenanya szent és dicsőséges mennybemenetelének egyháza,⁹² amely egyedül világít a földkerekségen a Napnál is fényesebben. Tudd meg, istenszerető uram, hogy az összes keresztény cárság a végéhez ért és a mi uralkodónk egyetlen cárságában egyesült a prófétai könyvek szerint, vagyis az orosz cárságba: mivel két Róma elbukott, a harmadik áll, és negyedik nem lesz. Többször említi Pál apostol is Rómát leveleiben, a magyarázatokban arról esik szó, hogy: „Róma – az egész világ”, mivel a keresztény egyház számára már beteljesült

⁸⁵ Vö. Mt 26,26 és 26,28; Mk 14,22; 1 Kor 11,24.

⁸⁶ Vö. Mt 26,27–28; Mk 14,23.

⁸⁷ Lk 22, 15.

⁸⁸ Mt 26,29; Mk 14,25.

⁸⁹ Mt 26,30; Mk 14,26.

⁹⁰ A mózesi törvény.

⁹¹ A Filofej által itt használt és a moszkvai uralkodóra alkalmazott „cár” titulus ekkor nem volt a moszkvai uralkodó hivatalos címe. A cári címet először IV. Iván vette fel 1547-ben. A „cár” megnevezéssel Filofej a moszkvai nagyfejedelemnek – mint a „Harmadik Róma” uralkodójának – megváltozott státuszát fejezi ki.

⁹² A pravoszlávia központjának státusza feltételezte egy közös pravoszláv szentély meglétét. Ilyen volt korábban a Hagia Sophia székesegyház Konstantinápolyban. Ezért a konstantinápolyi egyházat „az Isteni Bölcsesség, a cárgrádi Szent Sophia egyházának” nevezték. A Hagia Sophia székesegyház helyére Filofej itt Moszkva legfontosabb szentélyét, az Istenanya Mennybemenetelének székesegyházát helyezi, amelyet Pjotr metropolita (1308–1326) és Iván Kalita fejedelem (1325–1340) alapított 1326-ban.

a boldog Dávid szava: „Ez nyugalom helye örökre; itt fogok lakni, ezt választottam ki.”⁹³ A nagy Teológus⁹⁴ szerint: „Egy asszony, öltözete a Nap, lába alatt a Hold, és kezében gyermeke, és azonnal feljött a mélységből a kígyó,⁹⁵ amelynek hét feje és hét fején hét korona volt,⁹⁶ hogy felfalja az asszony gyermekét. Az asszonynak a sas két nagy szárnya adatott, hogy a pusztába meneküljön, a kígyó pedig a szájából folyónyi vizet árasztott az asszony után, hogy elragadtassa az árral.⁹⁷ Víznek a hitetlenséget nevezik, látod-e, Isten választotta, hogy az összes keresztény cárság elragadtatott a hitetlenek által, csak a mi egyetlen uralkodónk cársága áll egyedül Krisztus kegyelme által. Az uralkodónak ezt nagy óvatossággal és Istenhez való fordulással kell igazgatnia, nem a bizonytalan aranyban és gazdagságban reménykedve, hanem a mindent megadó Istenben.⁹⁸ A csillagok pedig, ahogy már korábban is mondtam, semmiben sem segítenek, nem adnak és nem is vesznek el semmit. Mivel így beszél az apostolok között a legelső, Péter, egyetemes Levelében: „Az Úr előtt egy nap annyi, mint ezer év, és ezer év annyi, mint egy nap”,⁹⁹ – nem késlekedik az Úr az ígérettel, amelyet megígért, hanem türelemmel viseltetik irántatok, mert nem azt akarja, hogy némelyek elveszenek, hanem azt, hogy mindenki bűnbánatot tartson.¹⁰⁰ Látod-e, istenszerető uram, hogy az Ő kezében van minden létezőnek az élete, hiszen így beszél: „Még egyszer megrendítem, de nemcsak a földet, hanem az eget is”. Mivel még az apostolok sem voltak tökéletesek, így erőn felül nem rendelt senkit próbára tenni. Az áldott, legkedvesebb tanítvány¹⁰¹ „Jelenéseiben” így beszél: „Az utolsó időkben lelked menekvésért keresve mentsd meg lelkedet, hogy ne haljunk meg második, gyehennai halállal, hanem forduljunk az üdvözlésünkben mindenható Urunkhoz, kitartó imákkal és forró könnyekkel sírjunk előtte, hogy szánjon meg minket és fordítsa el haragját tőlünk és nyerjünk kegyelmet tőle, és találjon méltónak, hogy meghalljuk édes, boldog és hőn várt hangját”. „Gyertek, Atyám áldottjai, vegyétek birtokba a világ kezdete előtt nektek készített országot.”¹⁰² Élj egészségben Krisztusban üdvözülve. Ámen.

Sisák Gábor fordítása

⁹³ Zsolt131 (132),14.

⁹⁴ János apostol.

⁹⁵ Vö. Jel 11,7.

⁹⁶ Vö. Jel 12,3.

⁹⁷ Vö. Jel 12,15.

⁹⁸ Vö. 1Tim 6,17.

⁹⁹ Vö. 2Pét 3,8.

¹⁰⁰ Vö. 2Pét 3,9.

¹⁰¹ János apostol.

¹⁰² Vö. Mt 25,34.

IV. Abszolutizmus, polgári forradalom és dicsőséges forradalom Angliában

A francia Jean Bodin (*Hat könyv a köztársaságról*, 1576; magyar nyelven: *Az államról*) és az angol Thomas Hobbes (*Leviatán*, 1651) a protestantizmust követő vallásháborúk tanulságaiból okulva, az uralkodó abszolút legitimitásán töprengve a központosított hatalom szükségessége mellett szálltak síkra, és a törvényes rend zálogaként működő, a nemzetet egyesítő, centralizált hatalmi központ megszervezését sürgették. Az általuk kimunkált új doktrína lényege szerint az alattvalóknak azért kellett követniük az uralkodói pozícióban lévő személy által alkotott jogot, mert ő minősül szuverénnek – vagyis minden politikai kérdésben ő jogosult a végső döntés meghozatalára. Angliában azonban – a VIII. Henrik által kikényszerített anglikán vallási szakítást követően – a 16–17. század folyamán több érdekcsoport, irányzat és gondolkodásmód is vetekedett a hatalom megszerzéséért, elvitatva egymás autoritását. E harcok előbb az angol polgári forradalomba (1642–1652), majd az ún. dicsőséges forradalomba (1688) – egy vér nélküli rezsimváltásba – torkollottak. A forradalmat követően korlátozták a király és helytartója hatalmát, illetve növelték a Parlament hatáskörét, érvényre juttatva a parlamenti szuverenitás gondolatát.¹⁰³ A dicsőséges forradalom meghatározó politikai gondolkodója John Locke volt, aki az állam és a polgárok viszonyában a hatalmi visszaélésekkel szembeni korlátok jelentőségét kezdte hangsúlyozni – ezért a későbbiekben kialakuló klasszikus angolszász liberalizmus előfutárának tekintette őt.¹⁰⁴ Kapcsolódó témák: *Ludoviceum I./2.*: 5. és *Ludoviceum I./3.*: 5., 6., 7.

¹⁰³ A törvények kötelező királyi szentesítése miatt egyébként nem teljesen pontos a parlamenti szuverenitás fogalmának használata, és a jogalkotói hatalmat a „King-in-Parliament” kifejezéssel írhatjuk le egzaktabban. Erre nézve lásd Hollis, Christopher: *Parliament and Its Sovereignty*. Hellis and Carter, London, 1973.

¹⁰⁴ Lásd Ludassy Mária (szerk.): *Az angolszász liberalizmus klasszikusai*. I–II. kötet. Atlantisz, Budapest, 1991, 1992.

Thomas Hobbes (1588–1679) a „szuverén állam valószínűleg legkiemelkedőbb teoretikusaként”¹⁰⁵ a *Leviatán* című munkájában (1651) alapozta meg az állam szuverenitásának koncepcióját. Az általa kifejtett elméletet a klasszikus szerződéselméletek közé soroljuk. Elmélete szerint az emberek sokasága a félelemtől hajtva, az élet magányossága, szegénysége, állatiassága és rövidsége miatt közösséget alkot, majd a közösség vezetéséről döntve lemond a hatalom gyakorlásáról, hogy a béke és a biztonság szavatolása fejében alávesse magát a kormányzatnak. Az alattvalók mindaddig engedelmességgel tartoznak a hatalomnak, amíg az képes biztosítani számukra a rendet és a közbiztonságot. Hobbes elméletét számos kritika érte, az azonban vitán felül áll, hogy a politikai gondolkodásra, valamint a modern állam intézményrendszerére nem csekély hatást gyakoroltak az általa kifejtett gondolatok.¹⁰⁶

9. Thomas Hobbes: Leviatán vagy az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma

17. fejezet

Az állam okairól, létrejöttéről és definíciójáról

Az embert (aki természettől fogva szereti a szabadságot és a mások feletti uralmat) azoknak az önkorlátozó intézkedéseknek bevezetésére, amelyek közt, mint látjuk, az államban él, végső soron csakis az az ok, cél és szándék készíti, hogy ily módon önfenntartásáról és élete zavartalanabb folyásáról gondoskodjék. Vagyis szabadulni akar abból a nyomorúságos hadiállapotból, amely – mint említettem – az ember természetes érzelmeinek mind az ideig szükségszerű következménye, amíg nincs valamiben látható hatalom, hogy kordában tartsa, a büntetéstől való félelem eszközével megállapodásai teljesítésére és a tizennegyedik és tizenötödik fejezetben említett természeti törvények megtartására kényszerítse.

Mert a természeti törvények, vagyis az *igazságosság, méltányosság, szerénység, megbocsátás*, egyszóval az a törvény, hogy *ne tégy másoknak olyat, amit magadnak nem kívánsz*, önmagukban – azaz, ha megtartásukra semmilyen hatalomtól félelem nem kényszeríti az embereket – ellenkezne természetes érzelmeinkkel, amelyek részrehajlásra, büszkeségre, bosszúra és más hasonlókra készítetnek minket. És a megállapodások kard nélkül pusztá szavak, nincs erejük rá, hogy akár csak a legcsekélyebb biztonságot is nyújtsák nekünk. Következésképpen, ha nem jön létre semmiféle közhatalom, vagy ha az nem elég erős, hogy biztonságot nyújtson nekünk, minden ember mindenki mással szemben saját biztonsága érdekében törvényesen és joggal a maga erejére és képességére támaszkodik tekintet nélkül a természeti törvényekre (amelyeket mindenki amúgy is csak akkor volt hajlandó betartani, ha

¹⁰⁵ Jackson, Robert: *Sovereignty: The Evolution of an Idea*. Polity Press, Cambridge–Malden, 2007, 47.

¹⁰⁶ Tuck, Richard: *Hobbes*. Atlantisz, Budapest, 1993.

ezt biztonsággal megtehetette). És mindenütt, ahol az emberek kis családokban éltek együtt, a kölcsönös rablást és fosztogatást foglalkozásnak tekintették, és olyannyira nem tartották a természeti törvények megszegésnek, hogy minél nagyobb volt a zsákmány, annál nagyobb megbecsülést övezte a rablókat. Tehát az emberek csakis a becsület törvényét tartották meg, vagyis kegyetlenségüknek csupán annyiban szabtak határt, hogy megkímélték áldozataik életét, és meghagyták nekik szerszámaikat. És ahogy annak idején a kis családok, úgy most a városok és királyságok, amelyek nem egyebek nagy családoknál, (saját biztonságuk érdekében) minden állítólagos veszély ürügyén támadástól vagy a támadóknak nyújtott esetleges segítségtől tartva, egyre növelik birodalmukat. És mindegyik minden erejével arra törekszik, hogy szomszédját nyílt erőszakkal vagy cselvetéssel leigázza és gyengítse – s hisz biztonságának ez az egyetlen záloga. És ezért az utókor hódolattal emlékszik meg róluk.

Nem nyújt kellő biztonságot kis számú emberek összefogása sem, mert kis számok esetén az egyik vagy másik oldalon bekövetkező csekély növekedés az erőviszonyok terén már olyan nagy előnyt biztosít, amely elegendő a győzelem kivívásához, s ezért támadásra sarkall. A megnyugtató biztonsághoz elégséges emberek sokaságát nem egy bizonyos számszerűség határozza meg, hanem az összehasonlítás az ellenséggel, amelytől félünk. És ez akkor elégséges, ha az ellenség túlereje nem olyan nyilvánvaló és szembetűnő, hogy a háborúság kimenetelét eldöntse, s így az ellenséget a támadás megkísérlésére ösztönözze.

De bármekkora is az emberek sokasága: ha cselekedeteiket egyéni nézeteik és vonzalmaik irányítják, nem várhatnak egymástól oltalmat vagy védelmet sem a közös ellenséggel, sem pedig az egymásnak okozott kölcsönös jogtalanságokkal szemben. Mivel erejük legcélszerűbb felhasználása és alkalmazása tekintetében különböző véleményen vannak, ezért nem segítik, hanem gátolják egymást, s így erejüket a kölcsönös ellenállás folytán a semmire csökkentik. Miért is nemcsak könnyűszerrel legyőzi őket az a néhány, aki összefog, hanem külön érdekeikért még akkor is háborúznak egymással, ha közös ellenség történetesen nem fenyeget. Mert ha feltételezzük, hogy az emberek nagy sokasága a mindannyiunkat féken tartó közhatalom nélkül is egyetértésre tud jutni az igazságosság és a többi természeti törvény betartása tekintetében, akkor ugyanolyan joggal feltételezhetnénk azt is, hogy az egész emberiség ugyanilyen magatartást képes tanúsítani, s ez esetben nem jönne és nem is kellene létrejönnie semmiféle világi kormánynak vagy államnak, mert akkor elnyomás nélküli béke uralkodnék.

És a biztonsághoz, amit egész életünk tartamára élvezni óhajtunk, az sem elegendő, hogy egy korlátozott időre, például egy csata vagy háború idejére mindannyiunkat egyetlen ember a maga belátása szerint kormányozzon és irányítson. Mert jóllehet egyesített erővel győzelmet arathatunk a külső ellenségen, de aztán, amikor már nincs közös ellenség, vagy amikor a nép egyik csoportja ellenségnek tartja azt, akit a másik csoport barátának tart, érdekeink különbözősége miatt szükségképpen szembefordulunk majd egymással, és visszazuhanunk a kölcsönös háborúskodásba.

Igaz, akadnak egyes élőlények, mint például a méhek és hangyák, amelyek békésen megférnek egymással (miért is ezeket Arisztotelész a politikus lények közé sorolja), holott saját ítélőképességükön és vágyaikon kívül nincs semmi, ami irányítsa őket, s még beszélni sem tudnak, hogy egyik a másikkal közölhetné, mit tart célszerűnek a

közjó érdekében. Ezért egyes emberek talán tudni óhajtanák, miért ne tehetnék mi is ugyanezt. Erre a következőket válaszolom:

Először is mi ez élőlényekkel ellentétben szakadatlanul versengünk egymással a megbecsülésért és méltóságért. Következésképpen közöttünk irigység, gyűlölködés és végül hadiállapot uralkodik, e lények közt viszont nem.

Másodsor: ezeknél a lényeknél nincs különbség a közjó és az egyéni jó között, s mivel természettől fogva egyéni javukra törekszenek, ezáltal a közjót is elősegítik. Ezzel szemben az ember, aki abban leli örömét, ha összehasonlítja magát a többi emberrel, csak azt élvezi, ami kiemelkedő.

Harmadszor: e lényeknek velünk ellentétben nincsenek értelmi képességeik, s így közös ügyeik intézésében nem találunk, sőt nem is gondolják, hogy találhatnak bármilyen hibát. Ezzel szemben köztünk igen sokan akadnak, akik magukat a többieknél bölcsőbbnek és a közügyek intézésére alkalmasabbnak tartják. És ezek aztán reformokra és újításokra törekszenek, az egyik így, a másik úgy, ami által a közügyek terén forrongást és polgárháborút idéznek elő.

Negyedszer: e lények képesek ugyan valamilyen hangot adni, hogy vágyaikát és más érzelmeiket kölcsönösen kifejezésre juttassák, ámde azzal a szóművészzel nem rendelkeznek, amellyel egyes emberek a jót rossznak, a rosszat pedig jónak tüntetik fel, a jó és a rossz nyilvánvaló nagyságát növelik vagy csökkentik, s ily módon kényük-kedvük szerint elégedetlenséget szítanak a többiek közt, megzavarják békéjüket.

Ötödször: értelem nélküli lények nem tudnak különbséget tenni aközött, hogy sértés vagy sérülés érte-e őket, s ezért ameddig zavartalanul élnek, nem ellenségeskednek társaikkal, ezzel szemben az ember éppen akkor viselkedik a legkellemetlenebbül, ha leggondtalanabban él, mert ilyenkor szereti igazán fitogtatni bölcsességét, és bírálni az államvezetők cselekedeteit.

És végül e lények közt az egyetértés természetes, az emberek közt viszont csak megállapodás útján jöhet létre, ami mesterséges. Ezért nem csoda, hogy az állandó és tartós egyetértés fenntartásához a megállapodáson kívül még egyébre is szükség van, nevezetesen olyan közhatalomra, amely mindannyiukat kordában tartja, és cselekedeteiket a közjó felé irányítja.

Olyan közhatalmat, amely a külső támadástól és az egymásnak okozott jogtalanságoktól meg tud minket védeni, és ezáltal olyan biztonságot nyújt nekünk, hogy szorgalmunk és a föld gyümölcseinek jóvoltából elláthassuk magunkat, és elégedetten élhessünk, csakis azon a módon lehet létrehozni, hogy minden hatalmat és erőt egyetlen személyre vagy egyetlen olyan gyülekezetre ruházunk át, amely akaratomat szótöbbséggel egyetlen akarattá alakíthatja át. Ami azt jelenti, hogy egy olyan személyt vagy gyülekezetet jelölünk ki, amely valamennyiünket megtestesíti, vagyis valamennyiünk megbízottja, s hogy magunkénak ismerjük el mindazt, amit a minket ilyen módon megtestesítő személy a közbéke és közbiztonság dolgában cselekszik vagy elrendel, s akarata és ítéletének mindegyikünk alárendeli a maga akarata és ítéletét. Ez több az egyetértésnél és összhangnál: ez mindenkinek egy és ugyanabban a személyben megtestesülő igazi egysége, amely mindenkinek mindenkivel kötött megállapodása útján jött létre, mintha mindenki mindenkinek ezt mondta volna: *felhatalmazom ezt az embert vagy ezt a gyülekezetet, ráruházván azt a jogot, hogy kormányozzon engem, feltéve, hogy te is ráruházod ezt a jogot, és minden cselekedetére felhatalmazást*

adsz. Az ennek megtörténtével egyetlen személlyé egyesült sokaságot ÁLLAMNAK, latinul CIVITASNAK nevezzük. És így születik meg az a nagy LEVIATÁN, vagy hogy tiszteleteljesebben fejezzem ki magamat, az a halandó isten, amelynek – a halhatatlan Isten fennhatósága alatt – békénket és oltalmunkat köszönhetjük. Mert ennek a minden egyes állampolgár által ráruházott megbízatásnak birtokában akkora hatalommal és erővel rendelkezik, hogy a megfélemlítés eszközével élve mindenki akarátát a belső békére és a külső ellenséggel szembeni kölcsönös összetartásra irányíthatja. Ebben rejlik az állam lényege, amely – hogy meghatározzuk – egyetlen személy, akinek cselekedeteit illetően egy nagy emberi sokaság minden egyes tagja egymással kötött kölcsönös megállapodás alapján megbízónak tekinti magát avégett, hogy e személy mindannyiuk erejét és eszközeit a béke és a közös védelem érdekében úgy használhassa fel, ahogy célszerűnek tartja.

És e személy megtestesítőjét uralkodónak hívjuk, akiről azt mondjuk, hogy *felsőjogai* vannak, és a többiek mind *alattvalói*.

A felsőjogokat két módon lehet megszerezni. Először is természetes erő útján, például, ha valaki gyerekeit és azoknak gyerekeit arra kényszeríti, hogy uralmának alávéssék magukat, mert elpusztíthatja őket, ha ellenállnak; vagy ha valaki háború útján leigázza ellenségeit, és akaratának elismerése fejében megkíméli életüket. Másodszor oly módon, hogy az emberek egymás közti megegyezéssel önkéntesen egy embernek vagy egy gyülekezetnek vetik alá magukat, abban bízva, hogy ezáltal mindenki mással szemben védelemben részesülnek. Ezt az utóbbit politikai államnak vagy *instituíált* államnak, az előbbit pedig *birtokbavétel* útján létrejött államnak nevezzük. Először az instituíált államról fogok beszélni.

18. fejezet

Az instituíált uralkodó jogairól

Instituíált államról akkor beszélünk, ha egy emberi sokaságban mindenki mindenkivel megállapodás útján megegyezik abban, hogy a többség mindannyiuk megszemélyesítésének, azaz képviselőletének jogát bárkire vagy bármilyen gyülekezetre ruházza át; hogy valamennyien, akár rá szavaztak, akár ellene, a személy vagy gyülekezet minden cselekedetét éppoly jogszerűnek tekintik, mintha saját cselekedetük volna, s teszik ezt avégett, hogy egymás közt békében élhessenek, és hogy másokkal szemben védelemben részesüljenek.

Az államnak ebből az intézményéből származik annak vagy azoknak minden joga és felhatalmazása, akikre az összegyűlt nép egyetértésével az uralkodói jogkört ráruházták.

Először is, mivel megállapodásról van szó, nyilvánvaló, hogy korábbi megállapodás senkit se kötelez olyasmire, ami ezzel ellentétes. És következésképpen, akik államot hoztak létre, a megállapodás értelmében az uralkodó cselekedeteit és nézeteit a magukénak ismerik el, s így annak engedélye nélkül törvényesen nem köthetnek maguk közt olyan új megállapodást, amely szerint bármilyen dologban valaki másnak tartoznak engedelmességgel. És ezért az alattvalók királyuk engedélye nélkül nem

dönthetik meg uralmát, nem térhetnek vissza az egyenetlenkedő sokaság zűrzavaros körülményeihez, s nem ruházhatják át a képviselés jogát jelenlegi képviselőjükről egy másik személyre vagy gyülekezetre. Mert mindenki mindenkivel szemben kötelezve van arra, hogy mindazt, amit a jelenlegi uralkodó cselekszik vagy célszerűnek tart megtenni, sajátjának ismerje el, és saját megbízásából történő cselekedetnek tekintse, nehogy ha valaki ellentétes nézeteket vall, a többiek mind megszegjék a vele kötött megállapodást, ami igazságtalanság. És mivel a felségjogokat mindegyikük az őket megtestesítő személyre ruházta át, így ha leteszik az uralkodót, a tulajdonát veszik el tőle, ami szintén igazságtalanság. Mi több: ha valaki megkísérel letenni uralkodóját s az emiatt megöli vagy megbünteti őt, büntetésének ő maga az értelmi szerzője, mert az intéccióval uralkodója minden jövőbeli cselekedetére felhatalmazást adott. És mivel igazságtalanság, ha valaki olyasmit tesz, ami saját felhatalmazása alapján büntetendő, ezért cselekedete ezen a címen is igazságtalan. Ha pedig egyesek az uralkodójukkal szembeni engedetlenséget egy olyan új megállapodással magyarázgatják, amelyet nem emberekkel, hanem Istennel kötöttek, ez is igazságtalanság. Istennel ugyanis csak annak útján lehet megállapodást kötni, aki személyét képviseli, márpedig ezt csupán Isten helytartója teheti, aki az Ő fennhatósága alatt rendelkezik a felségjogokkal. De ez az Istennel kötött állítólagos megállapodás még annak a lelkiismerete szerint is, aki előhozakodik vele, annyira nyilvánvaló hazugság, hogy aki ilyet mond, az nemcsak igazságtalan, hanem aljas és gyáva jellemű ember is.

Másodszor. mivel az emberek a megszemélyesítés jogát arra, akit uralkodójuknak neveznek, csak egymás közt, nem pedig mindannyiuk és közte létrejött szerződés alapján ruházták át, ezért az uralkodó részéről szerződésszegésről nem beszélhetünk. Következésképpen egyetlen alattvalója sem szabadíthatja ki magát az alárendeltségből azért, hogy e szerződés érvénytelenségével hozakodik elő. Mert nyilvánvaló, hogy az uralkodónak megtett személy előzetesen semmiféle szerződést nem kötött alattvalóival, hisz ez esetben vagy az egész sokasággal, mint az egyik szerződő féllel, vagy pedig minden egyes emberrel külön-külön kellett volna szerződést kötnie. Márpedig az egész sokasággal, mint egyetlen szerződő féllel lehetetlen szerződést kötni, mert a sokaság akkor még nem egyetlen személy. Ha viszont az uralkodó annyi szerződést köt, ahány ember van, ezek a szerződések a felségjogok ráruházása után hatálytalanok, mert ha bárki bármilyen cselekedetet szerződésszegésnek minősít, a saját és az összes többi ember cselekedetét minősíti annak, hiszen az uralkodó mindannyiuk megszemélyesítőjeként és felhatalmazásával követte el. Továbbá: ha egy vagy több személy azt állítja, hogy az uralkodó megszegte az intécciókor kötött szerződést, s az alattvalói közt más vagy mások, vagy maga az uralkodó azt állítja, hogy nem történt szerződésszegés, ez esetben nincs bíró, aki e vitát eldönthetné. Ami újból a kard uralmát idézi fel, s mindenki visszanyeri azt a jogát, hogy erejére támaszkodva védje meg magát, ellentétben azzal a szándékkal, amely az uralkodó intécciójakor vezette. Ezért értelmetlen dolog a felségjogokat előzetes szerződéssel átruházni. Az a nézet, amely szerint a király hatalmát szerződés által, vagyis feltételesan kapja, annak az egyszerű igazságnak meg nem értéséből fakad, hogy a szerződés pusztán szó és lehelet, s csak annyi ereje van, hogy bárkit kötelezzen, féken tartson, kényszerítsen vagy megvédjen, amennyit a közhatalom kardja, tehát annak a felségjogokkal rendelkező személynek vagy gyülekezetnek szabad keze kölcsönöz

neki, amelynek cselekedeteit mindenki elismeri, és az uralkodóban egyesített erejével végrehajtja. Ha azonban a felségjogokat egy gyülekezet testesíti meg, senki se képzeli, hogy az institúció valamiféle szerződésen alapul, mert senki se olyan ostoba, hogy például azt állítaná, hogy Róma népe a felségjogokat a rómaiakra ilyen és ilyen feltételekkel ruházta át, s hogy ezeknek a feltételeknek meg nem tartása esetén Róma népe törvényesen megfoszthatja uralmától a rómaiakat. Az ok, amiért az emberek nem látják, hogy mindez a királyságra és a népkormányzatra egyformán érvényes, azoknak becsvágyában rejlik, akik egy gyülekezet kormányzását a királysággal szemben előnyben részesítik, mert az előbbiben, azt remélik, maguk is részt vehetnek, az utóbbinál viszont a hatalom élvezetéről le kell mondaniok.

Harmadszor: mivel a többség igenlő szavazatával uralkodót nevezett ki, az, aki nemmel szavazott, most köteles a többiekkel egyetérteni, vagyis beletörődni abba, hogy az uralkodó minden jövőbeli cselekedetét elismerje, mert másként a többiek törvényesen megölhetik. Ha ugyanis az összegyűlt emberek testületéhez saját jószántából csatlakozott, ezzel kellőképpen kinyilvánította akaratát, hallgatóságos szerződést kötött, hogy a többség jövőbeli határozataihoz tartani fogja magát. Ha tehát nem tartja magát a határozatokhoz, vagy azoknak bármelyike ellen szót emel, szerződésével ellentétesen s ezért törvénytelenül jár el. De akár tagja volt a gyülekezetnek, akár sem, akár kikérték hozzájárulását, akár nem, vagy alá kell vetnie magát a többiek határozatának, vagy megmarad abban a hadiállapotban, amelyben korábban volt, és amelyben bárki, anélkül, hogy jogtalanságot követne el, megölheti.

Negyedszer: mivel minden alattvaló az institúció alapján az instituált uralkodó minden cselekedetének és nézetének értelmi szerzője, ebből következik, hogy az uralkodó semmilyen cselekedetét nem lehet alattvalóival szemben elkövetett jogtalanságnak tekinteni, és senkinek se szabad igazságtalansággal vádolnia őt. Mert ha valaki bárki másnak felhatalmazása alapján tesz valamit, e tétellel nem követhet el jogtalanságot azzal szemben, akinek felhatalmazásából cselekszik. Márpedig az állam institúciójánál minden egyes ember az uralkodó minden cselekedetének értelmi szerzője, következésképpen, ha valaki uralkodója részéről vele szemben elkövetett jogtalanságról panaszkodik, olyasmiről panaszkodik, aminek ő az értelmi szerzője, s ezért senki mást nem vádolhat, csak saját magát. Sőt, még saját magát se, mert önmagával szemben senki se követhet el jogtalanságot. Az igaz, hogy az uralkodói hatalom birtokosai méltánytalanságot elkövethetnek, de a szó igazi értelmében vett igazságtalanságot vagy jogtalanságot nem.

Ötödször: a legutóbb elmondottakból következik, hogy a felségjogok birtokosát alattvalói törvényesen se ki nem végezhetik, se másféle büntetésben nem részesíthetik. Mert minden egyes alattvaló uralkodója cselekedeteinek értelmi szerzője, s így mást büntet meg azokért a cselekedetekért, amelyeket maga követett el.

És mivel az institúció célja az összesség békéje és védelme, s akinek joga van a célra, annak joga van az eszközre is, ezért minden, felségjogokkal felruházott személynek vagy gyülekezetnek joga van rá, hogy megítélje, melyek a béke és védelem eszközei, s mi az, ami a békét és védelmet akadályozza és zavarja. És ugyanígy joga van arra is, hogy a béke és biztonság megőrzése érdekében mind megelőzőképpen, vagyis a belső egyenetlenkedés és a kívülről jövő ellenségeskedés megakadályozására, mind pedig,

ha a béke és biztonság elveszett, annak visszaszerzésére mindent, amit szükségesnek tart, megtegyen. És ezért

hatodszor: a felségjogokhoz tartozik annak megítélése, hogy mely nézetek és tanítások károsak a békére, melyek szolgálják azt, s következésképpen, hogy milyen esetekben, mértékben és tekintetben lehet azokban az emberekben megbízni, akik a néphez beszélnek, s hogy ki vizsgálja meg kiadásuk előtt az összes könyvekben levő tanításokat. Mert cselekedeteink nézeteinkből fakadnak, s a nézetek helyes irányításában rejlik cselekedeteink helyes – vagyis a békét és egyetértést szolgáló – irányítása. És jóllehet a tanítások dolgában csakis az igazságot szabad szem előtt tartani, ez azonban a béke érdekében történő irányításukat nem tiltja. A békének ellentmondó tanítások ugyanis éppoly kevéssé lehetnek igazak, mint ahogy a béke és egyetértés sem ellenkezik a természet törvényével. Igaz, néha előfordul, hogy egy államban a kormányzók és tanítók hanyagsága meg ügyetlensége következtében hamis tanítások terjednek el, s ilyenkor a velük szemben álló igazságokat általában terheseknek tekintik. Ámde még a lehető leghirtelenebbül és leghevesebben betörő új igazság sem bontja meg soha a békét, legfeljebb csak olykor ismét felszítja a háborút. Mert ahol a népet olyan hanyagul kormányozzák, hogy nézetei védelme és elterjesztése érdekében fegyvert mer ragadni, ott még mindig hadiállapot uralkodik, nem béke van, hanem csak kölcsönös félelemből eredő fegyverszünet, s az emberek állandóan mintegy a csatározások mezsgyéjén élnek. Ezért az uralkodói hatalom birtokosát megilleti az a jog, hogy minden nézetet és tanítást megítéljen vagy megítélésükre bírakat nevezzen ki, mivel ez a békét, s így az egyenetlenség és a polgárháború elhárítását szolgálja.

Hetedszer: a felségjogokhoz tartozik a teljes illetékesség azoknak a szabályoknak kibocsátásában, amelyekből mindenki kiolvashatja, milyen javakat élvezhet, és mit tehet anélkül, hogy bármely alattvalótársa részéről háborításnak legyen kitéve. És ez az, amit *tulajdonnak* nevezünk. Mert az uralkodói hatalom létrehozása előtt – mint már említettem – mindenkinek mindenre joga van, ami pedig szükségképpen háborúhoz vezet. Ezért a tulajdon, amely a béke előfeltétele és az uralkodói hatalom függvénye, e hatalomnak a közbéke érdekében bevezetett rendszabálya. E tulajdonnak (vagyis a *meum-tuum* [enyém-tied] elvének), valamint az alattvalók jó, rossz, törvényes és törvénytelen cselekedeteinek szabályai a polgári törvények, azaz minden állam saját, meghatározott törvényei, jóllehet a *polgári törvények* megjelölést manapság Róma városának ősi, polgári törvényeire korlátozzák, mert e város annak idején a világ nagy részének fővárosa volt, s ezért törvényeit e területeken polgári törvényeknek tekintették.

Nyolcdaszor: a felségjogokhoz tartozik az igazságszolgáltatás joga, vagyis mindazoknak a vitás eseteknek meghallgatása és eldöntése, amelyek a polgári vagy természeti törvényekből, valamint a tényekből eredhetnek. A vitás esetek eldöntése nélkül ugyanis az alattvalók közt mások jogtalanságaival szemben senki se részesülne védelemben, a *meum-tuum* törvényei hiábavalók volnának, s a természetes és szükséges önfenntartási ösztön következtében mindenki megőrizné azt a jogát, hogy saját erejére támaszkodva védje meg önmagát, ami hadiállapotot jelent, és ellenkezik az állam intézményének céljával.

Kilencedszer: a felségjogokhoz tartozik a más nemzetekkel és államokkal kapcsolatos békekötés és hadüzenet joga, vagyis annak megítélése, hogy ezek mikor szolgálják a közjót, s hogy e cél érdekében mekkora haderőt kell mozgósítani, felfegyverezni és fizetni, valamint a költségek fedezésére az alattvalóktól történő adószedés joga. Mert a nép védelmét szolgáló hatalom a hadseregeken nyugszik, a hadsereg ereje pedig az erőknak a főparancsnok alatti egyesítésén, miért is a főparancsnokság az instituált uralkodó hatáskörébe tartozik. A haderő főparancsnoksága ugyanis annak hordozóját más intézmény nélkül felségjogokkal ruházza fel. És ezért a felségjogok bárkit nevezzenek is ki a hadsereg vezérévé; mindig a legfőbb hadúr.

Tizedszer: a felségjogokhoz tartozik valamennyi tanácsadó, hivatalnok, előljáró és tisztviselő kiválasztása mind békében, mind háborúban. Mert ha az uralkodó kötelessége a cél, vagyis a közbéke és a védelem szolgálata, értelemszerűen rendelkeznie kell a hatalommal is, hogy felhasználhassa azokat az eszközöket, amelyeket kötelessége teljesítésére a legalkalmasabbnak tart.

Tizenegedszer: az uralkodót illeti meg az a hatalom, hogy az általa előzetesen hozott törvény alapján bármely alattvalóját vagyonnal vagy ranggal jutalmazza, testi vagy pénzbéli büntetéssel vagy megszégyenítéssel sújtsa. Vagy ha nem áll fenn törvény, annak alapján, hogy megítélése szerint mi sarkallja leginkább az embereket az állam szolgálatára, és mi rettent el őket az államellenes cselekedetektől.

És végül: tekintettel arra, hogy minden ember természettől fogva milyen nagy értéket tulajdonít önmagának, mennyire megköveteli másoktól, hogy megbecsüljék, s milyen kevés értéket tulajdonít másoknak, ami egymás közti szakadatlan versengést, viszályt, pártütést és végül háborút idéz elő, ez pedig egymás kiirtásához és a közös ellenséggel szembeni erők csökkenéséhez vezet, ezért szükséges, hogy a megtiszteltetésnek törvényei legyenek, és azoknak az embereknek, akik az államot jól szolgálták vagy jól szolgálni képesek, hivatalos értékmérőjük legyen, s hogy e törvények végrehajtása egy vagy más személynek hatalmában álljon. De – mint már említettem – nemcsak a teljes haderő, vagyis az állami hadseregek feletti főparancsnokság, hanem a vitás ügyekben való igazságszolgáltatás is a felségjogokhoz tartozik, ezért az uralkodó joga az is, hogy megtisztelő címeket adományozzon és kijelölje, hogy az egyes embereket milyen rangsorolás és méltóság illesse meg, s hogy nyilvánosan vagy magánösszejövetelek alkalmával a megtiszteltetésnek milyen jeleit adják egymásnak.

Ezek a felségjogok lényegét alkotó jogok és azon ismertetőjegyek, amelyeknek alapján mindenki megállapíthatja, hogy az uralkodói hatalom kiből vagy mely gyülekezetben testesül meg és lakozik. Mert ezek a jogok megoszthatatlanok és egymástól elválaszthatatlanok. A pénzverés, a kiskorú örökösök vagyona és személye feletti rendelkezés, a vásárhelyek kijelölése jogát és más törvényes előjogokat az uralkodó átruházhat anélkül, hogy alattvalói védelmét illetően hatalma csorbát szenvedne. De ha a haderő feletti főparancsnokságot átruházza, az igazságszolgáltatás jogát hiába tartja meg magának, mert a törvényeket nem tudja végrehajtani, s ha átadja az adószedés jogát, hiábavaló a haderő, ha pedig lemond a tanítások irányításáról, az emberek a kísértetektől való félelmükben fel fognak lázadni. Ezért ha megvizsgáljuk az említett törvények bármelyikét, azonnal felismerhetjük, hogy az összes többi megtartása a béke és az igazságosság megőrzésére, tehát arra a célra, amiért minden államot létrehozunk, hiábavalónak fog bizonyulni. És ez a megosztás arra tanít, hogy

az önmagában megosztott birodalom nem maradhat fenn. Ilyen megosztás nélkül viszont sose jön létre két egymással szemben álló hadsereg. Ha Anglia legnagyobb részében nem terjedt volna el előzetesen az a nézet, hogy e jogokat megosztották a király, a nemesség és az alsóház között, a nép sose lett volna megosztott, és sose hullt volna ebbe a polgárháborúba – nem került volna sor háborúságra először azok közt, akik a politika terén nem értettek egyet egymással, aztán meg azok közt, akik a vallásszabadság kérdésében ellentétes nézeteket vallanak mindez a felségjogok kérdésében az embereknek olyan leckével szolgált, hogy ma már csak igen kevesen akadnak Angliában, akik nem látják be, hogy e felségjogok megoszthatatlanok, és hogy a béke legközelebbi visszatérése alkalmával ezt általában el fogják ismerni, s azután ez mindaddig így is marad, amíg e szörnyűségek feledésbe nem mennek – de nem tovább, hacsak az egyszerű népet nem fogják okosabban tanítani, mint ahogy eddig tanították. És mivel ezek lényeges és egymástól elválaszthatatlan jogok, ebből szükségképpen következik, hogy ha az uralkodó e jogok bármelyikét bármilyen szavak kíséretében látszólagosan átruházza, de magáról az uralkodói hatalomról kifejezetten nem mond le, s az átruházót a megadományozottak továbbra is uralkodójuknak nevezik, az átruházás érvénytelen. Mert még ha mindent átruházott volna, amit csak tud, de az uralkodói jogkört visszaruházzuk rá, ezzel azt is mind visszaadtuk neki, ami e jogkörhöz elválaszthatatlanul hozzátartozik.

Mivel ez a nagy jogkör megoszthatatlan és a felségjogoktól elválaszthatatlan, ezért kevés alapja van azok nézetének, akik azt állítják, hogy a szuverén uralkodók, jóllehet *singulis majores*, azaz nagyobb hatalommal bírnak, mint mindegyik alattvalójuk, mégis *universis minores*, vagyis alattvalóik összességénél kisebb a hatalmuk. Mert ha az összességen nem kollektívumot mint egyetlen személyt értünk, ez esetben az *összesség* és a *mindegyik* ugyanazt jelenti, s így e kijelentés értelmetlen. Ha viszont az *összességen* egyetlen személyt értenek (akit az uralkodó testesít meg), akkor az *összesség* hatalma azonos az uralkodói hatalommal, s így e kijelentés újból csak értelmetlen. Kijelentésük értelmetlen voltát könnyen felismerik, ha a felségjogokkal egy népgyülekezet rendelkezik, de ha egy király, akkor már nem – holott a felségjogok ugyanazok, akárki rendelkezik is velük.

És amiképpen az uralkodó hatalmának, azonképpen a méltóságának is nagyobbak kell lennie, mint bármelyik alattvalójának vagy az alattvalók összességének méltósága. A méltóság forrása ugyanis a felségjogokban van. A nemesi, grófi, hercegi és főhercegi méltóságok mind az ő teremtményei. És ahogy a gazda jelenlétében a szolgák mind egyenlők, és nincs semmi méltóságuk, ugyanúgy az alattvalók az uralkodó jelenlétében. És bár, ha nincsenek a színe előtt, az egyik fényesebben, a másik kevésbé fényesen ragyog, de a jelenlétében csak ugyanannyira ragyognak, mint a csillagok a napfényben. Itt azonban valaki azzal az ellenvetéssel hozakodhatna elő, hogy eszerint az alattvalók helyzete igen nyomorúságos, hiszen ki vannak szolgáltatva az ily korlátlan hatalommal rendelkező személy vagy személyek gerjedelmeinek és más féktelen szenvedélyeinek. És akik királyságban élnek, ezt általában a királyság hibájának tartják, akik pedig demokratikus kormányzat vagy más szuverén gyülekezet fennhatósága alatt élnek, mindezt a kellemetlenséget ennek az államformának tulajdonítják, holott a hatalomnak, ha kellő védelmet tud nyújtani, minden formája azonos. Mert e vádaskodók nem gondolnak arra, hogy az emberi körülményekben mindig akad egy

s más kellemetlenség, s hogy a legrosszabb, ami bármely kormányformában a népet általában érheti, alig nyom valamit a latban, ha azzal a nyomorúsággal és szörnyű szenvedéssel hasonlítjuk össze, amely a polgárháborúnak vagy az oly uratlan emberek féktelenségének velejárója, akik felett nem áll se törvény, se kényszerítő erő, amely a fosztogatástól és bosszútól visszatartaná őket. És arra sem gondolnak, hogy még a szuverén uralkodó részéről megnyilvánuló legnagyobb nyomást se az alattvalók megkárosításától vagy megyengítésétől várható valamilyen élvezet vagy előny váltja ki, hisz az uralkodó ereje és dicsősége épp az alattvalók életerején nyugszik; hanem maguknak az alattvalóknak háborgásai és vonakodása, hogy hozzájáruljanak saját védelmükhöz, teszi az uralkodó számára szükségessé, hogy béke idején minden lehető kikényszerítsen belőlük, mert előre nem látott események vagy hirtelen felmerülő szorultság alkalmával csakis ily módon rendelkezhetik az ellenséggel szembeni ellenálláshoz és a győzelemhez szükséges eszközökkel. Ugyanis természettől fogva mindannyian jókora nagyítóüveggel (azaz szenvedéllyel és önszeretettel) vagyunk ellátva, s ezen keresztül szemlélve minden kis adózás nagy sérelemnek tűnik, ezzel szemben távcsővel (azaz erkölcstannal és államtudománnyal) nem rendelkezünk, hogy messziről felismerjük a fejünk felett függő szerencsétlenségeket, amelyeket ez adók nélkül nem lehet elhárítani.

Vámosi Pál fordítása

A 17. századtól kezdve az abszolút szuverenitás elméletei háttérbe kezdtek szorulni. Az angol John Locke (1632–1704) és a francia Montesquieu tevékenysége nyomán egyre inkább a hatalom korlátozása, illetve a hatalmi ágak elválasztásának elmélete tett szert nagyobb nyilvánosságra és elismertségre. A dicsőséges forradalom ideológusának tartott Locke valóságos intellektuális forradalmat indított el a polgárok intézményes védelmét szolgáló meglátásaival. Ilyen gondolatnak bizonyult, hogy az emberek „jogfeladásának” célja kizárólag az élet, a szabadság és a tulajdon jobb megóvása; hogy a közjő a törvényhozást is korlátozza; illetve hogy a törvényhozó hatalmat csak érvényes, kihirdetett, hatályban lévő törvények alakjában lehet gyakorolni (joguralom). Felfogásában minden kormányzat jogi értelemben vett megbízásnak minősült. Társadalmiszerződés-elmélete szerint a „megbízási szerződés” megkötésénél a hatósági személyek pusztán egyszerű polgárokként voltak jelen, a kormányzati hatalom ezért feltételes engedély vagy megbízás, amely elvész, ha a megbízókkal (a polgárokkal szemben) a szerződésben foglalt feltételeket megsértik.¹⁰⁷

¹⁰⁷ Dunn, John: *Locke*. Atlantisz, Budapest, 1992.

10. John Locke: Második értekezés a polgári kormányzatról

1. fejezet

1. Az előző értekezésben megmutattuk:

1°. Hogy *Ádámnak* sem apasága természetes jogánál fogva, sem Isten pozitív adománya folytán nem volt olyan hatalma gyermekei felett vagy uralma a világ felett, mint amilyet állítanak róla.

2°. Hogy ha neki lett volna is ilyen hatalma, örököseinek akkor sem lett volna erre joga.

3°. Hogy ha örököseinek lett volna is ilyen joga, akkor sem lehetett volna bizonyossággal megállapítani, hogy az összes, egyáltalán lehetséges esetekben ki a jogos örökös, kit illet az utódlásnak s következésképpen a hatalom gyakorlásának joga, mivel nincs olyan természeti vagy pozitív isteni törvény, amely ezt meghatározza.

4°. Hogy ha lett volna is törvény, amely ezt meghatározza, annak tudása, hogy *Ádám* ivadékai közül melyik a legrégebb ág, akkor is oly régóta feledésbe merült, hogy a világ családjai és az emberiség fajai között egy sincs, amelyik a többinél inkább tarthatna igényt a legrégebb ház címére és az öröklés jogára.

Miután ezeket a premisszákat – mint gondolom – világosan bebizonyítottuk, lehetetlenség, hogy a föld jelenlegi uralkodói bármilyen hasznot húzzanak abból, vagy tekintélyüket akár csak a legcsekélyebb mértékben is abból merítsék, amit minden hatalom forrásának tartanak: *Ádám magánuralmából és atyai bíraskodásából*. Ezért aki nem úgy véli, hogy a világ valamennyi kormányzata csak kényszer és erőszak szülötte, és hogy az emberek ugyanolyan szabályok szerint élnek együtt, mint a vadállatok, amelyek között mindig a legerősebbnek van igaza, miáltal örökössé teszik a viszályt, a zűrzavart, a lázadást és a zendülést (azokat a dolgokat, amelyek ellen oly hangosan tiltakoznak ama hipotézisnek a hívei), annak szükségképpen más magyarázatot kell találnia az állam keletkezésére, a politikai hatalom eredetére, valamint más módot kell kitalálnia a politikai hatalom birtokosainak kijelölésére és felismerésére, mint amire Sir Robert Filmer tanított.

2. Úgy gondolom, ebből a célból helyénvaló lesz rögzíteni, mit tekintek én politikai hatalomnak, hogy az *előljárónak* az alattvaló feletti hatalmát meg tudjuk különböztetni az *apának* gyermekei feletti, a *gazdának* cselédje feletti, a *férjnek* felesége feletti és az *úrnak* rabszolgája feletti hatalmától. Mivel olykor mindezek a különböző hatalmak megtalálhatók ugyanannál az embernél, ezért ha ezekben a különböző viszonylatokban vesszük szemügyre őt, ez segítségünkre lehet e hatalmaknak egymástól való megkülönböztetésében, és világossá teheti előttünk, hogy mi a különbség egy politikai közösség uralkodója, egy családapa és egy gálya kapitánya között.

3. *Politikai hatalomnak* tehát azt a jogot nevezem, hogy a tulajdon szabályozása és védelme céljából törvényeket hozzanak halálbüntetés és következképpen az összes többi, kisebb büntetés terhe mellett, és hogy alkalmazzák a közösség erejét e törvények végrehajtásánál, valamint a politikai közösségnek külső támadás elleni védelménél, s mindezt csakis a közös érdekében.

2. fejezet

A természeti állapotról

4. Hogy a politikai hatalmat jól megértsük és eredetéből levezessük, szemügyre kell vennünk, miféle állapotban leledzenek az emberek természettől fogva; ez pedig a *tökéletes szabadság állapota*, melyben szabadon dönthetnek cselekedeteikről, és úgy rendelkezhetnek javaikkal és személyükkel, ahogy jónak látják a természeti törvény határain belül, de anélkül, hogy egy másik embertől engedélyt kérnének vagy akaratától függnének.

Az *egyenlőség állapota* is ez, amelyben minden hatalom és hatáskör kölcsönös, és senkinek sincs nagyobb hatalma, mint a másoknak; hiszen mi sem természetesebb, mint hogy ugyanazon fajú és rendű teremtmények – akik minden megkülönböztetés nélkül ugyanazon természeti előnyök élvezetére és ugyanazon képességek használatára születtek – egyenlők legyenek egymás között, minden alárendeltség és alávetettség nélkül, hacsak akaratának egyértelmű kinyilvánításával mindannyiuk ura és parancsolója az egyiket a másik fölébe nem helyezi, és rá nem ruhazza erre világos és nyilvánvaló kijelöléssel az uralkodás és szuverenitás jogát.

5. A bölcs ítéletű Hooker oly magától értetődőnek és vitathatatlanak tartja az emberek természettől való *egyenlőségét*, hogy erre alapozza az emberek közötti kölcsönös szeretet kötelezettségét, amelyre egymás iránti kötelezéseiket építi, és amelyből levezeti az *igazságosság* és a *szeretet* elveit. Íme, az ő szavai:

„Egyforma természetes hajlandóságuk miatt az emberek felismerték, hogy másokat szeretni nem kevésbé kötelességük, mint saját magukat; hiszen a dolgoknak, amelyek egyformák, szükségképpen egy a mértékük is. Ha csak azt tudom kívánni, hogy jót kapjak, mégpedig mindenkitől annyit, amennyit bárki kívánhat magának, akkor hogyan számíthatok kívánságomnak bármilyen mértékben való teljesülésére, hacsak én magam nem ügyelek gondosan ugyanennek a kívánságnak a teljesítésére, amely kétségtelenül megvan másokban is, akiknek ugyanilyen a természetük? Ha bármi olyat tettem velük, ami ellenkezik ezzel a kívánsággal, annak minden tekintetben ugyanannyira bántania kell őket, mint engem; ezért ha bajt okozok, számítanom kell arra, hogy szenvedni fogok, hiszen semmi sem készítet másokat arra, hogy nagyobb szeretetet tanúsítsanak irántam, mint amekkorát én tanúsítottam irántuk. Ennélfogva az a kívánságom, hogy szeressenek, akik természetükre nézve egyenlők velem, mégpedig annyira, amennyire csak lehetséges, azt a természetes kötelességet rója

rám, hogy pontosan ugyanazzal az érzellemmel viseltessem irántuk. Azt pedig mindenki tudja, hogy az élet vezetésére nézve milyen szabályokat és törvényeket vont le a természetes ész ebből az egyenlőségből, amely köztünk és azok között áll fenn, akik olyanok, mint mi magunk.” *Eccl. Pol. 1. könyv.*

6. De ha a *szabadság állapota* is ez, mindazáltal mégsem a *szabadosság állapota*. Bár az embernek ebben az állapotban korlátlan szabadsága van arra, hogy rendelkezék személyével és javaival, mégsem szabad elpusztítania önmagát vagy bármely más teremtményt, amely a birtokában van, hacsak valamely, a dolog pusztta megőrzésénél nemesebb felhasználás meg nem kívánja. A *természeti állapotot* természeti törvény kormányozza, amely mindenkit kötelez; és az ész – amely maga ez a törvény – mindenkit, aki csak hozzá fordul, megtanít arra, hogy mivel az emberek valamennyien egyenlők és függetlenek, senki sem károsíthat meg egy másik embert életében, egészségében, szabadságában vagy javaiban. Az emberek ugyanis valamennyien egyetlen mindenható és végtelenül bölcs Teremtő alkotásai; valamennyien egyetlen szuverén Úr szolgálói, akik az ő rendeletére és az ő dolgában küldettek a világba; annak tulajdonai, aki alkotta őket, s addig kell életben maradniuk, amíg neki és nem addig, amíg nekik tetszik. S mivel hasonló képességeket kaptunk, s valamennyien a természetnek egyazon közösségben osztozunk, nem tételezhető fel közöttünk semmiféle *alárendeltség*, amely felhatalmazna minket egymás elpusztítására, mintha úgy teremtettünk volna egymás használatára, mint ahogy a teremtmények alsóbb rendjei a mi használatunkra. Ahogyan mindenki *köteles megvédeni önmagát*, és nem hagyhatja el őrhelyét szándékosan, ugyanezen oknál fogva *meg kell védenie*, amennyire csak tudja, *a többi embert is*, ha ezzel nem kockáztatja saját megmaradását; és hacsak nem a sértő félen vesz elégtételt, nem olthatja ki vagy károsíthatja meg másvalakinek az életét vagy bármijét, ami hozzájárul a másik életének, szabadságának, egészségének, testi épségének vagy javainak védelméhez.

7. Hogy pedig az emberek valamennyien visszatartassanak mások jogainak megsértésétől és egymás megkárosításától, s hogy valamennyien tiszteletben tartsák a természeti törvényt, amely az egész emberiség békességét és védelmét kívánja, a természeti törvény végrehajtása ebben az állapotban az összes emberek kezébe van letéve, miáltal mindenkinek jogában áll megbüntetni a törvény megszegőit oly mértékben, hogy a törvény megsértését megakadályozza. Mert hiábavaló volna a *természeti törvény*, akárcsak bármely más törvény, amely ezen a világon az emberekre vonatkozik, ha nem volna senki, akinek a természeti állapotban *hatalma* van ama törvény végrehajtására s ezáltal az ártatlan megvédésére, valamint a vétkesek visszatartására; és ha a természeti állapotban bárki megbüntetheti a másikat, mégpedig bármiért, amit az ellene elkövetett, akkor mindenki megteheti ugyanezt. Mert amit e törvény végrehajtása során bárki megtehet a tökéletes egyenlőségnek ebben az állapotában, ahol senki sem feljebbvalója vagy bírója a másoknak, annak megtételére szükségképpen mindenkinek joga kell, hogy legyen.

8. Így tehát a természeti állapotban az egyik ember hatalomra tesz szert a másik felett; de nem abszolút vagy zsarnoki hatalomra, hogy szenvedélyes indulatai vagy

akarátának határtalan túlzásai szerint bánjon egy kézre kerített bűnösrel, hanem hogy megtorolja vétkét, mégpedig annyira, amennyire a higgadt értelem és a lelkiismeret parancsolja, tehát arányosan a vétséggel, vagyis oly mértékben, ami jóvátételként és elriasztásul szolgálhat. Mert az egyik ember jogosan csakis e két oknál fogva okozhat kárt a másiknak, és ezt nevezzük büntetésnek. A természeti törvény áthágásával a bűnös kinyilvánítja magáról, hogy más szabály szerint él, nem az ész és a közönséges igazságosság szabálya szerint, holott Isten ezt a mértéket állította, kölcsönös biztonságuk kedvéért, az emberek cselekedetei elé; így a bűnös veszélyessé válik az emberiségre, semmibe veszi és eltépi a köteléket, amely arra szolgál, hogy megvédje az embereket a sérelmektől és az erőszaktól. Mivel pedig ez bűn az egész faj, valamint a faj békéje és biztonsága ellen, s mivel ez utóbbiakat a természeti törvény biztosítja, ezért mindenki megteheti – ama jogánál fogva, hogy megvédje az emberiséget általában –, hogy megfékezze, vagy ha kell, elpusztítsa azt, ami ezekre nézve ártalmas, és olyan bajt okozzon a törvény megsértőjének, hogy az megbánja a törvénysértését, s ezáltal visszariassa őt – s az ő példájával mindenki mást is – attól, hogy ugyanezt a bűnt elkövesse. Ebben az esetben és ezen az alapon mindenkinek joga van ahhoz, hogy a bűnöst megbüntesse és a természeti törvény végrehajtója legyen.

9. Nem kétséges, hogy némelyek nagyon különös tannak fogják ezt tartani; de mielőtt elvetnék, arra kérem őket, magyarázzák meg nekem, hogy milyen jogaon ítélnék halálra vagy büntethet meg egy uralkodó vagy egy állam egy idegent olyan bűnért, amelyet az az ő országukban követ el. Bizonyos, hogy az ő törvényeik nem vonatkoznak az idegenre is csak azért, mert a törvényhozó testület, akarátának kihirdetésével, szentesítette őket. E törvények nem szólnak hozzá, és ha szólnának, akkor sem volna köteles hallgatni rájuk. Felette nincs hatalma annak a törvényhozó tekintélynek, mely által annak az államnak az alattvalóira érvényesek ezek a törvények. Akik Angliában, Franciaországban vagy Hollandiában a legfelső törvényhozó hatalommal rendelkeznek, azoknak semmi tekintélyük sincs egy indián vagy más idegenek előtt; és ezért, ha a természeti törvény értelmében nincs joga minden embernek arra, hogy ennek megsértéseit megbüntesse, mégpedig úgy, ahogyan józan megítélése szerint az eset megköveteli, akkor nem látom be, hogy bármely közösség bírjai hogyan *büntethetnek meg* egy másik országból való *idegent*, mivel vele szemben nem lehet több hatalmuk, mint amekkora hatalma természetszerűleg lehet minden embernek egy másik felett.

10. A bűnnel együtt, ami abban áll, hogy valaki megsérti a törvényt, és eltér az értelem helyes szabályától, miáltal aki eddig ember volt, elfajul, kinyilvánítja magáról, hogy szakít az emberi természet elveivel, és kártékony lényé válik, a bűnnel együtt tehát rendszerint sérelem is éri ezt vagy azt az embert, a bűnös vétke által kárt szenved valaki más, és ebben az esetben a károsultnak a büntetés jogán kívül, amely másokkal együtt illeti meg, külön joga is van arra, hogy jóvátételt követeljen attól, aki a kárt okozta. És bárki, aki helyesnek látja, csatlakozhat a sértetthez, és segítségére lehet neki abban, hogy a sértőtől visszaszerezzen annyit, amennyi elégtételül szolgálhat az elszenvedett kárért.

11. Ebből a két külön jogból – melyek közül az egyik a bűn büntetésének és a hasonló bűn megelőzésének a joga, ami minden embert megillet, a másik pedig a jóvátétel joga, ami csak a sértett felet illeti – következik, hogy a bíró, akire a bűn büntetésének jogát általában bízják, gyakran saját hatalmánál fogva *elengedheti* büntettek büntetését, ha a közjó nem követeli meg a törvény végrehajtását, de *nem engedheti el* azt az elégtételt, amely egy magánembernek jár az általa elszenvedett kárért. Következik továbbá, hogy aki a kárt elszenvedte, annak joga van a maga nevében elégtételt követelni, és azt egyedül csak ő engedheti el: a károsultnak az önvédelem jogán hatalma van arra, hogy a maga számára igénybe vegye a sértő fél javait vagy szolgálatait, mint ahogy a bűn ismételt elkövetésének megakadályozása céljából minden embernek hatalma van a bűn büntetésére, ama jogánál fogva, hogy megvédje az egész emberiséget, és megtegyen mindent, amit e cél érdekében ésszerűen megtehet. És ezért van az, hogy a természeti állapotban minden embernek hatalmában áll, hogy megöljön egy gyilkost, egyrészt azért, hogy másokat visszariasszon ettől a semmiféle jóvátétellel nem ellensúlyozható kártételtől annak a büntetésnek a példájával, amelyet ez mindenki részéről maga után vonhat, másrészt azért, hogy megvédje az embereket egy olyan gonosztevő merényleteitől, aki megtagadván az értelmet – azt a közös szabályt és mértékét, amelyet Isten adott az emberiségnek –, az egész emberiségnek hadat üzent azzal, hogy jogtalan erőszakhoz folyamodott, és megölt valakit, és ezért el lehet pusztítani, mint egy oroszlánt vagy egy tigrist, amelyekkel – lévén vadállatok – az ember nem lehet sem közösségben, sem biztonságban. És ezen alapul a természet ama magasztos törvénye, hogy aki embervért ont, annak a vére ember által ontassék ki. És Káin olyannyira meg volt győződve arról, hogy bárkinek joga van elpusztítani egy ilyen bűnöst, hogy öccsének meggyilkolása után így kiáltott fel: akárki talál reám, megöl engemet; ily világosan be volt írva ez a törvény minden ember szívébe.

12. Ugyanezen oknál fogva büntetheti az ember a természeti állapotban e törvény kisebb megsértéseit is. Felmerülhet a kérdés: akár halállal is? Azt válaszolom, hogy minden egyes vétséget oly mértékű és oly szigorú büntetéssel lehet sújtani, amilyen elégséges ahhoz, hogy rossz vásárrá tegye a bűnt a vétkes számára, megbánásra készítse őt, másokat pedig elriasszon hasonló bűnök elkövetésétől. Minden vétség, amely a természeti állapotban elkövethető, ugyanúgy és ugyanannyira büntethető a természeti állapotban, mint valamely államban, mert bár nem áll szándékomban itt, hogy belebocsátkozzam a természeti törvény részleteibe vagy a neki megfelelő büntetés mértékeibe, annyi mindenesetre bizonyos, hogy van ilyen törvény, továbbá hogy e törvény eszes teremtmények, valamint e törvény kutatói számára van annyira érthető és világos, sőt esetleg világosabb is, mint az államok pozitív törvényei; mint ahogy az ész is könnyebb megérteni, mint az emberi képzelet termékeit és az ellentétes és titkos érdekekből fakadó kusza agyszüleményeket. Mert csakugyan ilyen az országok saját, pozitív törvényeinek nagy része. s ezek csak annyiban helyesek, amennyiben a természeti törvényen alapulnak, minthogy ehhez kell szabni és ennek alapján kell értelmezni ezeket.

13. E különös tannal szemben – nevezetesen azzal, hogy a természeti állapotban mindenki rendelkezik a természeti törvény végrehajtásának hatalmával – kétségkívül a következő ellenvetést fogják felhozni: ésszerűtlen dolog, hogy az emberek a saját ügyeikben bírák legyenek, mert az önszeretet részrehajlóvá teszi az embereket önmaguk és barátaik iránt, másfelől pedig túl messzire fognak elmenni mások büntetésében rossz természetük, szenvedélyeik és bosszúvágyuk miatt. Ennélfogva csak zűrzavar és felfordulás lehet az eredmény, és ezért Isten minden bizonnyal kijelölt valamilyen kormányzatot az emberi részrehajlás és erőszak megfékezésére. Készségesen elismerem, hogy a polgári kormányzat a megfelelő orvosság a természeti állapot kellemetlenségeire, amelyeknek minden bizonnyal nagyoknak kell lenniük, ha az emberek bírák lehetnek a saját ügyeikben, hiszen könnyen elképzelhetjük, hogy aki oly igazságtalan volt, hogy ártalmat okozott felebarátjának, az aligha lesz oly igazságos, hogy önmagát el is ítélje érte. Arra kérem viszont azokat, akik ezt az ellenvetést teszik: gondoljanak bele, hogy az abszolút monarchák is csak emberek, és ha a kormányzat az orvosság azokra a bajokra, amelyek szükségszerűen adódnak abból, hogy az emberek bírák a saját ügyeikben, és ha a természeti állapotot ezért nem lehet elviselni, akkor szeretném tudni, hogy miféle kormányzat az és mennyivel jobb a természeti állapotnál, ahol a sokaságon uralkodó egyetlen embernek van szabadsága ahhoz, hogy bíró legyen a saját ügyében, aki tetszése szerint mindent megtehet az összes alattvalóival anélkül, hogy bárkinek a legcsekélyebb mértékben is szabadságában állna kérdőre vonni vagy ellenőrizni az ő kívánságainak végrehajtóit. És ahol mindenki köteles engedelmeskedni neki mindenben, akár ész, akár balhiedelmek, akár szenvedélyek irányítják is cselekedeteit? Sokkal jobb ennél a természeti állapotban, ahol az emberek nem kötelesek alávetni magukat egy másik igazságtalan akaratának, és ha valaki helytelenül ítél saját magának vagy valaki másnak az ügyében, a többiek felelősségre vonhatják érte.

14. Súlyos ellenvetésként gyakran felteszik a kérdést: hol vannak vagy hol voltak valaha is az emberek ilyen természeti állapotban? Amire egyelőre elég annyit válaszolni, hogy mivel a világon mindenütt természeti állapotban vannak az összes uralkodók, valamint a független államok vezetői, ezért nyilvánvaló, hogy a világon mindig voltak és mindig is lesznek természeti állapotban levő emberek. Független közösségek kormányzóiról beszéltem, tekintet nélkül arra, hogy szövetségben vannak-e másokkal vagy nincsenek. Mert nem minden egyezmény vet véget az emberek között a természeti állapotnak, hanem csak az, ha kölcsönösen megállapodnak abban, hogy egy közösséggé egyesülnek, és egy államot alkotnak; más egyezmények és megállapodások, amelyeket emberek egymással köthetnek, meghagyják őket a természeti állapotban. Annak a két embernek az ígéretei, cseremegállapodásai stb., akik egy lakatlan szigeten élnek, és akikről Garcilasso de la Vega tesz említést Peru történetéről írt munkájában, vagy egy svájcinak és egy indiánnak a megállapodásai az amerikai őserdőkben kötelező rájuk nézve, noha teljes mértékben a természeti állapotban vannak egymással szemben. Mert az igazság és az adott szó megtartása az emberekre, mint emberekre és nem, mint a társadalom tagjaira tartozik.

15. Akik azt mondják, hogy sohasem voltak emberek természeti állapotban, azokkal nemcsak a bölcs ítéletű Hooker tekintélyét szegezem szembe, aki az *Eccl. Pol. I. könyvének 10. szakaszában* ezt mondja: „A törvények, amelyekről eddig beszéltünk – vagyis a természeti törvények –, feltétlenül kötelezők az emberekre, éppen mint emberekre, még ha nem léptek is egymással tartós közösségre, és nem kötöttek is egymással ünnepélyes megállapodást arra vonatkozóan, hogy mit tegyenek, vagy mit ne tegyenek; minthogy azonban önmagunkban elégtelenek vagyunk ahhoz, hogy ellássuk magunkat azoknak a dolgoknak a megfelelő készletével, amelyek az olyan élethez kellene, amelyet természetünk megkíván, az olyan élethez, amely összhangban van az emberi méltósággal, ezért természettől fogva hajlamosak vagyunk közösséget és társaságot keresni másokkal, hogy orvosoljuk azokat a hiányokat és tökéletlenségeket, amelyek bennünk vannak, ha magunkban és egyedül élünk; és ez volt az oka annak, hogy az emberek először egyesültek politikai társulásokban.” Hanem még azt is állítom, az, hogy emberek természetesen valamennyien ebben az állapotban vannak, és ebben is maradnak, amíg saját beleegyezésükkel tagjaivá lesznek valamilyen politikai társulásnak, amint ezt ennek az értekezésnek a folyamán nagyon világosan meg is mutatom majd.

3. fejezet

A hadiállapotról

16. A *hadiállapot* az ellenségeskedés és a pusztítás állapota. Ezért ha valaki szóval vagy tettel kinyilvánítja azt a – nem felindulásból fakadó és elhamarkodott, hanem higgadt és megfontolt – elhatározását, hogy életére tör egy másik embernek, akkor ezáltal *hadiállapotba helyezi magát* azzal, aki ellen kinyilvánította ezt a szándékát, és így kiteszi az életét a másik hatalmának, annak, hogy kioltsa életét a másik vagy bárki, aki csatlakozik ahhoz, hogy megvédje és támogassa ügyét: ésszerű és igazságos ugyanis, hogy jogom legyen elpusztítani azt, aki elpusztítással fenyeget engem. Mert az *alapvető természeti törvény értelmében*, mely szerint *meg kell védeni az embert*, az ártatlannak a biztonságát kell, amennyire csak lehet, előnyben részesíteni, ha mindenkit nem lehet megmenteni. Az ember, ugyanazon oknál fogva, amiért megölhet egy *farkast* vagy egy *oroszlánt*, elpusztíthatja azt, aki háborúskodik vele, vagy akinél az életére törő ellenségeskedést tapasztal. Az ilyen emberek ugyanis nem vetik alá magukat az ész általános törvényének, nincs más törvényük, csak az erőszak, és azért úgy lehet bánni velük, mint azokkal a veszedelmes és kártékony lényekkel – a ragadozó vadállatokkal –, amelyek ha megkaparintják, feltétlenül megölik az embert.

V. Politikai gondolkodás a 16–18. századi Magyarországon

A 16. és 18. század közötti időszak Magyarország történetének vészterhes korszakát jelenti, amelyet plasztikusan jellemez a *Te vagy a legény, Tyukodi pajtás* című kuruc tábori dal fordulata: „Két pogány közt egy hazáért”. Mohács nem véletlenül vált a „nemzeti nagylét nagy temetőjének”¹⁰⁸ szimbólumává: másfél évtizeddel a csatavesztést követően Buda vára török kézre került, és mivel két trónkövetelő vívott ádáz harcot a maradék területén, hamarosan három részre szakadt az ország. A török jelenléte mellett az ország nyugati részében a Habsburgok fennhatóságával is számolni kellett, és az Erdélyi Fejedelemség is önállósult – bár szuverenitása korlátozottnak bizonyult. Ráadásul a reformációt követően éles vallási konfliktusok is jelentkeztek, melyek évszázadokra meghatározták a belpolitikai csatározásokat. A politikai gondolkodásra ennek köszönhetően – a szokásjogi gyűjteményekben lefektetett elvek szerinti nemesi nacionalizmus mellett – a hódítókkal szembeni fellépés követelménye, a szuverenitás kivívásának törekvése, valamint a teológiai színezetű politikai vita nyomta rá a bélyegét. Ugyanakkor a heves harcok szünetében ígéretes alkotmányos megoldások is születtek, például a vallási türelem elismerésére vonatkozó jogszabály. A korszak politikai gondolkodását három szemelvényen keresztül mutatjuk be: Werbőczy István *Hármaskönyve* mellett Bethlen Gábor végrendeletéből, valamint II. Rákóczi Ferenc politikai és erkölcsi végrendeletéből közlünk részleteket. Kapcsolódó témák: *Ludoviceum I./2.*: 5., 6. és *Ludoviceum I./3.*: 3., 4., 5., 6.

¹⁰⁸ Kisfaludy Károly: *Mohács*. In Toldy Ferencz (szerk.): *Kisfaludy Károly minden munkái*. I. kötet. Kiadja Heckenast Gusztáv, Pest, 1872, 59.

Werbőczy István (1458–1541) jogtudós a szokásjogot kodifikáló *Tripartitum*, azaz *Hármaskönyv* néven híressé vált törvénykönyv megalkotója. A nemesi nacionalizmus hagyományos gondolkodásmódját koherens rendszerbe foglaló, azt kognitív, valamint morális érvekkel is alátámasztó¹⁰⁹ *Tripartitumot* az 1514. évi Országgyűlésen mutatta be Werbőczy, de az soha nem vált hivatalos jogszabálygyűjteménnyé. A *Tripartitum* jogi része a magyar törvényhozás, valamint a szokásjog addig kialakult állapotának magas színvonalú rendezését és kodifikációját jelentette, amelyet évszázadokon át idéztek a politikai vitákban, valamint a tárgyalótermekben is, s amely a történeti alkotmány legfontosabb jogforrásának szerepét is betöltötte.

11. Werbőczy István Hármaskönyve

Előbeszéd

Nemes Magyarországnak törvényeit és törvényerőre emelkedett szokásait készülvén leírni, elhatároztam, az előttem álló tárgyra nézve némely megjegyzésre méltó dolgokat röviden előrebocsátani. Először is: az igazságról. Másodszor meg: a jogról és a jognak felosztásáról. Harmadszor pedig: a törvényről és a törvénynek nemeiről. Negyedszer: a szokásról és ennek feltételeiről: Ötödször és utoljára: a jó bíró kellékeiről és egyéb, az igazságos törvényszolgáltatásra tartozó dolgokról, föltevén azt a kérdést: vajjon a bírónak a perben előadottak és bizonyítottak alapján kell-e ítélnie, vagy pedig lelkiismerete szerint úgy, a mint a dolgot maga tudja. A minék röviden előrebocsátván, a dicsőséges Istennek segedelmével célomhoz indulok és ennek a Magyarországnak külön törvényeit és törvényerőre emelkedett szokásait, a melyekkel közönségesen a törvénykezésben élünk (a mint azokra visszaemlékezhetem és azokat gyöngé elmémbe foghatom) sorrend szerint előadom.

1. cím

Az igazságról: ennek meghatározása és felosztása

Az igazság ugyanis az az állandó és örökké tartó akarat, a mely mindenkinek a maga jogát megadja. Még pedig nem mindenkor a cselekedetekre, hanem az indulatra nézve is. Mert az igazság a léleknek állapota és az elmének indulata, melynek alapján valakit igazságosnak mondunk; mikor tudniillik kedvezés és személyválogatás nélkül tartja, a mennyiben rajta áll, akárkinek a maga jogát megadni.

1. § Az igazság továbbá az a jó tulajdonság, a mely mindenkinek megadja méltóságát; Istennek: a vallásos tiszteletet; szülőknél: az engedelmességet; előkelőbbeknek: a

¹⁰⁹ Schlett István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon. I. kötet. A kezdetektől a polgári átalakulásig.* Második, átdolgozott kiadás. Rejtjel, Budapest, 2004, 131.

megbecsülést; hasonlóknak: az egyetértést; alábbállóknak: a fenytést; önmagának: a szeplőtleniséget; szegényeknek és nyomorultaknak: a segítő könyörületességet.

2. § Az igazság másképen ismét a léleknek az a tulajdonsága, a mely (a közönséges jónak megoltalmazásával) kinek-kinek megadja méltóságát. És ekkép a léleknek az a megfelelő állapotja, a mely minden egyes ügyet helyesen ítél meg. Mert, Szent Gergely bizonyoságtétele szerint, az emberi dolgokban a legfőbb jó: az igazságnak gyakorlása és mindenki jogának megvédelmezése. Mert a hol igazság van: ott minden egyéb erénynek egysége van. Mert, (a mint Hieronymus mondja) az erényeknek minden nemét az igazság egy neve foglalja magában. Bizonyítja ezt Hesiodusnak eme verseckéje is: „*Justitia in sese virtutes continet omnes*”. Mely legdicsebb erény a halandók szeméit olyan fényben ragyogtatja, milyenben Aristoteles állítása szerint sem az est-, sem a hajnalcsillag nem tündöklék.

3. § Az igazság pedig kétféle; tudniillik: természeti és törvényi. A természeti az az állandó és örökké tartó akarat, a mely, (a mint előbb mondám) mindenkinek a maga jogát megadja. És e nélkül senkié sem lehet Istennek országa. Törvényinek pedig mondjuk a törvényt, mely gyakran változik, mely nélkül sem nemzetek, sem országok sokáig fön nem állhatnak. Innen azt is, hogy valami igazságos, kétféleképen értjük: egyszer magánál a dolog természeténél fogva, a mit természeti jognak mondunk; máskor az emberek közt létesült valamely megállapodásnál fogva, a mit tételes jognak nevezünk.

2. cím

A jogról és a jognak felosztásáról

A jog pedig, a mennyire célunkat illeti, annyi, mint: helyes vagy igazságos, a mi az igazságtól származik. És célunkhoz képest úgy vesszük, mint a mi akár írásban foglalt, akár írásba nem foglalt szokásainkat.

1. § A honnét a jog általános elnevezés, és a törvény faja a jognak. Mert minden jog törvényekből és szokásokból, azaz: írt és nem írt jogból áll. A melyet Tullius így határoz meg: a jónak és igaznak mestersége vagy tudománya, a mely szerint minket papoknak, azaz: a szent törvényeket és akárki részére a maga jogát kiszolgáltatóknak neveznek.

2. § Másképen pedig a jogot a törvényes parancsolatok gyűjteményének mondjuk, a melyek minket a jónak és igazságosnak követésére, vagyis a hasznosságra, méltányosságra, vagy az igazságot jelző valóságra szorítanak.

3. § A jog tehát kétféle. Az egyik ugyanis közjog, a másik pedig magánjog. A közjog az, a mely főként az uralkodásra és országok igazgatására meg a közhaszonra céloz és a mely szent dolgokra, papokra és tisztségekre tartozókat ölel magában. Innen, a ki a papokat vagy szent dolgokat, avagy a tisztségeket, azaz: a nép igazgatóit bántja, azt

mindenki, mintegy közbűntett miatt vádolhatja. A magánjog pedig külön jog, a mely az egyes emberek hasznára néz. És ez háromféle, tudniillik természeti jog, nemzetek joga és polgári jog.

4. § A természeti jog ugyanis minden nemzettel közös azért, mivel mindenütt természeti ösztönnél fogva és nem valamely rendelkezésnél fogva áll fenn, a melyre a természet tanít meg minden állatot. És ez nem csak az emberi nemnek tulajdona, hanem minden állatnak is. Innen származik a férfiúnak és a nőnek egybekelése, gyermekek nemzése és felnevelése, mindenkinek egyenlő szabadsága és megszerzése azoknak a dolgoknak, melyek a levegőben, a földön és a tengerben találhatók. Továbbá: a megőrzés végett letett dolgoknak vagy kölcsön adott pénznek visszaadása, felebarátunk erőszakosságának erővel visszatartása. Mert ezt, vagy az ehhez hasonlót soha sem tartjuk igazságtalannak, hanem természetesnek és igazságosnak.

5. § Továbbá másképen természeti jogon azt értjük, a mi Mózes törvényében és az evangéliumban van megírva; a mi azt parancsolja, hogy kiki azt cselekedje mással, a mit akar, hogy mások cselekedjenek vele és a mi megtiltja, hogy valaki azt tegye másnak, a mit magának nem kíván. Innen a vers: „*Quod tibi vis fieri, mihi fac; quod non tibi, noli, Sic potes in terris vivere jure poli*”.

6. § E szerint a természeti jogot kétféle értelemben vehetjük. Egyképen, ha az ember okos természetét tekintjük, a melyben az isteniekkel osztozik; és ekként az embert illető természeti jogot isteni jognak mondjuk. Másképen, ha az ember érzéki természetét tekintjük, melyben a többi állatokkal osztozik, úgymint érzésben, mozgásban és ösztönben; ilyen értelemben azt mondjuk, hogy az embert illető jog természeti jog.

7. § A nemzetek joga kétféle, tudniillik: kezdettől való és későbbben keletkezett. A népek kezdettől való joga az, a mely szerint minden nép eleitől fogva élt, a melyet természetes okosság teremtett a nélkül, hogy a nemzetek azt valaha rendelték volna; például: senkit sem bántani stb. És ez semmiben sem tér el a természeti jogtól, hanemha a tekintetek különfélesége szerint. Mert egyaránt nevezzük természeti jognak és nemzetek jogának, de különböző tekintetből: természetinek tudniillik, mennyiben természetes okosságból ered; nemzetek jogának pedig, a mennyiben a nemzetek, világ kezdete óta, minden más rendelés nélkül éltek vele. És e jog alapján a rabszolga állapota szabad, mivel a természet törvénye szerint mindenki szabadnak született.

8. § A nemzeteknek később keletkezett joga az a jog, a melyet a nemzetek nem természetes okosságból, hanem a közönséges jó tekintetéből és közös használat végett hozattak be. És ez gyakran különbözik a természeti jogtól. Mivel természeti jog szerint minden dolog közös és mindenki szabad vala; a nemzetek joga pedig megosztotta az uradalmakat, kitalálta a vagyonekülönítést, meghonosította a háborút, fogságot, szolgaságot és más ilyen a természeti joggal ellenkező dolgokat. A nemzeteknek eme joga hozott be csaknem minden szerződést, mint például a vásárt, bérlést és hasonlókat.

9. § Polgári jog pedig az, a melyet minden nép vagy minden polgári társaság isteni és emberi okból magának alkotott, és nevezzük: polgári jognak, mintegy a polgári társaság tulajdon jogának. Ezt hármás értelemben vehetjük. Először általában; és ez az, a melyet minden polgári társaságban általánosan megtartanak. Másodszor különösen; és ez az, melyet minden nép vagy minden polgári társaság isteni és emberi okból tulajdonaként magának alkotott. Harmadszor, kitünőleg, tudniillik a római jog kitüntetésére, a melyet birodalmi jognak is nevezzünk. Mert a mikor nem jelöljük azt egyik vagy másik polgári társaságnak nevével, akkor kitüntetésképen csak a római jogot értjük, amint a görögöknél a költő név alatt Homerusra, a lationoknál Vergiliusra gondolunk. És a szentírásban apostol alatt, ha más név nincs kitéve, Szent Pált értjük.

3. cím

Miben különböznek egymástól a természeti jog, a nemzetek joga és a polgári jog?

Tudnunk kell tehát, hogy a természeti jog háromféleképpen különbözik a többi jogtól. Először: eredetére; mert a természeti teremttéssel egyszerre kezdődött. Másodszor: méltóságára nézve; mivel a természeti jogot, melyet egyedül isten rendelt, minden nemzet egyaránt követi és változatlan; egyéb jogok pedig, a melyeket a nép, vagy polgári társaság rendelt magának, vagy ellenkező szokás keletkezése vagy más, jobb, későbbben alkotott ellenkező törvény hozása következtében gyakran változnak. Harmadszor: kiterjedésére, mivel a természeti jog szerint minden dolog közös, ellenben a nemzetek joga vagy a polgári jog szerint: ez az enyém, az a tiéd.

1. § Egyébiránt minden nép, a mely törvényekkel vagy szokásokkal él és ezeknek uralma alatt áll, részint saját, részint pedig a minden emberekkel közös joggal él. Mert azok, a kiknek nem közös, hanem csakis saját joguk van, a mit maguknak saját jogként alkotnak, azt polgári jognak nevezik. Azt pedig, a mely minden nemzetnél közösen fennáll, nemzetek jogának mondjuk.

4. cím

A hadi jogról és a jogtudományról

A hadi jog a hadindítás szertartása, a szövetség megkötése s adott jelre az ellenség megrohanása. Továbbá a katonai büntett megfenyítése (azaz megbüntetése), ha ki helyét meg nem állja. Továbbá a zsoldfizetés módja, a méltóságok fokozata, jutalmakkal megtisztelés, például midőn discszörűvel, vagy arany lánczczal ajándékoznak meg valakit. Továbbá: döntés a hadi zsákmány felett és ennek igazságos elosztása a személyek minősége és munkája szerint; és a fejedelem részedése.

1. § A jogtudomány pedig az isteni és emberi dolgoknak ismerete; az igazságosnak és igazságtalannak tudása. Az igazságosnak tudniillik, hogy azt cselekedjük, az igazságtalannak pedig, hogy kerüljük.

2. § Mivel nem elég tudni, hogy mi az igazságos vagy igazságtalan; hacsak valaki nem ismeri magukat az egymással ellenkező, vagy az életben előforduló dolgokat is; minek alapja a felmerülő dolgoknak különböző mivoltához képest, a jogokat is különbözőleg kell megállapítanunk.

5. cím

Különbség van az igazság, jog és jogtudomány között

Az igazság, jog és jogtudomány pedig különbözik egymástól.

1. § Mert az igazság erény, tudniillik erkölcsi. A jog ez erénynek végrehajtója. A jogtudomány ennek a jognak tudása.

2. § Továbbá, az igazság az erények közt a legfőbb jó, a jog középrendű, a jogtudomány a legkisebb.

3. § Továbbá, az igazság mindenkinek megadja az övét; a jog meg elősegíti; a jogtudomány pedig tanítja, hogyan történjék ez.

6. cím

A törvény meghatározásairól és ennek kellékeiről

Mivel főntebb azt mondtuk, hogy minden jog vagy törvényekből, vagy szokásokból, azaz: írt vagy nem írt jogból áll; tehát az írt jogról, vagyis az emberi törvényről röviden tudnunk kell, hogy azt különböző módon határozhatjuk meg.

1. § Az ugyanis először: a nép rendelete, mely szerint valamit az előkelők a köznéppel együttesen végeztek. De ez a meghatározás nem talál a mi célunkra, mert a rendelkezésnek és törvényalkotásnak minden hatalma, a mely hajdanában a népnél volt, ez idő szerint fejedelmünket illeti, mit alább világosabban fogok előadni.

2. § Más módon, a törvény az a végzés, mely a tisztességest parancsolja, a tisztességtelent és ellenkezőt tiltja.

3. § Vagy másképen: az igazságból levont helyes ok, mely a tisztességest parancsolja, a tisztességtelent tiltja.

4. § Továbbá: Papinianus és Demosthenes szerint. a törvény ember találmánya, Isten ajándéka, bölcsök tanítása, erőszakos kihágások fenytője, a polgári társaság szervezője és a bűnnek eltávolítója. A mely meghatározásból érthetjük, hogy a törvényt ember találta ki.

5. § Mert miután az emberi nemnek elszaporodásával és a vétkeknek elharapódzásával az országok zsarnoksággá fajultak el, szükségképpen kellett törvényeket alkotni, a melyeknek első feltalálói, hogy kik voltak, azt az előszóban elmondva találd.

6. § Mondva van azután a meghatározásban, hogy a törvény Isten ajándéka. Mert Chrysostomus szerint az Istennek törvénye az az egy igaz út, a mely sem jobbra, sem balra nem hajlik. Törvény nélkül tehát a nép, a mely Isten ígését és a törvények tanítását megveti, a tévelygéseknek különböző útjain a kárhozatnak törébe rohan. És minden törvénynek szigorúsága hiábavaló, hacsak az isteni törvénynek képét nem hordja magán; mivel az emberi törvényeknek csak addig van erejük, a meddig az istenietől nem különböznek; a mint a Bölcs is bizonyítja, mondván: „Én általam uralkodnak a királyok és végeznek igazat a törvény alkotói.”

7. § Azért az emberi törvényeknek az isteni törvényből kell eredniök. Mert csak abban a köztársaságban van rend, a melyet isteni törvényhez alkalmazott törvényekkel kormányoznak. Az isteni törvénytellenes törvények tehát sem a nép megegyezéséből, sem huzamos szokásból ereje nincsen.

8. § Harmadik kelléke a törvénynek, az előbb kijelentett meghatározás szerint, hogy az a bölcsök tanítása legyen. Holott is tudnunk kell, hogy valamint a fejedelmeknek az ártatlant nem kell büntetniök, úgy a vétkest és gonosztevőt sem kell a büntetés és fenytés alól feloldozni; főként midőn valaki a köztársaság ellen vétkezik, mert az Isten előtt ép oly útalatos, a ki az istentelent igazolja, mint az, a ki az igazat kárhoztatja.

9. § Negyedik kelléke a törvénynek, hogy az az erőszakos kihágásoknak fenytője legyen. Mert a törvények azért vannak alkotva, hogy azoknak félelme megzabolázza az emberi vakmerőséget és hogy az ártatlanság biztos legyen a gonoszok közt. Mert az emberek nem lennének a törvény megtartására indítatva, ha nem rettegnének a törvényes büntetéstől, a melyet valamely hivatalos személy ró ki reájuk.

10. § Ötödik kelléke a törvénynek, hogy az a polgári társaság szervezője legyen. Mert a polgári társaság a polgárok egyességétől veszi nevét. A bírának tehát, a mi országunkban is, minden törvényt a közjóra kell alkalmazniok. Mert valamint a gyógyszerektől nem kell egyebet reméllenünk, mint a mi a test hasznára van, mivel azért van rendelve; így a törvényektől sem kell egyebet várunk, mint azt, mi az egész köztársaság javára szolgál, mivel e célból vannak kigondolva.

11. § A hatodik kellék az, hogy a törvény a bűnnek eltávolítója legyen; mert Aquinói Szent Tamás szerint, az emberi törvényeket azért alkották, hogy az embereket a

vétkektől visszatartsák és az erényekre indítsák. Mert az embereknek, természeténél fogva, van némi vágyakozása az erény után, de szükséges, hogy ez benne valamely fenyték alkalmazásával teljességre jusson, a mi leginkább a törvény megtartásával szokott bekövetkezni. Azért hozza föl ugyancsak Szent Tamás, hogy a törvény az okosság rendelkezése a közjóra, kihirdetve attól, a ki a közönségnek gondját viseli; és szabálya vagy mértéke azoknak a cselekvényeknek, a melyeket követni vagy abbahagyni kell.

12. § Innét a törvénynek igazságosnak, tisztességesnek, mind a természet, mind a hazai szokások szerint lehetségesnek, helyhez és időhöz illőnek, szükségesnek és hasznosnak kell lennie, világosnak is, nehogy olyasmit foglaljon magában, a miből homályossága miatt csűrés-csavarás valami előre nem látott dolgot hozhat ki, vagyis nehogy azt valaki csavarosan magyarázhassa. Ha mégis kétséges vagy homályos volna, annak kötelessége magyarázni, a ki alkotta, vagy, nehogy valakit törbe ejtсен, senkinek se magán hasznára, hanem a polgárok közjára legyen hozva.

13. § Ezeket pedig azért szükséges figyelembe vennünk, mert a törvények meghozatván, nem azok fölött, hanem azok szerint tartozunk itélni.

7. cím

Miért vannak alkotva a törvények? És a törvénynek négyféle tisztéről

Minthogy minden törvény vagy isteni, vagy emberi; és az isteniek természet szerint valók, az emberiek pedig erkölcsökből és szokásokból erednek: azért különböznek is egymástól; mivel az egyik nemzet egy, másiknak más van tetszésére.

1. § A mit Isten enged meg: isteni törvény; a jog: emberi törvény. Mert másnak szántóföldén átmenni, Istentől van megengedve, mivel az Úr a föld és ennek teljessége; de ez nem jog, minthogy azt határozat vagy szokás tiltja.

2. § Innen kérdés: miért vannak alkotva az emberi törvények? Felelet: azért, hogy azoknak félelme az emberi vakmerőséget megzabolázza és hogy a gonoszok közt biztos legyen az ártatlanság; és hogy magukban a gonoszokban is a büntetéstől való rettegéssel a vakmerőség és a hajlandóság ártani, fékezve legyen.

3. § A törvény tiszte pedig négyféle; mert minden törvény vagy enged, vagy tilt, vagy büntet, vagy parancsol. Megenged valamit; például, hogy a vitéz, derék férfiú jutalmat kérjen. Tilt; például: az apáczaszűzek egyikét sem szabad házasságra kérni. Büntet: mint például: a ki embert öl, feje essék le. Néha pedig parancsol; mint: szeresd a te Uradat, Istenedet. Innét a vers:

Quatuor ex verbis virtutes collige legis:
Permittit, punit, imperat atque vetat.

[...]

Első rész

Nemes Magyarország jogainak és szokásainak hármas felosztásáról általában

1. cím

Miután Isten segedelmével túlestem azokon a nevezetesebb dolgokon, a melyeket e munka bevezetésére előbocsátani szükségesnek láttam, most már különösen e nemes Magyarországnak szokásairól kívánok értekezni.

1. § Minthogy tehát minden jogi szokás, a melylyel élünk, vagy a személyekre, vagy a dolgokra, vagy a törvénykezésre tartozik; már pedig bizonyos, hogy minden jog a személyek kedviért keletkezett; azért méltónak látom, hogy a fölvetett tárgyat a személyek jogán kezdjem és azután a szokásjog másik két részéről értekezem (nem mindig következetesen ugyan, hanem néha megfordított rendben, miként tudniillik a törvényszékeken felmerülő dolgok rende és állása kívánja) és ezért helyesnek láttam e munkámat három részre osztani.

2. § Első részében ugyanis, szólok a személyekre tartozó dolgokról, tudniillik, a mi nemességünk eredetéről és szabadságáról, fekvő jószágok és birtokjogok szerzéséről, kormányzásáról, megosztásáról, eladásáról, elidegenítéséről, cseréléséről, elévüléséről, zálogba adásáról, a határjárásról, a leánynegyed és hitbér fizetéséről, az ingó és ingatlan javak becsüléséről.

3. § Második részében pedig a most említett fekvő jószágok és birtokjogok és egyéb dolgok iránt indítandó és támasztandó perekről, végrehajtásokról és az azok iránt hozandó ítéletek rendjéről.

4. § Végül a munkának harmadik és utolsó részében szólok, a maga rendjén, azoknak az ügyeknek és pereknek rendéről és módjáról, a melyeket az ország vármegyéiből, Horvát-Slavonországból, Erdélyből és a szentszékektől föllebbezés útján a királyi Curiához följobb vinni és átküldeni szoktak. Ugyszintén a szabad városok törvényeiről, a bűnügyekről és ezek eldöntéséről; mindig azokkal a szükséges dolgokkal, a melyek az említett tárgyakra nézve megkívántatók és szükségesek.

Az ország jogainak és szokásainak első részéről különösen és először

2. cím

Hogy úgy az egyházi, mint a világi személyek, egy és ugyanazzal a szabadsággal élnek

Mindenekelőtt tudnunk kell, hogy azok a személyek, a kiknek jogairól és szokásairól most szó van, vagy lelkiekkal foglalkozó, azaz: egyházi személyek, vagy pedig világiak.

1. § És habár a lelkiekkel foglalkozó személyeket, a kiket Urunk és Megváltónk az emberi üdvösség kiszolgáltatására rendelt, méltóbbaknak tartják a világi személyeknél, mindazáltal e Magyarországnak minden főpap, egyházfő és báró urai és többi mágnásai, nemesi és előkelői nemességükre és világi javaikra nézve, a szabadság, kivételesség és adómentesség egy és ugyanazon előjogát élvezik; nincs is valamely úrnak nagyobb és valamely nemesnek kisebb szabadsága. Innen, egy és ugyanazon törvénnyel és szokással, és a törvényszékeken szintén ugyanazzal a törvénykezési eljárással is élnek, egyedül csak az emberdij mennyisége tekintetében különböznek egymástól.

2. § Mert a főpap és báró urakat száz, a nemeseket pedig ötven márka emberdij illeti, a mint ezt alább világosabban el fogom mondani, és ez is nem szabadságuk, hanem méltóságuk és hivataluk okán; tudniillik, a főpapokat egyházi méltóságuk, a zászlós urakat pedig hivataluk tekintetéből, a melyet viselnek, és a melylyel őket a fejedelem kitünteti.

3. § A miért közelebb is állanak vagy ülnek a királyhoz és legelőször szólanak a tanácsban, a közjó előmozdításában és a haza védelmezésében előbb állanak a többi nemeseknél és méltóságuk s hivataluknál fogva méltán azok fölé emelkednek.

3. cím

Nemességünk eredetéről és arról, hogy az uralkodást mikép ruházták át fejedelmünkre

Ámbár nem történetírásra, hanem ezen ország saját szokásainak és jóváhagyott törvényeinek ismertetésére határoztam el magam, de mivel azt mondtam, hogy minden főpap, báró úr és nemes a mentességnek és szabadságnak egy és ugyanazon előjogával él és mivel különben is sokan kételkedni szoktak a felől, hogy a mi nemességünk, a melyből a báróság és minden egyéb főuraság származik, honnan ered, és hogy az ország valóságos nemesi alatt kiket kell értenünk? Ugyanezért ennek a nemességnek eredetét és kezdetét szándékos röviden megmagyarázni.

1. § A hol is tudnunk kell, hogy ámbár a tudósok közös véleménye szerint nemes az, a ki saját érdeme megnemesít, mind a mellett is, czélunkhoz képest a nemesség, a melyet többnyire a szabadok elnevezése alatt is szoktak érteni, úgy mondják, hogy eredetileg a hunnok és magyarok közt keletkezett, miután ezek Scythiából Pannoniába nyomultak, a melyet most változtatott néven, az ittlakó magyaroktól Magyarországnak neveznek; még pedig ily módon:

2. § Midőn ugyanis a hunnok feleségestül, fiastul, leányostul és egész háznépstül Scythiából kijöttek, több tartományok bejárása és bebarangolása után kapitányokat tettek és ezen kívül a viszálykodók pereinek elintézésére a tolvajok, rablók s egyéb gonosztevők megbüntetésére közakarattal igazgatót választottak és állítottak be, mindnyájának közös egyetértésével és végzésével elhatározván, hogy a mikor az egész

közönséget egyenlően érdeklő dolgok merülnek föl, vagy a hadseregnek általános felkelése válnék szükségessé, akkor a hunnok lakása helyén és táborában, vérbe mártott tört vagy kardot hordozzanak körül, és hangozzék a hirdető szó: mondván: „Istennek szava, és az egész közönséges parancsa az, hogy mindenki ezen s ezen a helyen (megnevezvén azt a helyet) fegyverrel vagy a mint teheti, a közönség tanácsának s egyszersmind parancsának meghallgatására megjelenjen”.

3. § Ezt a szokást a magyarok közt Szent István első magyar király, dicsőséges fejedelmünk és Apostolunk atyjának, Géza vezérnek koráig sértetlenül fentartották, a mely szokás a hunnok közül sokat örökös szolgaságra juttatott.

4. § Mert, elhatározták és végezték, hogy az ily parancs áthágóit, hacsak helyes mentségét nem adják, pallossal kell ketté vágni, vagy közönséges és örökös szolgaságra vetni.

5. § Az állítják, hogy ez a végzés (a mint mondók) igen sok magyart jutatott a parasztság állapotába. Különben nem történhetett volna, hogy az egyik urrá, a másik szolgává, ez nemessé, az nem nemessé és paraszttá legyen, mert mindnyájan ugyanegy nemzetségből, tudniillik Hunortól és Magortól származtak.

6. § Miután pedig a magyarok a szent lélek kegyelmének ihletéből, szent királyunk közremunkálása által az igazságnak felismeréséhez és a katolikus hitnek vallásához jutottak és Őt önként királyukká választották és meg is koronázták: a nemesítésnek s következésképen a nemeseket ékesítő és a nem nemesektől megkülönböztető birtok adományozásának jogát s teljes hatalmát az uralkodással és országgal együtt a község a maga akaratából, az ország szent koronájának joghatósága alá helyezte és következésképen fejedelmünkre és királyunkra ruházta; ettőlfogva Ő tőle ered minden nemesítés és e két dolog mintegy a viszonos átruházásnál és a kölcsönösségnél fogva, annyira szorosan függ egymástól mindenha, hogy egyiket a másiktól külön választani és elszakítani nem lehet s egyik a másik nélkül nem történhetik.

7. § Mert a fejedelmet is csak nemesek választják, és a nemeseket is csak a fejedelem teszi azokká, s ékesíti nemesi méltósággal.

4. cím

Hogy a valóságos nemességet hadi szolgálatokkal és egyéb érdemekkel szerzik és birtokadományozással erősítik meg

A valóságos nemességet tehát katonai étellel és tudománynyal vagy egyéb lelki és testi adományokkal és erényekkel lehet megszerezni.

Mert mihelyt fejedelmünk bármely állapotú embert jeles tetteiért és szolgálataiért várral vagy mezővárossal, akár pedig majorról vagy más birtokjoggal megajándékoz,

az a fejedelemnek ilyen adománya által (ha ezt törvényes iktatás követi), azonnal valóságos nemessé lesz és a parasztság állapotának minden igája alól kikerül.

1. § És ezt az adományos szabadságot a miéink nemességnek mondják. A honnan az ily nemesek fiait joggal örökösöknek és szabadoknak nevezzük. Az ilyen nemeseket az imént említett javakban való részesülés és összekötetésnél fogva a szent korona tagjainak tartjuk, a kik senki más hatalmának alávetve nincsenek a törvényes megkoronázott fejedelmén kívül.

5. cím

Hogy szolgálataival szerzett javairól mindenki szabadon rendelkezhetik

Az oly fekvő jószágok és birtokjognak pedig, melyet valaki hadi szolgálat által szerzett, a római törvénytudók szerint „*peculium castrense*”, annak pedig mit tudományával vagy ismereteivel szerez „*peculium quasi castrense*”, a neve „*Peculiumnak*”, mintegy saját vagy magánvagyonnak azért mondjuk, mivel arról a fiú apjának akaratán kívül is szabadon rendelkezhetik és viszont.

1. § Ez eredete és alapja annak a mi dicséretes és eleitől fogva fennálló szokásunknak, hogy tudniillik minden báró úr, mágnás és nemes a maga munkája, szolgálatai és érdemei által bármiképen szerzett vagy nyert összes dolgok, fekvő jószágok és birtokjogok fölött az atyjával vagy testvéreivel történt osztály előtt (a mint akarja) mindig szabadon rendelkezhetik, a mint ezt alább az atyafiak osztozása rendén világosabban előadom.

6. cím

Hogy nemessé birtokadományozás nélkül is lehet valaki és hogy a törvény előtt a nemesség bizonyítására nemesi czimer nem szükséges

Tudnunk kell továbbá, hogy valaki valóságos nemessé lehet vagy azzá tehető más módon is, fekvő jószágok és birtokjogok adományozása nélkül; midőn tudniillik fejedelmünk bármely közrendű embert a parasztoknak és nem nemeseknek szolgáltságából kiszakítván és kivevén, az ország valóságos nemeseinek gyülekezetébe, társaságába és rendébe soroz és iktat. Az ilyenek birtokadományozása nélkül is a valóságos nemesek számába jönnek. És az ilyen, bármelyik módon tett nemeseket, valamint ezeknek fiúágon törvényesen leszármazó összes örökösait (még ha nemesi czimerök, vagy a czimert leíró s ennek adományozásáról szóló levelük nincsen is) valóságos nemeseknek tekintjük.

1. § Mert a czimer, a melyet a fejedelem valakinek ad, a nemességnek nem szükséges kelléke, hanem csak ékessége. Mert a czimer adományozása egymagában senkit sem

nemesít; minthogy sok polgárnak és közrendű embernek van a fejedelemtől nyert címere, de azért még sem számítjuk a nemesek közé.

2. § A nemesség bizonyítására a törvény előtt nem szükséges tehát a nemesi címer előmutatása, hanem csupán az adománylevélnek vagy a birtokadományozást is tartalmazó iktató levélnek felmutatása; sőt azoknak hiányában, a leányegyed kiadásáról készült nyugtató-levél is (ha ez a királyi jogok elévülési idejét meghaladta) az ilyen nemesség bizonyítására bőven elégséges.

3. § Mert leányegyed csak közszolgálatokkal szerzett fekvő jószágok és birtokjogokból jár ki.

4. § A vásároltakból pedig a bárók, mágnások és nemesek leányai s leányágon leszármazói nem leányegyedet, hanem megfelelő örökrészt kapnak.

7. cím

Hogy a nemes atyától és nem nemes anyától született gyermekek valóságos nemesek, de nem megfordítva

Továbbá azokat, a kiknek csak anyjuk nemes, de atyjuk nem nemes, valóságos nemeseknek nem mondjuk, hacsak netán a király az asszonyt az atyai jogok valóságos örökösévé (de a törvényes örökösök sérelme nélkül) nem tette és nem fiúsította.

1. § Mert ily módon nem nemes atyától származott fiai is (mivel a fiúsításnak olyan ereje és természete van, mint az adományozásnak és a birtokjogok átruházásnak s ezt képviseli), valóságos nemesek lesznek.

2. § Ellenben pedig a nemes atyától és nem nemes anyától született fiakat valóságos és igazi nemeseknek tekintjük.

3. § Mert az atya a nemző, az anya pedig a nemzés alakját adja meg.

4. § Hogy az említett fiúsításnak mikép lehet és kell megtörténnie, azt alább találod megírva.

8. cím

Hogy az örökbe fogadás is nemesít

Továbbá még más módon is lehet valaki nemessé; örökbe fogadás útján: a mikor tudniillik valamelyik úr vagy nemes valamely parasztot vagy nem nemeset fiaként örökbe fogad és fekvő jószágainak utódjává és örökösévé rendel; ha az ilyen örökbe fogadáshoz a királyi jóváhagyás járul és ezt a jószágaiba való törvényes beiktatás is követi (mivel az

örökbefogadásnak épen úgy, mint a fiúsításnak királyi jóváhagyás mellett adományereje van) az a nem nemes és ennek fiai igazi nemesek számába jőnek.

9. cím

A nemeseknek négy fő és kiváltságos jogáról

Ámbár pedig a nemeseknek a fejedelmi kiváltságlevelekből és rendeletekből kitetszőleg igen sok joguk van, mindazáltal közülök négy a legfőbb, a melyeket ide iktattam.

1. § Az első tehát az: hogy őket előzetes idézés vagy perbe hívás és törvényes elmarasztalás nélkül, senkinek unszolására, panaszára vagy kérésére személyükben senki sehol le nem tartóztathatja.

2. § Megszoritást szenved azonban ez a jog büntettek és bűnügyek, ugymint: a szándékos gyilkosság, faluk felgyújtása, tolvajság, rablás, vagy haramiaság, sőt az erőszakos paráznság esetében is, a melyekben a nemesség tiszttségét, címét és szabadságát mindenki elveszti. És így az ilyent a tett színhelyén parasztkézzel is szabad mindig letartóztatni és kihágásához képest elmarasztalni és megbüntetni.

3. § Ha azonban a tett színhelyéről elfutott és ellenfeleinek kezei közül kimenekült; azután nem másképp, hanem csak idézés vagy perbe hívás és törvénykezési eljárás útján lehet őt elítélni és büntetni.

4. § A második főjog az: hogy az egész ország nemesei (a mint előbb említve van) senki másnak hatalma alatt nem állanak, mint a törvényesen megkoronázott fejedelmeknek; sőt fejedelmünk maga is, rendes hatalmánál fogva, bárkinek pusztá panaszára és gonosz besugására, közülök senkit, a törvény útján kívül és kihallgatása nélkül, sem személyében, sem vagyonában meg nem háboríthat.

5. § A harmadik az: hogy törvényes jogaikkal és földbirtokuk határain belől fekvő minden jövedelmeikkel, tetszésük szerint mindenkor szabadon élhetnek; midennemű jobbágyi szolgálat, adakozás alól, rovás és egyéb adó, vám és harminczad fizetésétől mindörökre teljesen mentesek és ki vannak véve, csupán csak az ország védelmére tartoznak katonáskodni.

6. § A negyedik és utolsó (hogy a többit mellőzzem) az: hogyha bármelyik királyunk vagy fejedelmünk, a néhai második, vagy melléknevén Jeruzsálemi András király úr és fenséges fejedelem országos végzeményében (a melynek megtartására minden magyar király, mielőtt a szent koronát fejére tennék meg szokott esküdni) kinyilvánított és kifejezett nemesi jogok ellenére tenni merészelné, akkor örök időre szabadságukban áll, annak ellene szegülni és ellene mondani a nélkül, hogy a hűtlenség vétkébe esnének.

7. § A nemesek alatt pedig értsd e helyen általában az összes főpap, báró urakat és a többi mágnásokat, valamint az ország más előkelőit, a kiket (a mint előbb mondám) mindenkor egy és ugyanazon szabadság előjoga védelmez.

[...]

Második rész

Nemes Magyarország jogainak és szokásainak második részéről általában

1. cím

Miután Isten segedelmével a főbb dolgokról, tudniillik a birtokjogoknak adományozásairól és ezek nemeiről, valamint a fekvő jószágoknak osztályairól, eladásairól, elzálogosításairól; a határoknak elkülönítéséről, a hitbérek és leánynegyedek fizetéséről és egyéb ezekhez tartozó és velük kapcsolatos dolgokról, a melyeknek ugyanis minden főpap és báró úrnak, mágnásnak és nemesnek eredete alapszik és uralma nyugszik, röviden szólék, az maradt még hátra, hogy munkámnak e második részében az ügyeknek és pereknek folyamáról és a végrehajtásokról, valamint az ezeket tárgyazó ítélelhozás rendjéről értekezsem.

1. § Mielőtt azonban eme rész tulajdonképenvaló anyagának fejtegetésére térnék, mivel ez ország rendeleteit gyakran közbe kell illesztenem, röviden előrebocsátom azt, hogy a fejedelem és az ország rendeletét vagyis közönséges végzeményét általában miképen kell magyaráznunk és ezenkívül azt, hogy a mi szokásunk, vagyis nem írott jogunk, a melylyel ez idő szerint közönségesen élünk, kezdetét és eredetét honnan vette?

2. cím

Hányféleképen értjük a közönséges végzeményt?

A fejedelmek rendeleteit vagy az ország végzeményeit tehát (a mint alkalom hozza magával) négyféleképen lehet érteni.

1. § Mert némely rendeleteket, a későbbiek egészen eltöröltek s egyszerűen megszüntették.

2. § Másokat csak részben töröltek el, részben pedig erőben hagytak.

3. § Némelyeket hallgatással mellőztek.

4. § És némelyeket behoztak.

5. § A teljesen eltörölt rendeleteknél tehát (a minők a nádori köztörvényszéket, a kihirdetett gyűléseket, a párbajra szóló ítéletet és a három vásáron való kikiáltást illetők) az eltörlés idejére kell figyelemmel lennünk. Mert azok a jövőre és nem az elmúlt ügyekre és dolgokra szabnak törvényt úgy, hogy ezutánra sem ilyen nádori köztörvényszékek nem tarthatók, sem párbajvívások, sem kihirdetett gyűlések sem pedig három vásáron való kikiáltások, nem lehetnek.

6. § Mindazáltal azokban az ügyekben, a melyeket ama törvények erejénél fogva kezdettek meg, a régi módot kell megtartani, a mely szerint azokat megkezdették; nem azért mintha ezeket ismét keletbe hoznók, hanem azok folyamatának megtartására nézve.

7. § Másképp állana a dolog, ha magában a rendeletben szavakkal volna kifejezve és megírva, hogy azok a törvények és rendeletek a multra is visszahatnak. Mert általában a rendeletek (a mint előbb érintém) nem a multakra, hanem a jövőre köteleznek.

8. § Másodszor pedig, a mikor tudniillik részben helyben hagyva, részben pedig eltörölve vannak, akkor az eme rendeletekben és végzeményekben foglalt szavak jelentéséhez kell fordulnunk s magunkat ahhoz tartanunk, hogy a helybenhagyottakat megtartsuk, az eltöröltöket pedig elvessük és ne alkalmazzuk.

9. § Harmadszor: a midőn a korábbi törvényeket vagy rendeleteket hallgatással úgy mellőzték, hogy a későbbiek a korábbiak megváltoztatásáról és megmásításáról említést nem tesznek; akkor a korábbi törvények erejüket megtartják, hacsak a népnek ellenkező gyakorlata azoknak erejét nem vette. Mert a tényleges és folytonos gyakorlat sokszor törvényt ront.

10. § Negyedszer pedig, tudniillik: ha új törvényeket hoznak be, akkor azok szerint kell itélni, az előbbieknél akár szigorúbbak, akár enyhébbek legyenek azok. Mert a fölött már ítéletet mondani nem lehet, hogy jól vagy rosszul vannak-e rendelve? hanem azok szerint kell itélnünk.

4. cím

Kik alkothatnak törvényeket és statutumokat?

Immár azt a kérdést veszem fejtegetés alá: vajjon a fejedelem törvényeket és statutumokat önmagától alkothat-e, avagy a nép beleegyezésének is szükséges hozzájárulnia?

1. § Mire nézve meg kell jegyeznünk, hogy jóllehet hajdan, a midőn a magyar nemzet még pogány módra élt és nem királyi, hanem vezér és kapitányok igazgatása alatt állott, akkor a törvényhozásnak és rendelkezésnek minden hatalma ezeknél vala.

2. § De minekutána a katolikus hitre tértek és maguknak önként királyt választottak, úgy a törvényhozásnak, mint bármely birtok adományozásnak és minden bíraskodásnak hatalmát és jogát az uralkodással és kormányzással együttesen ez ország szent koronájának, melylyel Magyarország mindenik királyát megkoronázni szokták, joghatóságára és következképen a mi törvényesen rendelt fejedelmünkre és királyunkra ruházták át. És így ettől fogva a királyok a törvényeket a nép összehívása és megkérdezése mellett kezdték alkotni, a mint ez korunkban is történni szokott.

3. § A fejedelem mindazáltal egyedül a maga akaratából és önkényesen, kiváltképen az isteni és természeti jogot sértő dolgokban és az egész magyar nemzet régi szabadságának ártalmára semmit sem rendelhet; hanem össze kell hívnia és megkérdeznie a népet; ha vajjon ennek az ilyen törvények tetszenek-e vagy sem? a kik ha igennel felelnek, azontúl az ilyen végzéseket (az isteni és természeti jog mindig épségben maradván) törvényekül tartjuk meg.

4. § Többnyire pedig, közös megegyezéssel, maga a nép is elhatároz valamit, a mit a közjóra hasznosnak itél és írásban terjeszti a fejedelem elé, kérvén, hogy erre nézve neki törvényt adjon és ha maga a fejedelem az ilyen végzéseket elfogadja és helyben hagyja, akkor az törvényerőre emelkedik s azonnal törvénynek kell tekintenünk.

5. § Mégis mindezeket nem a nép, hanem különösen a fejedelem statutumainak mondjuk azért, mert ha a fejedelem beleegyezése és megerősítése mindkét esetben azokhoz nem járul, eme rendeleteknek semmi ereje nem leszen. Mindazáltal általános néven eme rendeleteket igen gyakran az ország végzeményeinek nevezzük.

4. cím

Kiket értünk a nép és kiket a köznép elnevezés alatt?

E helyen a nép neve és elnevezése alatt egyedül a főpap és báró urakat és egyéb mágnásokat s a többi nemeseket kell értened, de nem a nem nemeseket.

1. § Noha e kifejezés: nép minden nemest és nem nemest egyaránt felölel, mindazáltal a nem nemesekről (kiket a köznép elnevezés alatt értünk) e részben célunkhoz képest szó sincsen.

2. § Mert miként a nem a fajtól, úgy különbözik a köznép a néptől. Mert a nép elnevezés magába öleli az összes nemeseket, úgy a mágnásokat, mint az alsóbb rendűeket, a nem nemeseket is ide számítva; de a köznép elnevezése alatt egyedül a nem nemeseket értjük.

5. cím

A rendeletek és statutumok kiket köteleznek?

Továbbá, ha azt kérdezzük, hogy a rendeletek és a végzemények kit köteleznek? tudnunk kell, hogy első sorban magát a fejedelmet kötelezik, a ki azokat a nép kivánságára közre adta, miként a közmondás tartja: „vesd magad alá a törvénynek, a melyet magad hoztál”. Más tartunk a pápáról és a római császárról, a kikről e részben semmi szó nincsen.

1. § Azután köteleznek mindenkit, a ki a fejedelem joghatóságának alá van vetve.
2. § És nem csak ezeket, hanem mindazokat az idegeneket is, a kik ebben az országban tartózkodnak.
3. § De ha a közönséges rendelkezés valamely büntetést vagy hátrányt czélozna, akkor az idegeneknek három havi időt adnak, a mely idő reájuk nézve a statutumok kihirdetését pótolja. Példának okáért, ha az volna elhatározva és elrendelve, hogy e bécsi vagy boroszlói avagy más idegen se merészeljen feje és minden javai elvesztésének terhe alatt árúczikkeivel az ezen országban tartani szokott vásárookra jönni vagy az országból juhokat, ökröket és lovakat nyájanként kivinni és kihajtani, akkor a három hónap időközben az ilyen idegent, még ha tetten kapnák is, jogosan sem halállal büntetni, sem vagyonától megfosztani nem lehet, mivel őt a statutumok nem tudása és ki nem hirdetése menti.
4. § De csakis egy hónap illeti meg az idegent akkor, ha nem büntetésre vagy hátrányra czéloz, hanem valaki jogának vagy az ítéletnek orvoslására, avagy a perlekedés módjára tartozik.
5. § A bentlakókra nézve pedig bárminő rendűek, méltóságúak és rangúak legyenek, a statutumok közzé tételének ideje elégséges. És ilyen módon sem a belföldiek sem az idegenek magukat nem menthetik, mert: „a ki Rómában van, annak római szokások szerint kell élnie”.

6. cím

Honnan eredt a mi szokásunk, melyet a törvénykezésben meg kell tartanunk?

Másodszor tudnunk kell, hogy ámbár ez országnak majd minden joga eredetileg a pápai és római császári törvények kútfőiből származott, mindazáltal ennek a mi hazai szokásunknak, a melylyel mostanában a törvénykezésben közönségesen élünk, háromféle alapja van:

1. § Először, a közönséges rendeletek és végzemények.
2. § Másodsor, a fejedelmi kiváltságlevelek.
3. § Harmadszor pedig: az ország rendes bíráinak ítéletei.
4. § Először (mondám) a közönséges rendeletek, a mely dolognak eredetét, hogy messzibbről keressük, meg kell jegyeznünk, hogy dicsőséges királyunk és apostolunk: Szent István, a ki első volt Magyarország királyai közt és a ki a magyar nemzetet a szent hit világhosságára térítette, legelsőbben tett közzé jeles rendeleteket, a melyek azonban inkább a hitvallás elemeit, mint a perlekedés rendjét foglalják magukban és adják elő.
5. § Azután Szent László királyunk és hitvallónk is, a ki kardjával Dalmátországot és a tengerparti részeket Magyarországnak alája vetette és a ki a magyar határokat gyakori betörésekkel megrohanni szokott tatár népet, nyílt csatában többször leverve, ez ország határaitól messzire kergette és visszavonulásra kényszerített, igen jó törvényeket alkotott.
6. § Azután a győzedelmes András király, harmadik Béla királynak fia és Szent Erzsébet özvegynek az apja, – a kit mi Jeruzsáleminek nevezünk, azután hogy jeruzsálemi hadjáratából, melyet a saranczénok ellenében a katolikus szent hit védelmére, a magyaroknak tömérdek seregével indított vala, szerencsésen visszatért, főkép a nemesi mentességre, előjogokra szabadságokra nézve igen jó törvényeket és jeles végzeményeket alkotott; melyeket a magyar nemzet mai nap is, mint szent végzeményeket édig magasztal.
7. § Végre Lajos, Zsigmond, Albert és Mátyás, dicső fejedelem uraink, Magyarország királyai és hasonlóképen tettek a maguk idejében bizonyos rendelkezéseket.
8. § Legújában pedig Ulászló fenséges Fejedeleme Urunk is, a mostani király, a többieknél nem kevésbé jelen törvényeket alkotott, a kinek dicső emlékét a magyarok mindig áldani fogják.
9. § És jóllehet eme rendeletek és törvények főként Szent István és Szent László királyokéi, kik méltán kiérdemelték, hogy nevüket a szentek sorába iktassák, fölötté régi voltuknál fogva, már csaknem elenyésztek, miután ők különben is tudvalevőleg inkább isteni, mint emberi törvényekkel foglalkoztak és az utánuk következő többi királyok végzeményei is, némely záradékaikban és czikkeikben megváltoztak és módosultak; mindazáltal a mi már több mint száz év óta törvényerőre emelkedett szokásunkba a hosszas gyakorlat mégis majd mindenik boldogult király rendeleteiből valami törvényes intézkedést átvett és átvitt.
10. § Másodsor, eredt a mi szokásunk a fejedelmek kiváltságleveleiből, a melyeket, a dolgok úgy hozván magukkal, a midőn a törvényszéken fölmutatva felolvastak és

(a józan okosság szerint) illendően és igazságosan kelteknek, kiadottaknak találtak, az ilyen törvénykezési hosszás gyakorlat útján keletkezett a mi szokásjogunknak bizonyos része.

11. § Harmadszor pedig és utoljára ez a mi szokásunk az ország rendes biráinak ismételt, sőt több ízben egy és ugyanazon renddel, módon és eljárással hozott és alkotott s törvényese végrehajtással is megerősített ítéleteiből és ítélő leveleiből származott.

12. § Mindazáltal azt állítják, hogy azt a törvénykezési eljárást, perlekedési gyakorlatot, a melyet mi a peres ügyek megkezdésében, folytatásában megvitatásában és elintézésében követünk, az Ő uralkodása alatt, Károly király úr, az említett Lajos királynak apja, Franciaország határaitól hozta be az országban; melyet mindez ideig (a közönséges rendeletek azon csak némely kifejezésekben tevén változtatást) mindenkor sértetlenül megtartottak és jövőre is mindig meg kell tartani.

13. § Mert különben új törvények behozásával (míg ezeket megtanulhatnak és közhasználatba vehetnék) Magyarország egész nemességének jogai szükségkép semmivé lennének.

Kolosváry Sándor és Óvári Kelemen fordítása

Bethlen Gábor (1580–1629) erdélyi fejedelemként egyfajta török védnökség alatt álló, mégis virágzó államot épített ki, és a rendi külsőségek megtartása mellett, de tekintélyelvűen, az egyes natiókkal hol csatározva, hol alkut kötve kormányozta az Erdélyi Fejedelemséget. Bethlen politikájának középpontjában az „igaz vallás”, a kálvinizmus, valamint a „nemzet szabadságának védelme” állt. Karakterét egyfajta reneszánsz ember- és társadalomszemlélet hatotta át, így uralkodása a „Tündérkert” aranykorának bizonyult – ahogy azt Móricz Zsigmond *Erdély-trilógiájából* is tudhatjuk.

12. Bethlen Gábor végrendelete

Az mindenható felséges Istennek bölcsessége, hatalmassága, az minthogy e világnak benne való minden állatokkal együtt semmiből való teremtéséből látszik derekasabban meg, úgy kibeszélhetetlen nagy irgalmassága az elesett embernek a bűn alól való feltámasztásából, szent fiának e világra való bocsáttatásából tündöklök ki, aki az ő szent atyjának ellenünk méltán fellobbant haragjának eleget tenne, megmentene minket az örök halálnak kárhozatjából, és az őbenne igazán hívőknek örök életünk lenne. Bizonyára, ha ennél több jót nem cselekedett volna is velünk, az Úristent senki eléggé nem csodálhatná, se meg nem köszönhetné, ha ezt a világot általélhetné is. De ezeken kívül mennyi irgalmasságát számlálhatatlanul közlötte az ő híveivel, ki tudná azokat sok idők alatt is előszámolni? Nagy háládatlanság annak okáért, aki az ő teremtő,

idvezítő Istenének ilyen jótéteményéről elfelejtkeznek, és valamit akar ezekben magának tulajdonítani, melyeket Istentől vőn, holott semmi sincs az embernek, melyet Istentől nem vőtt volna, ingyen kegyelméből és nem érdemére.

Ezeket nem ok nélkül írom, mert én is az én Istenemnek azon életből közönségesből felvett legbűnösebb fiának ismerem magamat lenni. Megvallám azt, hogy számlálhatlanképpen vétkeztem őfelsége ellen, és talán ingyen reám ruházott áldásával gonoszul éltem az én kicsinységemtől fogva; holott nem naponként, hanem óránként és csaknem minden szempillantásonként ő szent felségét sok bűneimmel megbántottam, méltó haragra és bosszúállásra felindítottam, mely sok bűneim az örök kárhozatalnál egyebet nem érdemelnek. De adok mindeneknek felette teljes szívemből hálaikat ő szent felségének, ki az én bűneimnek tenger fövényéhez hasonló sokaságát nem tekintette e napig, énnekem érdemem szerint nem fizetett, bűnnek sárjában nem hagyott, ellenségem kezében nem adott, hanem véghetetlen irgalmasságából örök időknél előtte az én idvezítő Jézus Krisztusomban az örök életre elválasztott, keresztyén atyától és anyától való születésemet bénaság nélkül engedte volt, azótától fogva tartott, táplált, éltetett, sok rendbéli áldását fejemre kiárasztotta.

Ezekért mondom, az imádandó Szentháromság egy Istent áldom, imádom és magasztalom, mert ez az, akinek az jó lelkiismeretek kezébe adásának, a szent keresztségnek Sacramentumában¹¹⁰ nevemet felvette, keresztyénységemet jól indította, szent ismeretere juttatott, igaz hittel, élő reménységgel megajándékozván, méltóságos úri állapotra, abból fejedelemségre felemelt, és aki minden dolgaimban véghetetlen kegyelméből igazgatott, az hadakban alkalmatossággal, bátorsággal megáldott, és aki sok gonosz akaróimat megszégyenítette, sok ellenségim ellen szép győzelmekkel megáldott, nyomorú hazámat, maroknyi nemzetemmel megtartotta és oltalmazta. Ez az, aki az én hazámnak gondviselésére elégtelenségemből elégségessé, tudatlanságomból annyira való okos okossággal tudósított, hogy tizenhat esztendőknél elfolyásiban ellenségünk lovaiknak lábok hazánk földét nem nyomták. Mit kívánhattam volna az én Istenemtől ezeknél egyebet, holott jó egészséggel is ingyen való kegyelméből megáldott volt. Ennek egyedül tartoztam a hálaadással; ha arra elégségem volna, de minthogy ember magától a jónak még csak meggondolására is elégtelen, azért kérem ő szent felségét, hogy ha mi részecskéjét életemnek hátratarthotta, vezéreljen igazságosan és tegyen elégségessé szent lelkének tiszta vígasztalása által, szerelmes szent fiáért, hogy utolsó óráig reám kiöntött s velem közlött bőséges kegyelmességét dicsérhessem, áldhassam, magasztalhassam, hálaadó könyörgésem által, Amen.

Mivel pedig a mi bűneinkért mind fejenként a testi halandóság alá vettettünk, melytől senki meg nem menekedhetik, én is, ha mostan az én Istenemnek súlyos kezeit viselvén, magamban gondolkodván állapotomról, nem tudván, mit végezett el az Isten őfelsége felőlem, hogy szintén készületlenül ne találtassam, mindeneknek felette igyekezem a felséges Istennel megbékélleni, az én idvezítő uram Jézus vérének erejével Sacramentaliter, minden alkalmatossággal élvén, el nem múlattam, kinek érdemében bízván, religiomat,¹¹¹ Isten kegyelmességéből az igazságra az adatott, igaz

¹¹⁰ Szentségében.

¹¹¹ Vallásomat.

apostoli szent evangéliumi valláson fundálni¹¹² erőlködtem és abban meggyökerezni s lelkemet megnyugtatón fáradoztam, úgy, hogy e napiglan soha senki nem mondhatja méltán, hogy semmi változó rendeknek persecutiojokban¹¹³ hitemet (melyben keresztény szüleimtől educáltattam,¹¹⁴ noha pápista fejedelem házában nevedtem ötödfél esztendeig) megcseréltem volna, Istenemet elárultam volna. Hazámhoz is oly állhatatos szeretetet viseltem, hogy soha véle nem ellenkeztem, hanem szabadságára vigyázó tagjaival egyetértettem, és készebb voltam exiliumokat¹¹⁵ is inkább szenvedni, hogysen mint veszedelmében romlásában egyetértének némelyekkel. Atyámfiától, híveimtől intetvén, nem hagytam szintén utolsó órára dispositiomat:¹¹⁶ akarván azért tisztetnek ebből is eleget tenni, hazámhoz és benne lévő híveimhez való szeretetemet igyekezőn deklarálni, az ide alább specificált¹¹⁷ intéseket hozzájuk sincerus affectusomból¹¹⁸ akarván tenni; intek, sőt obtestálok¹¹⁹ minden rendbéliet, ha miben fogyatkozás esik, abból engemet senki meg ne ítéljen, és koporsóm után senki gonoszul ne gyalázzon, mert szántsándékkal senkit közülök gonoszra indítani nem akarok. Hogyha pedig fogyatkozások lesznek, vagy elégtelenségem, vagy hosszú időktől fogva való betegségemtől származott, igen nagy erőtelenségemnek tulajdonítsák, mert csak az egy Isten tudja ezeket is, mely nagy fáradsággal viszem véghez, ha vihetem is.

Az országokat benne való statusokkal együtt és szabadságokat és törvényeket, régi jó szokásokat, rendtartásokat, mint és micsoda utakon szokták megtartani a fejedelmek és mint végezték el is magokkal együtt; nem látom szükségesnek, hogy azokkal a példákkal papírost töltenék és időt vesztegetnék, noha ugyan eleget mondhatnék, de két okra nézve studio¹²⁰ elhagyom. Első ok, mert vannak köztetek olyak, kik sokat olvastanak a görög és római birodalmaknak veszedelmekről, hogy ide a sinai és perzsiai birodalmat ne hozzam. Másik ok, mert a magunk nemzetinek veszedelme nem homályosabb azoknál. Mindazáltal kívántatik szükségképpen, hogy az én szerelmes öcsém, az igaz haza oszlopaival, kiket immár az országra való gondviselésre országul magok mellé rendelték, azokról őkegyelme megemlékezzék, szüntelen szeme előtt viselje, elméjében forgassa, micsoda okkal kellett őkegyelmének akkori electiojára menni fel, tudjuk azt, hogy eleitől fogva semmi inkább nem vesztette a mi szegény hazánkat, sőt az egész magyar korona alatt lévő országokat, provinciákat, mint az magok között való ördögi irigység, halálos gyűlölség, rettenetes pártütések, fejedelmekben való válogatások, melyből nagy árultatások és abból nagy familiáknak elfogyások következnek, azonban az ország utolsó romlásra jutott.

Mely szép virágjában maradtott légyen Magyarország is mindaddig, valamíg a maga nemzetéből választhatott fejedelmet constál,¹²¹ az históriák bizonyítják. De mihelyt derekasan a magok nemzetekből való electiot¹²² megutálják, megveték, idegen

¹¹² Alapítani.

¹¹³ Zaklatásokban, üldöztetésekben.

¹¹⁴ Neveltettem.

¹¹⁵ Száműzetéseket.

¹¹⁶ Rendelkezésemet, végrendeletemet.

¹¹⁷ Azonosított, megnevezett.

¹¹⁸ Őszinte érzelmemből.

¹¹⁹ Esedezem.

¹²⁰ Szántsándékkal.

¹²¹ Ismer.

¹²² Választást.

fejedelmek alá veték s adák magukat, micsoda haszon következék belőle? Nem egyéb kétfelé szakadásnál. A dolog talán magában világosabb annál is, amint kívántatik. E mi szegény hazánk véghezaját, hogy az Úristen ingyen való kegyelméből megtartotta, megoltalmazta légyen, ennyi idők forgásiban, változásiban, az idegen nemzetből való fejedelmek reá való elvégezett gonosz szándékjoktól, kinek pajzsul való oltalmára mint rendelte volt a török nemzetet, mindeneknél nyilván vagyion, és valamíg a török nemzettel való frigy mellett megmaradtak, mellőle el nem állottak, volt-e valakitől valami bántások? János király idejétől fogva arról magunk tehetünk bizonyosságot. De mihelyt a német nemzet mellé állának, micsoda jutalommal fizete, szájunkban az íze. Azzal tudniillik, mellyel régen kívánta és mesterkedett benne, hogy nemzetünket elfogyathassa, kegyetlen halálnak nemével megölesse, országunkat a földdel egyenessé tégye, vagy éppen elpusztíthassa, és ha a felséges Úristen csudálatosképpen a török nemzetet újabban hozzánk nem gerjeszti, s kapcsolja vala, és igen jó, jámbor urat nem támaszt vala végbenvitelére (amely dologban mennyit szolgáltam légyen, tégyen az Úristen bizonyosságot róla); Ki meri azt mondani nemzetünk közül, hogy Erdély országát idegen nemzettel meg nem töltették volna? Hol volna az isteni tisztelet? Hol volna a magyar nemzet? És hol volna szabadsága? Azt ítélem, hogy itt nem szükség arról szólanom. Annak okáért mindezeket minden hazájokat igazán szerető rendeknek consideratioban¹²³ venni igen szükséges, és a megtörtént experientiával¹²⁴ tanult veszedelmes állapotokat eltávoztatni azért, hogy abban többé ne essenek, így kerülhetik el. Ha magokban egyesek lesznek, az Istent igazán tisztelik, félik és Ő kicsiny anyaszentegyházának hűséges gondviselői lesznek, egymást tökéletes szívvel szeretik, a religio felett egymással nem veszekednek, hanem annak megítélését, ama nagy papra bízzák, aki lakik mennyben, és ahol kinek-kinek, amint érdemlette, megfizet. Ne legyenek papokká, ne idvezítsenek erővel senkit, légyen szabadságban az ország constitutioja¹²⁵ szerint, a négy recepta religio¹²⁶ vallás közül, ki melyiket amplectálja.¹²⁷ Az alattomban való veszedelmes praktikáknak – kérek az Istenért mindeneket, békét hagyjanak, ki-ki elégedjék meg a maga sorsával, s állapotjával, ne igyekezzenek újabb változást csinálni, kitől újabb tűz gerjedjen közöttünk, becsüljék, féljék fejedelmeket, ne contemnálják,¹²⁸ hogy femineus sexus,¹²⁹ mert Istentől rendeltetett és közönségesen országul eligálták¹³⁰ magoknak, igyekezték jövendő állapotjokról jó idején gondot viselni, a mi engedelmsükből, sőt szép intésükből. Mi pedig micsoda okból cselekedtük az intéseket, magok is megemlékezhetnek róla, mert jól tudhatják azt, ha mikor az ország interregnumra elmaradott, ha fejedelem gondviseletlenül talált közülök kiköltözni e világból, mennyi szabadságra adott okot sok statusoknak, és ebből micsoda veszedelmes állapotok következtenek, csak a Békés Gáspár példája is eléggé megbizonyítja.

¹²³ Figyelembe.

¹²⁴ Gyakorlattal.

¹²⁵ Alkotmánya.

¹²⁶ Bevett (törvényesen elismert) vallás.

¹²⁷ Felkarolja.

¹²⁸ Lebecsüljék.

¹²⁹ Női nem.

¹³⁰ Választották.

De quod majus.¹³¹ Hogy se németnek, se egyéb competitoroknak¹³² ne lehessen útjok, módjok vagy alkalmatosságok az országban való kapásban, melyből mind az országnak végső romlása, mind sok nagy familiáknak extermináltatások¹³³ következhetnek, eltávoztatására ennél jobb occasio¹³⁴ nem találtatható. Szükségesek azért a végezések és az electiok mellett megmaradni, mert ugyanis, noha a fejedelem idegen nemzetből láttatik lenni, mindazáltal az országnak directioja,¹³⁵ gondviselése, törvények adminisztráltatási, magok nemzetekből álló gubernátorok és fő atyafiai mellett maradnak magok végezések szerint, nem tartoznak semmi névvel nevezendő tisztségre idegent bevenni (sőt, kit Isten szerelmes szent fiáért eltávoztasson, ha történetből a fejedelmek állapotjokban valamikor változások esnének is, eo facto in tali casu¹³⁶ felszabadultattnak esmerjék és tudják mind fejenként, a neki való hűségtől és kötelességtől magokat lenni. Nem illik azért senkinek elméjében gonosz gondolatot és pártütésre való intentumot¹³⁷ viselni, mert, pernicioza adulatio perpetuum malum cujus opus saepius, quam hostis, regnum evertit.¹³⁸ Elkerülje ki-ki fejedelme körül való hízelkedését, ne igyekezze senki azzal állapotját nevelni s promoveálni,¹³⁹ quia non erit diuturnum;¹⁴⁰ egymás ellen ne árulkodjanak, mert nemigen tisztességes, ne kövessék azt, amit követtek énkörülettem némelyek, egymást sokszor deferálták,¹⁴¹ mert együtt nem engemet találnak mindenkor, aki eddig egy vádoló szavának is nem szoktam vala hitelt adni, hanem először a dolog valóságának bizonyosan végére igyekeztem menni és azután az időnek alkalmatosságához szabtam magamat.

A gonosz igyekezetű embereknek mindazáltal gonosz és veszedelmes dispositioikat¹⁴² el ne titkolja senki, hanem lelke veszedelme alatt tartozzék superioribus detegálni,¹⁴³ hogy a gonosz és veszedelmes állapotoknak obveniálhassanak,¹⁴⁴ és elfordíthassák a gonoszt magoktól közönségesen. A fejedelem mindenekfelett istenfélő és kegyes életű, vallásban tökéletes, állhatatos, az Isten tisztességét mindenekfelett őrizze, s oltalmazza, az Isten anyaszentegyházát igyekezze propagálni, benne való híveit őrizze, felette is amennyiben lehet oltalmazza. Semmi hízelkedő személynek előtte becsülete, hitele ne légyen, igen megtudakozza az embereknek állapotjokat, természeteket, ha kikkel akar társalkodni, hogy miattok maga méltóságában meg ne gyalázdójék, és az országra valami veszedelem ne következék, melyet maga is gyalázatosan halljon jövendőben: abban igen magára és méltóságára vigyázzon. Udvarában tökéletes, tiszta életű, tanácsos embereket igyekezék tartani, ne valami udvar hazugit.

Belső fehér háznépet a szerint: kik között két főasszonyt, kik erkölcsökkel, tiszta életekkel, tanácsos állapotjokkal tiszteknek megfelelőhessenek és becsületet vallhasson

¹³¹ Ennél is fontosabb azonban.

¹³² Vetélytársaknak.

¹³³ Száműzetések.

¹³⁴ Alkalmom.

¹³⁵ Igazgatása.

¹³⁶ Ilyen esetben azonnal.

¹³⁷ Szándékot, törekvést.

¹³⁸ A veszedelmes hízelkedés örökös rossz, melynek gyakori munkája hamarabb tönkreteszi az országot, mint az ellenség.

¹³⁹ Előmozdítani.

¹⁴⁰ Mert nem lesz tartós.

¹⁴¹ Bevádolták.

¹⁴² Szándékaikat, igyekezeteiket.

¹⁴³ Feletteseiknek jelenteni.

¹⁴⁴ Megelőztessenek.

vélek, mind maga és azok az asszonyok; kegyetlenségre senki tanácsából ne vetemedjék, hanem kegyes és kegyelmes légyen, mert a fejedelmek a kegyességért hívatatnak kegyelmes fejedelmeknek, kegyelmes, misericors,¹⁴⁵ igazságszerető légyen, mert: Misericordia et veritas custodiunt regem, et roboratur clementia thronus ejus.¹⁴⁶ Meggondolja az én szerelmes feleségem azt, hogy noha nagy fejedelmi ágból való, de a jó renden lévő fejedelmi asszonyok közül több, talán nálánál nem választatott, melyet sem méltóságos atyafiai véghez nem tudtak volna vinni, ha az ország statusitól az én tekintetem, sőt hasznos szolgálatom néki nem fogott volna. Megbecsülje azért Istentől való hivatalját s választatását, Istenhez hálaadó légyen, és az ő híveihez, szegényekhez, az anyaszentegyházban igazán szolgáló személyekhez. Híveinek érdemlett becsületeket megadja, ne contemnálja őket, hanem magát vélek szerettesse; mert a magyar nemzet is a becsületet szokta szeretni, amint erre is sokszor intettem. Az én atyámfiait meg ne vesse, hanem szolgálatjokkal (kik arra elégségesek és érdemesek lesznek) bizvást éljen, hűségekben megnyugodjék, hozzájuk ne kegyetlenkedjék.

A tékozlás, hogy mind Isten előtt, mind e világ előtt hasonló utálatos légyen, mint szintén az undok fősvénység, az Isten könyvében is megbizonyosodik: a fősvénységet azért elkerülje, de az utálatos tékozlást is ne kövesse, hanem a két gonosz fogatkozás között a középuton járjon; mert ha fősvény léssen, mindenképp gonoszt hall; ha tékozló léssen, azzal is szidalmaztatik; hogy a szegény ország nem győzi tartással, ki miatt el kell pusztulni az országnak.

A nemes ország pedig akármely állapotjában és változásában is mint viselje magát, nincs az én tanácsadásomra szüksége, melyre én elégtelen is volnék. A sok példák, experienciák¹⁴⁷ megmutatják, tanítják. Mindazonáltal, hogy üresen ne menjek el e mellől is, tegyem néhány szómmal vékony censurámat communicálom¹⁴⁸ őkegyelmekkel. Mivel a természet is az emberbe oltotta azt, hogy a szabados életben gyönyörködjék, és még csak az oktan állatok is szoktak abban gyönyörködni; bizonyára azt hiszem, hogy senki mi közülünk nem találkoznék oly, aki szabadságban nem akarna élni, és ha azzal nem élhet valamely nemzet, respublicát örömelebb szolgál; mert mind idvességesebb, mind tisztességesb volna keresztyén fejedelmek gubernálási oltalma alatt élni, szolgálni. De az Úristen attól is megfosztotta nemzetünket (mert akitől minden oltalmat kellene várni, attól vettünk eleitől fogva sok gonoszt), nem tehetünk róla. A kételenség cselekedtet velünk, oly protectiot¹⁴⁹ kellett keresnünk, kinek szárnya alatt azok ellen magunkat országostól megoltalmazhatnók, aminthogy a jó Isten az ő kegyelméből majd e világnak csudájára, a természet rendkívül úgy vezérelte ezt az oltalmazásunkra rendelt nemzetet, hogy még meg nem fogyatkoztunk benne, valamikor arra okot nem adtunk.

Az én tetszésem és tanácsom az én hazámhoz ez: hogy valamíg egyéb nem lehet benne, a török nemzettel való egyességet szenvedhető károkkal is megtartsák, tőle el ne szakadjanak, hanem minden úton-módon kedvét keressék.

¹⁴⁵ Irgalmas.

¹⁴⁶ Az irgalmasság és az igazság őrzik a királyt, a kegyelmesség megerősíti a trónját.

¹⁴⁷ Tapasztalatok.

¹⁴⁸ Közlöm véleményemet.

¹⁴⁹ Védelmet.

Császár háta megett legfeljebb egy-két vezért, vagy belső agák közül magoknak igaz fautorokat¹⁵⁰ szerezzenek, kik által minden jó és veszedelmes állapotoknak végére mehessenek, a gonosz szándékot idején praeveniálhassák;¹⁵¹ *tela enim praevisa minus ferient*:¹⁵² a szép szónak nem szokott feje betörni.

A portán mint viseljék magukat a követek és a continuus oratorok,¹⁵³ immár azokkal, kiket én oda jártattam, nagy dolgokat a nagy embereknél általok tractáltam,¹⁵⁴ azokat kicsoda módússal: magoktól, de kiváltképpen a nekik adatott írásokból, instructiókból, akiket illet és akiknek incumbál,¹⁵⁵ *judicáljátok*¹⁵⁶; végére mehettek, és ami haszonra valót azokban is találhatni, nem árt követni. Sőt a portára expediált¹⁵⁷ követeknek íratott és continuus orátoroknak tőlem adatott sok rendbéli institutiojokkal¹⁵⁸, tőlök beszédni, hogy akik közülök megholtak, minden leveleinkkel együtt kikérni maradékoktól, igen kívántatik.

Az ország cancelláriusa egy könyvbe írassa, tartsa oly bátorságos helyen, ahonnét el ne vesszen. Hasonlóképpen római császárokkal és egyéb fejedelmekkel tractálni szokott követeknek adat, úgy kiszédni igen szükséges (most azt nevetik, aki olyat előhoz), mert a meglett dolgokból sokat tanulhat az ember, és alkalmas kincsnél is drágább néha. Az éntőlem minden követeknek, orátoroknak meg volt hagyva, parancsolva, hogy az instructiókat és nekik írott leveleket beadják megjövetelek után. Cancelláriusoknak¹⁵⁹ is delegálva volt, de hogy miket szedett be s miket nem, nem tudom, de még beszédni nem késő.

Ajándékot a portára nem keveset küldtem, amíg az ország adóját megengedték; de azt, hogy be kezdték küldeni, [az ajándékokat] én is megkevesítettem, mind a császárért s mind vezérékét, melyért némely vezér eleget is dörgölgött, de a régi szokás mellől nem akarván elmenni, az országot többel terhelni, szép szóval *complaceáltam*¹⁶⁰ őket, jó akarattal, jövendő szolgálattal. A *consignatiókból*¹⁶¹ a követek megmutogathatják, melyik mikor mennyit vitt, és *extraordinarie* is sokszor miket vittének; mert az *extraordinarie*¹⁶² küldött ajándékok sokszor meghaladták a szokás szerint való datumokat,¹⁶³ amint az idő hozta magával. Affélékből vehetik ezekben ökegyelmek, mennyi sok főtöréssel, elmefárasztással, számtalan sok *expensával*,¹⁶⁴ sok vigyázással, testem töredelmével vittem én végben a gondviselést, és mint tartottam meg őket az Istennek kegyelméből szent segítsége által országostól.

Csak az eleitől fogva ideküldetett sok törökökre mennyit költöttem légyen, a deákoknál levő *registrumokból*¹⁶⁵ mehetnek végére, ha kedvek lészen megértésekhez. Ezeket ezért írom és hozom be, hogy értsék a török nemzettel való frigyét, mely igen

¹⁵⁰ Jóakarókat, támogatókat.

¹⁵¹ Megelőzhessék.

¹⁵² Az előre látott veszedelem ugyanis kevésbé árthat.

¹⁵³ Állandó követek.

¹⁵⁴ Tárgyaltam, értekeztem.

¹⁵⁵ Ráadja magát, erőlködik.

¹⁵⁶ Megítél, megbecsül.

¹⁵⁷ Kiadott.

¹⁵⁸ Utasításokkal.

¹⁵⁹ A cancelláriai hivatal vezetői.

¹⁶⁰ Kedvükre tettem, kibékítettem.

¹⁶¹ Jegyzékekből.

¹⁶² Soron kívül.

¹⁶³ Ajándékokat.

¹⁶⁴ Kiadással.

¹⁶⁵ Jegyzékekből.

szükséges légyen megtartani. De azt kedveskedéssel, adománnyal vihetni végbe, nem különben. Én mégis azt adom tanácsul, hogy Erdélyországa el ne szakadjon tőle, hanem, ha vetné el magától a porta az országot, kitől úgy tetszik nem félek, csak innét ne adjanak okot rá, az egy Jenőn kívül, melyet én soha nem svádeálok¹⁶⁶ odaadni különben, hanem ha megtartására az országnak teljességgel elégtelen lenne. De úgyse adja soha per manus,¹⁶⁷ hanem először az igaz hazafia atyjok fiai által, a portán indítsanak tractát a fővezérrel, és amennyire értékekkel felérik, adománnyal, ígérettel, fizetéssel tentálják,¹⁶⁸ sok reális rátiokkal¹⁶⁹ állatván: amellett micsoda veszekedés következne annak elvételeből; a nemzettel való békesség mint bomlanék fel?

Interim¹⁷⁰ a németekhez felküldjenek másfelől arra rendelt elégséges atyjok fiait, akik által tudósítsák a felől való török szándékáról; instálván¹⁷¹ azon, ne hagyja olyan szép végházát Magyarországnak; amíg a szegény ország ereje, értéke engedte, mind adományokkal, vitézlő népeknek tartásával az ideig megtartották; mostan is a portát próbálták mindennel, de semmit sem fog; vagyon hátra csak a fegyverhez való nyúlás, mellyel az ország (a török ellen való) megtartására elégtelen, és ha egyéb nem lehetne benne, bonis modis et contentis,¹⁷² jobb keresztény kézbe ejteni, mint a benne valók adták volna oda magokat, hogysen mint magok adják meg a törököknek. Ha fel kell küldeni in tali casu,¹⁷³ nemcsak császárt, hanem magyarországi statusokat is kelletik requirálni,¹⁷⁴ protestatiokkal,¹⁷⁵ obtestatiokkal¹⁷⁶ élni, melyeket pro futura cautela,¹⁷⁷ Conventekben¹⁷⁸ leiratni. Palatinustól, érsektől, judex Curiaetól testimonialis leveleket¹⁷⁹ venni. De az idő mutat meg mindeneiket, minek mint kellessék lenni, szükséges, hogy occasiokkal éljenek, semmit el ne mulassanak.

A keresztýén fejedelmekkel való jó szomszédtságot, annál inkább frigyét vagy confoederatiót¹⁸⁰ szükség igen megtartani úgy, hogy innét semmi ok ne adattassék annak violálására.¹⁸¹ Ha mit veszedelmekre való igyekezetet ejtenek ellenek, a keresztýénségtől nem méltó eltitkolni, hanem igen meghitt atyafia által titkon értékre adni. Sőt, ha miben magok veszedelme s károk nélkül nekik segíthetnének, titkon azon legyenek: úgy felelhetnek meg keresztýén felebarátjokhoz s nemzetekhez való keresztýéni indulatjoknak s affectusoknak.¹⁸² Ha pedig a német minden okvetlen vélek akar garázdálkodni, mint az megtörtént a mi időnkben is, Forgács Zsigrondot reánk küldvén, in tali casu minden erejüket együvéhozni az ország gubernátorának igen szükséges, idején pedig; a híreket nem illik megvetni; sőt, minimus etiam

¹⁶⁶ Tanácsolok.

¹⁶⁷ Kézre.

¹⁶⁸ Megvesztegetik.

¹⁶⁹ Számadásokkal.

¹⁷⁰ Ezenközben.

¹⁷¹ Kérelmezve.

¹⁷² Jó móddal és megnyugvással.

¹⁷³ Ilyen esetben.

¹⁷⁴ Felkeresni.

¹⁷⁵ Tiltakozásokkal.

¹⁷⁶ Kérésekkel.

¹⁷⁷ Előrelátó óvatosságból.

¹⁷⁸ Gyűléseken.

¹⁷⁹ Bizonyosságleveleket, megerősítő okiratokat.

¹⁸⁰ Szövetséget.

¹⁸¹ Erőszakos megsértésére.

¹⁸² Érzelmeknek.

hostis non est contemendus.¹⁸³ A törököt kívántatik éjjel-nappal mentől derekasabb segítségért sollicitálni;¹⁸⁴ kik ha megígértetnének, szükséges a segítséget megvárni; addig az ellenséggel semmit nem próbálni: mert virtus unita plurimum valet.¹⁸⁵ Némettel szemben való viadalt elkerüljétek minden úton, hanem abból kövessék az én hadakozásom módját.

Mindeneknek előtte keressenek egy jó alkalmatossággal való helyet, mely mint naturalis¹⁸⁶ ezt megerősítvén, éléssel rakják meg, rakodjanak belé, onnan harcoljanak az ellenséggel; de ha egyéb lehet benne, elkerüljék, az országba ne bocsássák ellenségeket, hanem eleibe menjenek és a határon kívül, vagy a szélében tartóztassák; mert experientia sumus docti,¹⁸⁷ hogy mikoron országunkba bébocsátottuk ellenségünket, in tali casu romlottunk derekasan; árulásokra, pártütésekre akkor adták némelyek magokat: elein az alkalmatossággal élvén, abból magok hasznát remélvén, az olyanok követhetik, holott az Isten kevés idő múlva megszegényítette. Az igaz hazafiai is olyankor vonatnak el a fejedelmek s hazájok szolgálatától; mert látván ellenségek által hazájokban házaikat égettetni, feleségeket, gyermekeket raboltatni, marhájokat, javokat prédáltatni; nem tudja, országa mellé menjen-é? vagy egymás javain kapdosson? Nem kételkedem én abban is, hogy in tali casu a magyar nemzetnek jobb része mellettetek fel nem támadna, mert el kell hinniek, hogy nékiek is hasonló mértékkel fizetnek; holott ők is együtt voltak velünk minden dolgokban, és bizony nem kevésbé gyűlöli őket is a német nálunknál, csak legyen kinek animálni,¹⁸⁸ inducálni¹⁸⁹ őket igaz ratiókkal.

Az hadakozásban pénz, serénység és fegyver kívántatik, szükség azokra gondot viselni idejében az én szerelmes öcsémnek, és amennyiben elérkezik az ország vékony jövedelméből lovast, gyalogot, illendőképpen a praesidiumokban¹⁹⁰ valók közül udvaránál is tartani; nem amennyire kívántatnék, hanem amire elérkezik; anélkül magokat ne hagyják. Repositumot¹⁹¹ is amellet tartani, gyűjtezteni, hogy a szükségnek idején legyen mihez nyúlniok, ne szoruljanak a kölcsön koldulásra, jószágoknak zálogba való hányására, mert nincsen annál veszedelmesebb állapot, mint akkor kölcsön keresni.

Lövőszerszámokat én szépeket, s akármely viadalra szerzettem, arra nem kellek költenetek; port is annyit szereztem a várakban, hogy mezőre is eleget vihetnek ki a szükség idején. De mindazonáltal ezektől oltalmazzon a nagy kegyelmű Isten országostól, ne jusson állapotjok hadakozásra, sőt, szent fiáért vegye őriző szárnyai alá fejenként őket, szent anygali által jártasson tábort környölöttek, az ellenség közül senki nekik ne árthasson.

A felséges Isten bölcsességnek, igazságnak, erősségnek lelkével és bátor szívvel őket öltöztesse fel, hogy legelsőben mindeneknek feletta az Istennek tisztességére, az ő igaz tiszteletére, igaz religiojokra viseljenek egyenlőképpen gondot; annak utána

¹⁸³ Az ellenségről szóló legkisebb hír sem megvetendő.

¹⁸⁴ Ösztönözni, szorgalmazni.

¹⁸⁵ Az erény egymaga sok mindennel felér.

¹⁸⁶ Műszakilag.

¹⁸⁷ Gyakorlatból tudjuk.

¹⁸⁸ Ösztönözni.

¹⁸⁹ Rábírni.

¹⁹⁰ Várórségekben.

¹⁹¹ Tartalékot.

fejedelmekre és országokra vigyázhassanak, a gondviselésben egyet akarhassanak, a visszavonást, ördögi gyűlölséget, irigységet magok közül gyökerestől kigyomlálhassák, melyet ha cselekesznek, úgy remélhetik az Istennek is külső, gondviselő segítségét magokra.

A római császárral őfelségével való megbékélésünk Erdélyországát mennyiben illeti, a diplomában megláthatják; szükség, hogy a conditiok¹⁹² szerint való punctumokat¹⁹³ diligenter¹⁹⁴ observálják;¹⁹⁵ okot, causat¹⁹⁶ a békesség felbontására ne adjanak, sőt, amint oda feljebb emlékezetet tettem arról, mint keresztyén emberek igyekezzenek őfelségéhez sincerus affectussal lenni, szolgálni (ha veszi). A magyar nemzetnek pedig, mint magok nemzetjek javokra, megmaradásokra forgolódni.

A hét vármegyének, azokban lévő városoknak resignálásában,¹⁹⁷ a hajdúságból lett nemzetséggel együtt, micsoda mód tartást observáljanak, szóval arról, akikkel illet, őkegyelmek közül, eleget diskuráltam, és arról való censurámat,¹⁹⁸ opiniomot, megmaradásokra leghasznosabbat, amit véltem, megmondottam; ha tetszik egyenlőképpen mind a két résznek, talán nem árt követni, melyhez a magyarországi statusoknak nagy kedvét láttam és értettem; de azt cselekedjék, ami nekik jónak fog tetszeni.

Ezek után pedig, hogy a privátumokra¹⁹⁹ térjek, illendőnek és szükségesnek látom: mindeneknek előtte pedig szerelmes gróf Bethlen István úr, nékem egyetlenegy kedves atyámfia, kivel egy testvér voltam, tudom sokakban kegyelmedet megbántottam, és nem mindenkben cselekedtem kedve és kívánsága szerint, melyek, ha miben és mikor estenek, hogy nem mindenkor studio, hanem vagy tisztem szerint, vagy alkalmatosságok miatt kellett cselekednem. Kegyelmedet atyafíúi szeretettel kérem, nékem mindenekről megbocsásson, tiszta szívből kívánom és kérem az Úristent, hogy tisztinek fogyatkozás nélkül való megfelelésére szent lelkének erejét adja, kinek igazgatása által lehessen elégséges mindenekre.

Többi között kérem és intem s kényszerítem az én halálommal árvaságra maradó feleségemre viseljen oly gondot, amint nékem tartozó, hittel kötött kötelessége kívánja, becsületi, mint fejedelemnek megadassék, arra vigyázó, ne engedjen senkinek is rebelliót, avagy csak okot is, affélére adjon. Ha [kik] affélében találatnak, comperta rei veritate absque ulla misericordia²⁰⁰ megbüntessék, ne kedvezetek a latroknak; tollite malum et perversum e medio populi et sic habebitis pacem;²⁰¹ abból éneám, hogy fegyverrel keveset büntettem még a nyilvánvaló latroknak is, ne nézzétek, mert talán nem mindenkor adatik néktek a magatok és országotok oltalmazására olyan mód, mint énnekem.

Az fejedelemasszony ifjú ember és idegen nemzet lévén, kívántatik az oktatás néki. Őkegyelme semmi alkalmatosságot el ne mulasszon, hanem ha miben (és mikor)

¹⁹² Feltételek.

¹⁹³ Cikkelyeket.

¹⁹⁴ Szorgalmasan.

¹⁹⁵ Tanulmányozzák.

¹⁹⁶ Ürügyet.

¹⁹⁷ Átadásában.

¹⁹⁸ Véleményemet.

¹⁹⁹ Magánügyekre.

²⁰⁰ Akire rábizonyult, minden irgalom nélkül.

²⁰¹ Távoztassátok el a nép közül a rosszat, a gonoszt, és így békében lesztek.

kívántatik, intse, minden deliberatioit²⁰² a tanácsnak eleiben bévigye és referálja, fejedelmi autoritását²⁰³ mindenkben megadván néki; német udvarnépet in universum utroque sexu numero scptuaginta, vel ad summum octoginta²⁰⁴ tartsanak néki; a német gyalogon kívül (numero 200) legyen egynéhány kiket őkegyelmének az én tetszésemből megtartsanak, az magyar gyalogoknak sok bujdosó és tanulatlan voltakra nézve. Nem sokkal mégyen több reájok; annyi magyarnak, hogyha proventusit²⁰⁵ a fejedelemasszony illetlenül és helytelen helyekre kezdi profuse²⁰⁶ osztani, költeni, arról mint és micsodás rátiokkal²⁰⁷ kellessék meginteni, őkegyelme magamtól effélet eleget hallott.

Továbbá, mivel én nem privata persona²⁰⁸ voltam (őközöttük), és csak lehetetlen dolog, hogy omnibus placere potuissem,²⁰⁹ és kit-kit kívánata szerint, bene contentum reddere potuissem,²¹⁰ melyre, noha Istenemet hívom bizonyságul, hogy igyekeztem, de a fogyatkozott állapotok, a hosszú hadakozások, a sokféle való követségekké való fárasztások és extraordinarie való számtalan expensák jó intentiomban is gyakorta meggátoltak: mindazonáltal mind fejenként híveim, atyámfiak, barátim, jóakaróim, nékem megbocsássanak és koporsómban ne gyalázzanak, se átkozzanak, őkegyelme által minden rendet kérek és intek, melyért az Isten nekik is kívánságuk szerint való áldásokat terjesszen fejekre mert, mindazonáltal kinek-kinek becsületit igyekeztem megadni, ha szinte úgy nem lehetett is mindenkor, amint kívánták volna; kiváltképpen az hadakozásokban kedveskedni is, kivált az érdemeseknek el nem mulattam, amennyire érkeztem, amint hogy mostan is az utolsó dispositiomnak idején az én kedves jó uraimról, akikre elérkeztem, nem voltam rólok feledékeny, hanem jámbor szolgálatjokról megemlékezvén, részeltettem őkegyelmek közül sokakat.

Ezek után az én kedves atyámfiakat, a nagyságos ruszka Kornis Zsigmondot kérem, nékem megbocsásson, hogy nékem hivatalom szerint ellene kellett cselekednem: mert egyebet, ha lehetett volna tennem, bizony miattam haja szála sem esett volna el, de azon állapot amint magával hozta, kényszerítettünk közönségesen hazánk veszedelmét eltávoztatni; őkegyelmének pedig, mivel előttem becsületi megadatott, hitele minemű volt énelőttem, arról az hadakozások és a mindennapi együtt való tanácskozások tesznek bizonyságot. Őkegyelmét intem, sőt kényszerítem, gubernátor úr öcsémel mindenben értsen egyet és a szegény hazának és a fejedelemasszonynak szükségeknek idején bizonyítsa meg, hogy igazán hazafia, nekem is igaz atyámfia és creaturám²¹¹ volt; melyet ha cselekedni fog, az Istennek szent áldási szálljanak reá. Hasonlatosképpen nagyságos Kovacsóczy István és Mikó Ferenc híveim! Tudjátok azt, hogy egyiteket gyermekségétől, a másztokat fejedelemségnek kezdedetítől fogva vettem hátom megé; tanítványim, creaturáim vagytok, melyről szükség megemlékeznetek, hálaadó voltotokat az én szerelmes feleségemhez continue²¹² igaz

²⁰² Fejtegetéseit.

²⁰³ Hatáskörét.

²⁰⁴ Összességében mindkét nemből hetvenet vagy legfeljebb nyolcvan.

²⁰⁵ Jövedelmeit.

²⁰⁶ Pazarlón, mértéktelenül.

²⁰⁷ Eljárásokkal, módszerekkel.

²⁰⁸ Magánszemély.

²⁰⁹ Mindenkinek tetszettem volna.

²¹⁰ Szája íze szerint cselekedtem volna.

²¹¹ Hívem, jó emberem.

²¹² Folyamatosan.

szolgáltatotok által megmutatnotok, bizonyítanotok, mind a recenseált punctumokra,²¹³ mind arra való nézve, hogy őneki voltatok első eszközök a Brandenburgea házból való kihozásának. Intelek, sőt kérlek is jó atyámfiái, udvarból ki ne búcsúzzatok, hanem mellette legyetek, és öcsém uram után igaz hűséggel szolgáljatok néki, melyért az Úristen lelki-testi jókkal áldjon meg, mind magatokat és maradéktokat.

Ha pedig hálátlanok lesztek hozzája, az Isten ítélőszéke eleiben citállak, és ott adjatok számot. Hazátoknak mint kellessék szolgálnotok, arról semmi intést tenni szükségesnek nem látom. Az Isten, szerelmes híveim, segítsen, igazgasson benneteket az igaz egyességre és szeretetre.

Végezetre, valakik én creaturáim vagytok, édes híveim! arról cum gratiarum actione²¹⁴ megemlékezzetek, énfelőlem jól emlékezni meg ne szűnjetek!

II. Rákóczi Ferenc (1676–1735) az 1703-ban kelt breznai kiáltványában a rendi határokon átívelő, osztársadalmi kohéziót megteremteni képes célok érdekében hívta fegyverbe a magyarokat a Habsburgokkal szemben. A nyolc esztendőn keresztül folytatott szabadságharcot követően – kalandos fordulatokat követően – Törökországban telepedett le; a rodostói száműzetés éveiben – egyéb tevékenységei mellett – államelméleti kérdésekkel is foglalkozott. A hatalomról szóló értekezésében a korban divatos, a francia uralkodó példája által alátámasztott abszolutizmussal szemben foglalt állást, és a magyar politikai hagyományoknak megfelelően amellet érvelt, hogy a nép egyhangú szavazatával és jóváhagyásával megtámogatott törvények viselik magukon az „igaz értelem” jegyeit.

13. II. Rákóczi Ferenc politikai és erkölcsi végrendelete

A lelkiismereti tanácsadókról

Jézus Krisztusnak, aki Isten és ember, minden fejedelem mintaképe és vezetője, úgy tetszett, hogy a bűn kivételével az összes emberi gyengeséggel felruházva jelenjék meg. Már ennek az egyetlen gondolatsornak elegendőnek kellene lennie, hogy meggyőzzön bennünket arról, hogy a fejedelem nagysága nem mentes ugyanezekről a gyengeségektől, és romlottsága végtelen sok bűnnel terheli, melyek egy része talán szándékos, a többi akaratlan; de mindezekben felül sem szabad azt hinnie, hogy mentes sok más bűntől, amelyeket nem ismer, nem is szólva mások bűneiről, amelyeket magára vonhat, vagy mert rossz utasításokat adott, vagy mert rossz példával járt elől, és botrányt okozott – amennyiben tettei többé vagy kevésbé nyilvánosak – alattvalói, udvari emberei és szolgálói körében. Sötét szakadék ez, melybe gyakran kell beletekintenie, hogy megalázkodjék, s annál nagyobb hévvel folyamodjék Istenhez, minél inkább felismeri nyomorúságát, semmiségét és tehetetlenségét még arra is, hogy egymagában megálljon, nemhogy Isten kegyelme és segítsége nélkül elnyerje

²¹³ Felsorolt pontokra.

²¹⁴ Barátságos cselekedettel.

üdvösségét. Nincs tehát nagyobb elvakultság, mint azé a fejedelemé, aki azt hiszi, hogy egyedül vezetheti és irányíthatja saját lelki életét; úgyhogy ugyanazok a gondolatok, amelyek annak veszélyéről szóltak, hogy egyetlen kalauzt válasszunk, arról is meggyőzhetnek, szükséges, hogy több legyen mellettünk. A legszentebb emberek, akik visszautasították a gyóntató tisztét, soha nem tagadták meg a szeretetelli tanácsokat, mert ez ellentétes lett volna a szentséggel. Az igazi alázatosság megakadályozhatja, hogy valaki a gyóntatószékben beszéljen, de az nem okoz számára nehézséget, hogy megmondja véleményét egy tanácsban, mert örömet szerez neki, hogy előadja véleményét a többieknek, és a jámborság igaz jele az, ha valaki tartózkodás nélkül válaszol, amikor kérdezik. A nehézségek, amelyekkel egy lelki vezető megválasztásánál találkozunk, nem merülnek fel a tanácsadók kiválasztásakor, és magukat a kérdéseket is sokkal szabadabban tárgyalhatják egy tanácsülésen, mint a gyóntatószékben. Kétségtelen, hogy egy ügy, melyet több egyházi és tudós személy dönt el többek egyhangú vagy csaknem egyhangú véleménye alapján, az igazság és az isteni szellem jegyeit hordja magán, ami egyetlen gyóntató véleményéről nem mondható el. Az a pásztor, aki egyben a fejedelem gyóntatója, lehetne e tanács főnöke, a tanácsadóknak pedig olyan udvari lelkészeknek kellene lenniük, akiket feddhetetlen erkölcsű, nagy tudású és magas korú egyházi személyek közül választanak ki. Ha azonban püspökökben volnának meg ezek a tulajdonságok, őket nem szabad megválasztani, nehogy eltérítsük őket egyházmegyéjük gondjaitól, mert a tanácsadóknak elválaszthatatlanoknak kell lenniük az udvartól, s csak hatáskörükbe tartozó ügyekkel szabad foglalkozniuk. Négyen lehetnének, s őket fejedelmi udvari pap címmel tüntethetnék ki; felváltva láthatnák el a szolgálatot az udvari kápolnában az alájuk rendelt udvari papokkal és káplánokkal. Egyikük az udvarmester alá rendelt szolgálattelvőkre felügyelne, a másik a főlovászmesteréire, a harmadik a főkamaraséira, mindabban, ami a lelkiekre tartozik, és valahányszor indokoltnak vélik, előadásokat és buzdító beszédeket tartanának mindazoknak, akik elmennek meghallgatni őket, de senkit sem kényszerítenének, és ha valami botránnyos cselekedetről hallanak, először a főtiszteket értesítenék, másodszor a nagyurakat, és ha ők nem orvosolnák a bajokat, amennyire lehetséges, a tanács elé terjesztenék az ügyet, ahol mindennek a gyónási titok megtartásával kellene lefolynia. Ha a fejedelem alaposan tanulmányozná ennek az intézménynek a szellemét, akkor látná, hogy habár csak tanácsról van szó, sohasem szabad ott s másképp megjelennie, csak alázattal és azzal a vággyal, hogy Isten szavát hallgassa meg tanácsadói szájából, és hogy egyszerűen eléjük kell tárnia bajait és aggodalmait, nekik pedig meg kell adnia a szabadságot, hogy megdorgálják és felvilágosításokat kérjenek tőle olyan tényekről, amelyekről hallomásból tudnak, hogy a fejedelem, így megtudva az igazat, helyrehozhassa a bajokat, amelyeket esetleg figyelmetlenség, sietség, könnyelműség vagy gyengeség miatt követett el; mielőtt azonban erre sor kerülne, a tanácsosoknak egymás közt kellene megfontolniuk a kérdést, külön tanácskozásokon, melyeket minden héten tartanának, két alkalommal, az elnök jelenlétében; ha pedig valaki a legcsekélyebb rosszat hallaná a fejedelem magatartásáról, jelentenie kellett, hogy a többi tanácsos is értesüljön róla, ideje legyen gondolkodni rajta, és jelentést tegessen, mit tudott meg a szóbeszéd valódiságáról. Mert ha a szóbeszéd csak oktalan fecsegés eredménye – az udvari csevegés gyakran jár ilyen következménnyel –, nem is érdemes a fejedelem elé tární, viszont, ha a szóbeszédnek van valami alapja, az

elnök, aki lelkipásztor és gyóntató is egyben, szabadon a fejedelem elé terjesztheti a teljes ülésen. Itt tárgyalnák meg azokat a jelöléseket, amelyeket a káptalanok a néppel egyetértésben a püspökök megválasztásakor előterjesztenek, és amelyek vita esetén kivizsgálhatók, végül pedig a fejedelem, a tanács véleményét meghallgatva, megerősítené őket. Az elnök ismertetné azoknak a javadalmaknak a listáját, amelyek nem járnak lelkipásztori megbízatással, s a fejedelem, miután megkérdezte tanácsadói véleményét azokról a személyekről, akiknek szánja ezeket, betöltheti az üresedéseket. Hogyan részletezhetnének végezetül mindazokat a kérdéseket, amelyekről a fejedelem leghűségesebb és legőszintébb barátaival beszélgethet és tárgyalhat, hiszen, ha ők teljesen Istennek szentelték magukat, akkor csakis nagy egyetértéssel lehetnek egymás iránt, a fejedelemhez pedig a vallás törvénye és az isteni szeretet kötelékei fűzik őket. A fejedelem, ha engedelmesen járja Isten útját, hamarosan érzi egy ilyen intézmény hatásait, a jó lelkipásztorok által kormányzott nép pedig élvezi Isten áldását. Ha azonban arra gondolunk, mennyire ellentétes a birtoklási vágy és a gőg az ilyen maximákkal, be kell látnunk, hogy csak a kegyelem sugara képes megváltoztatni azokat a maximákat, amelyeket a keresztény fejedelmek udvaraiban követnek.

A fejedelmek tanácsairól és tanácsadóiról

Sokan vannak a vallásos és világi szerzők, akik erről a tárgyról értekeznek, tehát a keresztény fejedelem megtudhatja, és meg is kell tudnia, milyen tulajdonságokkal kell egy jó tanácsadónak rendelkeznie, de csak az okoskodók képzelik, hogy elegendő ilyen ember van még a legnagyobb országokban is ahhoz, hogy kilegyen a tanácsadók száma, különösképpen azokban az országokban, ahol a törvények határozzák meg a számukat. Csak az okoskodók képzelik, ismétlem, hogy ez a választás csupán a fejedelmek akaratától függ, hogy tehát egy jámbor és buzgó egyházi férfi gondolatban gyakran elég jelöltet talál ismerősei közt, akik méltók erre a tisztségre. Egy tudós politikus a kormányzásra vonatkozó elmékedéseiben gyakran saját barátait szánja ezekre a méltóságokra, azután egyik is, másik is azt mondja, ha én volnék a fejedelem, ezt tenném, azt tenném, mert nem tudják, meddig terjed a fejedelem hatásköre, és mi mindent kell tekintetbe vennie. Kétségtelen, hogy egy örökös uralkodó úgyszólván gomba módjára nevelhet tanácsadókat országaiban, de a választott fejedelmek ezt nem mindig tehetik meg: igaz ugyan, hogy a fenti hasonlatot alkalmazni lehet azokra, akiket a fejedelem alacsony sorból vagy rangból emel ki, hogy tanácsaiba küldje őket: de ezeknek a választásoknak, bármilyen megfontoltak legyenek is, káros következményei lehetnek a nagyurak féltékenysége vagy irigysége miatt, márpedig épp olyan veszedelmes megvetni, mint túlságosan kímélni őket. A maga névtelenségében lehet valaki jóra való ember, aki helyesen gondolkodik és cselekszik szerény helyzetében, de elvész, ha magasabbra emelkedik; egy másiknak olyan eszméi vannak, amelyek kítűnőnek látszanak valamely kis részletben, de használhatatlanok egészükben: ez olyan, mint a mechanikus, akinek modelljei először bámulatosnak tűnnek lekicsinyítve, de használhatatlanok, amikor megépítik őket. Egyes tanácsadók folyton terveket terjesztenek elő, és a legnagyobb jóhiszeműséggel megszedítik a fejedelmet, ha nincs benne isteni bölcsesség; mások arra készítetik, hogy úgyszólván

földön kússzon ezer apró-cseprő dolog közt, mert gondolkodásuk korlátolt, és nem tudnak olyan magasra emelkedni, hogy méltó módon töltsék be tanácsosi tisztüket. Végül valaki, akit önmaga szintje fölé emeltek, esetleg alacsonyrendű, közönséges és önző, és csak arra gondol, hogyan harácsolhat és juttathatja magasabbra rokonait és barátait. Egy másiknak nincs megfelelő neveltetése, és bemocskolja méltóságát. Megint egy másiknak durva modora, aggályoskodó és túl szigorú kegyessége bántja meg és ijeszti el mindazokat, akikkel dolga van. Egyszóval ki tudná végiggondolni mindazokat a nehézségeket, amelyeket alacsony rangú vagy származású tanácsadók választása okozhat? Másrészt azt is figyelembe kell venni, hogy a származás, mint mondtuk, Isten adománya, és már természettől fogva alkalmassá teszi az embereket magas tisztségekre, és olyan eszméket ad nekik, amilyenek a köznapi emberekben nincsenek. És csakugyan, a tapasztalat és a példák szinte kézzelfoghatóvá teszik ezt az igazságot. De már nem tudunk mit mondani, ha arra gondolunk, hogy a világ milyen rosszul hasznosítja azokat a bőséges kegyelmeket – és milyen rosszul viszonyul azokhoz –, amelyeket Isten a kegyelmeket származással ad, mondhatni szinte hozzákapcsol: a bűnök és a könnyelműen vagy szeszélyesen kötött házasságok megrontják a családokat, a laza nevelés elzülleszt a legjobb tehetségeket, a restség meddővé teszi a többieket, és az ifjúság feslettsége és szabadossága elhomályosítja az erénynek azt a ragyogását, amelyet a gondviselés rendelése láthatóan a nemességhez kapcsolt, így aztán közülük sem kevésbé nehéz jó tanácsadókat választani.

Nagyon könnyű azt mondani, hogy nem lehet valaki jó tanácsadó anélkül, hogy jó keresztény lenne, s éppilyen könnyű e tétel igazságát bebizonyítani, de azok, akik úgy döntenének, hogy tehát minden tanácsadónak ilyennek kell lennie, Isten szellemének megfelelő, de megvalósíthatatlan eszmét hangoztatnának, mert sokan vannak a hivatalosok, de kevesen a választottak. Nem elég, ha egy tanácsadó csupán jó keresztény, ez a tulajdonsága mintegy fűszerezi és megnemesíti tevékenységét. Bármilyen tudós, tapasztalt, politikus, megfontolt és hűséges is. ha nem jó keresztény, csak zengő érc marad, igaz, csupán önmaga s vonatkozásában: de ahogy az érc néma, viszont a hang, amelyet egy jó zenész megüt rajta, kellemes a többieknek, egy rossz keresztény is adhat jó tanácsokat, mert a tanács szelleme Istentől kapott ingyen adomány formájában élhet benne a fejedelem hasznára. A gondviselés, amely az uralkodókon, mint helytartóin keresztül kormányozza az államokat, sok rugót és eszközt ad fejedelmek kezébe, s ezek elrendezésével és felhasználásával kell szabályozniuk a kormányzat gépezetét. Képességeik szerint kell felhasználni őket, mert a gondviselés így állítja igaz szándékai szolgálatába még a leggonoszabb embereket is. A veszélyek, amelyek a fejedelmet tanácsadói megválasztásában fenyegetik, inkább az emberek félreismeréséből, mint személyes hibáikból adódnak; mert ha Isten megadja a fejedelemnek az ítélőképesség szellemét, akkor hasznát tudja venni valamennyi alattvalójának. Ezért elsődleges maximákként azt kell szem előtt tartania, hogy soha ne válasszon tanácsadót anélkül, hogy segítségül ne hívná Isten kegyelmét, s ki ne ismerné – amennyire lehetséges – erős és gyenge oldalát annak, akit választ.

Olyan tanácsosokra van szüksége, akik tudósak a történetírásban, a hadművészetben, aztán mindabban, ami a pénzügyekre, illetve a törvényekre és az igazságszolgáltatásra vonatkozik. Ritka az olyan ember, akiben mindezek a képességek megvannak, ezért, ha egy nagyúr jó erkölcsű, titoktartó és ragaszkodik fejedelméhez, már a fenti ismeretek egyikével is jó tanácsadó lehet belőle.

A vallásos és a világi könyvek telve vannak bölcs szentenciákkal, amelyek szerint a tanácsadás és a tanácsadók szükségesek a fejedelem számára; de hogyan vélekedjünk erről, ha az emberi szellem különböző adottságaira gondolunk, arra a képességére, ahogyan fogadja, megítéli és megválogatja a tanácsokat? Semmi sem biztosabb, mint hogy egy közészerű szellemet könnyen összezavarnak a különböző vélemények, s hogy egy gyenge mindig annak a véleményét követi, aki utoljára beszélt. Az előbbi folyton ingadozik, hol mellette, hol ellene van anélkül, hogy választani tudna, az utóbbi viszont szinte véletlenszerűen dönt, mert képtelen megjegyezni az érveket, amelyeket azonnal elfelejt, miután meghallgatta őket. Vannak élénk szellemű emberek, akiknek első gondolatuk a legjobb, de megzavarodnak, ha hosszabb ideig gondolkodnak. Az is bizonyos, hogy sem a fejedelmek, sem a tanácsadók nem mentesek ezektől a hibáktól, következésképpen nyilvánvaló, hogy akadnak fejedelmek, akik belezavarodhatnak a sokféle véleménybe, s akadnak olyanok, akiknek szelleme élénk, mint az előbb mondtuk, ők jobban tudnak kormányozni tanács nélkül. Vizsgáljuk meg még egyszer, milyen különböző szellemi adottságokkal rendelkeznek a fejedelmek, és milyen a tanácsadók jelleme, s látni fogunk egyfelől olyan tanácsokat, ahol a tanácsadók közti versengés uralkodik: mindig ellent akarnak mondani egymásnak, az idő egymással ellentétes beszédek és vélemények meghallgatásával telik el anélkül, hogy dönteni tudnának; másfelől vannak olyan tanácsok, ahol az egyik tanácsos felsőbbrendű szelleme lenyűgözi a többieket szép beszédeivel, amelyeknek ugyan nincs meg a kellő alapjuk, de a többieket magával ragadja, s azok ráhagyatkoznak és csatlakoznak véleményéhez; végül vannak tanácsok, főként a szabad országokban, ahol a tanácsadók a közösség megbecsülését és tiszteletét szem előtt tartva arra törekcsenek, hogy bármilyen eseményre előre kigondolt tanácsokat adjanak, hogy azután maguknak tulajdoníthassák a sikereket, és a fejedelmekre háríthassák a balsikereket; megint más tanácsadók tiszteletteljes csenddel hagyják jóvá a tanácsban a fejedelem javaslatait, de ellene beszélnek a nyilvánosság előtt. Azt mondhatja valaki, hogy mindezek a nehézségek csak a fejedelmek rossz választásának a következményei, mivel az ilyen tanácsadók elbizakodottak, kétszínűek, hűtlenek, és nem törődnek a közjóval. Mindez igaz, de a fejedelmek sokszor nem zárhatják ki kedvükre a tanácsból országuk egyes főrendjeit vagy nagyurait, akik születésüknél fogva vágnak és igényt tartanak erre a tisztségre, és megzavarnák a köznyugalmat, ha helyettük másokat részesítenének előnyben. Egyes tanácsadók csak megzavarják a fejedelmet, tanácsaik gyakran terhére vannak, mert éppoly nehéz követni, mint amilyen veszélyes folytonosan elvetni őket. Ezek a gondolatok világosan megmutatják, hogy a legtöbb szabály, amellyel a tudós politikusok könyveiket megtöltik arról szólva, hogy milyen tulajdonságokat kell a fejedelemnek tanácsadóiban keresnie, hogy jól válasszon, nagyrészt csak okoskodások. Egyes írók az athéniek areopágjában keresik mintáikat, mások szenteket javasolnak, de egyik sem árulja el annak titkát, hogyan lehetne újjáformálni az embereket, behatolni

szívük rejtett zugaiba és kifürkészni lelküket, hiszen mindannyian tudjuk, hogy Isten magának tartotta fenn ennek tudását.

Könnyű volna azt mondani, hogy a fejedelemnek minden tanácsadóját meg kell hallgatnia, azután döntést hoznia, és hogy bölcsessége, önmérséklete és udvariassága azt kívánja, hogy kikérje a tanácsadók véleményét, kiismerje – amennyire teheti – szellemüket, egyszóval, hogy kiválassza a jókat és elvesse a rosszakat. Aztán azt is mondják, hogy a fejedelemnek sokat kell magára vállalnia, és meg kell szoknia, hogy döntsön; de ez a sok szép szabály, amelyekkel szemben semmi ellenvetést nem lehet tenni, megadja-e a fejedelemnek a géniusz felsőbbségét, a szellem emelkedettségét és az igazságos ítélőképességet? Bizonyára nem, mert éppen ellenkezőleg, a számukra előírt tudós elveknek kell meggyőzniük őket gyengeségükről és tehetetlenségükről, hogy megfogadják és alkalmazzák őket ama bölcsesség nélkül, amely a magasból, minden bölcsesség Atyjától jó. Gondoljuk végig még egyszer ezt a gondolatsort, és könnyen rájövünk, hogy az emberi józan értelem egymagában túlságosan gyenge támasz a keresztény fejedelem számára, akinek arra kell törekednie, hogy a saját akarata helyett az Úrét teljesítse. A gondviselés állítja őt olyan helyzetekbe, amelyekben arra kényszerül, hogy saját lelke ellenében válasszon tanácsadókat, mert gyakran nem talál helyettük másokat, gyakran nem tudja megóvni a köznyugalmat, ha nem bánik kíméletesen az országaiban tekintélyessé vált nagyurakkal, még ha ezek kevésbé alkalmasak is magas tisztségekre. A fejedelemnek és tanácsadójának személye a legjelentősebb eszköz, amely által az isteni gondviselés az események menetét szabályozza, ezek befolyásolják aztán a továbbiakat, új eseményeket vonva maguk után. A gondviseléstől kapja a fejedelem a szándékainak megfelelő bölcsességet és az alkalmas tanácsadókat. Gyakran ostoba minisztereket ad a bölcs fejedelem mellé, hogy próbára tegye türelmét, s önhitt fecsegőket küld neki türelme gyakorlására. Gyakran megengedi a fejedelemnek, hogy megfogadja a rossz tanácsokat, mert ezzel bünteti. Gyakran összezavarja az igazságos és jól egybehangolt intézkedéseket, hogy megalázza őt, és arra bírja, hogy magába szálljon. Mi más magatartást tanúsíthat a fejedelem mindebben, mint hogy továbbra is ragaszkodik Istenhez, azt teszi, amit törvényei értelmében tehet, és türelemmel viseli mindazt, ami a Legfőbb Úr részéről éri; jó szívvel meghallgatja tanácsadóit, a vallás mércéjével mérlegeli tanácsait, és követi őket, amennyiben Isten dicsőségét és országaiban a közjót szolgálják, nem csügged el balsorsában, nem hetvenkedik sikereivel és nem dicsóítja magát, ha szerencse éri. Gyakran lehetnek jó és dicséretes szándékai, amelyek nem sikerülnek, mert Isten próbára akarja tenni állhatatosságát. Ezért aztán nem szabad mindjárt lemondania róluk, sem ellentéteseknek vélnie őket Isten akaratával, hanem gyakorta meg kell vizsgálnia őket Isten előtt, és ha jónak bizonyulnak, változatlan szándékkal kell folytatnia, Legfelsőbb Urára hagyva sikerüket, amelynek beteljesülését is csak az Isten akarata szerint való időben és mértékben szabad kívánnia.

A fejedelmek családjáról

A fejedelmeket nagyságuk és magas rangjuk távolról sem menti fel ama kötelességük alól, amellyel, mint atyák gyermekeik iránt tartoznak, sőt inkább még súlyosabb terhet jelent számukra. Minden kereszténynek tudnia kell, melyek egy atya kötelességei gyermekeivel szemben, jaj annak az atyának, aki nem ismeri őket, mert tudatlansága nagy bűn Isten előtt; s ha egy egyszerű keresztényt félelem és rettegés fog el arra a gondolatra, meddig terjednek eme kötelességei, mennyivel több okuk van erre a fejedelmeknek, akik úgy állnak a többiek előtt, mint a fény a gyertyatartókban, hogy világítsanak, következésképpen arra kell törekedniük, hogy világosságukat gyermekeiknek is átadják. De gondolataink nem csupán rájuk vonatkoznak, hanem a családjukhoz tartozó valamennyi vér szerinti hercegre. Legelőször is örökös és választó kormányformák szerint kell felosztani elmékedéseinket, mert jóllehet ezek a megfontolások semmilyen változást nem jelentenek az atyák közös kötelességeiben, a rangjuk közti különbség, amely a fent említett kormányformák szerint változó, különbözővé teszi nevelésük maximáit is. Egy ország leendő örökösait tisztelni kell, amint a világra jönnek, s nem lehet elég tiszteletet ébreszteni irántuk az alattvalókban, hogy azok akkor is teljesítsék kötelességeiket, ha az örökös esetleg még kiskorú, de ez az elv nem érvényesül a választó fejedelemségekben, ahol a fejedelmek nem követelhetik meg ugyanezt a tiszteletet gyermekeik iránt anélkül, hogy ne okoznának rengeteg ellenérzést és nehézséget. Az előbbiek rangját és állapotát születésük határozza meg, az utóbbiaké viszont bizonytalan; éppúgy bajjal jár, ha túlzott öntudatra nevelik őket, mint ha letörik büszkeségüket; a választott fejedelmek tehát nemigen járhatnak el helyesebben, mint ha jó nevelőket adnak gyermekeik mellé.

A fejedelem kötelezettségeinek megtartásáról

Nagyon gyakran halljuk a fejedelmek felszentelt szájából: az állam érdeke, az idő és a körülmények arra kényszerítenek, hogy megszegjem ezt vagy amazt az ígéretemet és kötelezettségemet, nagyon sajnálom, de kötelességem és lelkiismeretem azt diktálja, hogy előbbre való az állam érdeke, mint az a vágyam, hogy teljesítsem ezeket a megállapodásokat, és ilyen bevezető után nincs többé sem ígéret, sem kötelezettség, sem szerződés, amely érvényben maradna. Általában nem veszik eléggé figyelembe, hogy az egyes emberek bírák és magisztrátusok előtt esküt tesznek, és őket hívják jóhiszeműségük tanúiként, de a fejedelmek Isten előtt tesznek ígéretet és esküt, s őt hívják tanúnak, minthogy fölöttük senki nem áll a földön. Isten szavából tudjuk, hogy kötelesek vagyunk megtartani mindazt, amit neki ígértünk, s ebből könnyű megtudni, Istennek ígérjük azt, amit az embereknek ígérünk, ha Istent hívjuk tanúnak. De az is éppen olyan kétségtelen, hogy Istennek ez a kijelentése arra is tanít, tehetünk olyan ígéreteket és buzgó esküket, amelyeket kénytelenek vagyunk megszegni, és általában ezek közé soroljuk azokat az ígéreteket, kötelezettségeket és szerződéseket, amelyeket nem akarunk végrehajtani. Így el kell ismernünk, hogy az emberek rosszindulata gyakran igaztalanul vádolja a fejedelmeket, amikor nem is bűnösök Isten előtt, aki fenntartotta magának a jogot, hogy megítélje cselekedeteiket, de honnan

vehetnénk a bizonyosságot, hogy ez a bíró, akinek tudása elől semmi sem maradhat rejtve, nem vizsgálja-e meg egy nap valamennyi ilyen ígéretünk, kötelezettségünk és szerződésünk forrását? És ez az, ami bizonyosan elmékedéseket és figyelmet érdemel a keresztény fejedelmek részéről, mert ha az isteni szeretetet és az igazságosságot mint a keresztény udvariasság célját tekintjük, az állam érdeke nem változik, de ha diadalmaskodni hagyjuk az emberek birtoklási vágyát és józan értelmét, akkor ez az érdek a körülmények változásának megfelelően mindig más lesz. Vannak idők, amikor az emberi értelem azt kívánja, hogy semmilyen ígéretet se tagadjunk meg, de az idő változása megváltoztatja az emberi értelem tanácsait, amely most már azt diktálja, hogy ne tartsuk be az ígéreteket és a kötelezettségeket. Ilyenkor a gyóntatókhoz lehet folyamodni, s ők valóban veszik a fáradságot, hogy a kazuisták isteni szeretettel teljes könyveiben kutassanak, és sok segítséget és vigasztalást nyújtanak a fejedelmeknek, akik esetleg jóhiszeműen tévednek, de hiú reménység volna azt hinni, hogy ezek a könyörületos vigasztalók megvédhetik őket egy nap Isten ítéletétől, ha elhanyagolják, hogy alaposan tekintetbe vegyék azoknak az eseteknek és eseményeknek a forrását, amelyekről felvilágosítást kérnek tőlük, meg azt is, milyen szellemben jött létre a megállapodás, valamint a nehézségeket is, melyek végrehajtásukkor felmerülnek, és az okokat, melyekre hivatkoznak, hogy a fejedelmeket szószegésre ösztönözzék. Van egy nevezetes szerző és hajdanában nagyon híres kazuista, akit ilyen alkalmakkor nagyon hasznos volna olvasni, de a közkézen forgó példányokban a nyomtatott szöveg nagyon meg van hamisítva, az eredetiekben viszont (amelyek elég ritkák) a betűk, hogy úgy mondjuk, eléggé nehezen olvashatók. ezért a könyvet többféle módon kommentálták, de ha elmélyülten tanulmányozzuk, a végére lehet járni, és ha már jól ismerjük e könyvet, megtanít bennünket az igaz udvariasságra, olyan világos és tömör szabályokat írva elő, hogy minden ilyen ügyben több biztonsággal dönthetünk, mintha akár a legtudósabb teológusok oktatnának róla: minden nyelven ki van nyomtatva: természeti törvény a címe, és arra tanít, hogy úgy cselekedjünk a többiekkel, amint szeretnénk, hogy velünk cselekedjenek, azt pedig ne cselekedjük, amit nem szeretnénk, hogy velünk cselekedjenek. Ha a szövegmagyarázatokat olvassuk, amelyekkel a birtoklási vágy ezt a könyvet kísérte, értelme felfoghatatlannak látszik, végrehajtását pedig ezer nehézség akadályozza, de ha a maga egyszerűségében elmékedünk róla, látjuk, hogy ugyanazt a hajlandóságot kívánta meg azoktól, akik kérnek, mint azoktól, akiktől kérnek, és akkor ezek a követelmények épp olyan érthetővé válnak, mint amilyen könnyű gyakorolni őket. Ha az emberek, mondom, megtartanák ezeket a törvényeket, sohasem kellene kérdezniük, mi igazságos önmagukkal, csakúgy mint a fejedelmekkel szemben, akikhez a kérelmet intézik, mert mielőtt ezt tennék, az előbbieket az utóbbiak helyébe képzelnék magukat, és így vizsgálnák meg kívánságaik igazságos voltát. de mivel kevés keresztény van, aki keresztényi módon él, a kérelmek, amelyeket a leggyakrabban terjesztenek a fejedelmek elé, igen sokszor helytelenek, és megtörténik, hogy helytelen módon meghallgatják őket. Következésképpen vannak idők, amikor, mint már mondtuk, az emberi értelem túlságosan veszélyesnek látja a körülményeket, semhogy elutasítaná őket, és ilyenkor mindent engedélyez, bár nincs szándékában ezt be is tartani, de ez megtévesztő magatartás, és mivel méltatlan az erkölcsi erényhez, hogy ne lenne ellentétes a keresztényi erénnyel?

A fejedelmek szövetségi szerződéseket és békeszerződéseket kötnek más fejedelmekkel, és gyakran olyan dolgokat ígérnek egymásnak, amelyek végrehajtása nem áll hatalmukban. Általában egy békeszerződés lényeges pontja, hogy ne kössenek békét az ellenséggel közös megegyezés nélkül, vagy ne kössenek semmilyen szerződést, csak ilyen vagy amolyan feltételekkel, de nem látható-e, hogy az ilyen cikkelyek vagy nem egyeznek országaik érdekével, vagy amikor elfogadják, nem áll szándékukban lelkiismeretesen betartani őket, mert ha az egyik szövetségest erősen szorongatják, és azt kell látnia, hogy országai hamarosan lángokban fognak állni, vajon megtarthatja-e azt, amit ígért? Mi sem általánosabb ezekben az esetekben, mint hogy ürügyeket keresnek, melyekkel megvádolják szövetségüket, hogy megszegte kötelezettségét, és békét kötnek a lehető legjobb feltételek mellett. Ha jobban megtartanák az isteni szeretet törvényeit, mint a birtoklási vágy maximáit, a védelmi szövetség az igazságtalan támadók ellen természetes volna szomszédok közt, ehelyett rendszerint a féltékenység, az irigység, sőt gyakran a gyűlölet uralkodik közöttük, s ezeket a hajlamokat az ellenszenv szítja, amit gyakran tapasztalni szomszédos nemzetek között, s ezért gyakrabban követik a test szerint való bölcsességet, amely bizalmatlanságot ébreszt a gyengékben a hatalmasok iránt, s ha ezt csak a jogos védelem eszközeire terjesztenék ki, támadás esetére. akkor bizonyára méltányos és jól szabályozott volna; de a test szerint való bölcsesség a test romlottsága miatt nem ismeri a méltányosság szabta korlátokat, és arra s bírja a fejedelmeket, hogy ellenségeskedést szítsanak azok iránt, akiktől félnek, és terveket szőjenek ennek megfelelő hódításokra, és ezt már nehéz a természeti törvény által megkívánt isteni szeretettel és igazságossággal összeegyeztetni.

A nép üdve a legfőbb törvény, mondják általában a világi politikusok, s ez az igazság arra jó nekik, hogy megfűszerezzék vele legigaztalanabb szándékaikat. Ez az igazság, mondom, arra bírja őket, hogy a nép nyugalomát keressék, de mivel az isteni szeretet törvényeinek kizárásával, a birtoklási vágy által diktált eszközökkel élnek, ez a nyugalom számukra egyfajta bölcsek köve lesz, s ennek keresése közben háborúkkal és adókkal elszegényítik a népet, amelynek üdve ürügyül szolgált nekik, s ennek keresésével töltik el életüket anélkül, hogy céljukat elérnék.

Vessünk egy pillantást a legtávolabbi századok történetére, s a világ színpadának különböző díszleteit látjuk, amelyen hol sok-sok kis király, kis fejedelem, uralkodó és köztársaság játszott szerepet, hol meg nagy monarchiák voltak ragyogó társaik; aztán a látvány megint megváltozik országaik felosztása miatt, és a romokra kis uralkodók, az ő leszármazottaik emelkednek fel, azután megint a nagy királyokat látjuk fellépni, mint a mai időkben is, de ki tudna meggyőzni arról, hogy a szemünk elé táruló látvány változatlan marad az idők végezetéig? Az emberi értelem minden eszközt felhasznál arra, hogy megerősítse és szabályozza a királyok örökösödését, egyesek gondosan elkészített végrendeleteket hagynak hátra, arra törekszenek, hogy utódaikat maguk jelölhessék ki családjuk kihalása esetén, és minden eszközt felhasználnak arra, hogy elhatározásukat a népek egyetértése is megerősítse, de vajon követik-e mindebben azt a törvényt, hogy ne cselekedjünk másokkal úgy, ahogyan nem szeretnénk, hogy velünk cselekedjenek? Bizonyos értelemben azt mondhatjuk, hogy valóban hallgatnak erre a törvényre, de nagyon távol vannak attól, hogy úgy cselekedjenek, ahogy

kell, mert nem képzelik a másik ember helyébe magukat, hanem megmaradnak a magukéban, s így mindaz, amit ebben a helyzetben tesznek, csalóka, s Isten ítélőszéke előtt kell majd számot adniuk róla, pontosabban, mint ahogy ezt a tudós kazuisták a fejedelmek szeme elé tárhatják. Jaj, milyen veszedelmessé válhatnak ilyenkor a hízelgő miniszterek, akik áskálódva és alattomban járnak el! Mert magatartásuk nem egyszerű, és megtévesztően adják elő a dolgokat, s így gyakran ők az okai annak, hogy a fejedelmek a legünnepélyesebb és legszentebb megállapodásokat is megszegik. Ha a múltat kutatjuk az első ember bűnbeesésétől kezdve, fel kell ismernünk, hogy a gondviselés felülemelkedik a világ eseményein és az emberi értelem tanácsain. Ezért tanítja különösképpen a keresztény vallás, hogy beléje helyezzük minden bizodalunkat. A polgári törvények a természeti törvényből levont szabályokkal korlátokat állítanak az egyes emberek nagyratörése elé, ki menthetné tehát fel a fejedelmeket, ha nem követik egyszerű szívvel a fenti törvényt, amely Isten igazságán, igazságosságán, valamint változhatatlan és örök szeretetén alapul? És melyik tudós mondhatná, hogy ennek a törvénynek az értelmében jót tehet utódjával úgy, hogy közben kárára van a népek érdekének és hasznának, mivel a jól szabályozott isteni szeretet azt követeli, hogy ne engedjünk azon felebarátunk kérésének, aki saját kárára kér valamit, látva és nem ismerve saját igaz érdekét, nemhogy olyasmire ösztökéljük, s akár közvetve akár közvetlenül, ami egyáltalán nem felel meg neki, mert egyetlen ember sincs, aki azt akarná, hogy így cselekedjenek vele.

A világi tudósok, akik, mint mondtuk, saját józan értelmük elvei alapján keresik a köznyugalmat és a népek üdvét, még nem határozták el egyhangúlag, és nem is fognak soha megegyezni abban, mi a legmegfelelőbb kormányzati forma e nyugalom elérésére. Egyesek az utódlásban, mások fejedelmeik szabad választásában látják azt, és végül vannak olyanok, akik különböző formájú köztársaságokat támogatnak, de egy sincs közöttük, aki úgy döntött volna, hogy csak a természeti törvény által szabályozott isteni szeretet érheti el azt a célt, amelyet ők tudós értekezésekben keresnek, mert az emberi józan értelem túlságosan vak ahhoz, hogy felismerje, csak az isteni szeretet teheti e különböző kormányformákat egyaránt boldoggá, ahogy csupán a birtoklási vágy teheti őket zsarnokivá. Nem az a véleményük, mondom, hogy csupán az isteni szeretet teheti szilárdá a szerződéseket, mert ez nem kíván és nem enged meg mást, csak ami igazságos és megtehető, és hogy csak ő alkothatja meg a minden ország számára megfelelő törvényeket, mert megalkotásukkor minden ország helyzetébe beleéli magát, és így ítél igazságosságukról és hasznukról. Ha ez az isteni erény a fejedelmek szívében lakozik, Isten kezéből kapják a jogart, s az ő törvényeit követve igazgatják a kormányzat gyeplőit, és csak az ő rendelkezése szerint adják a fent említett jogart és gyeplőket akár gyermekeik, akár a nép kezébe, mert meg vannak győződve, hogy nem arról fognak számot adni Istennek, ami haláluk után történik, hanem arról, amit ők cselekszenek életük során. Ezek a keresztény udvariasság maximái, amelyeket az álcázott birtoklási vágy rendszerint ezer módon megront, s Isten szelleme nélkül a legtudósabb teológusok is tévedhetnek, ha tanácsukat kérik, mert a birtoklási vágy különböző álcákat vesz magára mindazokban az esetekben, amelyek a fejedelmek kötelezettségeire, szerződéseire, ünnepélyes ígéreteire és szent esküire vonatkoznak, mivel a tudomány különbséget tesz mindezen

kifejezések és jelentéseik közt – és ez a különbség valóban fennáll a bűn súlyosságát illetően, amennyiben áthágják őket – és az emberek mindennapos szóhasználatában is megfigyelhető, de nem szabadna különbségnek lennie a tekintetben, hogy mindegyiket kötelező betartani, mert ha a becsület és a világi tisztesség oly szigorúan megköveteli a közembertől, hogy a polgári életben megtartsa a szavát, hogyan menthetnénk fel a fejedelmeket hasonló mulasztások alól, mikor pedig ők az Örök Igazság képmásai? Az ő szavuk szent kell, hogy legyen, de ehhez az isteni szereteten és az igazságosságon kell alapulnia, mert az isteni szeretet túlságosan messzire terjedhetne az igazságosság nélkül, és az igazságosság túlságosan korlátozottá válhatna az isteni szeretet nélkül. Az így összekapcsoló két erénynek tanácsot kell adnia szolgálóleányának, az emberi értelemnek, s ennek, amennyire teheti, ki kell terjeszkednie minden esetre, amely előadódhat, s Istenbe vetett bizodalomához folyamodnia mindabban, ami lehetőségein kívül esik. Ilyen elővigyázatosan kellene eljárnia a fejedelmeknek, hogy meg is valósíthassák szerződéseiket és ígéreteiket, és ilyen óvatos előkészítés után megvethetnék – és gyakran meg is kellene vetniük – azokat a veszedelmeket, melyeket az idők változásai kötelezettségeik teljesítésében és az előre nem látható esetekben hozhatnak, hiszen Isten segítségébe és mindenhatóságába vetett bizakodásuk megalapozott, ha az ő szándékaik is hasonlóképpen igazak és isteni szeretettel teljeseek.

Ezek a gondolatok bizonytalannak és merő okoskodásnak tűnhetnek a világi emberek szemében, mert az általános szokás, amelyet a birtoklási vágy alakított ki, homályba borítja elméjüket, és ők csak úgy tudnak cselekedni, ha inkább érdekeiket, mint a természeti törvényt követik, vagy úgy, hogy igyekeznek az utóbbit azzal a haszonnal egyeztetni, amelyre törekcszenek. Így megállapodásaik erejét csak az események szabályozzák, és ígéreteik, mivel a várható előnyökre vannak alapozva, csak annak mértékében valósulnak meg, mert ezt sohasem veszítik szem elől. Hány olyan fejedelmet láttunk már, aki előjogokat és törvényeket adományozott népének, s ezeket a legszentebb esküvel erősítette meg, hogy elérhesse célját, mivel azonban eljárása nem a természeti törvényen alapult, megszegve kötelezettségeit, azt tette, amiről nem akarta volna, hogy vele tegyék. Ez lett a sorsa egy híres kijelentésnek is, amelyet II. András magyar király, akit Jeruzsáleminek neveztek, népének tett, és a fent említett legfelsőbb törvényre alapozott törvény formájában hagyott rá, és amely szerint, valahányszor a királyok megszegik a népeknek adott törvényt, fel lehet kelni ellenük anélkül, hogy a felségsértés bűnét követnék el.

Voltak példák, hogy a fejedelmek a gyóntatószékben mentették fel magukat esküjük alól, de ha ezek az eskük csak a nekik tulajdonított minősítés miatt voltak helytelenek, nagyon veszedelmes volna ilyen példákat követni. Ha minősítésük miatt helytelenek, mondom, mert a birtoklási vágy gyakran olyan nehézségekre is kiterjeszti ezt a minősítést, amelyek a szerződéses kötelezettségek végrehajtásakor felmerülnek, s ezek, ha nehezek is, nem mindig leküzdhetetlenek, vagy ha egy időben valóban azok, könnyűvé válhatnak egy másikban, de az ember szívesen leküzdhetetlennek hiszi őket, mert nem akar szenvedni: ebben az esetben téved, ha az elnyert feloldozásra számít, mert az égben csak azt hagyják jóvá, amit Jézus Krisztus szolgálai az ő szellemében cselekszenek, és azon szabályok szerint, amelyeket ő a földön adott. Jézus Krisztus minden hívőt az isteni szeretetben egyesített, amelynek kötelékei kölcsönösen

egymáshoz kapcsolják őket, s így, mivel a feloldozás hasonló esetekben kárára lehet egy harmadik személynek, ellentétbe kerül az isteni szeretettel, következésképpen semmis. Ez az eset még érzékelhetőbb egy letét esetében, amelyet valakinek a gondjaira bízunk, és amelyet azzal a feltétellel kap meg, hogy visszaadja; ki képzelhetné azt, hogy a gyónásban elnyert feloldozás mentesítheti a letéteményest a letét visszaszolgáltatása alól? Ha a kölcsönös bizalmat, amelyet a megállapodásban zálogként adnak egymásnak, letétnek tekintjük, könnyen belátjuk, hogy lehetnek esetek, amelyekben a szerződő felek beleegyezése nélkül a papoktól elnyert feloldozás teljességgel semmis. A polgári szerződéseket, amelyeket a felek egymással kötnek, bírák ítélik meg, és mindenki tudja, hogy a hatalom, amely az egyháznak adatott, hogy kössön és feloldjon, nem vonatkozik az ilyen polgári ügyekre, miképpen hihetnénk tehát, hogy a fejedelmek közt kötött szerződések és a fejedelmek és a népek közti megállapodások más természetűek lennének? Következésképpen nem volna-e nagy tévedés azt képzelni, hogy a papok általi feloldozás törvényesen kiterjedhet a pusztán világi tárgyakra? Figyelmesen megvizsgálva ezeket az elmékedéseket, könnyen belátjuk, milyen abszurd módon okoskodnánk, ha azt mondanánk: mivel az egyház felmentést adhat a fogadalmak alól, eskük alól is felmentést adhat, mert ennek az érvnek az ereje nem egyéb, mint szofizma, amely azonnal megdől, ha végiggondoljuk, hogy itt csak olyan eskükről van szó, amelyekkel a fejedelem, Istent hívva tanúként, hitét úgyszólván zálogul adja népének, és a népét azon feltételek mellett kapja meg, amelyekről egymás közt megállapodtak, mert nyilván tévedés, sőt eretnokség volna részéről kétségbe vonni az egyház hatalmát bizonyos fogadalmakkal és eskükkel kapcsolatban, amelyek, mondhatjuk, pusztán lelkiek, amennyiben kizárólag Istenre és a lélekre vonatkoznak, mert az ilyenfajta eskükben, ahol Isten és ember a két fél, csak Jézus Krisztus helytartóit, akik teljhatalmat kaptak tőle, illeti a jog, hogy felmentést adjanak a kötelezettség alól.

Miután így kifejtettük ezt a témát, könnyű belátni, hogy egy fejedelem, akit népével szemben olyan kétoldalú megállapodások kötnek, amelyeket igazságosnak és méltányosnak tart, ha egy idegen, nála hatalmasabb erő, elragadva tőle a kormányzást, arra kényszeríti, hogy hagyja el államait, akkor sem hiheti jó lelkiismerettel, hogy mentesül kötelezettségeitől, még ha a nép, nem tudván ellenállni a fent említett idegen erőnek, a korábbiakkal ellentétes kötelezettséget vállalna is, és ha a fejedelem olyan helyzetbe kerül, amelyben erkölcsileg is lehetetlenné válik számára, hogy eleget tegyen a megállapodás feltételeinek, biztosabb lelke szempontjából, ha a vezeklés szellemében viseli el ezeket a földi bajokat, és Istentől várja sorsa megoldását, minthogy olyan eszközökhöz folyamodjék, amelyekről azt képzeli, hogy felmentik őt, mivel semmi biztonsága nem volna így magatartását illetően Jézus Krisztus félelmetes ítélőszéke előtt, aki a Szentlélek által az isteni szeretet megújítója és a természeti törvény helyreállítója az emberek szívében, s akiről a világ nem tud (vagyis azok, akik nem ismerik az isteni szeretet nagyságát), mert minden keresztény elengedhetetlen kötelessége, hogy inkább félje Isten ítéletét, mint az emberekét, azok pedig, akik az Ő képmásai ezen a földön, már azért is kell hogy rettegjék, mert letéteményesei az ő igazságosságának, szeretetének és hatalmának, következésképpen az a feladatuk, hogy pontosabban adjanak számot magatartásukról, mint a többi ember. Ezért dicsőség a halhatatlan, az egész világ felett uralkodó Királynak, mindörökkön örökké, ámen.

Szávai Nándor és Kovács Ilona fordítása

VI. A francia felvilágosodás és a francia forradalom kora

A felvilágosodás széles spektrumon mozgó szellemi és kulturális áramlata a legfeltűnőbbben Franciaországban bontakozott ki, de megjelent az európai kontinens más részein is. A 17. századi racionalizmust azonban a felvilágosodás előfutárának tekinthetjük. René Descartes (1596–1650) filozófiai kételkedése és racionális világképe már megelőlegezte a felvilágosodás képviselőinek a tudományosságba, valamint a racionális szellemben vetett kultuszát. Az 1789-es francia forradalom pedig annyiban jelentett fordulópontot a hatalomról való gondolkodásban, hogy ösztűz alá helyezte a korábban érvényesülő nemesi-monarchikus legitimitás elvét, és a választói-demokratikus legitimitási elvvel kívánta felváltani azt. A két legitimitációs – igazolási – elmélet közötti küzdelem ezt követően még hosszabb ideig nyomta rá a bélyegét a francia politikai gondolkodásra, valamint alkotmányos fejlődésre.²¹⁵ Az alábbiakban Montesquieu tevékenységén keresztül mutatjuk be a francia felvilágosodás gondolkodásmódját; mivel a francia báró munkássága kimutatható hatással bírt az Amerikai Egyesült Államok alapító atyjainak szemléletére is, *A föderalistából* vett forrásrészlet egészíti ki a felvilágosodás korának bemutatását. Kapcsolódó témák: *Ludoviceum I./2.*: 6. és *Ludoviceum I./3.*: 7.

---

²¹⁵ Bővebben lásd Ferrero, Guglielmo: *A hatalom. A legitimitás elvei a történelemben*. Ford.: Járai Judit. Kairosz, Budapest, 2001.

Charles-Louis de Secondat, Montesquieu bárója (1689–1755) a francia felvilágosodás egyik legnagyobb hatású gondolkodója volt. *A törvények szelleméről* szóló munkája politikai főművének tekinthető; ebben a művében amellettt érvelt, hogy az emberi társadalomban – a természethez hasonlóan – törvények működnek, amelyek meghatározzák a politikai uralom különböző formáit, valamint azok fejlődésének menetét. A báró az alkotmányos monarchia hívének bizonyult, és – az arisztotelészi, valamint a John Locke-i előzményeket követően – lefektette a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalom elválasztásának elvét.

14. Montesquieu: A törvények szelleméről

Második könyv

Azokról a törvényekről, amelyek közvetlenül a kormányzat természetéből következnek

Első fejezet

A három különböző kormányzat természetéről

A kormányzatnak három fajtája van: a *köztársasági*, a *monarchikus* és az *önkényuralmi*. Hogy ezeknek természetét felismerjük, ahhoz elegendők azok a fogalmak, amelyeket a legkevésbé művelt emberek alkotnak róluk. Három meghatározást állítok fel, vagy inkább három tényre mutatok rá: a köztársasági kormányzat az, amelyben a nép maga egészében vagy a népnek csak egy része birtokolja a főhatalmat; a monarchikus az, amelyben egy ember kormányoz, de meghatározott és hatályos törvények alapján; míg az önkényuralmiban ugyancsak egy ember, de törvény és szabály nélkül, saját akarata és kénye-kedve szerint intéz mindent.

Íme, ezt nevezem én mindegyik kormányzat természetének. Lássuk, melyek azok a törvények, amelyek ebből a természetből közvetlenül folynak, és amelyek szerint az első alapvető törvények lesznek.

Második fejezet

A köztársasági kormányzatról és a demokráciára vonatkozó törvényekről

Ha a köztársaságban a nép egésze mint egy test tartja birtokában a főhatalmat, akkor ez *demokrácia*. Ha a főhatalom a nép egy részének a kezében van, ezt *arisztokráciának* nevezik.

A demokráciában bizonyos tekintetben a nép az egyeduralkodó, bizonyos más tekintetekben ő az alattvaló.

Egyeduralkodó csak szavazatai által lehet, amelyek az ő akaratát fejezik ki. A felség akarata maga a felség. Azok a törvények tehát, amelyek a szavazati jogot megállapítják, ebben a kormányzatban alapvetőek. Itt csakugyan éppannyira fontos szabályozni azt, hogy hogyan, ki, kinek, mire adja szavazatát, mint egy monarchiában tudni azt, hogy ki az uralkodó, és milyen módon tartozik kormányozni.

Libaniosz²¹⁶ azt mondja, hogy Athénban azt az idegent, aki beleavatkozott a népgyűlésbe, halállal büntették. Az ilyen ugyanis a felségjogot bitorolta.

Lényeges, hogy megállapítsák azoknak az állampolgároknak számát, akik a népgyűlésen határozhatnak; enélkül nem lehetne tudni, hogy a nép beszélt-e, vagy csak a nép egy része. Spártában²¹⁷ ehhez tízezer polgárra volt szükség. Rómában, amely kicsinként született, hogy nagyja váljék, Rómában, amely arra volt rendelve, hogy a sors minden viszontagságát megtapasztalja, Rómában, amelynek olykor majdnem minden állampolgára falain kívül, máskor meg egész Itália és a földkerekség egy része falain belül élt, egyáltalán nem határozták meg ezt a számot, és ez egyik nagy oka volt romlásának.²¹⁸

A népnek, amely a főhatalom birtokában van, magától kell tennie mindazt, amit jól meg tud tenni; amit pedig nem tud jól elintézni, azt végrehajtó közegei által²¹⁹ kell megtétnie.

Végrehajtó közegei azonban csak akkor valóban az övéi, ha ő maga nevezi ki őket; ennek a kormányzatnak tehát egyik alapvető szervezeti szabálya az, hogy végrehajtó közegeit, azaz tisztviselőit a nép nevezi ki.

A népnek szüksége van arra – éppúgy, mint az egyeduralkodónak, sőt még inkább –, hogy elhatározásaiban egy tanács vagy szenátus irányítsa. De ahhoz, hogy bizalommal legyen e tanács iránt, az kell, hogy tagjait ő válassza ki; akár úgy, hogy maga választja meg őket, mint Athénban, akár úgy, hogy valamely, e célra létesített hatóságra bízva a kiválogatást, mint némely alkalommal Rómában volt szokásban.

A népnek csodálatos képessége van arra, hogy kiválassza azokat, akikre hatalmának egy részét át kell ruháznia. Elhatározásában csak olyan dolgoknak kell vezetniük őt, amelyek nem lehetnek előtte ismeretlenek, és olyan tényeknek, amelyek szembeszökőek. Igen jól tudja, hogy valaki gyakran volt háborúban, és ilyen és olyan sikerei voltak; a nép tehát nagyon is képes arra, hogy egy hadvezért válasszon. Azt is tudja, hogy ez vagy az a bíró kötelességtudó, hogy ítélőszékétől sokan távoztak meglegedve, hogy senkinek sem sikerült megvesztegetni; ennyi elég ahhoz,

²¹⁶ Declamationes 17–18. Híres szofista, aki retorikát tanított Athénban, Konstantinápolyban és Antiochiában. Tanácsadója volt Julianus Apostatának és tanítómestere a későbbi Szent Basziliusz és AranySzájú Szent Jánosnak.

²¹⁷ Az eredeti szövegben Spárta helyett a Lacédémone megnevezés szerepel.

²¹⁸ Ld. *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*, IX. fejezet. Ez Montesquieu másik nagy munkája, az *Elmélkedések a rómaiak nagyságának és hanyatlásának okairól*.

²¹⁹ Az eredetiben: par ses ministres. A „miniszter” szót azonban itt az eredeti, tágabb értelmében kell venni: szolga, az állam szolgája, végrehajtó közeg.

hogy megválassza praetornak. Szemébe tűnt valamelyik polgár bőkezősége vagy gazdagsága; ez elegendő volt ahhoz, hogy valakit kiszemeljen aedilisnek. Mindezek olyan tények, amelyekről a nép sokkal jobban tudomást szerezhet a köztereken, mint egy uralkodó a palotájában. De tud-e a nép vezetni egy ügyet, felismerni a megfelelő helyet, alkalmat, időpontot és tudja-e azt hasznára fordítani? Nem, erre nem képes.

Ha valaki kételkednék a népnek abban a természetes képességében, hogy fel tudja ismerni az érdekeket, csak azokat a bámulatba ejtő választásokat vegye szemügyre, amelyeknek folyamatos sorozatát látjuk az athéniaknál és a rómaiaknál. Nyilvánvaló, hogy ezeket nem lehet a véletlennek tulajdonítani.

Tudvalevő, hogy jóllehet Rómában a nép megadatta magának azt a jogot, hogy a tisztségekre plebejusokat is megválasszon, mégsem tudta magát ilyenek választására rászánni. És noha Athénban Ariszteidész törvénye alapján a tisztviselőket valamennyi néposztályból lehetett választani, Xenophón azt mondja,²²⁰ sohasem történt meg, hogy a köznép olyan tisztségeket követelt volna, amelyek csak az ő javát vagy dicsőségét szolgálták volna.

Mint ahogy az állampolgárok legtöbbször képes a választásra, de arra már nem alkalmas, hogy őt magát megválasszák: ugyanúgy a népnek is elég tehetsége van ahhoz, hogy mások ténykedéseit számba vegye, de arra nem alkalmas, hogy maga intézze az ügyeket.

Az ügyeknek haladniuk kell, és pedig bizonyos ütemben, amely ne legyen túl lassú, se túl gyors. A nép azonban mindig vagy túl sok tevékenységet fejt ki, vagy túl keveset. Néha százezer karjával mindent felborít; máskor százezer lábával úgy halad csak, mint egy hernyó.

A népi államban a népet bizonyos osztályokba sorozzák. Abban a módban, ahogyan ezt a felosztást csinálják, tűnnek ki a nagy törvényhozók; és mindig ettől függött a demokrácia tartama és virágzása.

Servius Tullius az osztályok beosztásában az arisztokrácia szelleme vezette. Titus Livius²²¹ és Halikarnasszoszi Dionüsziosz²²² műveiből látjuk, hogyan adta ő a szavazati jogot az előkelő polgárok kezébe. Róma népét százkilencvenhárom centuriába sorozta, amelyek hat osztályt alkottak. A gazdagokat, de kisebb számban, az első centuriákba tette; a kevésbé gazdagokat, de már nagyobb számban, a következőkbe; a szegények egész tömegét pedig az utolsóba. És minthogy mindegyik centuriának csak egy szavazata volt,²²³ valójában inkább a vagyon és a gazdagság szavazott, mintsem a személyek.

²²⁰ 691. és 692. oldal, Wechelius 1596. évi kiadásában.

²²¹ Livius, I.

²²² Livius, IV., 15. és következő fejezet.

²²³ Ld. a *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence* IX. fejezetében, hogyan tartotta fenn magát ez a Servius Tullius-féle szellem a köztársaságban.

Szolón Athén népét négy osztályba sorozta. Őt a demokrácia szelleme vezette; ezzel a beosztással nem azt akarta meghatározni, hogy kiknek kell választaniuk, hanem hogy kiket lehet megválasztani. Meghagyva minden polgárnak a választójogot, úgy rendelkezett,²²⁴ hogy a bírákat e négy osztály mindegyikéből lehet választani, a hatóságok tisztviselőit azonban csak az első hátról, amelyekben a jómódú polgárok voltak.

A köztársaságban alapvető törvény az, amely a szavazásra jogosultak felosztásáról intézkedik. Egy másik alapvető törvény a szavazás módját szabályozza. A sorsoláson alapuló szavazás²²⁵ a demokrácia, a kiválasztás útján történő az arisztokrácia természetének felel meg.

A sorsolás a választásnak olyan módja, amely senkit sem sért; minden állampolgárnak meghagyja az ésszerű reményt arra, hogy hazáját szolgálhatja.

De minthogy ez a rendszer magában véve tökéletlen, szabályozásra és javításra szorul, s ebben a nagy törvényhozók igyekeztek egymást felülmúlni.

Athénban Solón úgy rendelkezett, hogy a katonai tisztségekre választás útján történjék a kinevezés, a szenátorokat és a bírákat viszont sorsolás útján jelöljék ki. Azt akarta, hogy azokat a polgári hivatalokat, amelyek nagy költségekkel járnak, választás útján,²²⁶ a többi pedig sorshúzás útján töltsék be.

De hogy a sorsolás hibáin javítson, úgy rendelkezett, hogy csak azok közül lehet választani, akik erre maguk jelentkeztek; hogy a megválasztott tisztviselőt a bírák vizsgálatnak vessék alá,²²⁷ és hogy mindenki kifogást emelhet ellene azon a címen, hogy nem méltó az állásra.²²⁸ Ez tehát sorsolás és választás is volt egyben. Amikor a hivatalviselés ideje lejárt, a tisztviselőnek egy másik vizsgálatot kellett kiállni: hogyan látta el feladatát. A tehetségtelen embereket mindez bizonyára nagymértékben visszatartotta attól, hogy nevüket sorsolás alá bocsássák.

Az a törvény, amely meghatározza, hogyan kell szavazni, a demokráciában szintén az alapvető törvények egyike. Nagy kérdés, hogy a szavazás nyílt vagy titkos legyen-e. Cicero²²⁹ azt írja, hogy a római köztársaság bukását nagy részben azok a törvények okozták,²³⁰ amelyek az utolsó időben a szavazást titkossá tették. Minthogy

²²⁴ Halikarnasszoszi Dionüsziosz: *Dicsérő beszéd Iszokratésről*. Wechelius kiadása, II. kötet, 97. Pollux, VIII. könyv, X. fejezet, 130. cikk.

²²⁵ Arisztotelész: *Politika*. IV. könyv, IX. fejezet. Ezt a rendszert alkalmazta némely városállam a köztisztviselők betöltésénél. Nehéz azonban egy ilyen durva módszert a választás olyan formájának tekinteni, amely „megfelel a demokrácia természetének”.

²²⁶ Ez látszólag ellentmond az előző mondatnak, amely szerint épp a katonai tisztségeket töltötték be választással. Montesquieu azonban, mint a későbbiekben kiténik, a köztársaságban a katonai szolgálatot is polgári hivatásnak, és így a katonai hatóságokat is polgári hatóságoknak tekinti.

²²⁷ Lásd Démoszthenész beszédét, *De falsa legatione*, és Timarkhosz elleni beszédét.

²²⁸ Sőt minden hivatali állással kapcsolatban két sorsjegyet húztak ki; az első az állást juttatta oda valakinek, a második annak a neve volt, aki – ha az első visszavetik – az ő helyébe lép.

²²⁹ *A törvényekről*, I. és III. könyv.

²³⁰ Ezeknek leges tabelliarum volt a neve. Mindegyik polgárnak két táblát adtak: az egyiket „A” betűvel jelölték meg, ami azt jelentette: antiquo; a másikon „U” és „R” betűk voltak: uti rogas.

e tekintetben a különböző köztársaságokban eltérő a gyakorlat, erről – úgy vélem – a következőket kell gondolni.

Kétségtelen, hogy ha a nép szavaz, ennek nyíltan kell történnie;²³¹ ezt a demokrácia egyik alapvető törvényének kell tekinteni. Szükséges, hogy a kisembereket a kiválóak felvilágosítsák, és hogy bizonyos személyek tekintélye féken tartsa őket. Így a római köztársaságban mindent leromboltak azzal, hogy a szavazást titkossá tették; nem lehetett többé felvilágosítani azt a népséget, amely önmaga vesztére tört. Ha ellenben egy arisztokráciában a nemesek testülete szavaz,²³² vagy egy demokráciában a szenátus,²³³ akkor, minthogy itt csak a politikai cselészövés megelőzéséről van szó, a szavazásnak mennél titkosabb kell lennie.

A pártoskodás veszedelmes a szenátusban, veszedelmes egy nemesi testületben; nem veszedelmes a nép körében, amely természeténél fogva szenvedélyeitől hajtva cselekszik. Olyan államokban, ahol nincs része a kormányzásban, úgy fog hevülni egy színészért, mint ahogy az államügyek iránt hevülné. Egy köztársaságban az a szerencsétlenség, ha nincs benne többé pártoskodás; és ez akkor következik be, ha a népet pénzzel megrontották. Vére elhidegül: csak a pénz érdekli, de nem érdeklik már a közügyek. Nem törődve a kormányzattal és azzal, amit javasolnak, nyugodtan várja bérét.

Még az is alapvető törvénye a demokráciának, hogy maga a nép hozza a törvényeket. Mindazáltal ezer eset fordulhat elő, amikor szükség van arra, hogy a szenátus rendelkezék; sőt sokszor célszerű, hogy egy törvényt kipróbáljanak, mielőtt életbe léptetnék. Róma és Athén alkotmánya nagyon bölcs volt. A szenátus határozatainak egy évig volt törvényerejük;²³⁴ állandó érvényűvé csak a nép akarata alapján váltak.

Harmadik fejezet

Az arisztokrácia természetére vonatkozó törvényekről

Az arisztokráciában²³⁵ a főhatalom bizonyos számú személy kezében van. Ezek hozzák és hajtják végre a törvényeket; hozzájuk képest a nép többi része alig jön inkább számba, mint egy monarchiában az alattvalók az uralkodóhoz képest.

Itt nem kell a választásokat sorsolás útján megejteni; ebből csak kellemetlenségek származnának. Valóban, egy olyan kormányzatban, amely már a legbántóbb megkülönböztetéseket hozta létre, a tisztviselő akkor sem lenne kevésbé gyűlöletes, ha sorsolással választották volna meg; a gyűlölet az egész nemesség, nem pedig az egyes tisztviselő ellen irányul. Ha a nemesség nagyszámú, szükség van egy szenátusra, hogy ez intézze azokat az ügyeket, amelyekben a nemesség testületileg nem tudna dönteni, és előkészítse azokat, amelyekben a testület dönt. Ebben az esetben tehát,

²³¹ Athénban kézfelemeléssel szavaztak.

²³² Mint Velencében.

²³³ Athénban a harminc zsarnok azt akarta, hogy az areiopagiták nyilvánosan szavazzanak, hogy így kényük-kedvük szerint irányíthassák őket.

²³⁴ Lásd Halikarnasszoszi Dionüsziosz, IV. és IX. könyv.

²³⁵ Montesquieu, amikor arisztokráciáról beszél, Velencét tartja szem előtt.

azt mondhatjuk, a szenátus bizonyos értelemben az arisztokrácia, a nemesek testülete a demokrácia, a nép pedig semmi.

Nagy szerencséjére válik az arisztokráciának, ha a népet valamilyen közvetett úton ki tudja emelni ebből a semmiségből. Így Genovában a Szent György Bank révén, amelyet nagy részben a nép legtekintélyesebbjei igazgattak,²³⁶ a nép bizonyos befolyást szerzett a kormányzatra, s az egészen ennek köszönheti sikereit.

A szenátoroknak semmi esetre sem lehet joguk arra, hogy a szenátus hiányzó tagjait helyettesítsék; ennél semmi sem lenne alkalmasabb a visszaélések állandósítására. Rómában, amely az első időkben bizonyos fajtájú arisztokrácia volt, a szenátus maga nem egészítette ki önmagát; az új szenátorokat a cenzorok nevezték ki.²³⁷

Ha a köztársaságban valamelyik állampolgár egy csapásra rendkívül nagy hatalomra tesz szert, ebből monarchia válik, vagy a monarchiánál is több. A monarchiában a törvények már eleve tekintettel voltak az alkotmányra, vagy hozzá igazodtak; az uralkodót a kormányzat vezérelve korlátozza. A köztársaságban azonban, ha egy állampolgár túlságosan nagy hatalmat adott magának,²³⁸ ezzel sokkal nagyobb mértékben visszaélhet majd, minthogy a törvények, ezt nem látván előre, semmit sem tettek annak megakadályozására.

E szabály alól kivétel az az eset, amikor az állam alkotmánya olyan, hogy szükség van egy rendkívül nagy hatalommal felruházott hatóságra. Ilyenek voltak Róma diktátorai és Velence állami inkvizitorai. Ezek félelmetes hatóságok, amelyek az államot erőszakkal vezetik vissza a szabadsághoz.²³⁹ De mi az oka annak, hogy ezek a hatóságok e két köztársaságban annyira különböztek egymástól? Az, hogy Róma a maga arisztokráciájának maradványait a nép ellen védelmezte, míg Velence arra használja fel állami inkvizitorait, hogy arisztokráciáját a nemesek ellenében fenntartsa. Ebből következik, hogy Rómában a diktatúrának csak rövid ideig kellett tartania, hiszen a nép fellobbanó indulatai alapján cselekszik, nem pedig tervszerű megfontolással. Csak az kellett tehát, hogy ez a hatóság nagy feltűnést keltsen járjon el, minthogy a nép megfélemlítéséről, nem pedig megbüntetéséről volt szó. A diktátor megbízatása mindig egyetlenegy ügyre szolgált, és hatalma csak erre az ügyre vonatkozóan volt korlátlan, minthogy ezt az intézményt mindig csupán valamely előre nem látott esetben léptették életbe. Velencében ellenben egy állandó hatóságra van szükség, mert ott olyan törekvések lehetségesek, amelyek elkezdődnek, folytatódnak, megakadnak, és újra felélednek; egy ember nagyravágyása egy egész családnak, s egy családé többnek is a nagyravágyásává fejlődhetik. Ennek a hatóságnak titkosnak kell lennie, mert a bűnök, amelyeket megbüntet, mindig a mélyben lappanganak, titokban és csendben szövődnek. E hatóság nyomozási jogának mindenre ki kell terjednie, mert nem az a feladata, hogy gátat vessen olyan bajoknak, amelyek ismertek, hanem hogy elejét

²³⁶ Lásd Addison: *Itáliai utazások*, 10.

²³⁷ Kezdetben a consulok nevezték ki őket.

²³⁸ Ez döntötte meg a római köztársaságot. Ld. a *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence* XIV. és XVI. fejezeteit.

²³⁹ A mű későbbi – a szemelvénygyűjteményben nem közölt – fejezete részletesen is tárgyalja.

vegye olyanoknak, amelyeket még nem ismernek. Végül pedig, az utóbbi hatóságot azért hozták létre, hogy megtorolja olyan bűnöket, amelyeket gyanít, míg az előbbi inkább fenyegetést, mint büntetést alkalmazott még olyan bűnökkel szemben is, amelyeket elkövetők bevallották.

Minden hatóságra áll az, hogy mennél nagyobb a hatalma, annál rövidebb legyen működésének időtartama.²⁴⁰ A törvényhozó legtöbbször ezt egy évben állapította meg; ennél hosszabb időtartam veszedelmes lenne, ennél rövidebb viszont ellentétben lenne a dolog természetével. Ki akarná ilyen módon intézni házi ügyeit? Raguzában²⁴¹ a köztársaság fejét havonként váltogatják, a többi tisztviselőt hetenként, a vár parancsnokát naponként. Ilyen rendszer csak kis köztársaságban lehet helyénvaló,²⁴² ha félelmetes hatalmak veszik körül, amelyek kistisztviselőket könnyen megvesztegethetnének.

A legjobb arisztokrácia az, ahol a népnek az a rétege, amelynek egyáltalán nincs része a hatalomban, olyan kicsi és annyira szegény, hogy az uralkodó rétegnek nem érdeke annak elnyomása. Így amikor Antipatrosz²⁴³ Athénban elrendelte, hogy akinek nincs kétezer drachma vagyona, azt a szavazati jogból ki kell zárni, a lehető legjobb arisztokráciát hozta létre, mert ez a census olyan alacsony, hogy csak kevés embert zárt ki, és senki olyant, akinek valamelyes tekintélye volt a városban.

Az arisztokrata családoknak tehát, amennyire csak lehetséges, néppé kell lenniük. Minél inkább közeledik egy arisztokrácia a demokráciához, annál tökéletesebbé válik; és annál kevésbé lesz azzá, mennél inkább közeledik a monarchiához.

Valamennyi között a legtökéletesebb az, ahol a népnek az a része, amely engedelmessé válik, polgári rabszolgaságában van annak a résznek, amely parancsol. Ilyen Lengyelország arisztokráciája, amelyben a parasztok a nemesség rabszolgái.

Negyedik fejezet

A monarchikus kormányzat természetével kapcsolatos törvényekről

A monarchikus kormányzat természetét, amelyben egy személy kormányoz alapvető törvények szerint, az határozza meg, hogy közbenső, alárendelt és függő hatalmak vannak benne. Azt mondtam: közbenső, alárendelt és függő hatalmak; a monarchiában valóban minden politikai és polgári hatalom forrása a fejedelem. Ezek az alapvető törvények szükségképpen feltételeznek bizonyos közvetítőcsatornákat, amelyeken a hatalom keresztüláramlik; mert, ha az államban csupán egy ember pillanatnyi és szeszélyes akarata érvényesül, akkor semmi sem lehet állandó, és következésképpen egyetlen alaptörvény sem.

²⁴⁰ Arisztotelész: *Politika*. V. könyv, VIII. fejezet.

²⁴¹ Tournefort: *Utazások*.

²⁴² Luccában a tisztviselők csak két hónapig vannak hivatalban.

²⁴³ Diodórosz, XVIII. könyv, 601., Rhodeman kiadása. Ezen az írón Diodórosz Szikeliótész, latinus nevén Diodorus Siculus értendő.

A legtermészetesebb közbenső alárendelt hatalom a nemességé. Ez bizonyos értelemben a monarchia lényegéhez tartozik, amelynek alapvető életszabálya ez: ha nincs egyeduralkodó, nincs nemesség; ha nincs nemesség, nincs egyeduralkodó. Akkor azonban van egy zsarnok.

Némely európai államban vannak egyes emberek, akik azt gondolták ki, hogy a földesúri bíraskodást teljesen el kell törölni. Ezek nem látták át, hogy azt akarták csinálni, amit az angolországi parlament tett. Töröljétek el egy monarchiában a főurak, a papság, a nemesség és a városok előjogait: az eredmény csakhamar egy népi állam lesz vagy egy önkényuralmi állam.

Egy nagy európai állam²⁴⁴ törvényszékei több évszázad óta szüntelen csapásokat mérnek az örökletes földesúri és egyházi bíraskodásra. Mi nem akarunk bírálni ily bölcs államhivatalnokokat, hanem kinek-kinek döntésére bízunk, mely pontig terjedhet ezen az úton az alkotmány megváltoztatása.

Én egyáltalán nem ragaszkodom makacsul az egyháziak előjogaihoz, csupán azt kívánom, hogy egyszer végre határozzák meg pontosan igazságszolgáltatási jogkörüket. Nem az a kérdés, hogy helyes volt-e ezt létrehozni, hanem az, hogy ha már létrehozták, vajon szerves része-e az ország törvényeinek, s mindenütt vonatkozásban van-e velük; továbbá – vajon két hatalom között, amelyeket egymástól függetlennek ismertek el, nem kell-e a feltételeknek kölcsönöseknek lenniük; végül – vajon egy jó alattvaló számára nem mindegy-e, hogy a fejedelem igazságszolgáltatási jogkörét védelmezi vagy annak mindenkor megsabott határait.

Amennyire veszélyes a papság hatalma egy köztársaságban, annyira helyénvaló egy monarchiában, különösen az olyanokban, amelyek a zsarnokság felé haladnak. Hol tartana Spanyolország és Portugália törvényeik elvesztése óta e nélkül a hatalom nélkül, amely immár egyedül fékezi az önkényuralmat? Jó korlát ez mindig, amíg más egyáltalán nincs. Ugyanis, minthogy a zsarnokság rettenetesen rosszat tesz az emberi természetnek, jónak számít még az a rossz is, amely azt korlátozza.

Mint ahogy a tengernek, amely mintha el akarná borítani az egész földet, gátat vetnek a part növényei és legapróbb kavicsai is, ugyanúgy az uralkodók, akiknek hatalma korlátlannak tűnik, visszarettennek a legkisebb akadályok láttán, és természetes büszkeségüket alávetik a panaszoknak és kérelmeknek.

Az angolok a szabadság érdekében eltörölték mindazokat a közbenső hatalmakat, amelyek monarchiájukat alkották. Jól teszik, hogy megóvják ezt a szabadságot; ha elveszítenék, ők lennének a Föld egyik legrabszolgább népe.²⁴⁵

²⁴⁴ Franciaország.

²⁴⁵ Montesquieu-nek az angolokra vonatkozó e megállapításait, amelyek csakugyan eléggé homályosak, sok bírálója félreértette és élesen elítélte. Köztük Voltaire is, aki rámutatott arra, hogy az angolok, épp ellenkezőleg, törvényben biztosították a világi és egyházi főurak hatalmát, és kiterjesztették a községekét. Brethe helyesnek látszó magyarázata szerint Montesquieu itt azt akarja mondani, hogy az angoloknak, mihelyt eltöröltek bizonyos földesúri jogokat, hogy több szabadságot adjanak a népnek, sürgősen vissza kellett követelniük a szabadságjogaikat a királyi hatalomtól, amely a maga számára igyekezett megnyerni azt, amit a földesurak elvesztettek.

Law úr, nem ismervén sem köztársasági, sem a monarchikus alkotmányt, a zsarnokság egyik legnagyobb szálláscsinálója lett, akit Európában valaha is láttam. Azokon a változtatásokon kívül, amelyeket olyan hirtelenül, olyan szokatlan és hallatlan módon hajtott végre, el akarta törölni a közbenső rangokat és meg akarta semmisíteni a politikai testületeket; irreális visszafizetéseivel felbomlasztotta a monarchiát,²⁴⁶ és úgy látszott, magát az alkotmányt is pénzre akarja váltani.²⁴⁷

Egy monarchiában nem elegendő, hogy legyenek közbenső rangok; ezenkívül az is kell, hogy legyen egy letéthely a törvények számára. Ez a letéthely csak a politikai testületekben lehet; ezek hirdeti ki a törvényeket, amikor meghozatnak, és ezek idézik újra emlékezetbe, amikor feledésbe mennek. A tudatlanság, ami a nemesség természetéhez tartozik, a nemesség figyelmetlensége, megvetése a polgári kormányzat iránt, mind azt követeli: legyen olyan testület, amely kiemeli a törvényeket a porból, ahová különben eltemetnék őket. A királyi tanács ilyen letéthelyként nem alkalmazható. Ez, természeténél fogva, csak a törvényeket végrehajtó fejedelem pillanatnyi akaratának letéthelye lehet, de nem az alaptörvényeké. Ezenkívül a fejedelem tanácsa folyton változik, egyáltalán nem állandó; nem lehet nagyszámú, a népben nincs elég bizalom iránta; így tehát nehéz időkből nem képes a népet sem felvilágosítani, sem visszavezetni az engedelmesség útjára.

Az önkényuralmi államokban, minthogy alaptörvények egyáltalán nincsenek, letéthely sincs a törvények számára. Ezért van ezekben az országokban rendszerint oly nagy ereje a vallásnak, hogy mint egy letéthelynek és az állandóság biztosítékának tekinthető. Ha pedig nem a vallást, akkor a szokásokat tartják ott tiszteletben – a törvények helyett.²⁴⁸

Ötödik fejezet

*Az önkényuralmi állam természetével kapcsolatos törvényekről*²⁴⁹

A zsarnoki hatalom természetéből következik, hogy az az egyetlen személy, aki gyakorolja, ugyancsak egyetlen személy által gyakoroltatja. Olyan ember, akinek öt érzéke szüntelenül azt sugallja, hogy ő maga minden, és a többi ember semmi, természeténél fogva lusta, tudatlan és kéjenc. Az államügyekkel tehát nem törődik. Ha azonban ezeket többekre bízna, azok között vetélkedés támadna, pártoskodás kapna lábra, hogy ki legyen a legelső rabszolga, s a fejedelem kénytelen lenne maga hozzálátni az ügyvitelhez. Egyszerűbb tehát, ha rábízta ezt egy nagyvezérre,²⁵⁰ aki

²⁴⁶ Ferdinánd, Aragónia királya önmagát tétette meg a rendek nagymesterévé, és ez már önmagában az alkotmány megváltoztatását jelentette.

²⁴⁷ John Law of Lauristen (1671–1729) angol születésű bankár és közgazdász 1717-ben a francia kormánytól nyert engedélyt egy magánjegybank alapítására. 1718-ban létrehozta a Mississippi Társaságot az észak-amerikai francia területek gyarmatosítására és kiaknázására, majd ezt egyesítette a Kelet-indiai Társasággal.

²⁴⁸ A mű későbbi – a szemelvénygyűjteményben nem közölt – fejezete részletesen is tárgyalja.

²⁴⁹ Montesquieu szemében az önkényuralom hazája a Kelet, különösen Törökország és Perzsia volt.

²⁵⁰ A Kelet királyainak mindig vannak nagyvezérek, mondja Chardin.

mindjárt kezdettől fogva ugyanazzal a hatalommal bír, mint ő. Az ilyen államnak egyik alaptörvénye a nagyvezéri intézmény.

Mondják, hogy az egyik pápa²⁵¹ a választáskor annyira át volt hatva alkalmatlanságának tudatával, hogy eleinte számtalan nehézséget támasztott. Végül mégis elfogadta a választást, és minden ügy intézését az unokaöccsére bízta. Csodálkozom, mondta aztán: „Sohasem hittem volna, hogy ez ilyen könnyű dolog.” Ugyanígy van ez a Kelet fejedelmeivel is. Amikor abból a börtönből, ahol szívüket és elméjüket az eunuchok elsenyvesztették, és gyakran még saját helyzetük felől is tudatlanságban tartották, kihozzák őket, hogy trónra ültessék – kezdetben megdöbbennek. Amikor azonban kinevezték a nagyvezért, és szerájukban átadják magukat a legdurvább szenvedélyeknek, amikor egy levert lelkületű udvar közepette legbutább szeszélyeiket követik, ők sem hitték volna soha, hogy ez ily könnyű dolog.

Minél kiterjedtebb a birodalom, annál nagyobbra nő a szeráj, és következésképpen a fejedelem annál inkább megrészegeedik a gyönyöröktől. Így hát ezekben az államokban mennél több embert kellene a fejedelemnek kormányoznia, annál kevésbé gondol a kormányzásra; minél súlyosabbak az állami ügyek, annál kevesebb megfontolással intézik őket.

Csécsey Imre és Sebestyén Pál fordítása

Alexander Hamilton (1755–1804) ügyvéd és bankár – az Amerikai Egyesült Államok első pénzügyminisztere –, valamint James Madison (1751–1836) – a későbbiekben az USA negyedik elnöke – a philadelphiai konvenció alkotmányozással kapcsolatos vitája során szereztek maguknak hírnevet. A két küldött – John Jay-jel (1745–1829) kiegészülve – a föderális alkotmány alapelveit vette górcső alá a *The Federalist Papers* című cikksorozat hasábjain. A Publius álnéven publikáló szerzők összesen 85 esszét jelentettek meg. Hatásukra jellemző, hogy az USA alkotmányának értelmezése során, de még a Legfelsőbb Bíróság ítéleteiben is gyakorta hivatkoznak az általuk papírra vetett gondolatokra.

15. Alexander Hamilton – James Madison – John Jay: A föderalista. Értekezések az amerikai alkotmányról

10. szám (James Madison)

A különféle tulajdonok megadóztatásában a legszigorúbb pártatlanságnak kellene érvényesülnie, de talán nincs még egy olyan törvényhozási aktus, amelyben a túlsúlyban lévő pártnak vagy csoportnak több alkalmat és nagyobb kísértése lenne az igazság követelményeinek lábba tiprására. Minden fillért, amellyel túlterhelik a kisebbséget, a saját zsebük javára takarítanak meg.

²⁵¹ X. Kelemen.

Üres szólam, hogy felvilágosult államférfiak képesek egyeztetni a szemben álló érdekeket és a köz javának szolgálatába állítani valamennyit. A kormányruárdnál nem mindig felvilágosult államférfiak állnak. És nem minden esetben egyeztethetők az érdekek áttételes és hosszú távú meggondolások nélkül, amelyek azonban csak ritkán esnek nagyobb súllyal latba, mint valamelyik fél azonnali – a másik érdekeit vagy köz javát figyelmen kívül hagyó – érdekei.

Mindebből arra a közvetkeztetésre jutunk, hogy a pártoskodás okait nem lehet kiküszöbölni, s a nehézségek csak akkor mérsékelhetők, ha megtaláljuk az eszközöket, amelyek segítségével korlátok közé szoríthatjuk hatásait.

Ha az érdekcsoport nem alkot többséget, megoldást kínál a köztársasági alapelv, amely lehetővé teszi, hogy a többség szabályszerű szavazással mérjen vereséget ártalmas nézeteire. Akadályozhatja a közigazgatás működését, felforgathatja a társadalmat, de nem gyakorolhatja – és nem álcázhatja – az erőszakot alkotmány formájában. Ha az érdekcsoport többségben van, a demokratikus kormányzat rendszere lehetővé teszi számára, hogy mind a köz javát, mind pedig mások jogait feláldozza szenvedélyei és érdekei oltárán. Vizsgálódásunknak éppen az a célja, hogy az ilyen veszedelmes érdekcsoportokkal szemben megvédjük a köz javát és az egyén jogait, s ugyanakkor megőrizzük a demokratikus kormányzat szellemét és formáját. Hadd tegyem hozzá: csakis így menthető meg e a kormányforma attól a gyalázattól, amelyeknek terhét oly hosszú ideig viselte, és csakis így ajánlható jó szívvel az emberiségnek megbecsülésre és elfogadásra.

Hogyan érhető el mármost ez a cél? Nyilvánvaló, hogy csupán két megoldás közül választhatunk. Vagy meg kell akadályozni, hogy egy többségben lévő csoportban egyidejűleg egyazon szenvedély vagy érdek váljék uralkodóvá, vagy pedig azt kell lehetetlenné tenni, hogy a többség, amelyben együtt jelentkezik az ilyen indulat vagy érdek, létszámánál és helyi körülményeinél fogva elnyomó praktikákat tudjon összehangolni és véghezvinni. Ha eltűrnék, hogy indíték és alkalom egymásra találjon, tudnunk kell, hogy sem az erkölcsi, sem a vallási motívumok fékező erejére nem számíthatunk. Az a tapasztalat, hogy hatástalanok az egyéni igazságtalansággal és erőszakkal szemben; minél többen vannak az egyének, annál inkább; vagyis a fékező erő annál kevesebb, minél nagyobb szükség lenne rá.

Ebből a szemszögből nézve megállapíthatjuk, hogy a tiszta demokrácia – amin olyan társadalmat értek, amelynek kevés állampolgára van, és ezek összegyűlnek, hogy személyesen gyakorolják a kormányzást – nem képes orvosolni a csoportérdekek okozta bajokat. Majdnem minden esetben közös érzelem vagy érdek mozgatja a többséget; az akadálytalan érintkezés és az összehangoltság a kormányzati forma velejárója; és semmi sem áll útjába annak, hogy a gyengébb csoportot vagy könnyen sebezhető személyt feláldozzák. Ezért aztán az ilyen demokráciák mindig is zűrzavar és torzalkodás panorámáját nyújtották, mindig is összeegyeztetetlenek voltak a személyi biztonsággal vagy a szilárd tulajdonjoggal és általában éppoly rövid volt az élettartamuk, mint amilyen erőszakos a haláluk. Az ezt a kormányzati formát pártoló

elméleti politikusok tévedtek, amikor azt gondolták, hogy ha tökéletesen egyenlősítik az emberek politikai jogait, ezzel tökéletesen egyenlősítik a vagyonukat, a nézeteiket és az érzelmeiket is.

A köztársaság, vagyis a népképviselőten alapuló rendszer egészen más perspektívát kínál, s azzal a gyógymóddal kecsegtet, amelynek éppen a felfedezésére törekszünk. Vizsgáljuk meg, miben különbözik a tiszta demokráciától, s meg fogjuk érteni mind a gyógymód természetét, mind pedig azt, hogy mit nyerhetünk az unióval.

A két fő különbség a demokrácia és köztársaság között: először, hogy az utóbbiban a kormányzást a nép megválasztotta csekély számú képviselőre bízzák; másodsor, hogy a köztársaság polgárainak létszáma és területének kiterjedése nagyobb lehet. Az első különbség finomítja és fejleszti a közvéleményt, átszűrve egy olyan választott testület közegén, amelynek bölcsessége a lehető legjobban ítéli meg az ország valódi érdekeit, és amelynek hazafisága és igazságszeretete szavatolja, hogy azok nem fognak áldozatul esni pillanatnyi és önös szempontoknak. Ilyen körülmények között az is előfordulhat, hogy a népképviselők ajkán megnyilatkozó közösségi hang jobban megfelel a közjóknak, mint hogyha az erre a célra gyűlésbe hívott nép maga szólalna meg. De történhetik fordítva is. Pártoskodó hajlamú, provinciális előítéletektől vezérelt vagy rossz szándékú emberek esetleg intrikával korrumpálással vagy más eszközökkel előbb megszerzik a kellő számú szavazatot – aztán a nép érdekei ellen cselekszenek. Mármost az a kérdés, hogy vajon a kis vagy nagy kiterjedésű köztársaság alkalmasabb-e a közjólét megbízható őrzőinek választására. Két nyilvánvaló megfontolás dönt az utóbbi változat mellett.

Először is: akármilyen kicsi a köztársaság, bizonyos számú képviselőre szükség van, csak így lehet ugyanis védekezni egynéhány összeszövetkezett ember ármánykodásai ellen; és bármily nagy a köztársaság, a képviselők száma nem léphet túl egy bizonyos határt, mert csak ekként lehet kiküszöbölni a sokaság okozta zűrzavart. A képviselők száma egyik esetben sem arányos a választók számával, de viszonylagosan a kis köztársaságban a legnagyobb; ha tehát az alkalmas emberek aránya egy nagy köztársaságban nem kisebb, mint egy kicsiben, az előbbi esetben nagyobb a választék, s így nagyobb a jó választás valószínűsége.

Azután: minden egyes képviselőt nagyobb számú állampolgár választ meg a nagy, mint a kis köztársaságban; az érdemtelen jelölteknek tehát kisebb esélyük van azokra a mesterkedésekre, amelyek túlságosan gyakran döntik el a választási küzdelmeket; az emberek szabadabban adják a voksukat, nagyobb tehát az esély, hogy azokra, akikben legvonzóbb az érdem, és akiknek a tekintélye a legszélesebb körű és a legmegalapozottabb.

Lássuk be viszont, hogy ebben az esetben is – mint a legtöbb ilyen esetben – van egy olyan átlag középátlagos, amelytől eltérni, akár erre, akár arra, hátrányos lehet. Ha túlságosan sok a választó, akkor a képviselő nehezebben tud megismerkedni a helyi körülményekkel és a kisebb érdekcsoportokkal; ha ellenben túlságosan kis számú választóval van dolga, akkor túlon túl kötődik hozzájuk, és kevésbé lesz alkalmas

átfogóbb, nemzeti célok megértésére és megvalósítására. A szövetségi alkotmány szerencsés ötvözet ebből a szempontból; a nagy horderejű közös érdekekkel a nemzeti törvényhozás foglalkozik, a helyi és részérdekekkel pedig az egyes államok törvényhozása.

A másik különbség: a köztársasági kormányzat hatóköre nagyobb számú polgárra és nagyobb területre terjed ki, mint a demokratikus kormányzatoké; s főként emiatt kisebb az esély a pártosodásra és a klikkharcra az előbbiben, mint az utóbbiban. Minél kisebb a társadalom, annál kevesebb benne a párt és csoportérdek; s minél kevesebb párt- és csoportérdek, annál nagyobb az esély, hogy a többség ugyanabba a pártba tömörül; s aminél kisebb a többséget alkotó egyének száma és a tevékenységük hatóköre, annál könnyebben hangolják össze és vihetik véghez elnyomásra irányuló terveiket. A hatókör tágításával szélesebb a pártok és az érdekek skálája; kevésbé valószínű, hogy a többségnek közös indítéka lehet a többi polgár jogainak csorbítására; de ha van is ilyen közös indíték, azok, akiket sarkall, nehezebben ébrednek tudatára önnön erejüknek, nehezebben képesek egyetértésben cselekedni. Egyéb akadályok mellett ott, ahol igazságtalan vagy tisztességtelen célok tudatában cselekszenek, az egymás közti érintkezést mindig gátolja a bizalmatlanság, mégpedig a szükséges közreműködők számának arányában.

Mindebből világos: ahogyan a köztársaság eredményesebben képes elhárítani a pártoskodás következményeit, mint a demokrácia, úgy egy nagyobb köztársaság hatékonyabb ezen a téren, mint egy kisebb, és az unió hatékonyabb, mint az uniót alkotó egyes államok. Vajon azért van ez így, mert a képvisellel megbízott embereket erényes szemléletük és felvilágosult nézeteik a provinciális előítéletek és a törvényszegő fondorlatok fölébe emelik? Nem kétséges, hogy az unió képviselő-testületében valószínűleg meglesznek ezek az adottságok. Vagy talán az volna az ok, hogy a pártok nagyobb száma nagyobb biztonságot ad, és egyetlen párt sem nőhet a többi fölé és nem nyomhatja el őket? Nos, amennyivel több párt létezik az unióban, annál nagyobb az ilyenfajta biztonság. Vagy pedig – s ezzel zárjuk a lehetséges okok sorát – a nagyobb egységekben nagyobb akadályok tornyosulnak annak útjába, hogy egy igazságtalan és önző többség a titkos kívánságait összehangolja és valóra váltsa? Ebben a tekintetben is az unió méretei kínálják a legkézzelfoghatóbb előnyt.

A párttűző vezetők befolyása szíthatja ugyan a tüzet a saját államaikban, de nem képes gyújtogatásra a többi állam területén; valamelyik vallási szekták politikai csoporttá fajulhat a konföderáció egyik részén, de a konföderációszerző elszórt, különféle szekták biztosítékul szolgálnak az országos testületeknek minden effajta veszély ellen; a papírpénzmánia, az adósságok eltörlésének és a tulajdon, a vagyon, a birtok egyenlősítésének követelése vagy más efféle tisztességtelen és gonosz terv kevésbé tudja behálózni az egész uniót, mint egy-egy tagállamát, ugyanúgy, ahogy az ilyen betegség jobban megfertőzhet egy-egy megyét vagy körzetet, mint egy egész államot. Az unió kiterjedésében és megfelelő szerkezetében tehát republikánus gyógy módot találunk a republikánus kormányzatot leginkább sújtó betegségekre. És amennyire

örülünk és büszkék vagyunk republikánusokként, annyira szívügyünknek kell tekintenünk, hogy a föderalista szellemiséget és szervezetet tápláljuk és támogassuk.

11. szám (Alexander Hamilton)

New York állam népéhez, 1787. november 24.

Az unió jelentősége kereskedelmi szempontból egyike azoknak a kérdéseknek, amelyekkel kapcsolatban a legkevesebb a nézeteltérés. Ebben a tekintetben legáltalánosabb az egyetértés azok között, akik valamennyire is ismerik a témát. Ez egyaránt vonatkozik a külföldi országokkal folytatott és az egymás közötti kereskedelmi érintkezésünkre.

Számos jele van annak, hogy az Amerika kereskedőit jellemző vállalkozó kedv kényelmetlen érzéseket keltett Európa nem egy tengeri hatalmában. Úgy látszik, szorongással tölti el őket túlságosan fontos szerepünk a szállítóiparban, amely hajózásunk oszlopa és tengeri hatalmunk alapja. Közülük azok, amelyeknek gyarmataik vannak Amerikában, gyötrelmes izgalommal várják, vajon mire lesz képes a mi országunk. Előre sem hárulnának el, amely a nép választotta és az előző kormányzat tevékenységét vizsgálni hivatott testületekből eleve kizárna minden olyan személyt, aki az adott időszakban kapcsolatban állt a kormánnyal. A fontos feladat ilyenkor valószínűleg olyan csekélyebb képességű emberekre hárulna, akik más tekintetben sem felelnek meg sokkal jobban. Mert bár nem működhetek közre személyesen a kormányzatban és ezért nem voltak részesei a megvizsgálandó intézkedéseknek, minden valószínűség szerint kapcsolatba kerültek az ezekben érdekelt pártokkal, és a pártok támogatásával esett rájuk a választás.

51. szám (James Madison)

New York állam népéhez, 1788. február 6.

Végül is milyen megoldáshoz folyamodjuk tehát, ha meg akarjuk valósítani a gyakorlatban az egyes hatalmi ágak szétválasztását, miként ez az alkotmányban elő van írva? Az egyetlen helyes válasz a következő: mivel a kívülről származó intézkedések mind elégteleneknek találtak, a kormányzat belső szerkezetét kell úgy felépíteni, hogy az alkotóelemek, kölcsönös összefüggéseik révén, a számukra kijelölt helyen megfelelő egyensúlyban tartsák egymást. Teljes mértékben nem fejthetem ki ezt a fontos gondolatot, de megkockáztatok néhány olyan általános észrevételt, amely talán jobban megvilágítja a kérdést, és lehetővé teszi, hogy helyesebb ítéletet alakítsunk ki a Konvenció indítványozta kormányzat alapelveit és szerkezetét illetően.

Ha meg akarjuk teremteni a megfelelő alapokat a kormányzati hatalom különféle ágazatainak egymástól elválasztott és megkülönböztetett működéséhez – amit többé-kevésbé mindenki lényegesnek ismer el a szabadság megőrzése szempontjából –,

akkor nyilván minden hatalmi ágnek érvényesíteni kell tudnia a maga akaratát, és ezért úgy kell azokat létrehozni, hogy az egyes ágazatok tagjainak a lehető legkevesebb szerepe legyen a többi ág tagjainak kinevezésében. Ha szigorúan ragaszkodnának ehhez az alapelvhez, akkor elengedhetetlen volna, hogy a legfőbb végrehajtó, törvényhozó és bírói posztok tisztségviselőinek kinevezése egyetlen autoritás forrásából eredjen, nevezetesen a népből, s ez megkövetelné, hogy a kinevezések egymástól hermetikusan elzárt csatornákon keresztül bonyolódjanak le. Meglehet, az egyes hatalmi ágak ilyen felépítése nem lenne olyan nehéz a gyakorlatban, mint amilyennek első pillantásra látszik. Bizonyos nehézségek azonban, mint ahogyan többletköltségek is felmerülnének a kivitelezés során. Ezért el kell fogadni néhány eltérést az alapelvtől. Különösen a bírói hatalmi ágazat kiépítésének esetében látszik célszerűtlennek szigorúan ragaszkodni az alapelvhez, e hatalmi ág tagjainál ugyanis alapvetően fontosak a sajátos szakmai követelmények, és elsődleges szempontnak kell lennie, hogy a választás módja biztosíthassa e követelmények érvényesülését; továbbá azért is, mert a kinevezés ebben a hatalmi ágban egy életre szól, és az ilyen megbízatás hamarosan szükségképpen megsemmisít a kinevező hatalomtól való minden esetleges függőség érzését.

Hasonlóképpen nyilvánvaló, hogy az egyik hatalmi ág tagjainak csupán a lehető legkisebb mértékben szabad függniük a többi hatalmi ág tagjaitól a tisztségeikkel kapcsolatos járandóságuk tekintetében. Ha a végrehajtó hatalom tisztségviselői vagy a bírák ebben nem volnának teljesen függetlenek a törvényhozó hatalomtól, akkor függetlenségük minden egyéb tekintetben is csupán névleges volna.

A leghatékonyabb biztosíték az ellen, hogy minden hatalom fokozatosan egyazon ágazatban összpontosuljon, mégiscsak az, ha megadjuk a hatalmi ágak irányítóinak a szükséges alkotmányos eszközöket és személyes indítékokat ahhoz, hogy ellenálljanak a többiek hatásköri túllépéseinek. Mint minden hasonló esetben, a védelmi intézkedéseknek itt is arányban kell állniuk a támadás veszélyeivel. Becsvággal becsvágnak kell szembeszegülnie. Az emberi érdeket össze kell kapcsolni a helyi alkotmányos jogokkal. Meglehet, rossz fényt vet az emberi természetre, hogy ilyen eszközökkel kell megfékezni a kormányzat visszaéléseit. De mi vetne rosszabb fényt az emberi természetre, mint a kormányzat pusztá léte? Ha az emberek angyalok volnának, nem kellene kormányozni őket. S ha az embereket angyalok kormányoznák, a kormányzatot sem belülről, sem kívülről nem kellene ellenőrizni. Az olyan kormányzati rendszer kialakításában, amelyben emberek igazgatnak más embereket, a nagy nehézség a következő: először képessé kell tenni a kormányzatot arra, hogy irányítsa és ellenőrizze a kormányzottakat; másodsor rá kell kényszeríteni, hogy ellenőrizze a saját magát. A néptől való függés kétségkívül a kormányzat első számú ellenőre, de a tapasztalat arra tanította az emberiséget, hogy szükség van kiegészítő óvintézkedésekre is.

Ellentétes, versengő érdekekkel pótolni a magasabb rendű indítékok hiányát – ez a politika végigvonul az emberiség köz- és magánügyeinek egész rendszerén. Kiváltképpen a hatalom alsóbb szintű szétoztatásában mutatkozik meg, amikor is

a hivatalokat mindig azzal a céllal választják szét és szervezik meg, hogy az egyik ellenőrizze a másikat, s hogy a magánérdek őrkdjék a köz jogai felett. Ezek az elővigyázatossági intézkedések nem kevésbé szükségesek a legfőbb állami hatalmak szétosztásában sem.

Azt azonban nem lehet elérni, hogy minden hatalmi ágnek egyenlő ereje legyen az önvédelemhez. Köztársasági kormányzat esetén szükségképpen a törvényhozó hatalomé a főszerep. E zavart orvosolandó, a törvényhozást különböző ágazatokra kell osztani, és – eltérő választási módozatokkal, a cselekvés különböző alapelveivel – olyanná alakítani őket, hogy oly kevésbé kapcsolódjanak egymáshoz, amennyire csak közös funkcióik természete és a társadalomtól való közös függőségük megengedi. A veszélyes hatásköri túllépések elleni védelemhez talán még további óvintézkedések is szükségessé válnak. Ahogy a törvényhozó hatalom súlya megköveteli az efféle megosztást, úgy a végrehajtó hatalom gyöngesége viszont erősítést kívánhat. Első pillantásra úgy látszik, a végrehajtó hatalom fő tisztségviselőjét abszolút vétőjoggal kellene felfegyverezni a törvényhozással szemben. De tökéletes biztonságot talán ez sem nyújtana, és önmagában nem is lenne elegendő. Szokványos esetekben nem gyakorolnák kellő eréllyel, rendkívüli esetekben viszont gyalázatos módon visszaélnének vele. Az abszolút vétónak ez a fogyatékosága vajon nem orvosolható a gyöngébb hatalmi ág és az erősebb hatalmi ág gyöngébb ágazata közötti olyan különleges kapcsolattal, amely az utóbbit az előbbi alkotmányos jogainak támogatására készíti anélkül, hogy túlságosan eltávolodna a saját hatalmi ágának jogaitól?

Ha az alapelvek, amelyekre ezek az észrevételek támaszkodnak, helyesek – és meggyőződés, hogy azok –, és ismérvként alkalmazzák őket az egyes államok alkotmányaira és a szövetségi alkotmányra, akkor megállapítható, hogy ha az utóbbi nem felel meg tökéletesen a fenti ismérveknek, az előbbieket sokkal, de sokkal nehezebben állják ki a próbát.

Két további megjegyzés főleg Amerika szövetségi berendezkedésére alkalmazható, s ezek érdekes szemszögből világítják meg ezt a rendszert.

Először. Ha egyetlen köztársaságról van szó, ott a nép átruházta összes hatalmat egyetlenegy kormányzat hatáskörébe utalják; a nép a kormányzatot különálló és elválasztott ágazatokra osztva védekezik a jogtiprások ellen. Amerika több tagállamból álló köztársaságban a nép átruházta hatalom először is két különálló kormányzat között oszlik meg, aztán mindkét kormányzati hatalmat ismét felosztják a különálló, szétválasztott hatalmi ágak között. Ennélfogva a nép jogai kettős biztosíték védi. A különböző kormányzatok egymást ellenőrzik majd, ugyanakkor mindegyik magát is ellenőrizni fogja.

Másodszor. Egy köztársaságban nagyon fontos, hogy a társadalmat ne csupán a vezetők zsarnoksága ellen oltalmazzák, hanem hogy a társadalom egyik részének is védelmet nyújtsanak a másik rész igazságtalan eljárásaival szemben. Az állampolgárok különböző osztályainak szükségképpen eltérők az érdekei. Ha a többséget valamilyen közös érdek egyesíti, akkor a kisebbség jogai nem lesznek biztonságban. E veszedelem

ellen csak kétféle módon lehet védekezni. Az egyik: megteremteni a társadalomban a többségtől, vagyis magától a társadalomtól független akaratot. A másik: annyiféle eltérő érdekű állampolgárt tömöríteni a társadalomban, hogy a többség jogtalan szervezkedése ne csak valószínűtlen legyen, hanem egyenesen kivitelezhetetlen. Az első módszer az örökösödésen vagy önkinevezésen alapuló kormányzatok esetében érvényesül. Ez a legjobb esetben is csak kétes biztonság, mivel a társadalomtól független hatalom éppoly könnyen teheti magáévá a többségi párt igazságtalan nézeteit, mint a kisebbségi párt jogos érdekeit, és még az is lehetséges, hogy mindkét fél érdekei ellen fordul. A második módszert az Egyesült Államok szövetségi kormányzata példázza majd. Itt ugyan minden hatalom a társadalomtól származik és tőle függ, de magát a társadalmat az állampolgárok oly sokféle osztálya és érdeke osztja meg, hogy az egyének vagy a kisebbség jogait nem fogja veszélyeztetni többségi érdek irányította szervezkedés. A szabad kormányzatnak éppúgy biztosítania kell az állampolgárok jogait, mint a szabad vallásgyakorlás jogát. A biztosítékot az első esetben az érdekek sokfélesége, a másodikban a felekezetek sokfélesége szolgáltatja. A biztonság mértéke mindkét esetben az érdekek, illetve a felekezetek számától függ; ez pedig vélhetően az ugyanazon kormányzat fennhatósága alá tartozó ország méretétől és lakosainak számáról. Ez a felfogás a republikánus kormányzat minden őszinte és megfontolt hívének egy megfelelő föderális rendszert kell hogy sugalljon; mert látni való, hogy minél több körülhatárolt konföderációra vagy államra osztható az unió területe, annál könnyebben szervezkedik zsarnoki céllal a többség, és annál inkább megnyirbálhatók a minden rendű és rangú állampolgárok jogai, a köztársasági kormányforma e legjobb biztosítéka; következésképpen arányosan növelni kell a kormányzat valamelyik részének szilárdságát és függetlenségét, mert ez a másik biztosíték; több nincsen. A kormányzat igazi célja az igazságosság. A polgári társadalomnak is ez a célja. Mindig az igazságosság elérésére törekedtek, és arra is fognak törekedni mindaddig, amíg el nem érik ezt a célt, vagy amíg a szabadság el nem vész útközben. Az olyan társadalomban, amelyben az erősebb csoport könnyen egyesíteni képes erőit és el tudja nyomni a gyöngébbet, éppúgy eluralkodhatik az anarchia, mint a természetes állapotban, ahol a gyöngébb embert semmi sem oltalmazza az erősebb erőszakos föllépésétől. És miként ez utóbbi esetben helyzetük bizonytalansága még az erősebbeket is arra készíti, hogy engedelmesséjenek egy kormányzatnak, amely nemcsak a gyengéket védi, hanem őket magukat is, úgy az előbbi esetben az anarchia veszélye hasonlóképp fokozatosan arra indítja az erősebb csoportokat vagy pártokat, hogy olyan kormányzatot akarjanak, amely minden csoportot megvéd, a gyöngébbeket is, az erősebbeket is. Nem lehet kétséges: ha Rhode Island államot elválasztanák a konföderációtól és magára hagynák, akkor a szűk határok közé szorított népi kormányzásban a jogbizonytalanság a párttűző többség olyan ismétlődő elnyomó tevékenységében nyilvánulna meg, hogy rövidesen éppen azok követelnének a néptől teljesen független hatalmat, akiknek rossz kormányzása tette szükségessé az ilyen hatalom uralmát. Az Egyesült Államok nagy kiterjedésű köztársaság, amely az érdekek, pártok, felekezetek sokaságát foglalja magában, az egész társadalmat átfogó többségi koalíció ritkán támaszkodhatnék más alapelvekre, mint az igazságosságra és a közjóra; s minthogy a kisebbséget kevésbé veszélyeztetni a többségi akarat, bizonyára kevesebb ürügy is adódik arra, hogy a kisebbség biztonságát

úgy garantálják, hogy a többségtől nem függő, azaz hogy magától a társadalomtól független akaratot érvényesítsenek a kormányzatban. Ez éppen annyira bizonyos, mint amennyire az ellentétes nézetek dacára is nyilvánvaló, hogy minél nagyobb a társadalom, a kezelhetőség határain belül, annál alkalmasabb az önkormányzatra. És – a köztársaság ügyének szerencséjére – a kezelhetőség határai a föderális alapelv megfontolt módosításával és vegyítésével nagymértékben tágíthatók.

Balabán Péter fordításai

VII. Reflexiók a francia forradalomról

A francia forradalom komoly fordulópontnak bizonyult a politikai gondolkodás történetében (is). A báró Eötvös József által uralkodó eszméknek nevezett²⁵² modern kori ideológiák – a liberalizmus, a konzervativizmus, a szocializmus, valamint a nacionalizmus – mindegyike kötődik ugyanis kisebb vagy nagyobb mértékben a francia forradalomhoz – vagy éppenséggel annak kritikájaként jelent meg. (Amellett, hogy ezek az eszmék a létrejöttük idején nem elhanyagolható mértékben reflektáltak valamilyen módon az új társadalmi és gazdasági fejleményekre is: az ipari forradalomra, az urbanizációra, az aktuális demográfiai trendekre, illetve a tőke és a munka ellentéteinek kiéleződésére is.) Edmund Burke maga sem a múltba révedt vissza, amikor éles hangon bírálta a forradalmi politizálás túlzásait; a józan ész nevében tiltakozott a rajongó politizálás újabb formájával szemben. Az alábbiakban Edmund Burke töprengéseit figyelemmel kísérve bábáskodunk a konzervativizmus eszméjének születésénél. Kapcsolódó témák: *Ludoviceum I./2.*: 7. és *Ludoviceum I./3.*: 7., 8., 9.

---

²⁵² Báró Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. I. kötet. Kiadja Ráth Mór, Pest, 1870; II. kötet. Kiadja Ráth Mór, Pest, 1871.

Edmund Burke (1729–1797) ír származású brit politikus és politikai gondolkodó az elsők között reagált a francia forradalom negatív fejleményeire, lefektetve egyúttal a modern konzervatív gondolkodás legtöbb stílusjegyét magában foglaló nézetrendszer elméleti alapjait. Burke elmékedései a francia forradalom vehemenciájával és radikalizmusával szembeni felszólalást jelentettek. Burke már 1790-ben látta, hogy az alkotmányos monarchia nem sokáig maradhat fenn Franciaországban, hogy a tömegek egyre inkább elszabaduló szenvedélyei detronizálják az uralkodót, sőt azt is megjósolta, hogy a kibontakozó jakobinus rémuralmat „valami szerencsés imperátor fogja megzabolázni”.²⁵³

16. Edmund Burke: Töprengések a francia forradalomról

A figyelmes szemlélő előtt már a kezdet kezdetén világossá kellett válnia: elkerülhetetlen, hogy a harmadik rend többsége, karöltve a papság imént jellemzett képviselőivel, miközben a nemesség romlását kívánja, egyszersmind kiszolgálójává legyen ezen osztály egyes tagjai legálnokebb szándékainak. Saját rendjük hanyatlásából és megaláztatásából kovácsolnának biztos tőkét ezek az emberek, hogy megfizessék újdonsült követőiket. Számukra cseppet sem jelent áldozatot elherdálni mindazokat a dolgokat, amelyek társaik boldogságát alkotják. A féktelen, elégedetlen előkelőségek általában megvetik saját osztályukat, mégpedig éppen olyan mértékben, amennyire a felfuvalkodott kevélység duzzasztja keblüket. Önző és kártékony becsvágyuk egyik fő tünete annak a méltóságnak a teljes semmibevétele, amelyeken a többiekkel osztoznak. Valamilyen alosztályhoz kötődni, s szeretni a társadalomnak azt a parányi szegletét, melyhez tartozunk, ez a közösségi érzület legalapvetőbb elve (mintegy csírája). Első szeme annak a láncnak, amelyen keresztül eljutunk hazánk s az emberiség szeretetéig. A társadalmi rend e részének érdeke bizományként tétetett mindazoknak a kezébe, akik alkotják; s ahogyan csakis rossz emberek védelmeznék a vele való visszaélést, úgy csakis árulók kótyavetyélnék el azért, hogy egyéni hasznot húzzanak belőle.²⁵⁴

A mi polgári zavargásaink idején többen is voltak Angliában (nem tudom, az Önök gyűlésében Franciaországban vannak-e ilyenek), akik, mint például Holland akkori grófja,²⁵⁵ a trón által bőkezűn szórt adományok eltékozlásával előbb gyalázatot hoztak arra, majd csatlakoztak a lázadásokhoz, melyeket az éppen őmiattuk kialakult elégedetlenség szított; segítkezték annak a trónnak a ledöntésében, amelynek néhányan közülük pusztá létüket köszönhatték, mások pedig mindazt a hatalmat, amelyet jötevőjük tönkretevésére használtak fel. Ha bármiféle határt szabnak ilyen emberek mohó követelőzésének, vagy másoknak is részesedést engednek azon

²⁵³ Bluntschli, J. C.: Az általános államjog és politika története. Második kötet. A tizenhatodik század óta a jelenkorig. Ford.: Acsády Ignác. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-hivatala, Budapest, 1876, 128.

²⁵⁴ Burke megvetésének talán szuperlatívuszait tartogatta a forradalom oldalára állt arisztokraták számára. Vezérüknek Orléans herceget tekintette, aki 1789-ben az alkotmányos ellenzékhez, majd a jakobinusokhoz csatlakozott, és Égalité Fülöp néven a Konventnek is tagja lett, de amikor fia Dumouriez tábornok mellett álltál az osztrákokhoz, lefejezték.

²⁵⁵ Henry Rich, Kensington báró, majd Holland gróf (1590–1649) pályafutása kezdetén a királyi család kegyence, de a polgárháborúba a parlamenti oldalon kapcsolódott be. Ehhez sem maradt azonban lojális, s 1649-ben lefejezték.

javakban, amelyeket be akarnának kebelezni, a bosszúszomj és az irigység hamarosan betölti a tátongó űrt, melyet kapzsiságuk hagy maga után. A zilált szenvedélyek csapongóak és kuszák, mások számára megmagyarázhatatlanok, önmaguk számára bizonytalanok lesznek. Úgy találják, lelkiismeretlen törtetésük a dolgok bármilyen szilárd rendjében mindenütt korlátokba ütközik. Ám a zavarodottság, homályos kódében minden hatalmassá növekszik és korlátlanok tűnik.

Amikor előkelő személyek a méltóság eszményét teljesen feláldozzák egy kifejezett cél nélküli becsvágyért, s alantas eszközöket használnak fel alantas érdekek nevében, akkor az egész szerkezet hitvánnyá és közönségessé lesz. Nem valami nemtelent és dicstelent eredményez ez? Valami silányságot az uralkodó politikában? Mindenben, ami történik, bizonyos tendenciát arra, hogy az egyénekével együtt az állam méltósága és jelentősége is lefokozódjék? Más forradalmakat olyan személyek irányították, akik, miközben megkíséreltek vagy végre is hajtottak átalakításokat az államban, törekvéseiket azzal szentesítették, hogy táplálták ama nép méltóságát, melynek békéjét megbolygatták. Messzelátó tekintetük volt. Arra vágytak, hogy kormányozzák, ne elpusztítsák országukat. Nagy politikai és katonai tehetséggel megáldott férfiak voltak, s jóllehet, koruk rémei, egyszersmind díszei is. Nem olyanok voltak, mint a zsidó alkuszok, akik azon vetélkednek, hogy melyikük tudja csalárd pénzforgatással és leértékelt részvényekkel a legjobban orvosolni azt nyomorúságot és pusztulást, melyet satnya tanácsaik hoztak az országra. A bók, mellyel a régivágású nagy gazemberek egyikét (Cromwellt) illette rokona, a kor egyik ünnepelt költője, megmutatja, hogy milyen tervei voltak, melyeket saját becsvágyának sikerre vitele közben nagymértékben meg is valósított:

Felemelkedsz, s az Állam is Veled,
Egészséges színét így kapja meg;
Mint színét az ébredő Föld, ahol
A halk Nap a durva éjbe hatol.²⁵⁶

Ezek a rendbontók nem annyira bitoroltak valamilyen hatalmat, mint inkább a társadalomban elfoglalt természetes helyüket vették birtokukba. Felemelkedésük beragyogta és megszépítette a világot. Azzal gyűrték le vetélytársaikat, hogy elhomályosították fényüket. A kéz, mely pusztító angyalként sújtott le az országra, átadta annak az erőt és energiát, mely alatt nyögött. Nem állítom, Isten őrizz, hogy azt állítsam, hogy az ilyen férfiak erényei ellensúlyozzák bűneiket; de legalább valamennyire módosíthatták hatásukat. Ilyen volt, mint mondtam, a mi Cromwellünk. Ilyenek voltak Önöknél a Guise-ek, a Condék, a Colignyok. Ilyenek a Richelieu-k, akik nyugodtabb időkben is polgárháborús szellemben tevékenykedtek.²⁵⁷ Ilyenek voltak, de jobb emberek, s nem oly kétes ügyért küzdöttek, az Önök országában IV. Henrik

²⁵⁶ Edmund Waller: *A Panegyric to my Lord Protector*. Ford.: Mesterházy Mónika.

²⁵⁷ A 16. századi francia vallásháborúban Henry Guise herceg (1549–1588) és Louis de Guise bíboros (1555–1588) a katolikus, Gaspard de Coligny admirális (1519–1572) a hugenotta párt vezetői közé tartozott. Armand Jean du Plessis, Richelieu bíboros (1585–1642), XIII. Lajos főminisztere a francia protestánsokat zaklató politikát folytatott. Louis de Bourbon, Condé herceg (1621–1686) XIV. Lajos kiskorúsága idején a Fronde elnevezésű, az udvar ellen irányuló mozgalom politikai és katonai vezetőinek egyike volt.

és Sully,²⁵⁸ pedig polgári zavargások közepette uralkodtak, ami bizony nyomot hagyott rajtuk. Bámulatos, hogy Franciaország igen hamarosan, mihelyt lélegzetvételnyi ideje támadt, talpraállt, s kilábal a leghosszadalmasabb és legszörnyűbb polgárháborúból, amelyen nemzet valaha keresztülment. Miért? Azért, mert az összes mézszárlás közepette sem olték ki országuk szellemét. Nem hunyt ki a tudatos méltóság, a nemes büszkeség, a dicsőség és a példakövetés iránti nagyszerű érzék. Éppen ellenkezőleg: fellángolt, új életre kelt. Az állam szervei is tovább éltek, bármilyen megrázkódtatások érték is őket. Fennmaradtak a becsület és az erény összes jutalmai, valamennyi díj, kitüntetés. Mostani felfordulásuk azonban szélütésként támadta meg magát az élet forrását. Országukban mindenkit, akit a dicsőség eszméjével kellene ösztönözni, megaláztak, megfosztanak becsületétől, s nem táplálhat más érzést, csak a sértettség és megaláztatás feletti felháborodását. Ez a nemzedék azonban hamarosan kihál. A nemesség következő nemzedéke azokra az iparosokra, pojacákra, spekulánsokra, uzsorásokra és zsidókra²⁵⁹ fog hasonlítani, akik társaikká, olykor akár uraikká lesznek. Higgye el nekem uram, akik megpróbálják egyenlősíteni az embereket, soha nem teszik őket egyenlővé. Minden társadalom a polgárok különböző rendjeiből áll, s ezek közül némelyeknek a legmagasabb helyet kell elfoglalniuk. Az egyenlősítők tehát csak átalakítják és eltorzítják a dolgok természetes rendjét; felborítják a társadalom építményét, amikor a magasba repítik azt, ami a szerkezet szilárdságának kívánalmi szerint a földön kellene, hogy maradjon. A szabók és asztalosok egyesületei, melyek például a párizsi köztársaságot alkotják, nem állhatják meg a helyüket olyan körülmények között, amilyenekbe Önök minden bitorlások legrosszabbikával, a természet előjogainak elbitorlásával próbálják belekényszeríteni őket.

Franciaország kancellárja²⁶⁰ a rendi gyűlés megnyitásakor oratori ékesszólással azt mondotta, hogy minden foglalkozás tiszteletre méltó. Ha ez alatt azt értette, hogy semmilyen tisztességes szakma nem szégyellnivaló, akkor nem esett volna túlzásba. De ha azt állítjuk, hogy valami tiszteletre méltó, akkor valamilyen jó tulajdonsággal ruházzuk fel. Pedig a borbély vagy a gyertyamártó foglalkozása – nem is beszélve számos még szolgálbb munkáról – aligha jelenthet dicsőséget bárki számára. Nem szabad, hogy az ilyen emberek elnyomást szenvedjenek az állam részéről; de az állam szenved elnyomást, ha az efféléknek akár egyénileg, akár közösségek megengedi, hogy kormányozzanak. Ezen a téren Önök úgy vélik, az előítélet ellen küzdenek, pedig valójában a természet ellen viselnek háborút.²⁶¹

²⁵⁸ IV. Henrik (1589–1610) és legfőbb tanácsadója, Maximilien de Bethune, Sully gróf (1560–1641) türelmes politikával igyekeztek vallási békét megvalósítani Franciaországban.

²⁵⁹ Mivel a forradalom nemcsak a protestánsokat, hanem a zsidókat is igen korai szakaszában egyenjogúsította, mindkét csoport körében erős támogatásra talált.

²⁶⁰ Burke Franciaország peccsétőre, Charles-Louis-François de Paule de Barentin (1738–1819) 1789. május 5-i beszédére utal: „Csak a bűnök és a haszontalanság szolgál rá az emberek megvetésére, s minden hasznos foglalkozás tiszteletreméltó.”

²⁶¹ Sirák fia könyve, 38,24–25: „Az írástudó szabad idejében szerzi bölcsességét, aki ment a nehéz munkától, az eljut a bölcsességre. Hogy legyen bölcs, aki az eke szarvát tartja, vagy aki kezében az ostort suhogtatja, aki ökröket hajt, s csak velük dolgozik, aki egyre csak borjúkról beszélget?”

38,27: „Épp ilyen elfoglalt a kézműves, s a művész: hiszen éjjel-nappal megvan a munkája.”

38, 33–34: „De a népgyűlésre nem hívják meg őket, s vezető szerepük nincs a közösségben. Nincsen számukra hely a bírói székben, mivel nem értenek a törvénykezéshez. Műveltséggel, itélőképességgel nem dicsekednek, s nincsen jártasságuk a bölcs mondásokban. Mégis támaszai az egész világnak...”

Nem nyilatkozom arról, hogy e könyv kanonikus-e, aminek a gallikán egyház (a legutóbbi időkig) tekintette, vagy apokrif, aminek nálunk tartják. Meggyőződésem, hogy sok bölcsesség és igazság van benne.

Kedves uram, nem tartom Önt azon agyafúrtan gáncsoskodó, sem az őszintétlen és merev szellemek közül valónak, akik azt követelik, hogy minden általános megfigyeléshez és érzethez mellékeljék aprólékos részletességgel mindazokat a kivételeket és módosításokat, amelyeket az ésszerűség minden értelmes embertől származó feltevéshez önkéntelenül hozzáért. Ne képzelje, hogy a hatalmat, a tekintélyt és a kiválóságot a származásra, a nevekre és címekre óhajtanám korlátozni. Nem, uram. A kormányzásra nincs egyéb jogosítvány, mint a valóságos vagy feltételezett erény és bölcsesség. Ezek mindenhol, ahol ténylegesen előfordulnak, bármely rendben, állapotban, szakmában vagy hivatásban, rendelkeznek az égnek az emberek közötti rang és dicsőség eléréséhez szükséges útlevelével. Jaj annak az országnak, mely esztelen és szentségtörő módon elutasítja az ékesítésére és kiszolgálására rendelt polgári, vallási és katonai képességek és erények szolgálatait; s szürkéségre ítél mindent, ami arra rendeltetett, hogy fényt és dicsőséget árásszon az államra. De jaj annak az országnak is, mely a másik szélsőségbe esve az uralkodásra megfelelő jogcímnek tekinti az alacsony műveltséget, a dolgok szüklátókorú szemléletét, s valamilyen hitvány bérmunkás foglalkozást is. Mindennek nyitva kell állania, de nem megkülönböztetés nélkül minden ember számára. Semmiféle körforgás, sorsolással való kinevezés; semmilyen választás, mely a rotáció vagy az osztályozás elve szerint működik, nem lehet általában véve jó olyan kormányzatban, amelyet parttalan célok vezérelnek. Mivel nincsen bennük hajlandóság sem közvetlenül, sem közvetve arra, hogy a feladatnak megfelelően válasszák ki az embereket, vagy hogy egyiket a másikhoz igazítsák, merem állítani, hogy a méltósághoz és a hatalomhoz vezető utat az alacsony származásúak számára nem szabad túlságosan megkönnyíteni, természetessé tenni. Ha a kiugró tehetség minden ritka dolgok között a legeslegritkább, akkor ki kell, hogy álljon valamilyen próbát. A megbecsülés templomát magaslaton kell felépíteni. Ha az erény az, ami megnyithatja kapuját, arról se feledkezzünk meg, hogy az erényt csak valamilyen nehézség, valami küzdelem teheti próbára.²⁶²

Nem lehet méltó és megfelelő képviselője egy államnak az, amiben nem jut kifejezésre mind tehetsége, mind vagyona. De minthogy a tehetség életerős és tevékeny princípium, a tulajdon pedig renyhe, fásult és bátortalan, soha nem lehet biztonságban a tehetség támadásaival szemben, hacsak nincsenek arányán felüli uralkodó pozíciói a képviselőben. Nagy, felhalmozott tömegek képviseljék, máskülönben nem élvez kellő védelmet. A vagyon jellemző tulajdonsága, mely megszerzésének és megtartásának egyesített elveiből adódik, hogy egyenlőtlen. Ezért nagy tömegeit, amelyek irigységet keltenek és bírvágyat gerjesztenek, meg kell óvni a veszélyeztetettségétől. Akkor majd természetes sánccal veszik körül a kisebb vagyonok különféle osztályait. Ugyanilyen mennyiségű vagyon, ha a dolgok természetes rendje szerint sokak között oszlik meg, nem ilyen módon működik. A szétszóródás esetén minden egyes ember része kisebb annál, mint amiről vágyainak mohóságában azzal kecsegteti magát,

²⁶² A 18. században a whigek körében bizonyos feszültség volt abban a kérdésben, hogy a tulajdon vagy a tehetség-e a megfelelőbb jogcím a politikai szereplésre. Az előbbinek bizonyos túlsúlyt biztosító locke-i doktrínát a gyakorlatban számos kihívás érte, aminek a legjelesebb példái a pusztán kivételes képességeik révén a csúcsra jutott Pittek. Tehetségben Burke sem szenvedett hiányt, de megelégedett azzal, hogy élete nagy részét a tulajdonosok gyámkodásának árnyékában töltse: sokáig a whig párt szellemi vezére volt, de soha nem viselt magas kormányhivatalt, s gyanakvással tekintett azokra, akik hozzá hasonló háttér mellett magasabbra törtek.

hogy mások felhalmozott vagyonának szertefoszlásával megszerezheti. A kevesek kifosztása a szétosztáskor valójában csak egy elképzelhetetlenül parányi részecskét juttatna a sokaknak. De a sokak nem képesek ezt a számítást elvégezni; akik pedig a fosztogatásra vezetik őket, azoknak az elosztást soha nem áll szándékukban elvégezni.

Az, hogy hatalmunkban áll a tulajdont családunkon belül örökölni hagyni, egyike a tulajdon legértékesebb és legérdekesebb mozzanatainak, egyszerűen ez járul a leginkább hozzá magának a társadalomnak a fenntartásához is. Gyengeségünket arra készíti, hogy meghunyászkodjon erényünk előtt, s még a kapzsiságba is jóságot olt. Ennek az átörökítésnek a természetes jótállói (minthogy őket érinti a legközelebről) a családi vagyon, valamint az örökletes tulajdon és az örökletes kiválóság alkotja; ezért lett a törvényhozás harmadik ága; s végső soron a különféle vagyoni ügyek egyedüli bírója. Ha nem is szükségszerűen, de ténylegesen az alsóház is javarészt hasonlóképpen épül fel. Legyenek akár milyenek a nagybirtokosok, megvan az esélyük arra, hogy a legjobbak közé kerüljenek.; a legrosszabb esetben is afféle ballasztot képeznek az állam hajójában. Mert igaz ugyan, hogy az örökletes vagyont és a vele járó rangot túlságosan is bálványozzák a csúszómászó talpnyalók és a hatalom szálnalmas, vak imádói, másfelől viszont a filozófia türelmetlen, öntelt, rövidlátó piperkőcei túlságosan elhamarkodottan kicsinylik le. Némi tisztességes, szabályozott kitüntetés, a születéssel kapcsolatos preferencia (nem a jogok kisajátítása) se nem természetellenes, se nem oktalan.

Azt mondják, huszonnégymilliónak uralkodnia kell kétszázezer felett. Így igaz, amennyire egy királyság alkotmánya számtani probléma. Az efféle beszéd megteszi, ha a lámpavas a párbajsegédünk;²⁶³ olyan emberek számára, akik képesek higgadtan gondolkodni, nevelés. A tömegek akarata és érdekei is gyakorta szükségképpen különfélék; s még nagyobb a különbség, ha rosszul választanak. Ötszáz vidéki ügyvéd és ismeretlen káplán kormányzata nem lehet megfelelő huszonnégymillió ember számára, még ha negyvennyolcmillió választotta is volna őket; s attól sem lesz jobb, ha tucatnyi előkelő személy irányítja, akik e hatalom megkaparintásának érdekében elárulták kötelességüket. Jelenleg úgy tűnik, Önök minden tekintetben letértek a természetes útról. Franciaországot nem a tulajdon kormányozza. Természetes, hogy a tulajdon pusztulásával az ésszerű szabadság is kivész. Ma az értékpapír-forgalom és egy spekuláns alkotmány minden, amijük van; ami pedig a jövőt illeti, komolyan úgy képzeli, hogy nyolcvanhárom független törvényhatóság²⁶⁴ (nem is beszélve az ezeket alkotó részecskékről) republikánus rendszerében Franciaország területét valaha is egy testként lehet majd kormányozni, vagy egyetlen szándéktól vezérelve mozgásba lendíteni? Mire a Nemzetgyűlés befejezi munkáját, önnön romlását is beteljesíti. Ezek a közösségek nem fogják sokáig elviselni, hogy alávéssék őket a párizsi köztársaságnak. Nem fogják eltérni, hogy ez az egyetlen testület sajátítsa ki magának a király fogva tartását és az önmagát nemzetinek nevező gyűlés feletti uralmat. Mindegyik meg fogja tartani magának a részt, mely az egyház kifosztásából

²⁶³ Az 1789 nyári párizsi zavargások folyamán lincselések is bekövetkeztek. Ezek egyik legnevesebb áldozata Bertier de Sauvigny, Párizs intendánsa volt.

²⁶⁴ Az alkotmány kidolgozásának első szakaszában létrehozott új közigazgatási egységek (département-ok).

származó zsákmányból megilleti; s nem lesz hajlandó akár e zsákmányt, akár iparkodásának ennél jogosabb gyümölcsseit vagy földjének természetes terményeit elküldeni, hogy a párizsi mesterkedők pöffeszkedését fokozza, fényűzését táplálja. Nem fognak ebben ráismerni az egyenlőségre, amelynek nevében arra csábították őket, hogy dobják sutba uralkodójuk iránti hűségüket csakúgy, mint országuk ősi uralkodójuk iránti hűségüket csakúgy, mint országuk ősi alkotmányát.²⁶⁵ Nem létezhet főváros olyan alkotmány mellett, amelyet nemrégiben készítettek. Nem vették észre, hogy amikor demokratikus kormányokat állítottak fel, gyakorlatilag feldarabolták országukat. A személy, akit makacsul továbbra is királyuknak neveznek, immár század annyi hatalommal sem rendelkezik, mint amennyi elégséges lenne a köztársaságok e halmazának összetartására. A párizsi köztársaság nyilván arra fog törekedni, hogy teljessé tegye a hadsereg lezüllesztését és törvényellenesen, anélkül, hogy a választókra támaszkodna, meghosszabbítsa a gyűlés mandátumát, hogy fenntarthassa zsarnoki uralmát. Erőfeszítéseket fog tenni, hogy a korlátlan értékpapírforgalom szívévé válva mindent magához vonzzon, de mindhiába. A végén ez az egész politika éppen olyan erőtlennek fog mutatkozni, mint amilyen erőszakos jelenleg.

Ha ez az Önök tényleges helyzete, összevetve azzal, amire úgy mond Isten és ember szavától elhivattak, nem tudok jó szívvel gratulálni döntésükhöz, vagy a törekvéseiket kísérő sikerhez. Éppen ilyen kevésbé ajánlhatom az ilyen elveken nyugvó, s ilyen következményekkel járó magatartást más nemzeteknek. Ezt azokra kell hagynom, akik mélyebben látnak bele ügyeikbe, mint én tehetem, s akik a legjobban tudják, mennyire kedveznek az Önök tettei az ő terveiknek. Az urak a Forradalmi Társaságban, akik olyannyira siettek gratulációikkal, úgy tűnik, erősen azon a véleményen vannak, hogy van valamilyen, a mi országunkra alkalmazható politikai tervzet, amelyre nézve az Önök ténykedése valamiképpen hasznos lehet. Az Önök Price doktora ugyanis, aki maga is nem csekély buzgalommal töprengett ezen a témán, a következő igen figyelemreméltó szavakat intézte hallgatóságához: „Nem fejezhetem be anélkül, hogy kifejezetten emlékeztessen Önöket arra a szempontra, amely nagyobb hatással van lelkekre, semmint kifejezhetném. Arra gondolok, hogy a mostani idők igen kedveznek a szabadság ügyéért kifejtett minden erőfeszítésnek.”²⁶⁶

Világos, hogy a politikus prédikátor szellemét valamilyen rendkívüli elgondolás hatotta át; s felettébb valószínű, hogy az őt nálamnál jobban értő közönségének gondolatai mindvégig előtte haladtak az ő eszme-futtatásának, s a következtetések egész sorának, amelyhez vezetett.

Mielőtt a prédikációt elolvastam, valóban úgy gondoltam, hogy szabad országban élek; s ez olyan tévedés volt, melyet azért dédelgettem, mert növelte bennem a szeretetet az ország iránt, amelyben élek. Persze tudtam jól, hogy legnagyobb bölcsességünk és legelső kötelességünk féltő, soha ki nem hunyó éberséggel őrizni szabadságunk kincsét, nem csak ellenséges betöréssel, hanem a pusztulással és a

²⁶⁵ Egyike Burke kevésbé prófétai meglátásainak: a forradalom során a vidék minden erőfeszítése Párizs szerepének korlátozására meghiúsult, a főváros megőrizte az események irányítását.

²⁶⁶ R. Price: *Discourse*, 48–49.

korruptióval szemben is. Úgy véltem azonban, hogy e kincs inkább megóvni való birtok, semmint valami díj, amelyért versengeni kellene. Nem értettem, hogy korunk miért kedvezne olyannyira minden erőfeszítésnek a szabadság ügyéért. Korunk csupán annyiban különbözik bármely más kortól, amennyire az a franciaországi eseményekből következik. Ha ama nemzet példája hatással van a miénkre, könnyen megértem, hogy egyes cselekedeteiket, melyeknek kellemetlen következményük van és nemigen egyeztethetők össze az emberiséggel, a nagylelkűséggel, a jóhiszeműséggel és az igazságossággal, miért mentegetik oly szelíd jóindulattal, amikor a tettesekről, s túrikr oly elnézően, amikor a szenvedőkről van szó. Nyilvánvaló, hogy nem túl bölcs dolog egy olyan példa tekintélyét rontani, amelyet követni szándékozunk. De ezt figyelembe véve is eljutunk egy igen természetes kérdéshez: – Mi a szabadság ügye, s mik azok az érte tett erőfeszítések, amelyekre nézve Franciaország példája oly egyedülállóan sok jóval kecsegtet? Vajon meg kell semmisítenünk monarchiánkat, a királyság minden törvényével, ítélőszékével és valamennyi ősi testületével együtt? Tüntessük el az ország minden ismertető jegyét, előnyben részesítve egy mértani és számtani alkotmányt? Nyilvánítsuk haszontalannak a lordok házát? Töröljük el a püspökséget? Adjuk el az egyházi földeket zsidóknak és tőzsdézőknek; avagy vesztegessük meg velük az újonnan kitalált helyi köztársaságokat, hogy vegyenek részt a szentséggyalázásban? Minősítsük az összes adót éró sérelemnek, s az állami bevételeket fokozzuk le hazafias hozzájárulássá, illetve ajándékká? Cseréljük fel ezüst cipőcsatokra a földadót, vagy a malátaadót, hogy azokból nyerje támaszát a királyság tengeri hatalma? Kuszáljunk össze minden rendet, rangot és címet, hogy az államcsóddal párosuló általános anarchiából kiemelkedő három-négyezer demokrácia előbb nyolcvanhárommá, majd valami ismeretlen vonzerő hatására egyetleneggyé szerződjenek? Vajon e célból lezüllesszük-e a hadsereg fegyelmét és hűségét, előbb mindenféle kicsapongással, majd azzal, hogy szörnységes precedenst teremtünk fizetségük ajándékokkal való növelésére? Csábítsuk el a káplánokat püspökeik hűségéről azt a csalfa reményt keltve bennük, hogy részesednek majd saját rendjük koncaiból? Térítsük le a londoni polgárokat a lojalitás útjáról azzal, hogy polgártársaik rovására élmezzük őket? Cseréljük fel a királyság törvényes pénzerméit kötelező érvényű papírpénzekkel? Arra fordítsuk-e az állami jövedelmek zilált állományának maradványait, hogy valami eszelős terv szerint két egymás felett őrködő és egymás ellen harcoló hadsereget tartson el? – Ha ezek a Forradalmi Társaság céljai és eszközei, elismerem, jól állították össze őket; s Franciaország mindkét téren elláthatja őket a kérdéses precedensekkel.

Értem, hogy az Önök példájára azért hivatkoznak, hogy bennünket megszegyenítsenek. Tudom, tunya és nehézkes fajnak tűnünk, melyet elviselhetőnek talált helyzete tétlenségére ítelt; s valami silány kis szabadság birtoklása megakadályozza abban, hogy valaha is a maga tökéletességében juthasson hozzá ahhoz. Az Önök vezetői Franciaországban úgy kezdték, hogy színleg csodálták, szinte bálványozták a brit alkotmányt; de ahogy előrehaladtak, egyre inkább fensőbbeséges megvetéssel tekintettek rá. Az Önök Nemzetgyűlésének baráti minálunk éppen ilyen lesújtó véleménnyel vannak arról, amire korábban, mint országuk dicsőségére gondoltak. A Forradalmi Társaság ráébredt, hogy az angol nemzet nem szabad. Meg vannak győződve arról, hogy képviselőtünk egyenlőtlensége „alkotmányunk oly súlyos és

nyilvánvaló fogyatékosága, amelynek következtében inkább csak formáját tekintve és elméletileg nagyszerű”.²⁶⁷ Hogy egy-egy királyság törvényhozásában a képviselő nem csupán minden ottani alkotmányos szabadság alapja, de „minden legitim kormányzaté is; hogy nélküle a kormányzás nem egyéb, mint bitorlás”; – hogy „amikor a képviselő részleges, akkor a királyság csupán részlegesen birtokolja a szabadságot; s ha túlzottan részlegesen, akkor a szabadságnak csupán a látszatát biztosítja; s ha nemcsak hogy túlzottan részleges, de korrupt módon választott is, akkor egyenesen káros.” Price doktor a képviselő eme elégtelenségét alapvető sérelmünknek tekinti; s jóllehet, ami e látszatképviselő korrupszióját illeti, reméli hogy még nem érkezett el a teljes elzüllöttség állapotába, attól tart, mindaddig semmit nem fogunk tenni annak érdekében, hogy elnyerhessük ezt „a nélkülözhetetlen áldást, amíg valami nagy visszaélés a hatalommal újra ki nem váltja neheztelésünket, vagy valami nagy szerencsétlenség ismét fel nem kelti félelmeinket, vagy talán amíg a tiszta és egyenlő képviselő elnyerése más országokban lángra nem lobbantja a szégyenérzést mibennünk, kik világcsúfjára beérjük a szabadság árnyékával.” Ehhez a következő jegyzetet fűzi: „Olyan képviselő ez, melyet főleg a kincstár választ, meg néhány ezren a nép söpredékéből, kiket általában megfizetnek szavazataikért.”²⁶⁸

Mosolyognivaló ama demokraták következetessége, akik ha éppen nincsenek őrhelyükön, a legnagyobb megvetéssel kezelik a közösség szerényebb származású részét, míg ugyanakkor színleg a hatalom letéteményeseivé emelik őket. Hosszú értekezésre lenne szükség, hogy bemutathassam Önnek azt a számtalan téveszmét, amelyet az „elégtelen képviselő” kifejezés általános és homályos természete rejt. Csak annyit mondok itt el, igazságot szolgáltatva annak a régimódi alkotmánynak, amely alatt hosszú ideje jól boldogulunk, hogy képviselőnk tökéletesen alkalmasnak találtatott mindazon célokra, amelyekre egy népképviselőt szánnak, s ami attól elvárható. Meg fogom hiúsítani, hogy alkotmányunk ellenségei az ellenkezőjét bebizonyítsák. Annak a részletes elemzése, hogy miben szolgálja olyan jól céljait, alkotmányunk gyakorlatáról szóló önálló értekezést követelne meg. Csupán azért fejtem itt ki a forradalmárok doktrínáit, hogy Ön és mások láthassák, milyen véleménnyel vannak ezek az urak országuk alkotmányáról, s miért gondolják úgy, hogy valami nagyszabású hatalmi visszaélés vagy szerencsétlenség, alkalmat adván egy eszméknek megfelelő alkotmány áldásainak elnyerésére, csillapítaná lázukat; láthatja majd, hogy miért büvöli el őket az Önök méltányos és egyenlő képviselője, amelyet ha egyszer elnyernek, nálunk is hasonló következményekkel járhat. Hisz látja, alsóházunkat csupán „szemfényvesztésnek”, „formainak”, „elméletinek”, „árnyéknak”, „utánzatnak”, esetleg „kártékonyak” tekintik.

Ezek az urak azzal büszkélkednek, hogy igen módszeresek, s nem is ok nélkül. Ezért kell képviselőnk roppant, szemmel látható fogyatékoságát, ezt az alapvető sérelmet (amint nevezik) nem csupán önmagában véve ártalmasnak tekinteniük, hanem egyszersmind olyasvalaminek is, ami egész kormányzatunkat teljességgel törvénytelené teszi, amitől nem jobb, mint a nyílt bitorlás. Hogy megszabaduljunk e törvénytelen, bitorolt kormányzattól, ahhoz természetesen tökéletesen indokolt,

²⁶⁷ *Discourse of the Love of Our Country*. 3. kiadás, 39.

²⁶⁸ *Uo.*, 41–42.

ha nem kimondottan szükséges lenne egy újabb forradalom. Ha figyelmesen szemügyre vesszük elveiket, sokkal messzebbre mennek, mint hogy csupán az alsóház megválasztása módjának átalakítását célozzák; hiszen, ha elfogadjuk, hogy minden kormányzat legitimitásához szükséges a népképviselő, avagy a választás, akkor az egész lordok házát egy csapásra fattyúkká, romlott vérűekké nyilvánítjuk. Ez a ház egyáltalán nem a nép képviselője, még „látszatra vagy formailag” sem. Éppen ilyen rossz a korona helyzete is. Hiába törekedne arra a trón, hogy ezekkel az urakkal szemben a forradalom alkalmával végrehajtott rendezés tekintélyének oltalmába helyezze magát. A forradalom, melyre jogalapként hivatkozna, az ő rendszerük szerint maga sem rendelkezik jogalappal. Elméletük szerint az alapok, melyekre a forradalom épült, nem szilárdabbak mint jelenlegi formalitásainké, hiszen egy önmagán kívül senkit nem képviselő lordok háza hajtotta végre, meg egy alsóház, mely pontosan olyan volt, mint a mostani, azaz, ahogyan ők mondják, a képviselő pusztá „árnyéka és utánzata”.

Valamit le kell rombolniuk, máskülönben önnön szemükben céltalannak tetszik létezésük. Egy részük a polgári hatalmat tenné tönkre az egyházin keresztül; a másik rész az egyházat döntené meg a polgárin keresztül. Tudatában vannak annak, hogy a legrosszabb következmények származnának a közállapotokra abból, ha egyház és állam e kettős szétválását véghezvinnék; de olyannyira hevítik őket elméleteik, hogy nem is csak burkoltan céloznak rá: e rombolás az összes kárral együtt, ami hozzá vezet s amivel jár, s amiben ők maguk is egészen bizonyosak, nem lenne számukra elfogadhatatlan, illetve óhajuktól túlságosan távol álló. Egy nagy tekintélyű, s persze igen tehetséges férfiú közülük az egyház és az állam közötti állítólagos szövetségről beszélve megállapítja, „talán meg kell várnunk a polgári hatalom bukását, mielőtt ez a felettébb természetellenes szövetség széthullik. Semmi kétség, végzetes idő lesz az. De milyen politikai megrázkódtatás felett kellene bánkódnunk, ha az ennyire kívánatos következményekkel párosul?”²⁶⁹ Láthatja, milyen nyugodt tekintettel képesek ezek az urak végignézni a legnagyobb szerencsétlenségeket, melyek országunkra zúdulhatnak!

Nem csoda hát, hogy ha ilyen eszméket vallanak hazájuk alkotmányának és kormányzatának minden részéről, azaz az egyházban és az államban egyaránt törvénytelennek és bitortottnak, a legjobb esetben pusztá utánzatnak tartják azokat, akkor mohó és szenvedélyes lelkesedéssel tekintenek a külföld felé. Amíg ezek a nézetek tartják őket hatalmukban, hiábavaló őseik gyakorlatáról, hazájuk alapvető törvényeiről, az alkotmány szilárd formájáról beszélni nekik, amelynek értékeit a hosszú tapasztalat kemény próbájára, az állam egyre fokozódó ereje és a nemzet felvirágzása támasztja alá. A tapasztalatot, mint iskolázatlan emberek bölcsességét, lebecsülik; ami pedig a többit illeti, földalatti aknát ástak, amely egyetlen hatalmas robbanással a levegőbe fogja repíteni az összes ősi példát, precedenst, chartát, parlamenti törvényt. Az „emberi jogokról” beszélnek. Ezek ellenében nem létezhet preskripció; semmiféle megegyezés nem kötelező velük szemben; nem ismernek mértéket, sem kompromisszumot; ami híja csak van követeléseik teljes kielégítésének,

²⁶⁹ Joseph Priestley (1733–1804) teológus és természettudós, Price közeli barátja, a bowoodi kör tagja. Az idézett sorok *History of the Corruptions of Christianity (A kereszténység megrontásának története)* című, 1782-ben megjelent művéből valók.

az megannyi fondorlat és igazságtalanság. Az ő emberi jogaikkal szemben egyetlen kormányzat se keresse biztonságát fennállásának ősi mivoltában, vagy igazgatásának méltányosságában és enyhességében. Ezeknek az okoskodóknak a kifogásai éppen olyan érvényesek egy ősi és jóságos kormányzattal szemben, ha formái nem egyeznek meg az ő elképzeléseikkel, mint a legerőszakosabb zsarnokság vagy a legújszerűbb bitorlás ellenében. Minduntalan vitáznak a kormányokkal, mégpedig nem visszaélésekről, hanem az alkalmasság és a jogcím kérdéséről. Nincs mit mondom politikai metafizikájuk ügyetlen szemfényvesztéséről. Hadd szórakoztassák vele magukat iskoláikban. „*Illā se jactat in aula – Aeolus, et clauso ventorum carcere regnet.*”²⁷⁰ Csak ne törjenek ki börtönükből, hogy leverter²⁷¹módjára dühöngjenek, hogy forgószelűkkel végigsöpörjék a földet, s hogy megsemmisítésünk érdekében a feneketlen mélységű kutakat fakasszanak.

Távol álljon tőlem, hogy elméletben tagadjam; éppen ilyen távol áll szívtől, hogy a gyakorlatban elutasítsam (ha rendelkeznék a megadás és ez elutasítás hatalmával) az emberek valódi jogait. Azzal, hogy tagadom a jogokra vonatkozó hamis követeléseiket, nem akarom megsérteni azokat, amelyek valóságosak, s amelyeket az ő állítólagos jogaik lerombolnának. Ha a polgári társadalom az ember üdvére született, minden előny, aminek a céljából alkották, az ember jogává válik. A polgári társadalom a jószándékúság intézménye; s maga a törvény sem más, mint szabályok szerint működő jószándékúság. Az embereknek joguk van e szabályok szerint élni; joguk van az igazságosságra társaikkal szemben, akár politikai funkciót viselnek, akár közönséges foglalkozást űznek. Joguk van iparkodásukat gyümölcsökre; s az eszközökre, amelyek iparkodásukat gyümölcsözővé teszik. Joguk van szüleik szerzeményeire; ivadékaik táplálására és nevelésére; arra, hogy az életben irányítsák őket, a halálban pedig vigaszra leljenek. Az egyes embernek joga van saját érdekében megtenni mindent, amit megtehet anélkül, hogy mások jogait tiporná; s joga van méltányos részre mindabból, amit a társadalom a képességek és az erők összehangolásával az ő érdekében megtehet. Ebben a társulásban minden embernek egyenlő jogai vannak; ámde nem azonos dolgokra. Aki a társulásból mindössze öt shillinggel részesedik, annak ugyanannyi joga van erre a részre, mint annak, akinek ötszáz fontja fekszik benne a maga nagyobb részére. De nincs joga arra, hogy egyenlő osztalékhoz jusson a részvények hozadékából; s ami a hatalomból, tekintélyből és irányításból való részesedést illeti, amivel állítólag minden egyén rendelkezne az államigazgatásban, kénytelen vagyok tagadni, hogy a polgári társadalomban élő emberek közvetlen, eredeti jogai közé tartoznának; az én gondolataim tárgy ugyanis a polgári, társas ember, nem más. A polgári társaság pedig megegyezésre épül.

Ha a polgári társadalom megegyezéssel születik, e megegyezés kell, hogy legyen a törvénye. E megegyezésnek kell korlátoznia és befolyásolnia mindenféle alkotmányt, amely általa létrejön. Mindennemű törvényhozói, bírói és végrehajtó hatalom

²⁷⁰ „...ott legyen úr, a szeleknek

Börtöni, jólzárt odva felett, a saját zugában!”

Vergilius: *Aeneis*. I. 140–141. In *Vergilius összes művei*. Ford.: Lakatos István. Magyar Helikon, Budapest, 1965, 108.

²⁷¹ Viharos erejű keleti szél a Földközi-tengeren.

ennek az alkotása. Ezek semmilyen más körülmények között nem létezhetnek; s hogyan követelhet bárki is a polgári társadalom konvenciója alapján olyan jogokat, amelyek még csak nem is feltételezik létezését? Olyan jogokat, amelyek teljesen összeegyeztethetetlenek vele? A polgári társadalom egyik legelső indítóoka, amely egyik alapvető szabályává is lesz, hogy senki sem lehet bíró a saját ügyében. Ezzel minden egyén azon nyomban megfosztatik a szövetségre még nem lépett emberek legelső alapvető jogától, azaz attól, hogy ítéljen önmaga felett, s védje saját ügyét. Lemond minden jogáról önmaga kormányzására. Ezzel jár, hogy jószerevével feladja a természet első törvénye által biztosított önvédelmi jogot. Az emberek nem élvezhetik egyszerre a polgári és a nem polgári állapot jogait. Az ember, hogy igazságot szerezzen, feladja jogát, hogy meghatározza, melyek a számára legnélkülözhetetlenebb célok. Hogy némi szabadságát biztosítsa, az egészet bizalommal átruhazza a kormányzatra.

A kormányzat nem a természetes jogok alapján keletkezik, amelyek tőle teljesen függetlenül is létezhetnek, s léteznek is; mégpedig sokkalta tisztább formában, az elvont tökéletesség sokkalta magasabb fokán: ám az elvonatkoztatásbeli tökéletességük jelenti a gyakorlatban való fogyatékoságukat. Joguk lévén mindenre, az emberek mindent meg is akarnak szerezni. A kormányzat az emberi bölcsesség találmánya, melynek célja, hogy emberi szükségleteket elégítsen ki. Az embereknek joguk van arra, hogy e bölcsesség kielégítse ezeket a szükségleteket. E szükségletek közé számít az a polgári együttélésből fakadó igény, hogy szenvedélyeik megfelelő korlátok közé zárassanak. A társadalom megköveteli, hogy ne csupán az egyének indulatai vettessenek alá, hanem azt is, hogy tömegesen és testületileg csakúgy, mint egyénileg, az emberek szándékai gyakorta meghíúsuljanak, akarataik ellenőrzés alá essék, szenvedélyeik kordában tartassanak. Ezt csakis rajtuk kívül álló hatalom képes megtenni, nem pedig olyan, amely funkciója gyakorlásakor annak az akarataknak s azoknak a szenvedélyeknek az igáját vonja, amelyeket megzabolázni és elfojtani lenne hivatott. Ebben az értelemben az emberekre nehezedő béklyók, éppen úgy, mint szabadságaik, szintén a jogaik közé tartoznak. De minthogy a szabadságok és korlátozások egyaránt korok és körülmények szerint változnak, s végtelenül nagy számú változatuk lehetséges, nem határozhatók meg semmilyen elvont szabállyal; s nem létezhet nagyobb bolondság, mint ezen az elven tárgyalni őket.

Attól a pillanattól kezdve, hogy jottányit is lefaragunk minden ember önmaga kormányzására vonatkozó természetes jogaiból, s eltűrjük, hogy e jogok bármilyen mesterséges, pozitív korlátozása alá essenek, a kormányzat szervezése teljes egészében megállapodás kérdésevé válik. Éppen ezt teszi egy-egy állam alkotmányát s a benne lévő hatalmak megfelelő megosztását a legkifinomultabb és a legbonyolultabb képességektől függővé. Ez az emberi természet és az emberi szükségletek, s mindama dolgok mély ismeretét követeli meg, amelyek megkönnyítik vagy akadályozzák azon különféle célok megvalósítását, amelyeken a polgári intézmények gépezetének munkálkodnia kell. Az államnak szüksége van arra, hogy erejének támasztékai, betegségeinek pedig orvosságai legyenek. Mi haszna az ember élelemre vagy orvosságra való elvont jogáról értekezni? A kérdés ezek megszerzésének és magunkhoz

vételének módja. E megfontolás alapján mindig is azt fogom tanácsolni, hogy a földművest és az orvost hívjuk segítségül, ne a metafizika professzorát.

Az állam felépítésének, illetve megújításának vagy megreformálásának tudományát, akárcsak bármely más kísérleti tudományt, nem szabad a priori módon tanítani. Nem is rövid tapasztalat az, amely erre a gyakorlati tudományra oktathatna; ugyanis az erkölcsi indítékok tényleges hatásai nem mindig közvetlenek; hanem ami először káros, az távolabbi kihatásaiban még lehet nagyszerű is; sőt nagyszerűsége esetleg éppen azon hátrányos következményekből származhat, amelyeket kezdetben kiváltott. Ennek a fordítottja is megeshet; s igen tetszetős elgondolások, igen biztató kezdetek után, gyakran érnek szégyenletes és sajnálatos véget. Az államokban gyakran keletkeznek homályos, szinte lappangó erők, olyanok, amelyeknek jelentőségre első pillantásra csekélynek tűnik, ám amelyekből az állam virágzása vagy romlása a legnagyobb mértékben függhet. Mivel tehát maga a kormányzás tudománya ennyire gyakorlati jellegű, ilyen gyakorlati célokat szolgáló, s tapasztalatot igénylő dolgot – nagyobb tapasztalatot, mint amekkorára egyetlen személy, legyen bármilyen eszes és figyelmes is, egy egész élet folyamán gyűjteni képes –, mindenkinek végtelen óvatossággal szabad csak arra vállalkoznia, hogy lebontson egy olyan épületet, amely hosszú időn át tűrhetően szolgálta a társadalom közös céljait, vagy hogy újjáépítse anélkül, hogy szeme előtt bizonyítottan hasznos példák és minták lebegnének.

E metafizikai jogok úgy lépnek be a közéletbe, akár a sűrű közegbe hatoló fénysugarak, s a természet törvényeinek megfelelően letérülnek egyenes pályájukról. Az emberi szenvedélyek és érdekek súlyos és bonyolult szövetségében ezek az eredeti jogok valóban olyan töréseken és tükröződéseken mennek keresztül, hogy nevelésük úgy beszélne róluk, mintha továbbra is egyszerűen, eredeti irányukba tartanának. Az emberi természet bonyolult, s a társadalom céljai a lehető legösszetettebbek; ezért a hatalom semmilyen egyszerű megosztása vagy irányítása nem lehet megfelelő, sem az ember természete, sem ügyeinek jellege szempontjából. Amikor arról hallok, hogy valamilyen új politikai berendezkedésben a természet egyszerűségére törekszenek, s ezzel kérkednek is, nem habozom megállapítani, hogy a mesterek vagy felette tájékozatlanok szakmájuk felől, vagy teljesen elhanyagolják kötelességüket. Az egyszerű kormányzatok alapvetően fogyatékosok, hogy rosszabbat ne is mondjak róluk. Ha a társadalmat csak egyetlen szempontból vizsgálánk, az alkotmánynak ezek az egyszerű formái mind végtelenül vonzóak lennének. Valóban mindegyik tökéletesebben felelne meg egyedi céljának, mint ahogy az összetettebb a maga összes bonyolult célját képes megvalósítani. Jobb azonban, hogy az egész legyen tökéletlenül és következtelenül kielégítve, semmint, hogy miközben egyes részekről nagy alaposággal gondoskodnak, a többieket teljesen elhanyagolják, vagy esetleg mélységesen megsértik a kedvenc tag ajnázásával.

E teoretikusok összes állítólagos joga csupa túlzás; s amennyire igazak metafizikailag, olyannyira hamisak erkölcsi és politikai szempontból. Az emberi jogok amolyan középúton helyezkednek el; képtelenség definiálni őket, de rájuk ismerni nem lehetetlen. A kormányzat alatt élő emberek jogai azok az előnyök, amelyek gyakran a különféle jó dolgok kiegyensúlyozásából fakadnak; olykor a jó és a rossz, olykor pedig

a rossz és a rossz közötti kompromisszumból. A politikai racionalitás a számolás elvére épül; igaz erkölcsi értékek összeadására, kivonására, szorzására és osztására – nem metafizikai vagy matematikai, hanem etikai alapon.

Ezek az elméletgyárosok szinte mindig agyafúrtnak összekeverik a nép jogait hatalmával. Valahányszor a közösség, mint testület, cselekedni képes, nem ütközhet tényleges ellenállásba; de amíg hatalom és jog egy és ugyanaz, testületként sem lehet olyan joga, amely összeegyeztethetetlen az erénnyel, s az erények alfajával, a körültekintéssel. Az embereknek nincs joguk semmire sem, ami ésszerűtlen s ami nem javukat szolgálja, jóllehet, egy kedvelt költő azt mondta, *Liceat perire poetis*. Hogy egyikük állítólag hidegvérrel a vulkáni forrongás lángjai közé vetette magát, *Ardentem frigidus Aetnam insiluit*,²⁷² az efféle hóbortosságot inkább indokolatlan poétai szabadosságnak tartom, semmint a Parnasszus egyik kiváltságának; s legyen akár költő, vagy hittudós, esetleg politikus, aki úgy dönt, hogy efféle jogot gyakorol, úgy hiszem, bölcsebb – mivel könyörületesebb – gondolatok arra ösztönöznének, hogy megmentsem az illetőt, mint hogy ostobasága emlékeként megőrizsem rézpapucsait.

Az olyanfajta évfordulós prédikációk, amelyekre az általam leírtak nagy része vonatkozik, ha az illetőket a szegény nem téríti le mostani pályájukról, az eseményekről való megemlékezéssel sokakat kiforgatnak majd az általuk ünnevelt Forradalom elveiből, s megfosztanak előnyeiktől. Megvallom Önnek, soha nem volt ínyemre ez az ellenállásról és forradalomról való folytonos fecsegés, meg az, hogy az alkotmány legvégső orvosságát mindennapi kenyerévé teszik meg. Ez veszedelmesen betegessé teszi a társadalom alkatát; rendszeres dózisekben adagolja a higanyszublimátot, s kantaridin állandó tukmálásával táplálja szabadságszeretetünket.²⁷³

A megszokottá vált orvosság betegséget okoz, hiszen mindennapos, közönségesé vált alkalmazása meglazítja és elnyúvni annak a szellemnek a rugóit, amelyet nagy alkalmakkor kellene csak segítségül hívni. Rómában a legnagyobb türelemmel viselt szolgaság korában a zsarnokölésről szóló leckék az iskolásfiúk köznapi tanulmányaihoz tartoznak – *cum perimit saevos classis numerosa tyrannos*.²⁷⁴ Rendes körülmények között az ilyesmi egy olyan országban, mint a mienk, a legrosszabb következményekkel jár, még a szabadság ügyére nézve is, amelynek hitelét a szertelen fantáziálás csapongásával rontja.

²⁷² A teljes idézet:

„...deus immortalibus haberi
dum cupit Empedocles, ardentem frigidus Aetnam
insiluit. Sit ius liceatque perire poetis.”

„...Lám ama költő Sziciliából
Empedocles, hogy az égigakóig emelje a hír őt,
Szánt szándékkal dobta le magát az Etna tűzébe.”

Horatius: *Ars poetica*. Ford. Bede Anna. In *Horatius összes művei*. Európa, Budapest, 1989, 342.

²⁷³ Higannyal a vérbajt kezelték, a kantaridint – egy azonos nevű légyfajtából nyert szert – ajzószerként használták, mindenekelőtt a szexuális képességekre gyakorolt feltételezett hatása miatt. Mindkettő igen ártalmas volt az egészségre, innen a burke-i hasonlat.

²⁷⁴ A teljes idézet:

„Declamare doces? o ferrea pectora Vetti,
cum perimit saevos classis numerosa tyrannos!”
„Szónoklatot oktatsz – ó, Vetti – érc a Te kebled,
míg az agyonzsúfolt osztály vad zsarnokot öldös.”

Iuvenalis: Szatírák. Ford. Muraközy Gyula. Akadémiai, Budapest, 1964, 179.

Korunk szinte valamennyi törőlmetszett republikánusa rövid idő elteltével a legodaadóbb, tökéletesen idomított udvaronccá vált, hamar azokra hagyták a fárasztó, mértékletes, de gyakorlati ellenállás ügyét, akiket elméleteiktől felfuvalkodva és megittasulva alig tartottak többre a toryknál.²⁷⁵ A képmutatás persze kedvét leli a legmagasztosabb spekulációkban, mert aki soha nem óhajjt többet, mint töprengeni, annak semmibe se kerül a fennkölttség. De még azokban az esetekben is, amikor e dagályos eszmefuttatások hátterében inkább csak felületességet, mint csalárdságot kell gyanítanunk, a helyzet igen hasonló. Ezek a tudósok, úgy találván, hogy szélsőséges elveik nem vonatkoztathatóak olyan esetekre, amelyek csupán korlátozott, vagy mondjuk úgy, polgári, illetve törvényes ellenállást kívánnak meg, ilyenkor egyáltalán nem is alkalmazzák az ellenállás eszméjét. Számukra vagy háború, illetve forradalom van, vagy semmi. Látván, hogy politikai elgondolásaik nem igazodnak ahhoz a világhoz, amelyben élnek, gyakran lekicsinylőleg kezdenek vélekedni minden közéleti eszme felől; s készen arra, hogy kicsinyes érdekekért feladják azt, amit csekély értékűnek tartanak. Néhányuknak persze szilárdabb, állhatatosabb a jelleme; ezek azonban a parlamenten kívül rekedt buzgó politikusok, akiket kevés dolog bírhat rá dédelgetett terveik feladására. Állandóan az egyház, az állam, vagy mindkettő valamilyen átalakításában jár az eszük. Amikor erről van szó, ezek mindig igen rossz polgárai az államnak, s felette kétes dolog kapcsolatban állni velük. Mivel ugyanis spekulatív terveiket végtelenül nagyra értékeli, az állam fennálló berendezkedését pedig semmire sem becsülik, a legjobb esetben is közömbösek sorsa iránt. Nem látnak erényt a közügyek helyes, sem bűnt azok helytelen intézésében; inkább örülnek az utóbbinak, mert az jobban kedvez a forradalomnak. Nem látnak sem erényt, sem erénytelenséget egyetlen emberben, cselekedetben, politikai elvben sem azon túl, hogy elősegítik vagy hátráltatják-e átalakítási szándékaikat: ezért egyik nap a megerősített, túlzott felségjogokat karolják fel, máskor pedig a szabadságáról alkotott legféltelenebb demokratikus eszméket, s ügyre, személyekre, pártá való tekintet nélkül kapnak egyiktől a másikhöz.

Önök, Franciaország forradalmi válságot, s egyik kormányformáról a másikra való átmenetet élnek át – nem láthatják az embereknek ezt a típusát, abban a megvilágításban mint mi ebben az országban. Nálunk harciasak, Önöknél diadalmasak; s Önök tudják, mire képesek, ha hatalmuk nagysága arányban áll akaratukéval. Ne gondolják rólam, hogy e megfigyeléseket az emberek valamelyik rendjére korlátozám, vagy hogy valamelyik rend minden tagjára általánosítám. Korántsem! Éppen annyira nem tudom ezt az igazságtalanságot elkövetni, mint beállni a túlsó elveket vallók táborába, akik a vallás nevében alig tanítanak egyebet, mint heves és veszedelmes politikát. E forradalmi politikában az a legrosszabb, hogy megedzi és megkeményíti a lelket, felkészítendő azt azokat az ádáz csapásokra, amelyek szélsőséges esetekben olykor érik. De tekintve, hogy ezek az esetek talán soha nem következnek el, a lélek indokolatlanul szennyeződik be; s nagy mértékben károsítsa az erkölcsi érzéket, ha a rontás semmiféle politikai célt nem szolgál. Ezek az urak olyannyira belemerültek

²⁷⁵ A dicsőséges forradalomhoz vezető politikai küzdelmekben kialakult, és a brit parlamenti politikát az 1832-es reformtörvény koráig fémjelző két nagy párt közül a whigek általában a „liberálisabb”, a toryk a „konzervatívabb” megoldás hívei voltak.

az emberi jogokról szóló elméleteikbe, hogy teljesen megfeleltek az emberi természetről. Anélkül, hogy egyetlen új utat is nyitottak volna az értelem felé, eltorlaszolták azokat, amelyek a szívhez vezetnek. Önmagukban, s mindazokban, akik figyelnek szavukra, lezüllesztették az emberi lélekbe helyesen beplántált összes érzést. Az Old Jewry e nevezetes prédikációja csakis ezt a szellemet árasztja szerteszét a közéletben. Összeesküvések, mézárások, merényletek egyesek számára jelentéktelen árnak tűnnek, ha forradalmat lehet vásárolni rajtuk. Az ő kényes ízlésüknek túl sivár, ötletszegény az olcsó, vértelen megújítás, a büntetlen szabadság. A díszleteket alaposan át kell rendezni; kell valami pompás színpadi effektus; nagyszabású látványosságra van szükség, mely lángra gyújtja a hatvan évi biztonság és általános virágzás semmire sem lelkesítő nyugalmanak tunya élvezetétől eltompult képzeletet. A Prédikátor mindezt megtalálta a francia forradalomban. Ez egész testét ifjonti hévvel tölti el. Ahogy halad előre, úgy csapnak egy magasabbra lelkesedésének lángjai, s mikor a szónoklat befejező részéhez érkezik, a tűz lobogva ég.

[...] Hallottam, mégpedig örömmel hallottam, hogy a nagy úrnő, a diadalmenet másik áldozata, kibírta azt a napot (az ember azt szeretné, hogy akinek a sorsa a szenvedés, az szépen szenvedjen), s azóta elviseli az összes következő napokat is, túri férje bebörtönzését és a saját fogságát, barátai száműzetését, a sértő tömjénezést, s az összes felgyülemlett rosszat, mégpedig derűs türelemmel, rangjához és származásához méltóan, úgy, ahogy egy jámborságáról és bátorságáról nevezetes uralkodónő ivadékához illik; hogy őhöz hasonlóan magasztosak az érzelmei; hogy egy római anya méltóságával szenved; hogy legvégső esetben meg fogja menteni magát a legnagyobb szegyénytől, s ha buknia kell, nem nemtelen kéz által fog elbukni. Tizenhat vagy tizenhét év telt el azóta, hogy Versailles-ben láttam Franciaország trónörökösét, azaz a mai királynét; s bizonyos, hogy soha nem ragyogott elragadóbb látvány e földtekén, melyet mintha nem érintett volna lába.²⁷⁶ Éppen a látóhatár felett pillantottam meg, amint felékesíti és felderíti a magasztos szférát, melybe akkor kezdett belépni – hajnalcsillagként ragyogott, teli étellel, csillogással és örömmel. Ó, mily tünemény! S micsoda szívnek kellene vernie bennem, hogy érzélem nélkül gondoljak erre az emelkedésre és erre a bukásra! Amikor a távoli, lelkes és hódolatteljes szeretet mellé jogot szerzett a tiszteletre is, aligha álmodtam volna, hogy valaha is keblébe rejtve magával kell hordania a szégyen elleni erős orvosságot; aligha álmodhattam, hogy megérje, milyen csapások zúdulnak rá gáláns férfiak országában, becsületes emberek, lovagok országába. Úgy hittem, tízezer kard repül ki hüvelyéből, hogy megbosszuljon akár egyetlen pillantást is, mely sérelemmel fenyegeti. – De a lovagiasság kora a múlté. – Az okoskodók, ökonomisták, számítógatók kora jött el, s örökre oda Európa dicsősége. Soha, soha többé nem fogjuk tapasztalni a rang és a nem iránti nemeslelkű lojalitást, a büszke meghódolást, a méltóságteljes engedelmisséget, a szív alávetését, amely még a szolgaságban is ébren tartotta a magasztos szabadság szellemét. Oda az élet megvásárlatlan bája, a nemzetek olcsó védelme, a férfias, érzelmes és a hősi vállalkozás dajkája! Oda az elvek iránti fogékonyság, a becsület tisztessége, mely minden foltot sebesülésnek érzett, bátorságot ébresztett, miközben

²⁷⁶ Burke második franciaországi utazása során, egy évvel XVI. Lajos trónra lépése előtt látta az akkor ifjú szépsége teljében lévő Marie-Antoinette-t.

csillapította a hevességet, mely megnemesített mindent, amit megérintett, amelynek jelenlétében maga a bűn is levetkőzi otrombaságát, s a fele rossz kivész belőle.

A vélemény és az érzelem e vegyes rendszere a régi lovagiasságból vette eredetét; s az elv, bár megjelenési formája az emberi ügyek állapotának megfelelően sokféle volt, nemzedékek hosszú során át, még a mi korunkban is fennmaradt és hatott. Ha valaha teljesen kioltják, attól tartok, nagy lesz a veszteség. Ez adta a modern Európa arculatát. Ez különböztette meg minden kormányzati formáját, méghozzá előnyére, az ázsiai államoktól, s talán azoktól az államoktól is, melyek az antik világ legragyogóbb pillanataiban virágoztak. Ennek eredményeként alakult ki, anélkül, hogy a rangokat összezavarta volna, egy bizonyos nemes egyenlőség, s terjedt el a társadalmi élet minden szintjén. Ez az elv szállította le a királyokat a magánemberek társává, s emelte fel azokat a királyok partnerévé. Erőszak és ellenállás nélkül gyúrta le a kevélység és a hatalom vadságát: az uralkodókat arra kényszerítette, hogy magukra vegyék a társadalmi megbecsülés szelíd gyeplőjét, a rideg tekintélyt az elegancia igájában hajtotta, s a törvények felett diadalmas uralmat alávettette a szokásoknak.

De most mindennek változnia kell. Az összes szép illúzió, mely a hatalmat szelíddé, az engedelmességet kötetlenné tette, s harmonizált az élet különböző árnyalataival, s amely finoman beolvasztotta, bevonta a politikába azokat az érzelmeket, melyek megszépítik a magánemberek társadalmát, s enyhét adják, szertefoszlhatnak a világosság és az értelem új, hódító birodalmától. Az élet összes tisztességes díszét durván leszakítják. Az erkölcsi képzelet tárházából származó összes magas eszme, mely a szívben lakozik, s az értelem mint pőreségében reszkető jellemünk fogyatékoságainak elfedéséhez szükséges dolgot jóváhagy, nevetséges, abszurd és idejétmúlt divatként fog elenyészni.

A dolgok ilyen rendjében a király csupán egy férfi; a királyné egyszerűen egy asszony; az asszony csak állat, méghozzá nem is legmagasabb rendűek közül való. Az asszonyi nemnek általában, minden különösebb ok nélkül adott tiszteletet regényes ostobaságnak kell tekinteni. A király- és apagyilkosság, a szentséggyalázás fogalma csak babonás képzelgés, mely tönkreteszi a jogszolgáltatást azáltal, hogy megsemmisíti egyszerűségét. Egy király, egy királyné, egy püspök, egy apa meggyilkolása egyszerű emberölésnek minősül; s ha az emberek valami véletlen folytán bármi módon hasznot húznának belőle, akkor a legbocsánatosabb emberölés, amelyet nem kell túlságosan szigorúan kivizsgálunk.

E barbár filozófiai rendszerben, mely hideg szívek és zavaros agyak szüleménye, s éppen annyira nélkülözi a szilárd bölcsességet, amennyire híján van minden jóízlésnek és finomságnak, a törvényeket kizárólag az általuk keltett rettegés támasztja alá, továbbá az az érdekeltség, amit az emberek egyenként, magánszámításaik szerint lelnek bennük, illetve amit magánérdekük szem előtt tartásával a törvények javára nélkülözni tudnak. Akadémiájuk ligetében egyetlen fasor végén sem látni egyebet, mint a bitót. Nem maradt semmi, ami felébresztené a közösség ragaszkodását. E mechanikus filozófia elvei szerint intézményeink soha nem ölhetnek testet, ha szabad ez a kifejezést használnom, személyben, hogy szeretetet, tiszteletet, csodálatot vagy

kötődést ébresszenek bennünk. Ám az a fajta értelem, mely számúzi az érzelmeket, képtelen arra, hogy helyüket betöltse. Szükség van e nyilvánosan kimutatott, az erkölcsösséggel összefonódott érzelmekre, olykor a törvények kiegészítése, máskor kiigazítása, s mindig is azok támogatása céljából. A szabály, melyet egy bölcs férfi s nagy kritikus mondott ki a költemények alkotásáról, ugyanúgy érvényes az államokra is. *Non satis est pulchra esse poemata, dulcia sunt.*²⁷⁷ Minden nemzetben kell, hogy legyen egy olyan erkölcsi rendszer, amelyben a helyes alkatú lélek örömét tudja lelteni. Hogy szeressük országunkat, országunknak szeretetreméltónak kell lennie.

Kontler László fordítása

²⁷⁷ A teljes idézet:
„Non satis est pulchra esse poemata; dulcia sunt
et quocumque volent animum auditoris agunto.”
„Az sem elég, ha a vers csak szép, legyen édes is egyben,
s égre ha száll, a közönséget ne felejtse a földön.”
Horatius: *Ars poetica*. In Horatius: *i. m.*, 331.

VIII. Az amerikai demokrácia születése

A 18. század végének – a francia forradalom melletti – legfontosabb politikai eseménye az amerikai függetlenségi háború eredményeként Amerikai Egyesült Államok létrejötte volt. Az USA megalapításának a brit protestantizmus hagyományainak köszönhetően, valamint a kül- és belpolitikai tétek nagysága miatt komoly szellemi előzményei is voltak. Az Egyesült Államok alkotmányának 1787-ben történt megszületésével nemcsak egy potenciális nagyhatalom született, hanem a hatalom új legitimációs alapja nyert megfogalmazást, és az új politikai berendezkedés normatív kereteit is kimunkálták. Az amerikai politikai gondolkodásra az nyomta rá hangsúlyosan a bélyegét, hogy – nem kis részben a puritán kivándorlók felfogásának köszönhetően – az ország hűbéri előzmények nélkül, a polgárok szélesebb körének érdekeit és értékeit szem előtt tartva tudta kialakítani alkotmányos berendezkedését. A puritán kivándorlókat a demokratikus állapotok kialakítása iránti elkötelezettség, valamint a helyi önkormányzó és törvényhozó testületekbe vetett bizalom hatotta át. A korai amerikai politikai gondolkodást egy francia utazó, az arisztokrata Alexis de Tocqueville forrásának ismertetésével tekintjük át. Kapcsolódó témák: *Ludoviceum I./2.:* 8. és *Ludoviceum I./3.:* 8., 9.

Az arisztokrata származású Alexis de Tocqueville (1805–1859) az újonnan beköszöntő demokratikus korszak kitűnő krónikásának bizonyult. Politikai szocializációját nagymértékben befolyásolta az a tény, hogy a jakobinus terror idején családjával majdnem a guillotine végzett. A Bourbonok 1830-as bukását követően barátjával Amerikába látogatott annak érdekében, hogy az amerikai büntetőjogi rendszert vizsgálja, s hogy tanúja legyen az új rend születésének. A hosszabb újvilági tartózkodás eredménye *A demokrácia Amerikában* című, több részletben – 1835 és 1840 között – megjelent, legnagyobb hatású műve. A szerző a későbbiek folyamán a francia politikai élet fontos szereplőjévé vált.

17. Alexis de Tocqueville: A demokrácia Amerikában

Nyolcadik fejezet

A szövetségi alkotmány

Ez idáig minden egyes államot úgy tekintettem, mint teljes egészet, és bemutattam, miféle rugókat mozgathat benne a nép, valamint azt is, milyen cselekvési lehetőségekkel él. Ám valamennyi, általam függetlennek ítélt állam mégis kénytelen bizonyos

esetekben a felsőbb hatalomnak engedelmessé válni, amely nem egyéb, mint az Unió maga. Elérkezett az ideje, hogy megvizsgáljuk, mekkora főhatalmat engedélyeztek az Uniónak, ezért vessünk röpké pillantást a szövetségi alkotmányra.²⁷⁸

I. A szövetségi alkotmány története

Az első Unió eredete. – Annak gyengesége. – A Kongresszus alkotmányozó hatalomért folyamodik. – A kétéves intervallumról, amely ettől kezdve az új alkotmány kihirdetéséig terjed.

Annak a tizenhárom kolóniának, amely egyszerre rázta le magáról az angol igtát a múlt század végén, mint már említettem, megegyezett a vallása, a nyelve, az életmódja, és törvényei is hasonlítottak egymásra. Mivel közös ellenséggel vívták harcukat, komoly indokok voltak az egymással kötött szoros szövetségre, valamint arra, hogy egyazon közös nemzetté olvadjanak össze.

Eddig azonban saját életet éltek és önálló kormányzattal rendelkeztek, önálló szokásaik és érdekeik voltak, úgyhogy óvakodtak az erős és teljes szövetségtől, amelyben egyedi jelentőségük a közösségnek rendelődött volna alá. E ponton két ellentétes törekvés ütközött meg egymással: az egyik az amerikai angolok egyesülését, a másik szétválásukat támogatta.

Amíg folyt a háborúskodás az anyaországgal, a szükség diadalra juttatta a szövetség alapelvét. S noha az Uniót megalapozó törvények tökéletlennek bizonyultak, a közös kötelék ennek ellenére fennmaradt.²⁷⁹

Mihelyt azonban megkötötték a béke, napvilágra kerültek a törvénykezés fogyatékosai is: egyszeriben szétbomlott az állam. Minden egyes gyarmat önálló, szuverén köztársasággá vált. A szövetségi kormány, melyet saját alkotmánya is gyengeségre ítélt, s amelyet már nem tarthatott életben az általános veszélyérzet, tehetetlenül nézte, mint gyalázzák zászlaját a nagy európai nemzetek, nem volt elegendő anyagi ereje, hogy szembeszálljon az indiánokkal, és kifizesse a függetlenségi háború idejéből származó adósságait. Amikor már közel volt a vég, hivatalosan bejelentette önnön tehetetlenségét, és az alkotmányozó hatalomhoz folyamodott.²⁸⁰ Ha Amerika valaha is fel tudott emelkedni a dicsőség ama ormaira, ahogy lakosainak büszke képzelete szüntelenül mutatni szeretné nekünk, hát az eme magasztos pillanatban volt, amikor a nemzeti hatalom lemondott az uralomról.

²⁷⁸ Lásd a szövetségi alkotmány szövegét.

²⁷⁹ Ajánlom figyelmükbe az első, 1778-ban keletkezett konföderáció törvényeit. Ezt a szövetségi alkotmányt valamennyi állam csak 1781-ben fogadta el. Ugyancsak felhívom figyelmüket a *Federalist* 15–22. számában az erről megjelent elemzésre, valamint M. Story írására, a *Commentaires sur la constitution des Etats Unis* (Magyarzatok az Egyesült Államok alkotmányához) című tanulmányára, 85–115.

²⁸⁰ 1787. február 21-én tette a Kongresszus eme kijelentést.

*A szövetségi törvényszékekről*²⁸¹

A jogi hatalom politikai jelentősége az Egyesült Államokban. – E téma tárgyalásának nehézsége. – Az igazságszolgáltatás hasznossága az államszövetségekben. – Milyen bíróságok álltak Unió rendelkezésére? – A szövetségi törvényszékek felállításának szükségessége. – A szövetségi igazságszolgáltatás szervezete. – A legfelsőbb bíróság. – Miben különbözik ez utóbbi valamennyi, általunk ismert bíróságtól?

Az eddigiek során tanulmányoztam az Unió törvényhozói és végrehajtó hatalmát. Hátravan még a bírói hatalom számbavétele.

E helyütt ki kell fejtenem az olvasónak félelmeimet.

A bírói intézmények jelentős befolyást gyakorolnak az amerikai angolk sorsára; nagyon fontos helyet foglalnak el a tulajdonképpeni politikai intézmények közt. Ebből a szempontból igencsak méltóak rá, hogy vizsgálódásunkat kiterjesszük rájuk.

De hogyan értessük meg az amerikai bíróságok politikai hatását anélkül, hogy belemennénk felépítésük és formáik technikai részleteibe; és hogyan menjünk bele a részletekbe anélkül, hogy e természeténél fogva száraz témával elijeszténénk az olvasót? Hogy maradjunk világosak, egyszersmind továbbra is rövidek?

Nem ringatom magam abban a hitben, hogy sikerült elkerülnöm e különböző veszélyeket. A nem szakmabeliek még így is túl hosszadalmasnak fogják tartani a leírottakat; a jogászok pedig úgy gondolják majd, hogy túl sommásan fogalmaztam. Ám ez témámmal általában, s az itt taglalt sajátos kérdésekkel együtt járó hátrány.

Nem a szövetségi kormány kialakítása volt a legnehezebb feladat, hanem törvényeinek betartása.

A kormányoknak általában két eszközük van csupán, hogy legyőzzék a kormányzottak ellenállását: a fizikai erő, amit saját magukban lelnek meg, s az erkölcsi erő, melyet a bírósági határozatok kölcsönöznek nekik.

Az a kormány, mely csak harc árán tudja betartatni törvényeit, hamar a bukás szélére kerül. Valószínűleg a következő két dolog egyike fog történni vele: ha gyenge és mértéktartó, csak végszükség esetén fog erőszakot alkalmazni, és elsiklik számtalan részleges engedetlenség felett; ilyenkor az állam lassanként anarchiába hull.

²⁸¹ Lásd a VI. fejezetet, melynek címe: A bírói hatalom az Egyesült Államokban. E fejezet ismerteti az amerikaiak általános elveit az igazságszolgáltatással kapcsolatban. Lásd még a szövetségi alkotmány 3. cikkelyét. Lásd még a *The Federalist* 78–83. számaiban Thomas Sergeant: *Constitutionnal law, being a view of the practice and jurisdiction of the courts of the United States* (Az alkotmányjog megjelenése az Egyesült Államok bírói gyakorlatában és törvénykezésben.)

Lásd Storyt, 134–162., 489–511., 668. Lásd az 1789. szeptember 24-i alaptörvényt, a következő gyűjteményben: *Storyt Laws of the United States* (Az Egyesült Államok törvényei), I. k. 53.

Ha merész és erős, naponta erőszakhoz folyamodik, és hamarosan katonai diktatúrává fajul. Tehetetlensége, illetve túlzott aktivitása egyaránt vészterhes a kormányzottak számára.

Az igazságszolgáltatás nagy célja, hogy a jog eszméjével helyettesítse az erőszakét; hogy közvetítőket helyezzen a kormány és a fizikai erőszak alkalmazása közé.

Meglepő, milyen befolyásos erőnek ismerik el általában a bíróságokat; akkor is kikényszerítik a bírósági eljárást, ha az lényegileg értelmetlen már, pusztán formáság csupán.

Az erkölcsi erő, mellyel a bíróságok fel vannak ruházva, az esetek többségében a fizikai erő helyébe lépve, rendkívül ritkává teszi annak alkalmazását; s ha mégis utóbbinak kell színre lépnie, az előbbihez csatlakozva megduplázza hatalmát.

Egy szövetségi kormánynek más kormányoknál jobban kell törekednie az igazságszolgáltatás támogatásának elnyerésére, hisz természeténél fogva gyengébb, és könnyebben megszervezhető vele szemben az ellenállás.²⁸² Ha mindig és azonnal az erőszak alkalmazásához kellene folyamodnia, nem tudná ellátni feladatát. Annak érdekében, hogy az állampolgárokkal betartassa törvényeit, vagy elhárítsa az azokat ért támadásokat, az Uniónak rendkívüli szüksége volt törvényszékekre.

De milyen törvényszékeket vegyen igénybe? Hisz önmaga számára már minden egyes állam megszervezte a bírói hatalmat. Folyamodjék ezekhez a bíróságokhoz? Vagy hozzon létre egy szövetségi törvényszéket? Könnyű bizonyítani, hogy az Unió nem fordíthatta saját céljaira az egyes államokban létrejött bírói hatalmat.

Minden egyes ember biztonsága és mindenki szabadsága érdekében kétségkívül lényeges, hogy a bírói hatalom független legyen minden egyéb hatalomtól; de a nemzet léte azt is megköveteli, hogy az állam különböző hatalmainak ugyanaz legyen az eredetük, ugyanazokat az elveket kövessék, és ugyanabban a körben működjenek, egyszóval, hogy *összefüggőek és egységesek* legyenek.

Gondolom, senkinek se jutott még eszébe soha, hogy Franciaországban elkövetett bűnöket idegen bíróságokkal ítéltesen el, hogy biztosabb legyen a köztisztviselők pártatlanságában.

Az amerikaiak szövetségi kormányuk szempontjából egyetlen népet alkotnak; ám e népen belül fennmaradtak bizonyos, a nemzeti kormánytól néhány tekintetben függő, minden más tekintetben független politikai testületek; ezeknek megvan a maguk eredete, megvannak saját elméleteik és cselekvési eszközeik. Az Unió törvényeinek

²⁸² A szövetségi törvényeknek van a legnagyobb szükségük törvényszékekre, mégis azok fogadták el őket a legkevésbé. Ennek az az oka, hogy a konföderációk többségét független államok alakították, melyeknek valójában nem állt szándékukban engedelmeskedni a központi kormánynak, és bár megadták neki a parancsolás jogát, gondosan megtartották maguknak az engedetlenség képességét.

végrehajtását e politikai testületek által felállított bíróságokra bízni annyi, mint idegen bírácoknak kiszolgáltatni a nemzetet.

Sót mi több, az egyes államok nemcsak idegenek az Unió számára, hanem mindennapos ellenségei is, hiszen az Unió főhatalma csakis az államok főhatalmának javára veszíthetne teret.

Így tehát, ha az Unió törvényeit az egyes államok bíróságaival akarnák betartatni, nemcsak hogy idegeneknek, hanem részrehajló bírácoknak szolgáltatnák ki a nemzetet. Egyébként nem csupán a jellegük tette alkalmatlanná az egyes állami bíróságokat egy nemzeti cél szolgálatára, hanem elsősorban a számuk.

Amikor a szövetségi alkotmány létrejött, már tizenhárom fellebbviteli bíróság működött az Egyesült Államokban. Ma huszonnégy van belőlük. Hogyan is maradhatna fenn egy állam, amikor alapvető törvényeit egyszerre huszonnégy különböző módon tolmácsolhatják és alkalmazhatják! Hasonló rendszer éppúgy ellentétes a józan ésszel, mint a tapasztalat tanulságaival.

Az amerikai törvényhozók ezért megállapodtak, hogy létrehoznak egy szövetségi bírói hatalmat az Unió törvényeinek alkalmazására és bizonyos, közérdeket érintő kérdések eldöntésére, melyeket előre gondosan meghatároztak.

Az Unió minden bírói hatalma egyetlen törvényszéken összpontosult, amelyet az Egyesült Államok Legfelsőbb Bíróságának neveztek el. De az ügyintézés megkönnyítése érdekében alsóbbrendű bíróságokat csatoltak hozzá, melyeket megbíztak, hogy önállóan ítéelkezzenek kevésbé fontos ügyekben, vagy súlyosabb perekben első fokon döntsenek. A Legfelsőbb Bíróság tagjait nem a nép s nem is a törvényhozás választotta; az Egyesült Államok elnöke jelölte ki őket a szenátus véleményének kikérése után. Annak érdekében, hogy függetlenítsék őket a többi hatalomtól, elmozdíthatatlanná tették őket, fizetésüket egyszer s mindenkorra rögzítették, s ily módon kivonták a törvényhozás ellenőrzése alól.²⁸³

²⁸³ Az Uniót kerületekre osztották; minden egyes kerületbe egy állandó szövetségi bírót helyeztek. A bíróságot, ahol a bíró elnökölt, kerületi bíróságnak (*district-court*) neveztek.

Továbbá, a Legfelsőbb Bíróság minden egyes bírójának évenként be kellett járnia a köztársaság kerületének meghatározott részét, hogy a helyszínen döntsön egyes fontos perekben: azokat a bíróságokat, amelyeken ők elnököltek, körzeti bíróságnak (*circuit-court*) hívták.

Végül a legsúlyosabb ügyek is vagy közvetlenül, vagy fellebbezés révén a Legfelsőbb Bíróság elé kerültek, amelynek székhelyen évente egyszer valamennyi körzeti bíró összegyűlt, hogy ünnepélyes ülést tartson.

A szövetségi bíróságokon bevezették az esküdtszéki rendszert, ugyanúgy és hasonló esetekre, mint az állami bíróságokon.

Mint láthatjuk, szinte semmi hasonlóság sincs az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága és a mi Legfelső Semmisítőszékünk között. A Legfelsőbb Bíróság első fokon ítéelkezhet, a Legfelső Semmisítőszék csak másod- vagy harmadfokon. Igaz, a Legfelsőbb Bíróság és a Legfelső Semmisítőszék egyaránt létrehoz egy külön bíróságot, melynek feladata az egységes igazságszolgáltatás kidolgozása; ám a Legfelsőbb Bíróság jögerősen ítéel meg a tényállást, és ő maga dönt anélkül, hogy más bíróság elé utalná az ügyet; e két dolgot a Legfelső Semmisítőszék nem tudná megtenni.

Lásd az 1789. szeptember 24-i alaptörvényt, Story: *Laws of the United States* (Az Egyesült Államok törvényei), I. k. 53.

Könnyű volt elvben kihirdetni a szövetségi igazságszolgáltatás létrehozását, de tömegével születtek a nehézségek, mihelyt a hatáskörét kellett meghatározni.

Hogyan rögzítik a szövetségi törvényszékek hatáskörét?

Milyen nehéz rögzíteni a különböző töményszékek hatáskörét konföderációkban. – Az Unió törvényszékei elnyerték a jogot, hogy maguk rögzítsék saját hatáskörüket. – Miért támadja e szabály azt a függetlenséget, melyet az egyes államok fenntartottak maguknak. – A törvények és e törvények értelmezése korlátozzák ezen államok önrendelkezését. – Az egyes államok ennél fogva inkább látszólagos, mintsem valóságos veszélynek vannak kitéve.

Mindenekelőtt felmerült a kérdés: miután az Egyesült Államok alkotmánya két elkülönült főhatalmat állított fel egymással szemben, melyeket az igazságszolgáltatás terén két különféle törvényszék képviselt, elkerülhetetlen volt, hogy gyakori összeütközések ne legyenek köztük. Márpedig ugyan kinek volt joga ilyen esetben az illetékességet meghatározni?

Azoknál a népeknél, amelyek egyetlen politikai társadalmat alkotnak, ha illetékességi kérdés merül fel két törvényszék között, azt általában egy harmadik elé utalják, amely döntőbíróként szolgál.

Annál is inkább megtehető ez, mivel ezeknél a népeknél a jogi illetékességi kérdések semmilyen kapcsolatban nem állnak a nemzeti önrendelkezési kérdésekkel.

De egy önálló állam legfelsőbb bírósága és az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága fölé lehetetlen volt olyan törvényszéket állítani, amely se nem az egyik, se nem a másik.

Ádám Péter fordítása

IX. Politikai gondolkodás a 18–19. századi német kultúrában

A brit és a francia felvilágosodás érezhető hatást tudott gyakorolni a még mindig széttagolt német területen is. A felvilágosodás tanai – és azok következményei – azonban német viszonylatban némiképp „tompított”, „átszellemített” formában jelentkeztek, és „sajátosan német módon” elsősorban a kanti kritikai filozófia/észjog, valamint a hegeli idealizmus eszméiben öltöttek testet. Ennek okai között említhető a feudális széttagoltság állapota, s ebből kifolyólag a társadalmi viszonyok dermedtsége, a politikai hatalom merevsége is. A felvilágosult abszolútizmus a német térségben elsősorban a fejedelmi hatalom atyáskodó, paternalista formájában valósult meg, a kiterjedt állami bürokrácia hivatalai pedig a társadalmi visszajelzésektől szinte teljesen elszigetelve folytathatták „packázásaikat”. A politikai gondolkodás minderre figyelemmel sokáig elszakadt a realitásoktól, majd túlságosan közvetlen módon próbált meg hatni. A német politikai gondolkodás 18–19. századi történetéből Kant *Az örök béke* címe írását, valamint Karl Marx és Friedrich Engels *Kommunista kiáltványát* tekintjük át. Kapcsolódó témák: *Ludoviceum I./2.:* 8., 9. és *Ludoviceum I./3.:* 8., 9., 12., 13.

Immanuel Kant (1724–1804), a königsbergi filozófus gondolatrendszere gyökeresen megváltoztatta a bölcselet addigi irányait, s a 19. század filozófiai gondolkodása szinte kizárólag az ő spekulációi körül mozgott. Talán e felbecsülhetetlen intellektuális hatásnak és a német metafizika ekkor tapasztalható virágzásának tudható be Jean-Paul Richter szállóigéje, miszerint „Isten a franciáknak adta a földet, az angoloknak a tengert, a németeknek a levegő birodalmát”.²⁸⁴

Kant magát következetesen világpolgárként határozta meg, amint az az emberiség egyetemes történetéről írt munkájából is kiviláglik. *Az örök béke* című művét 1795-ben jelentette meg, s szemei előtt az örök béke eszményi állapotként lebegett. E munkájában már nem szerepel egy egyetemes kozmopolita állam ideálja, de „morális és politikai elveinek általános kozmopolita intenciója” továbbra is végigvonul e könyv mondanivalóján.²⁸⁵

²⁸⁴ Idézi: Durant, Will: *A gondolat hősei*. Harmadik kiadás. Ford.: Benedek Marcell. Dante, Budapest, 1931, 258.

²⁸⁵ Tanyi Attila – Brown, Eric: *A globalizáció nyomában. Fejezetek a kozmopolitanizmus és az univerzalizmus filozófiai történetéből*. Kézirat, 20. http://academia.edu/23767881/A_globalizáció_nyomában. (Letöltés: 2019. november 27.).

18. Immanuel Kant: Az örök béke

Filozofikus tervezet

Az örök békéhez

Ez a satirikus fölrás egy hollandus fogadósnak a cégtábláján olvasható – amelyre egy temetőt festettek.

Kinek szól a satíra? Az emberiségnek, általában? Vagy különösen az államfőknek, akik a háborúval nem tudnak betelni? Vagy csak épp talán a filozófusoknak, akik álmodják azt az édes álmod?

Ne feszegessük ezt.

Egyet azonban kiköt magának e munka szerzője. A gyakorlati politikus úgyszólván csak úgy tekint le mindig a teoretikusra, nagy önelégültséggel, mint valami iskolai bölcsre. Az államnak, szerinte, tapasztalati elvekből kell kiindulnia: a filozófus azt, élettől üres eszméivel, úgysem veszélyeztetheti. Mindig bátran ledobhatja miatta egyszerre mind a kilenc bábuját: a világismerő államférfiúnak még csak rá sem kell hederítenie.

Legyen hát következetes vele véleménykülönbség esetén is. Ne szimatoljon jó szerencsére megkockáztatott és nyilvánosan kimondott meggyőződése mögött – veszélyt az államra!

Evvel a clausula salvatoriával akarja tudni a szerző ezennel a legjobb formában kifejezetten biztosítva művét minden rosszhiszemű magyarázat ellen.

Első szakasz,

amely az államok közötti örök békéhez szükséges előzetes cikkeket tartalmazza

1. „Nem szabad igazi békeszerződésnek tekinteni az olyant, mely egy jövődő háború anyagának titkos fenntartásával köttetett.”

Mert hiszen akkor az csak fegyverszünet volna, az ellenségeskedések eltolása. Nem béke. A béke minden hostilitásnak a végét jelenti: s az örök jelzöt hozzátenni már gyanús pleonázmus. A békeszerződés egyszerre eltöröl minden meglévő okot eztáni háborúra. Azokat is, amiket a békülők talán még maguk sem ismernek. Ha mégoly éles szemű ügyeskedéssel halászgatják is majd őket elő a levéltári dokumentumokból...

Minden reservatio mentalis a jezsuita kazuisztikához tartozik. Fenntartása régi igényeknek – amiket még csak a jövőben fognak kigondolni... (Amikről egyelőre egyik

fél sem akar említést tenni, mert mind a kettő nagyon is kimerült, hogysem a háborút folytassa. De bennük már a rosszakarat felhasználni e célra az első kedvező alkalmat.)

Uralkodók méltóságának alatta áll az ilyen. És az ilyesféle dedukciókra való készségesség a miniszterek méltóságának. Ha ugyan úgy ítéljük meg a dolgot, ahogy magában van.

Ha azonban az államokosság felvilágosult fogalmai szerint az állam valódi becsületét a hatalomnak bármely eszközzel való folytonos nagyobbításába helyezzük: akkor persze ez az ítélet iskolásnak, pedánsnak tűnik fel...

2. „Nem szabad, hogy valamely különálló állam (kicsi vagy nagy, az itt mindegy) egy másik állam által, öröklés, csere, vásárlás vagy ajándékozás útján megszerezhető legyen.”

Az állam nem birtok (*patrimonium*) – mint például a föld, amelyen elterül. Az állam emberek társasága. Fölötte senki sem rendelkezhet vagy diszponálhat, csak ő maga. Az államnak mint törzsnek megvan a maga külön gyökere. Ojtóág gyanánt beiktatni egy másik államba, annyi, mint erkölcsi személy voltát megszüntetni és tárgyat csinálni belőle. Ellenkezik tehát az eredeti szerződés eszméjével, amely nélkül nem lehet elgondolni jogot egy nép fölött.

Micsoda veszélybe hozta Európát (mert a többi világrész sohasem ismerte) az ilyen szerződmód előítélete, az újabb időkben egész napjainkig! Hogy tudniillik államok is köthetnek házasságokat. Mindenki ismeri ezt, egy új nemét az ambíciónak: erőelhasználás nélkül, családi kötések révén, nagyobb hatalomra jutni: részint pedig a területi birtokot növelni ily módon.

Ide kell számítani valamely állam csapatainak elkötelezését is egy másik állam számára nem közös ellenséggel szemben. Úgy használják ekként az alattvalókat – és elhasználják –, mint tárgyakat, melyek tetszés szerint kezelhetők.

3. „Állandó hadseregeknek (*miles perpetuus*) idővel egészen meg kell szünniök.”

Mert ezek állandóan háborúval fenyegetik a többi államot készenlétük által, hogy mindig arra fölfegyverkezve jelennek meg. Ingerlik őket fölülmúlni egymást a fegyveresek számával, melynek nincs határa. És mivel a rájuk fordított költség miatt a béke végre még nyomasztóbb lesz, mint egy rövid háború: ők maguk lesznek támadó háborúk okaivá, hogy ezt a terhet megszüntessék.

Ehhez járul, hogy ölésre vagy öletésre veszik zsoldba a sereget. Mit foglal ez magában? Minden látszat szerint embereknek pusztá gépként és eszközként való használatát egy másvalaki (az állam) kezében. Ezt nem nagyon lehet összeegyeztetni az emberség jogával a mi saját személyünkben. (Egészen más beszámítás alá esnek az állampolgároknak időnkénti önkényt fölvállalt fegyvergyakorlatai, hogy magukat és hazájukat külső támadások ellen biztosítsák.)

Kincsek halmozásának ugyanaz az eredménye lenne. Más államok háborús fenyegetésnek tekintnék. Így megelőző támadásokra kényszerítene ez is. (Hisz a három nagyhatalom, a Sereg, a Szövetség és a Pénz hatalma közt joggal látszhatnék az utolsó a legmegbízhatóbb hadieszköznek.) Csak az enyhíti e veszélyt, hogy nehéz fölbecsülni a kincsek nagyságát.

4. „Nem szabad államadósságot csinálni a külső államüzletek vonatkozásában.”

A nemzetgazdaság céljaira (útjavításra, új telepítésekre, raktárakat szerezni várható rossz esztendőkhöz) aki az államon kívül vagy belül segítséget keres: ez a segélyforrás nem esik gyanúba. De más a mai hitelrendszer (egy kereskedő nép elmés találmánya ebben a században), ahol az adósságok a beláthatatlanba növekednek, s mégis a jelen követelésre mindig biztosítva vannak – mert hisz az sosem történik minden hitelező részéről egyszerre. Ilyen rendszer – mint a hatalmaknak egymás ellen működő gépezete – veszélyes pénzerő. Mert oly kincset adhat a hadviselésre, mely az összes többi államok kincseit összevéve fölülmúlja, s csak az illetékeknek egyszer bekövetkező kimaradása által merülhet ki – amit azonban a közlekedés élénkítésével (az iparra és a kereskedelemre való visszahatás folytán) még soká föl lehet tartani.

Így könnyűvé válik háborút viselni. Ez a könnyűség, hozzájárulva a hatalom birtokosainak arra való nagy hajlandóságához, ami szinte, úgy látszik, az emberi természetbe van plántálva: nagy akadály a örök békének. Kell tehát, hogy ennek eltiltása legyen egyik előzetes cikke. Annál inkább, mert másképp az államcsőd végre mégiscsak kikerülhetetlen, és szükségképpen más államokat ártatlanul kárába bonyolít. Ez pedig azoknak nyilvános megsértése volna. Ezért legalább más államok jogosítva vannak egy ilyen ellen és hatalmaskodásai ellen szövetségben.

5. „Egy állam se avatkozzék bele erőszakosan egy másik állam alkotmányába és kormányzásába.”

Mert mi jogosíthatná őt föl arra? Talán a botrány, amit amaz egy másik állam alattvalói számára okoz? Hisz ez inkább példaadás lehet: a nagy bajok, amiket egy nép törvénytelenége által a saját fejére vont, intésül szolgálnak. És különben is a rossz példa, amit egy szabad személy ad a másiknak (mint *scandalum acceptum*), annak számára nem sértés.

Ebbe ugyan nem kellene még beleértetni azt, mikor egy állam belső meghasonlás folytán két részre szakad, és mindegyik magában külön államként szerepel, amely az egészre igényt tart. Ha itt az egyiknek segítyt ad egy külső állam, azt nem lehet ennek oly módon fölírni, mint a másik alkotmányába való avatkozást. (Mert hiszen ez akkor anarchia.) Ameddig azonban ez a belső viszály még nincsen eldöntve, külső hatalmaknak ily beavatkozása megsértése lenne egy népnek, mely csak a saját belső bajával küszködik, és nem függ senki mástól. Maga is botrány oka lenne tehát, s bizonytalanná tenné valamennyi állam autonómiáját.

6. „Egy állam se engedjen meg magának egy másikkal való háborúban oly ellenségeskedéseket, melyek a kölcsönös bizalmat a jövődő békében szükségképp lehetlenné tennék. Ilyenek az orgyilkosok (*percussores*), méregkeverők (*venefici*) alkalmazása, a kapituláció megszegése, árulásra (*perduellio*) való bujtogatás az ellenséges államban.”

Ezek becstelenségek. Mert valamelyes bizalomnak az ellenség gondolkodásmódjában meg kell maradnia a háború kellős közepén is. Hisz másképp nem is lehetne békét kötni, s az ellenségeskedés irtóháborúvá: *bellum internecinum* májává fajulna el. Pedig a háború mégiscsak nem egyéb, mint szomorú kiségitőeszköz a természeti állapotban (hol nincsen törvényszék, mely jogerősen ítélezhetné), hogy erőszakkal érvényesítsék a népek jogukat. Nem lehet ott a két fél közül egyikről sem kinyilvánítani, hogy nincsen igaza – mert az már bírói döntést föltételez. Hanem a harc kimenetele dönti el – akár valami úgynevezett istenítéletnél –, kinek a részén van az igazság. De semmiféle büntető hadjárat, semmiféle *bellum punitivum* államok között el nem gondolható. Mert nem áll fenn köztük olyan viszony, mint felsőség és alávetett között.

Mi következik ebből? Az, hogy egy irtóháború, melyben egyszerre mind a két félnek s velük minden jognak pusztulása is bekövetkezik, az örök békét csak az emberi nem nagy temetője fölött engedné beállni. Ily háború tehát szükségképp teljesen megengedhetetlen. S így azon eszközök használata is, melyek ilyenre vezetnek.

A mondott eszközök pedig kikerülhetetlen ilyenre vezetnek. Mert ezek a pokoli művészetek – aljasak magukban is –, ha már egyszer használatba jöttek, nem maradnak soká a hadviselés korlátain belül. (Mint például a kémek alkalmazása – *uti exploratoribus* –, ami tulajdonképpen csak kihasználása a mások becstelenségének: ezt pedig bizony sohasem lehet kiirtani.) Hanem átmennek ezek a béke állapotába is, s így ennek az állapotnak az igazi célját teljesen megsemmisítik.

A felsorolt törvények objektíve, azaz a hatalmon lévők intencióihoz képest csupa tilalmi törvények (*leges prohibitivae*). De egynehány közülök a szigorú fajtához tartozik, mely a körülményekre való tekintet nélkül érvényes. Ezek *leges strictae*: a tiltott állapotok azonnali megszüntetésére sürgetnek; mint az 1., 5. és 6. számú. Más részük azonban – mint a 2., 3. és 4. számú – engedélyeket tartalmaznak. Nem ugyan mint kivételeket a jogszabály alól, de mégis annak végrehajtása tekintetében, a körülmények szerint, szubjektív a jogkört tágítva – *leges latae*. Engedélyeket a teljesítés elhalasztására: de a célt soha szem elől nem veszelve. A cél nem tűri meg kitolni ezt a halasztást – például a 2. pont szerint bizonyos államoktól elvont szabadság visszaállítását – a sohanapjára; mint Augustus szokta ígérni: *ad calendas Graecas*. Nem a nem teljesítést, hanem csak a haladékot engedélyezi: hogy ne történjék semmi elszívás és így a szándékkal ellenkezőleg. A tilalom itt úgyis csak a szerzés módját illeti, amelynek ezentúl nem szabad érvényesnek lenni; nem pedig a birtokállapotot, melyet, bár kívánatos jogcíme nincsen meg, mégis a maga idején – a jóhiszemű megszerzés idején – az akkori közvélemény szerint minden állam elismert jogosnak.

Második szakasz,

amely az államok közötti örök békéhez szükséges definitív cikkeket tartalmazza

A békeállapot az emberek között, akik egymás mellett élnek, nem természeti állapot: *status naturalis*. A természeti állapot inkább a háború állapota. Azaz ha nem is mindig kitörő ellenségeskedés, legalábbis folytonos fenyegetés azzal. A békeállapotot tehát először intézményileg létesíteni kell. Az ellenségeskedések elhagyása erre még nem elég kezesség. Márpedig amíg szomszéd szomszédnak erről kezességet nem nyújt: addig az, aki őt erre föl hívta, méltán bánhat vele úgy, mint ellenséggel.

De ilyen kezesség csak törvényes állapotban képzelhető.

Első definitív cikk az örök békéhez

A polgári alkotmánynak minden államban köztársaságinak kell lennie

Csak egy alkotmány van, amely az eredeti szerződés eszméjéből következik; pedig ezen kell alapulnia egy nép minden jogos törvényhozásának. Az: mely legelőször is egy társaság tagjainak – mind embereknek – szabadságán, másodsorban a függőség elvein, hogy mindannyian egyetlen közös törvényhozástól függnék – mint alattvalók – és harmadszor az egyenlőség törvényén épül föl ugyanazok – mint állampolgárok – közt. A köztársasági. Tehát ami a jogot illeti, önmagában ez az, amely a polgári konstitúció minden fajtájának eredetileg implicit alapja. S most már csak az a kérdés: vajon ez-e az egyetlen együttal, amely az örök békéhez vezethet?

Nos hát: a köztársasági alkotmánynál eredetének tisztaságán kívül – hogy a jogfogalom tiszta forrásából származott – mindenesetre megvan a kívánt eredménynek kilátása is: tudniillik az örök békéé. Ennek a következő az alapja:

Tegyük föl, hogy a polgárok hozzájárulása szükséges elhatározni, legyen-e háború, vagy ne legyen? Ebben az alkotmányban nem is lehet másképp. Semmi sem természetesebb, mint az eredmény. A polgárok nagyon jól meggondolnák, hogysem ilyen rossz játékba kezdjenek. Hiszen a háborúnak minden szorongattatását kellene evvel magukra határozni. (Például hogy: maguk katonáskodjanak; a háború költségeit a saját vagyonukból előteremtsék; a pusztulást, amit az maga után hágy, nagy bajlódással helyreállítsák; s a baj betetőzése gyanánt még a békét magát is megkeserítő adósság terhét is magukra vállalják, amely a közeli, mindig új háborúk miatt soha egészen letörlesztve nem lesz.)

Ellenben egy olyan alkotmányban, ahol az alattvaló nem állampolgár – amely tehát nem köztársasági –, a háború az a dolog, amit a világon legkevésbé kell meggondolni. Mert az állam feje nem társ ott, hanem tulajdonos. Asztala, vadászatai, kéjlakai, udvari ünnepei a háború által legcsekélyebbet sem szenvednek. Tehát úgy határozhatja azt el,

mint egy sportkirándulást, egészen jelentéktelen okokból, és közömbösen átengedheti a mindig készséges diplomáciai testületnek, hogy az illendőség végett igazolják.

Hogy a köztársasági alkotmányt ne keverjük össze (mint közönségesen történik) a demokratikussal: a következőt kell megjegyezni:

Az állam – *civitas* – formáit kétféleképpen lehet fölosztani. Vagy a személyek különbsége szerint, akik a legfelsőbb államhatalom birtokában vannak. Vagy azon mód szerint, ahogyan az államfő – akárki legyen is – a népet kormányozza.

Az elsőnek neve tulajdonképpen: az uralom formája: forma imperii. Ilyen csak három lehetséges. Vagy csak egy ember bírja az uralkodói hatalmat, vagy néhányan egymással szövetkezve, vagy mindannyian együtt, akik a polgári társadalmat alkotják. Autokrácia, arisztokrácia és demokrácia. Fejedelmi uralom, nemesi uralom és népuralom.

A második az uralkodás formája: *forma regiminis*. Ez azt a módot illeti, ahogyan az állam teljhatalmát használja; ez pedig az alkotmányon alapul, az általános akarat azon aktusán, ami által a tömeg néppé lesz. Ebben a vonatkozásban az uralkodás vagy köztársasági, vagy despotikus.

A republikanizmus az az államelv, amely a végrehajtó hatalmat (a kormányt) a törvényhozótól elkülöníti. A despotizmus: ahol az állam önhatalmúlag hajt végre törvényeket, amelyeket ő maga hozott: tehát a közakarat, amennyiben azt a kormányzó az ő saját privát akarata gyanánt kezeli. A három államforma között a demokrácia a szónak tulajdonképpen értelmében szükségképp despotizmus. Mert olyan végrehajtó hatalmat alapít, ahol az összesség határoz az egyes fölött, és így az egyes ellen is, aki persze maga nem járul hozzá. Tehát az összesség határoz, amely mégsem összesség. Ez pedig az általános akaratnak ellentmondása önmagával és a szabadsággal.

Ugyanis az uralkodásnak minden formája, mely nem reprezentatív, tulajdonképpen formahiba. A törvényhozó nem lehet egy- és ugyanazon személyben saját akaratának végrehajtója is – éppoly kevéssé, mint egy észkövetkeztetés felső tételének általánosságára nem lehet egyszersmind a különösnek aláfoglalása is az alsó tételben.

A két másikfajta államalkotmány is helyet ad az ilyen kormányzási módnak, s ennyiben mindig hibás. Mégis náluk legalább lehetséges, hogy egy reprezentatív rendszer szellemének megfelelő kormányzási móddal megférjenek. II. Frigyes például legalább mondta: hogy ő csak az állam legfelső szolgája. Ellenben a demokratikus ezt lehetetlenné teszi, mert ott úr akar lenni mindenki.

Ezért azt lehet mondani: minél kisebb az államhatalom személyzete (az uralkodók száma), minél nagyobb ellenben a reprezentációja, annál jobban felel meg az állam alkotmánya a republikanizmus lehetőségeinek, s annál inkább remélheti, hogy lassú reformok által végre ahhoz emelkedik. Ez okból az arisztokráciában már nehezebb ez,

mint a monarchiában. A demokráciában azonban lehetetlen másképp, mint erőszakos forradalom által ehhez az egyetlen tökéletesen törvényes alkotmányhoz eljutni.

A nép számára azonban összehasonlíthatatlanul fontosabb az uralkodás módja, mint az államforma. Ámbár ettől is nagymértékben függ amannak több vagy kevesebb alkalmassága a jelzett célra. Amahoz azonban, ha azt akarjuk, hogy a jogfogalmak szerint való legyen, hozzátartozik a reprezentatív rendszer. Mert ebben egyedül lehetséges a köztársasági kormányzásmód, nélküle azonban (bármilyen legyen is az alkotmány), despotikus az és erőszakos.

A régi, úgynevezett respublikák közül egyik sem tudta ezt megcsinálni, és ezért szükségképpen despotizmusba is kellett föloldódnik. A despotizmus pedig még valamennyi formája közt a legelviselhetőbb egyetlen embernek főhatalma alatt.

Második definitív cikk az örök békéhez

A népjognak szabad államok föderalizmusán kell alapulnia

Népeket és államokat úgy lehet tekinteni, mint egyes embereket, kik természeti állapotukban – azaz a külső törvényektől való függetlenségben – már egymás mellett élésük által sértik egymást. Így mindeniknek a saját biztonsága érdekében joga van és kötelessége is megkövetelni a többiektől, hogy vele valamely, a polgárihoz hasonló alkotmányba lépjenek: amelyben mindenikük joga biztosíthatatik. Ez *népszövetség* volna: de még nem kellene okvetlen népállamnak is lennie. A népállam ellentmondás lenne. Mert minden állam egy felsőségnek (törvényhozónak) egy alsóbb réteghez (az engedelmeskedőkhöz, tudniillik a néphez) való viszonyát foglalja magában. Sok nép azonban egy államban csak egy népet tenne, ami a kiindulásnak ellentmond. (Itt ugyanis a népeknek egymással szemben való jogát annyiban kell fontolóra vennünk, amennyiben megannyi külön államot alkotnak, és nem amennyiben esetleg egyetlen állammá kellene összeolvadniuk.)

Mármost mély megvetéssel nézzük és durvaságnak, bárdolatlanságnak s az emberiség baromi alábecslésének tekintjük a vadak ragaszkodását az ő törvénytelen szabadságukhoz: hogy inkább folytonosan dúlják egymást, semhogy magukat egy törvényes és saját maguk által szervezendő kényszernek vessék alá; s ekképp a bolond szabadságot az okosnak elébe helyezik. Azt kellene hát gondolni, az erkölcsös népek – melyek mindegyike magában már állammá egyesült – szükségképp sietni fognak az ily elvetemült állapotból kievickélni, mentül hamarabb, annál szívesebben. Ehelyett azonban mit látunk? Miben helyezi minden *állam* a fenségét? (Mert a népfenség képtelen kifejezés.) Éppen abban, hogy semmiféle külső törvényi kényszernek ne legyen alávetve. Az uralkodónak fénye abban áll, hogy anélkül, hogy saját magát veszélynek kellene kitennie, neki sok ezren állanak rendelkezésére, kik magukat oly dologért, amelyben nekik semmi érdekük, föl hagyják áldoztatni.

Miben különböznek ezek az európai vadak az amerikaiaktól? Főleg csak abban, hogy míg az utóbbiaknak sok törzsét ellenségeik egészen megették, az előbbiek azokat, akiket legyőztek, jobban föl tudják használni, mintsem hogy elebédeljék. Tudják velük inkább alattvalóiknak számát növelni – s így egyúttal eszközeiknek mennyiségét még kiterjedtebb háborúkhöz.

De az emberi természet gonoszsága mellett, amelyet a népek szabad viszonyában leplezetlenül lehet megpillantani – míg a polgári törvényes állapotban erősen elfátyolozta a kormányzás kényszere –, van mégis valami, amit csodálni kell. Az, hogy a jog szót a hadipolitikában mégsem tudták egészen száműzni. Úgy kezelik, mint pedantériát; de még egy állam sem merészkedett arra, hogy ezt a véleményt nyilvánosan magáénak vallja. Hugo Grotius, Pufendorf, Vattel és a többiek kódexe, akár filozofikusan, akár diplomatikusan fogalmazták, a legcsekélyebb törvényes erővel sem bír. Még csak nem is bírhat: mert az államok mint ilyenek nem állnak egy közös külső kényszer alatt. Mégis mindig hűségesen idézik ezeket a rosszkor jött vigasztalókat minden háborús támadás igazolására. (Persze arra azért nincs egyetlen példa sem, hogy valaha egy államot ily fontos férfiak tanúságaival fölfegyverzett érvek arra indítottak volna, hogy szándékától elálljon.)

Ez a hódolás, amit minden állam a jogfogalmak iránt – legalább szavakban – tanúsít, mégis azt bizonyítja, hogy van valami az emberben, ami ma még szunnyad. Van: szemben a benne lévő gazság princípiumával (amit le nem tagadhat) valami még nagyobb erkölcsi hajlam: hogy azon egyszer majd mégiscsak fölülkerüljön, és ezt másoktól is remélje. Máskülönb ez a szó: jog, sohasem kerülne ajkára az államoknak, akik egymással harcolni akarnak. Hacsak azért nem, hogy csupán gúnyt űzzenek vele. (Mint az a gallus vezér, aki kijelentette: – A természet azt az előnyt adta az erősebbnek a gyengébb fölött, hogy annak ez engedelmeskedni tartozik.)

Mi az a mód, ahogyan az államok jogukat keresik? Sohasem a pör, mint ott, ahol egy külső törvényszék létezik. Hanem csak egy lehet: a háború. Ezáltal azonban – és kedvező kimenetele, a győzelem által – a jog kérdése nem dől el. A békeszerződés véget vet ugyan a jelenlegi háborúnak – s ezt a véget nem is lehet éppen igazságtalannak nyilvánítani: mert ebben az állapotban mindenki bíró a saját ügyében. De nem vet véget a békeszerződés a háborús állapotnak: hogy háborúra mindig új ürügyet leljenek.

Mindamellett azonban az államokról a népjog szerint nem állhat éppen az, ami a törvénytelen állapotban élő emberekről áll a természeti jog szerint: hogy „ebből az állapotból kilépni tartoznak”. Mert mint államok belsőleg már törvényes alkotmánnyal bírnak, s így mások kényszere alól, mellyel esetleg őket az ő jogfogalmaik szerint egy tágabb érvényű törvényes alkotmányba belekényszeríteni próbálnák, kinóttak. Másrésztől azonban az ész a legmagasabb erkölcsi törvényhozó hatalom trónjáról a háborút, mint jogi folyamatot, teljességgel elítéli, a békeállapotot ellenben közvetlen kötelességgé teszi: ezt pedig a népeknek egymás közötti szerződése nélkül sem létesíteni, sem biztosítani nem lehet.

Ennélfogva kell lennie egy különös fajtájú szövetségnek, amelyet békeszövetségnek (*foedus pacificum*) nevezhetünk. Ez a békeszerződéstől (*pactum pacis*) abban lenne különböző, hogy ennek rendeltetése csak egy háborút, amazé azonban minden háborút egyszer s mindenkorra befejezni. Ez a szövetség nem célozza semminemű hatalomnak az állam részére való megszerzését, hanem kizárólag valamely állam szabadságának megnyerését és biztosítását önmaga részére és egyúttal más szövetséges államokéért is, anélkül, hogy ezeknek azért – mint a természeti állapotban élő embereknek – magukat nyilvános törvények és kényszer alá kellene vetniök.

A föderalitás ezen eszméjének lassankint minden államra ki kell terjednie. S ez az út elvezet az örök békéhez.

Kivihetőségét – objektív realitását – szem elé lehet állítani. Mert a köztársaságnak természeténél fogva az örök békére hajlamosnak kell lennie. S ha a szerencse úgy akarja: hogy egy hatalmas és fölvilágosult nép köztársasággá alakulhat, akkor ez középpontot szolgáltat a föderatív egyesülésnek más államok számára, hogy hozzá csatlakozzanak, és így az állami szabadság állapotát a népjog eszméje szerint biztosítsák. És több ilyfajta szövetkezés által eszméjükkel lassankint mindig jobban és jobban kiterjedjenek.

Meg lehet érteni, ha egy nép azt mondja:

– Ne legyen köztünk harc. Mert állammá akarunk alakulni: vagyis magunk fölé egy felső, törvényhozó, kormányzó és ítélő hatalmat állítani, amely viszályainkat békésen kiegyenlíti.

Tegyük föl azonban, hogy ez az állam azt mondja:

– Ne legyen köztem és más államok között háború: habár én nem ismerek el semmiféle fensőbb törvényhozó hatalmat, amely nekem, s amelynek én biztosítanám jogát!

Akkor egyáltalában nem lehet megérteni, mire akarom én alapítani jogomba vetett bizalmamat: hacsak nem a polgári társas szerződés szurrogátumára, azaz a szabad föderalizmusra. Ezt ugyanis az ész a népjog fogalmával szükségképp összekapcsolja - ha egyáltalában azt kívánja, hogy valami elgondolható maradjon mellette.

Mi lenne más a népjog? Háborúra való jog? Ilyennek a fogalma alatt tulajdonképpen semmi sincs, amit el lehetne gondolni. (Mert arra volna jog ez, hogy ne általánosságban érvényes külső, minden egyesnek szabadságát korlátozó törvények szerint, hanem egyoldalú maximák szerint, erőszakkal határozzák meg, hol a jog?) Hacsak azt nem kellene rajta érteni: hogy oly emberekkel, kik így gondolkoznak, egészen méltányosan történik, ha egymást kölcsönösen elpusztítják, s így az örök békét abban a tág sírban lelik meg, amely az erőszak minden iszonyát az erőszakoskodókkal együtt eltakarja.

Államokra nézve egymás közti viszonyukban a törvénytelen állapot csupa háborút tartalmaz. Kijutni ebből az ész szerint semmi más út nem lehetséges, mint hogy ők is, éppúgy, mint az egyes emberek föladják vad (törvénytelen) szabadságukat, kényszerítő nyilvános törvényekhez törjék magukat, s így megalapítsák a népek államát. E civitas gentium persze folyton növekedne, míg végre a földkerekség minden népét magában foglalná.

Ezt azonban a népek jogáról való saját fölfogásuk értelmében egyáltalában nem akarják: s így ami *in thesi* helyes, azt *in hypothesi* elvetik. Ekként a világköztársaság pozitív eszméje helyett – ha nem akarjuk, hogy minden elveszen – csupán a háborút elhárító, állandóan fönnálló és mindig terjeszkedő szövetségnek negatív szurrogátuma tartóztathatja föl a jogtól iszonyodó, ellenséges hajlamok áramát: még az is csak a kitörés állandó veszélye mellett:

...Furor impius intus
fremit horridus ore cruento.
(Vergilius)

*Harmadik definitív cikk az örök békéhez
A világpolgárjognak az általános hospitalitás föltételeire kell szorítkoznia*

Itt éppúgy, mint az előbbi cikkekben, nem filantrópiáról, hanem *jogról* van szó. Mit jelent akkor a hospitalitás, a vendéglátás kötelezettsége? Egy idegennek azt a jogát, hogy más valakinek a földjére való megérkezése miatt ez nem bánhat vele ellenséges módon. Kiutasíthatja, ha ez életének veszélyeztetése nélkül történhetik; amíg azonban békekességben tartózkodik helyén, nem támadhatja meg ellenségesen.

Nem a vendégjog az, amire annak igénye van. Ehhez külön jótékony szerződés kellene, hogy őt bizonyos ideig lakótársává fogadja. Csupán a látogatás jogáról van itt szó. Ez pedig minden embernek nyitva áll: hogy magát társaságul fölkinálja, a földfelület közös birtokának joga értelmében. Hisz ezen, mint gömbfelületen, nem szóródhatnak el a végtelenségig: hanem végre is egymást mégiscsak meg kell tűrniök egymás mellett. És eredetileg senkinek sincs a föld valamely helyén lenni több joga, mint másnak.

A felület nem lakható részei – a tenger és a homoksivatagok – széttagolják ezt a közösséget. A hajó azonban, vagy a teve: a sivatag hajója, lehetőségessé teszi számunkra e gazdátlan tájakon keresztül egymáshoz közeledni és a földfelület jogát, amely az emberi nemet közösen illeti, egy lehetséges közlekedésre kihasználni. A tengerpartok vendégyűlölete tehát ellentmond a természeti jognak – például a berbereké, hogy hajókat rabolnak a közel tengereken, vagy partra szállott hajósokat rabszolgákká tesznek. Éppúgy a homokpuszták vendégyűlölete – az arab beduinoké, kik a nomád törzsek közeledését jognak tekintik arra, hogy őket kizsákmányolhassák.

Ez a hospitalitási jog azonban, azaz az idegen jövevényeknek adott jogkör, nem terjed tovább, mint a lehetőség feltételeire, a régi lakosokkal a közlekedést megkísérteni. Ilyen módon távoli világrészek jöhetnek egymással békés viszonyokba, amelyek végre is nyilvánosan törvényesekké válnak, s így az emberi nemzet mind közelebb hozhatják egy világpolgári alkotmányhoz.

Ha evvel a mi világrészünk erkölcsös, előkelő kereskedést űző államainak inhospitális viselkedését összehasonlítjuk: az igazságtalanság, melyet idegen földek és népek látogatásánál tanúsítanak, ijesztő messze megy. Ilyen látogatás egyértelmű nekik a meghódítással, Amerika, a négerek földjei, a Fűszer-szigetek, a Fokföld stb., mikor felfödözték, a senki földjei voltak számukra; mert a lakosaikat semmibe vették. Kelet-Indiába (Hindosztánba) csupán szándékolt kereskedelmi raktárok ürügye alatt idegen katonaságot hoztak be, s evvel együtt a bennszülöttek elnyomását, különböző államainak messze kiterjedt háborúkra való fölbujtatását, éhínséget, lázadást, hitegetést és tovább, a bajoknak egész litániáját, amelyek az emberi nemzet nyomasztják.

Kína azért és Japán (Nippon), melyeknek megvan a tapasztalatuk az ily vendégekről, bölcsen tették, hogy az első ugyan a hozzáférést igen, de nem a bevándorlást, a második még az előbbit is csak egyetlenegy európai népnek, a hollandoknak engedte meg, akiket azonban emellett mégis mint valami foglyokat kizárnak a bennszülöttek társaságából. A legrosszabb (vagy, egy erkölcsbíró álláspontjáról tekintve a legjobb) ebben az, hogy ők ennek az erőszakosságnak még csak hasznát sem látják, hogy minden kereskedelmi társaságuk a közeli bukás pontján áll, hogy a cukorszigetek, a legkegyetlenebb és legkigondoltabb rabszolgaságnak e székhelyei, semmi igazi jövedelmet nem hajtanak, hanem csak közvetve, éspedig nem is valami nagyon dicséretes célra, tudniillik matrózok képzésére hadiflották számára – és így megint csak európai háborúk vezetésére szolgálnak. És ezt oly hatalmak részére, melyek nagy dolgot csinálnak az istenességből; s mialatt úgy isszák a jogtalanságot, mint a vizet, abban a tudatban akarnak élni, hogy a könnyen hívők ítéletében kiválasztottakként szerepelnek...

Mármost: ilyenformán a Föld népei közt egyszer s mindenkorra teljesen beállott valami (szűkebb vagy tágabb) közösség. Annyira jutott a dolog, hogy a Föld egyetlen pontján történt jogsértést valamennyi helyén megérik. Ekként a világpolgárjog eszméje nem valami fantasztikus és túlcsigázott módja a jog elképzelésének, hanem szükséges kiegészítése úgy az állam, mint a népjog megíratlan kódexének, a nyilvános emberi joghoz általában s így az örök békéhez.

Csak ez alatt a feltétel alatt hízeleghetünk magunknak azzal, hogy ahhoz folytonos közeledésben vagyunk.

Első toldás
Az örök béke garanciájáról

Az, aki ezt a biztosítékot (garanciát) nyújtja, nem kisebb valaki, mint maga a nagy mester, a Természet: natura daedala rerum. Mechanikus folyásából láthatólag elővillog a célszerűség, hogy az egyetértést az emberek meghasonlásain keresztül akaratuk ellenére is majdan felvirítsa. Ezt azért először úgy látjuk mint kényszert, melyet egy, hatástörvényei szerint előttünk ismeretlen ok idézett elő. Ekkor a neve: Sors. De ha megfontoljuk célszerűségét a világ folyásában, úgy tűnik föl előttünk, mint mélyen fekvő bölcsessége egy magasabb Oknak, mely az emberi nem objektív végcéljára irányul, s ezt a világfolyást predeterminálja. Ekkor azt mondjuk rá: Gondviselés.

Fölismerjük mi a gondviselést a természetnek ezekben a művészi elrendezéseiben? Tulajdonképpen nem. Még csak nem is következtethetünk rá azokból. Csak odagondoljuk – mint általában a dolgok formájának célokra való minden vonatkozásában. S oda is kell gondolnunk, hogy lehetőségéről magunknak az emberi szándékos cselekedetek analógiája szerint fogalmat alkossunk.

De mi a viszonya, hozzá van-e hangolva a célhoz, amelyet az ész nekünk közvetlen előír – az erkölcsi célhoz?

Ezt elképzelni: teoretikus tekintetben kétségtelenül túlzott gondolat. Praktikus szempontból azonban olyan, mint egy dogma és a maga realitása szerint jól megalapozott. (Így például az *örök békéről* való kötelességfogalom szempontjából: hogy a természetnek ama mechanizmusát erre felhasználjuk.)

Itt azonban most csupán teóriáról, nem vallásról van szó. S ami a hatásnak okához való viszonyát illeti, az emberi észnek a lehetséges tapasztalás határai között kell magát tartania. S ezekhez a korlátaihoz illendőbb is és szerényebb a természet szót használni, mint oly kifejezést, mely egy, számunkra megismerhető gondviselést feltételez. Ilyennel az ember vakmerő módon ikaroszi szárnyakat ölt magára, hogy a kikutathatatlan szándékának titkához közelebb hatoljon.

Mielőtt ezt a biztosítéknyújtást közelebből meghatároznók, szükséges lesz előbb vizsgálni azt az állapotot, amelyet a természet az ő nagy színterén fellépő személyek számára rendezett, s amely az ő békebiztosítását végre is szükségessé teszi; és csak azután a módot, hogy hogyan nyújtja ezt.

Az ő provizórius elrendezése abban áll: hogy

1. az emberek számára minden földtájon gondoskodott róla, hogy megélhessenek;
2. őket háború által mindenfelé, még a legbarátságatlanabb vidékek felé is elterelte, hogy azokat benépesítsék;

3. Őket ugyanazon eszköz által többé vagy kevésbé törvényes viszonyokba lépni kényszerítette.

A hideg rónákon, a jégtenger mellett még nő a moha, amelyet a rénszarvas a hó alól előkapar, hogy ő maga aztán az osztyákok vagy a szamojédok tápláléka vagy akár fogata lehessen. A sós homokpusztákban is van táplálék, legalább a tevének való, amely szinte külön ezeknek a beutazására látszik teremtvé lenni: hogy ne maradjanak kihasználatlanul. Ez mind már magában is bámulatra méltó. De még láthatóbban világít elő a cél, mikor észrevesszük, hogy a Jeges-tenger partján a prémes állatokon kívül még fókák, rozmárok és cethalak is nyújtanak hússal táplálékot, zsírjukkal pedig tüzelőanyagot az ottani lakosoknak. Leginkább azonban csodálatot kelt a természet gondoskodása az uszadékfa által, amelyet ezeknek a növénytelen vidékeknek szállít; azt sem lehet tudni igazán, hogy honnan? E nélkül az anyag nélkül sem járműveiket és fegyvereiket, sem tartózkodásra szánt kunyhóikat el nem készíthetnék.

Ezeknek a vidékeknek az állatok ellen való háborúval elég bajuk van ahhoz, hogy egymás közt békében éljenek. Ami azonban a lakosokat odahajtotta, az valószínűleg semmi más nem volt, mint a háború. Az első hadieszköz pedig minden állatok között, amelyeket az ember a föld benépesítésének ideje alatt megszelídíteni és háziállattá tenni megtanult, a ló. Az elefánt a későbbi időkbe tartozik, tudniillik a már megalapított államok luxusának idejébe. Éppígy a művészet is, megmívelni bizonyos, számunkra most már eredeti tulajdonságaik szerint meg nem ismerhető fűnemeket, melyeket gabonának neveznek. S éppígy a gyümölcsfajoknak (talán Európában csak két fajtának, a vadalmának és vadvadkörtének) átültetés és ojtás által való sokszorosítása és megnevesítése. Ez mind csak a már megalakult államok állapotában történhetett, amikor már biztosított földtulajdon létezett. Az emberek előbb törvénytelen szabadságban a vadász-, halász- és pásztoréletből a földművelőéletig küzdtek magukat. De most megismerték a sót és a vasat, talán az első széltében és hosszában keresett cikkeit különböző népek valamely kereskedelmi érintkezésének. Ezáltal legelőször jutottak bizonyos békés viszonyba egymáshoz, és így még távolabbiakkal is egyetértésbe, közösségbe és kölcsönös békés érintkezésekbe.

Így hát most már a természet gondoskodott arról, hogy az emberek a Földön mindenfelé megélhessenek. De egyúttal despota módjára azt is akarta, hogy mindenfelé *éljenek* is – még ha maguktól erre nem is volnának hajlandók. Sőt, anélkül hogy ez az imperativus egyszersmind a kötelességnek valamely fogalmát feltételezné, amely őket erre egy erkölcsi törvény erejével kötelezné. Hanem hogy ehhez a céljához eljusson, a háborút választotta.

Látunk ugyanis, egymástól messzire elvetve népeket, melyek nyelvük egységén származásuk egységét felismerhetően mutatják. Így a szamojédok a Jeges-tengernél egyrészt – és másrészt egy hasonló nyelvű nép, kétszáz mérföldnyire, az Altaj-hegységben. Közéjük tolakodott egy másik lovas és így harcias, név szerint mongol faj – s törzsüknek egyik részét, távol a másiktól, a legkietlenebb jeges tájakra kergette. Oda azok bizonytalán saját hajlamukból nem széledtek volna.

Éppúgy különítették el a finneket Európa legészakibb vidékén, az úgynevezett lappokat, a most éppoly messzire eltávolodott, de nyelvük tekintetében velük rokon magyaroktól a közójuk behatolt gót és szarmát népek. És mi más hajthatta például az eszkimókat (talán ősrégi európai kalandorokat, egy minden amerikaitól egészen különböző nemzetséget) északra, és a pescherákat Dél-Amerikában egész a Tűzföldre, mint a háború, amellyel a természet mintegy eszközzel élt, hogy a Földet mindenfelé benépesítse?

Magának azonban a háborúnak semmi különös indítókra nincs szüksége, hanem, úgy látszik, az emberi természetbe van oltva. Sőt úgy szerepel, mint valami nemes dolog, amire az embert a becsvágy, az önzés rugói nélkül, lelkesíti. Úgyhogy a harci bátorságot az amerikai vadak csakúgy, mint az európaiak a lovagi időkben, nemcsak – ahogy illik – mikor háború van, hanem azért is, hogy háború legyen, közvetlenül nagy értékűnek ítélik, s háborút gyakran csak azért indítanak, hogy azt megmutassák. Következésképpen a háborúba önmagában valami belső méltóságot helyeznek, annyira, hogy annak olykor még filozófusok is, mint az emberiség bizonyos megnevelésének, dicsőítő beszédet tartanak, megfélelvezve ama görögnek mondásáról: „A háború abban rossz, hogy több rossz embert csinál, mint amennyit elpusztít.”

Ennyit arról, amit a természet a saját céljainak kedvéért az emberi nemre mint egy állatfajra való tekintetben megtesz.

Most már a kérdés, ami az örök békére való szándék lényegét illeti, így hangzik: „Mit tesz a természet ebben a szándékban, tekintettel azon célra, melyet az embernek saját esze kötelességévé tesz, tehát az ember morális szándékának pártolására? és hogyan nyújtja a biztosítékot, hogy az, amit az embernek a szabadság törvényei értelmében tennie kellene, de nem tesz, erre a szabadságra kiható kár nélkül, a természetnek egy kényszere által is biztosítva legyen, hogy meg fogja tenni? és pedig biztosítva a nyilvános jog mindhárom viszonya szerint, az állam-, nép- és világpolgárjog viszonyai szerint?”

Ha azt mondom a természetről, hogy ő: akarja, hogy ez vagy az megtörténjék, az nem annyit jelent, mint hogy: kötelességet rak ránk azt megtenni: ezt csak a kényszertől ment gyakorlati ész teheti. Hanem ő maga megteszi, akár akarjuk, akár nem (*fata volentem ducunt, nolentem trahunt*).

1. Még ha egy népet nem is szorítaná rá a belső egyenetlenség, hogy magát nyilvános törvények kényszere alá adja: megtenné a dolgot a külső háború. Tudniillik az előbb említett természeti elrendezés szerint minden egyes nép egy másik őt szorító népet talál szomszédul maga előtt. Ezzel szemben belsőleg egységes állammá kell alakulnia, hogy mint hatalom ellene fölszerelve legyen. Mármost a köztársasági alkotmány az egyetlen, amely az emberek jogához teljesen hozzámért, de egyúttal a legnehezebben megalapítható, s még sokkal nehezebben megtartható. Annyira, hogy sokan azt hiszik, angyalok államának kellene lennie: mert emberek az ő önző hajlamaikkal nem volnának képesek ily fennkölt formájú alkotmányra. De most a természet a tisztelt, de

a gyakorlatra tehetetlen, általános, az észre alapított akaratnak segítségére jó. Éspedig éppen azokkal az önző hajlamokkal. Tudniillik csak az állam jó szervezetétől függ (ami mindenesetre az emberek hatalmában van) azoknak erőit úgy irányítani egymás ellen, hogy egyik a másikat romboló hatásában feltartsa, vagy ezt megszüntesse: az eredmény aztán az észre nézve úgy jön ki, mintha egyik se léteznék. Így az ember, még ha nem is erkölcsileg jó ember, mégis kényszerül jó polgár lenni. Az államalakítás problémája, akármily keményen hangzik is ez, még egy ördögökből álló népre nézve is megoldható – csak értelmes ördögök legyenek –, s így hangzik:

„Adva van oly eszes lényeknek tömege, akik összességükben, fenntartásuk érdekében általános törvényeket kívánnak, akiknek mindenike azonban titokban hajlandó magát azok alól kivenni. Ezeket úgy kell rendezni, és alkotmányukat úgy igazítani be, hogy, ámbár magánérzéseikben egymásnak ellene törnek, azok egymást mégis úgy feltartóztassák, hogy nyilvános viselkedésükben az eredmény ugyanaz legyen, mintha semmi ilyen rossz érzületet nem táplálnának.”

Egy ilyen problémának megoldhatónak kell lenni. Mert nem az emberek erkölcsi javítását kívánja itt a feladat. Hanem csak a természet mechanizmusa az, amelyről tudunk követelni, hogyan lehet az emberekre alkalmazva felhasználni: hogy békeellenes érzületeiknek egymás elleni irányait egy népben úgy irányozzuk, hogy maguk kényszerítsék egymást kényszerszertörvények alá adni magukat, és így akarva, nem akarva, előidézzék a békeállapotot, amelyben a törvényeknek erejük van. Láthatjuk ezt valóban létező, még nagyon tökéletlenül szervezett államokon is, hogy külső magatartásukban ahhoz, amit a jogeszmé előír, mégiscsak már nagyon közelednek: noha ennek bizonyosan nem belső erkölcsiségük az alapja. Nem is attól várható az állam jó alkotmánya, hanem inkább fordítva, még csak az utóbbtól a népnek jó erkölcsi képzése. Következésképp a természet mechanizmusát, az önző hajlamok által, melyek természet szerint egymásnak külsőleg is ellene működnek, az ész eszközül használhatja, hogy neki saját célja, a jogi törvény számára helyet csináljanak, és ezzel egyúttal, amennyiben magától az államtól függ, úgy a belső, mint a külső békét elősegítsék és biztosítsák.

Itt tehát a dolog lényege ez: a természet ellenállhatatlanul akarja, hogy végre a jogé legyen a hatalom. Amit ezért ebben elmulasztunk megtenni mi, azt végre is megteszi ő maga; csakhogy sok kellemetlenséggel.

Túlajtva eltörök a bot:
Ha sokat akarsz, a semmit kapod.

(Bouterwek)

2. A népjog eszméje több egymástól független szomszédos állam elkülönítését feltételezi. Igaz, hogy az ilyen állapot magában már a háború állapota, ha ezeknek valami föderatív egyesülése nem veszi elejét az ellenségeskedések kitörésének. De az észeszmé szerint még ez is jobb, mint azoknak összeolvasztása egyetlen, a többiek

fejére növvő és univerzálmonarchiába átmenő hatalom kezében. Mert a kormányzat terjedelmének növekedésével a törvények mindjobban veszítenek nyomatékukból; s a lelketlen despotizmus, miután a jónak csíráit kiirtotta, végre is anarchiába dől. És mégis ez a kívánsága minden államnak (vagy fejének) ilyen módon helyezkedni a tartós békeállapotba: hogy lehetőleg az egész világot uralmába hajtja.

De a természet másképp akarja.

Két eszközt használ föl, hogy a népeket a keveredéstől visszatartsa, s őket elkülönítse: a nyelveknek és a vallásoknak különbözőségét. Ez ugyan magával hozza a hajlamot a kölcsönös gyűlöletre s ürügyet a háborúra. Mégis, amint a kultúra növekszik, és az emberek lassankint közelednek az elvekben való nagyobb egyetértés felé: másra fog vezetni. Arra, hogy megegyezzenek egy olyan békében, amelyet nem mint ama despotizmust, a szabadság temetőjén, minden erőnek meggyengítése, hanem azoknak leghevesebb versenye között, egyensúlyuk idéz elő és biztosít.

3. Ekként a természet bölcsen elválasztja a népeket, amelyeket minden állam akarata, és pedig magának a népjognak okai szerint szívesen egyesítene egymás közt csellel vagy erővel. De másrésről egyesít is olyan népeket, amelyeket a világpolgárjog fogalma nem biztosított volna erőszakosság és háború ellen. És pedig egyesíti őket a kölcsönös haszonlesés által. Ez a kereskedőszellem, amely a háborúval nem létezhetik együtt, és amely előbb vagy utóbb minden népet elfog. Minthogy ugyanis minden, az államhatalomnak alárendelt erőeszköz között a pénz hatalom talán a legmegbízhatóbb, az államok indíttatva érzik magukat (persze nem éppen az erkölcs rugói által) a nemes békét elősegíteni és ahol csak a világban háború fenyeget kitöréssel, azt közvetítésekkel elhárítani: épp, minthogyha e célból állandó szövetségekben állnának. (Mert háborúra való nagy egyesülések a dolog természetéhez képest csak nagyon ritkán fordulhatnak elő, és még ritkábban sikerülnek.)

Ekként a természet, mechanizmusával, az örök békét magukban az emberi hajlamokban garantálja. Persze csak oly biztossággal, mely nem elegendő, ennek eljövételét (teoretikusan) megjövendőlni. De praktikus tekintetben mégis kielégít. És kötelességünkké teszi, erre a célra vele dolgozni. Mert ez a cél nem csupán kiméra!

Második toldás
Titkos cikk az örök békéhez

Titkos cikk a közjog alku pontjai közt objektíve, azaz tartalma szerint tekintve ellentmondás. Szubjektíve azonban – a személy minősége szerint ítélve, aki diktálja – helye lehet egy ily titkos pontnak. Az ugyanis, méltóságára való tekintettel, meggondolandónak találhatja, magát nyilvánosan, mint ennek szerzőjét bevallani.

Az egyetlen ilyenfajta cikk azonban ebben a mondatban foglaltatik: *A háborúra felkészült államok kötelesek tanácsba vonni a filozófusok maximáit a nyilvános béke lehetőségének feltételeiről.*

De egy állam törvényhozó tekintélyének természetszerűleg a legnagyobb bölcsességet kell tulajdonítani. Erre nézve lekicsinyítőnek látszik tehát, más államokkal szemben való viselkedésének alapelveiről alattvalóinál (a filozófusoknál) keresni okulást. Mindazonáltal nagyon tanácsos így cselekednie. Tehát az állam az utóbbiakat felhívja erre, de hallgatólagosan: vagyis úgy, hogy titkot csinál belőle. Ami annyit jelent mint: hagyja őket szabadon és nyilvánosan beszélni a hadviselés és békemegalapítás általános maximáiról – mert megteszik ők azt már maguktól, hacsak egyszer meg nem tiltják nekik.

És az államoknak egymás közötti egyetértése e pontban nem is igényli az államoknak semmi különös összebeszélését egymás közt. Ez már az általános (erkölcsileg törvényhozó) emberi ész által adott kötelezettségben benne rejlik.

Evvel azonban nem azt értjük: hogy az állam köteles volna a filozófus alapelveinek a jogász kijelentéseivel szemben előnyt adni – holott amaz az államerő helytartója. Hanem csupán, hogy őt meghallgassa. A jogász, aki a jognak mérlegét, és mellékesen az igazságosság kardját is szimbólumává tette, többnyire nem csupán azért él az utóbbival, hogy például az elsőtől minden idegen befolyást távol tartson, hanem hogy, ha az egyik serpenyő nem akar alászállni – vae victis! –, a kardot is beletegyje. Erre minden jogász, ha nem egyúttal – erkölcszerint is – filozóf, a legnagyobb kísértést érezheti. Mert az ő hivatalához csak az tartozik, hogy a meglévő törvényeket alkalmazza: de nem azt kutatni, vajon nem szorulnak-e ezek maguk valami javításra. És fakultásának ezt a valójában alacsonyabb rangját, mivel ezt hatalom kíséri, a magasabbakhoz számítja. Mint ahogy a másik két fakultás is a magáét. A filozófiai e szövetkezett erő alatt nagyon alacsony fokon áll. Így például azt mondják a filozófiáról, hogy a teológia szolgáloja. (És éppen így szól ez a másik kettőre.) Nem látjuk azonban egész tisztán, „vajon nagyságos asszonya előtt viszi-e a fáklyát, vagy pedig utána hordja-e uszályát?”

Hogy királyok filozofáljanak, vagy pedig filozófusok királyok legyenek, azt nem várhatjuk, de nem is kívánhatjuk: mert a hatalom birtoka az ész szabad ítéletét kikerülhetetlenül megrontja. Hogy azonban királyok vagy királyi – az egyenlőség törvényei alapján önmaguk fölött uralkodó – népek a filozófusok osztályát ne engedjék eltűnni vagy elnémulni, hanem engedjék nyilvánosan beszélni: mindkettőjük számára, saját ügyeik megvilágosítására nélkülözhetetlen. Különben is ez az osztály, természete szerint, a csoportosulásra és klubbeli szövetkezésre képtelen; és így egy propaganda rágalmának gyánúja nem éri.

Karl Marx (1818–1883) és Friedrich Engels (1820–1895) tevékenysége arra irányult, hogy a szocializmust utópiából „tudománnyá” alakítsa. A politikatudomány elnevezés Marx és Engels műveiben nem fordul elő, az államtudományé pedig még kevésbé. Valahányszor ugyanis az államról és a politikáról – egyáltalában véve a politikáról mint tudományról – alkotott felfogásukról szóltak, a „tudományos szocializmus” elnevezést használták.²⁸⁶ Marx végső soron anélkül ért el rendkívüli politikai hatást, hogy valaha is önálló politikai elméletet dolgozott volna ki. A kommunista párt londoni kongresszusa számára készített, és 1848 februárjában közzétett kiáltvány ennek dacára – nem függetlenül a szocialista diktatúrák ilyen irányú igyekezetétől – nagy hírverést tudhat magáénak.

19. Karl Marx – Friedrich Engels: A Kommunista Párt kiáltványa

Kísértet járja be Európát – a kommunizmus kísértete. Szent hajszára szövetkezett e kísértet ellen a régi Európának minden hatalma: a pápa és a cár, Metternich és Guizot, francia radikálisok és német rendőrök.

Akad-e ellenzéki párt, amelyről kormányon levő ellenfelei nem híresztelték, hogy kommunista, akad-e ellenzéki párt, amelyik nem vágta vissza a kommunizmus megbélyegző vádját a haladottabb ellenzékieknek éppúgy, mint reakciós ellenfeleinek?

Ebből a tényből két dolog következik.

A kommunizmust immár az összes európai hatalmak hatalomnak ismerik el.

Legfőbb ideje, hogy a kommunisták az egész világ előtt nyíltan kifejtsék nézeteiket, céljaikat, törekvéseiket, és a kommunizmus kísértetéről szóló mesékkal magának a pártnak a kiáltványát állítsák szembe.

Evégből a legkülönbözőbb nemzetiségű kommunisták összegyűltek Londonban, és papírra vetették a következő kiáltványt, amelyet angol, francia, német, olasz, flamand és dán nyelven tesznek közzé.

²⁸⁶ Kallós Miklós: *A politikai szociológia alapvető kérdései Engels munkásságában*. In *Korunk*, 1970/11. szám, 1694.

I. Burzsoák és proletárok²⁸⁷

Minden eddigi társadalom története²⁸⁸ osztályharcok története.

Szabad és rabszolga, patrícius és plebejus, báró és jobbágy, céhmester²⁸⁹ és mesterlegény, egyszóval: elnyomó és elnyomott folytonos ellentétben álltak egymással, szakadatlan, hol palástolt, hol nyílt harcot vívtak, olyan harcot, amely mindenkor az egész társadalom forradalmi átalakulásával vagy a harcban álló osztályok közös pusztulásával végződött.

A történelem korábbi korszakaiban majdnem mindenütt a társadalomnak különböző rendekre való teljes tagoltságát, a társadalmi állások sokféle fokozatát látjuk. Az ókori Rómában patríciusok, lovagok, plebejusok, rabszolgák; a középkorban hűbérurak, hűbéresek, céhmesterek, mesterlegények, jobbágyok, s ezenkívül még ezeknek az osztályoknak majd mindegyikében ismét külön fokozatok vannak.

A hűbéri társadalom pusztulásából keletkezett modern polgári társadalom nem szüntette meg az osztályellentéteket. Csak új osztályokkal, az elnyomás új feltételeivel, a harc új formáival cserélte fel a régieket.

A mi korszakunkat, a burzsoázia korszakát azonban az jellemzi, hogy egyszerűsítette az osztályellentéteket. Az egész társadalom mindinkább két nagy ellenséges táborra szakad, két nagy, egymással homlokegyenest szembenálló osztályra: burzsoáziára és proletariátusra.

A középkor jobbágyaiból lettek az első városok polgárai; ebből a polgárságból fejlődtek ki a burzsoázia első elemei.

Amerika felfedezése, Afrika körülhajózása új teret nyitott a felemelkedő burzsoáziának. A kelet-indiai és kínai piac, Amerika gyarmatosítása, a gyarmatokkal folytatott csere, a csereeszközök és egyáltalában az áruk gyarapodása – mindez eddig soha nem ismert lendületet adott a kereskedelemnek, a hajózásnak, az iparnak, és ezzel előidézte a széthulló hűbéri társadalom forradalmi elemének gyors fejlődését.

Az ipar úzásának eddigi feudális vagy céhes módja már nem tudta kielégíteni az új piacokkal megnövekvő szükségletet. Helyébe a manufaktúra lépett. A céhmestereket kiszorította az ipari középrend; a különböző testületek közötti munkamegosztást felváltotta az egyes műhelyen belüli munkamegosztás.

²⁸⁷ Burzsoázián a modern tőkés osztálya értendő, akik a társadalmi termelési eszközök tulajdonosai és bér munkát alkalmaznak. Proletariátuson pedig a modern bérmunkások osztálya, akik, minthogy nincsenek saját termelési eszközeik, kénytelenek eladni munkaerejüket, hogy megélhessenek. – *Engels jegyzete.*

²⁸⁸ Azaz minden *írott* történet. 1847-ben a társadalom őstörténete, az a társadalmi szervezet, mely a feljegyzett történetet megelőzően létezett, jóformán ismeretlen volt. Azóta Haxthausen felfedezte az oroszországi közös földtulajdont, Maurer bebizonyította, hogy ez az a társadalmi alap, amelyből valamennyi germán törzs történelmi fejlődése kiindult, s fokozatosan kiderült, hogy Indiától Írorszáig mindenütt a föld közös birtoklásán alapuló faluközösségek képviselik vagy képviselték a társadalom ősi formáját. Végül Morgannek a *nemzettség* igazi természetére és a *törzshöz* való viszonyára vonatkozó, betetőző felfedezése feltárta ennek az ősi kommunista társadalomnak belső szervezetét annak tipikus formájában. Ezeknek az őseredeti közösségeknek a felbomlásával kezdődik a társadalomnak különálló és végeredményben antagonisztikus osztályokra való hasadása. Ezt a bomlási folyamatot megpróbáltam nyomon követni „A család, a magántulajdon és az állam eredete” című könyvemben, II. kiad. Stuttgart 1886. – *Engels jegyzete.*

²⁸⁹ *Céhmester*: a céh teljesjogú tagja, mester a céhen belül, nem a céh előjárója. – *Engels jegyzete.*

De egyre tágultak a piacok, egyre nőtt a szükséglet. Már a manufaktúra sem tudta kielégíteni. Ekkor a gőz és a gépi berendezés forradalmasította az ipari termelést. A manufaktúra helyébe a modern nagyipar lépett, az ipari középrend helyét ipari milliomosok, egész ipari hadseregek főnökei, a modern burzsoák foglalták el.

A nagyipar létrehozta a világpiacot, amelyet Amerika felfedezése előkészített. A világpiac a kereskedelem, a hajózás, a szárazföldi közlekedés mérhetetlen fejlődését idézte elő. Ez viszont visszahatott az ipar terjeszkedésére, és amilyen mértékben terjeszkedett az ipar, a kereskedelem, a hajózás és a vasút, ugyanolyan mértékben fejlődött a burzsoázia, gyarapította tőkéit és szorította háttérbe a középkorból átöröklött összes osztályokat.

Látjuk tehát, hogy maga a modern burzsoázia egy hosszú fejlődési folyamatnak, a termelési és érintkezési módban végbement sorozatos forradalmi átalakulásoknak a terméke.

A burzsoázia e fejlődésének minden egyes fokát megfelelő politikai haladás kísérte. A burzsoázia elnyomott rend a hűbérurak uralma alatt, felfegyverzett és önkormányzati társulás a kommunában,²⁹⁰ itt független városköztársaság, ott a monarchia harmadik, adóköteles rendje, azután a manufaktúra idején a nemesség ellensúlya a rendi vagy az abszolút monarchiában, s fő alapzata egyáltalában a nagy monarchiáknak, végül a nagyipar és a világpiac létrehozása után a modern képviseleti államban kivívta magának a kizárólagos politikai uralmat. A modern államhatalom nem más, mint az egész burzsoáosztály közös ügyeit igazgató bizottság.

A burzsoáziának a történelemben felettebb forradalmi szerepe volt.

A burzsoázia, ahol uralomra jutott, szétrombolt minden hűbéri, patriarchális, idillikus viszonyt. Könyörtelenül szétépte a tarkabarka hűbéri kötelékeket, melyek az embert természetes feljebbvalójához fűzték, s nem hagyott meg más köteléket ember és ember között, mint a meztelen érdeket, az érzés nélküli „készpénzfizetést”. A jámbor rajongás, a lovagi lelkesedés, a nyárspolgári érzélgősség szent borzongását az önző számítás jeges vizébe fojtotta. A személyi méltóságot csereértékké oldotta fel, és az oklevelekben biztosított, nehezen szerzett számtalan szabadság helyébe az egy lelkiismeretlen kereskedelmi szabadságot iktatta. Egyszóval, a vallási és politikai illúziókba burkolt kizsákmányolás helyébe a nyílt, szemérmetlen, közvetlen, sivár kizsákmányolást állította.

A burzsoázia megfosztotta dicsfényüktől az összes eleddig tisztelt és jámbor félelemmel szemlélt tevékenységeket. Fízettet bér munkásává változtatta az orvost, a jogászt, a papot, a költőt, a tudomány emberét.

²⁹⁰ „Commune” volt a neve Franciaországban a keletkező városoknak már azelőtt, hogy mint „harmadik rend” ki-harcolták feudális uraiktól és gazdáiktól helyi önkormányzatukat és politikai jogaikat. Általában itt a burzsoázia gazdasági fejlődésének tipikus országául Angliát vesszük, politikai fejlődése példájául pedig Franciaországot. – (1890) Kommunának nevezték az olasz- és franciaországi városi polgárok városi közösségüket azután, hogy hűbéruraiktól megváltották vagy kicsikarták első önkormányzati jogaikat. – *Engels jegyzete.*

A burzsoázia leszaggatta a családi viszonyról meghatóan szentimentális fátylát és e viszonyt pusztá pénzviszonyra redukálta.

A burzsoázia leleplezte, hogy annak a brutális erőmegnyilvánulásnak, amelyet a reakció a középkoron annyira csodál, megfelelő kiegészítője a legrenyhébb semmittevés volt. Csak a burzsoázia mutatta meg, mit tud az emberi tevékenység létrehozni. Különb csodaműveket létesített, mint az egyiptomi piramisok, a római vízvezetékek és a gótikus katedrálisok, különb hadjáratokat vitt véghez, mint a népvándorlás és a keresztes hadjáratok.

A burzsoázia nem létezhet anélkül, hogy ne forradalmasítsa folyton a termelési szerszámokat, tehát a termelési viszonyokat, tehát az összes társadalmi viszonyokat. Ezzel szemben minden korábbi ipari osztály első létfeltétele a régi termelési mód változatlan fenntartása volt. A burzsoá korszakot minden előbbi korszaktól a termelés folytonos átalakítása, az összes társadalmi állapotok szakadatlan megrendítése, az örökös bizonytalanság és mozgás különbözteti meg. Az összes szilárd, berozsdásodott viszonyok, a nyomukban járó régtől tisztelt képzetekkel és nézetekkel együtt felbomlanak, az összes újonnan kialakuló viszonyok elavulnak, mielőtt még megcsontosodhatnának. Minden, ami rendi és állandó, elpárolog, mindent, ami szent, megszenteltetnek, és az emberek végre arra kényszerülnek, hogy józan szemmel vizsgálják léthelyzetüket, kölcsönös kapcsolataikat.

Az egyre kiterjedtebb piacnak a szükséglete, amelyen termékeit eladhatja, végigkergeti a burzsoáziát az egész földgolyón. Mindenüvé be kell magát fészkelnie, mindenütt be kell rendezkednie, mindenütt összeköttetéseket kell létesítenie.

A burzsoázia a világpiac kiaknázása által valamennyi ország termelését és fogyasztását kozmopolitává formálta. A reakció sok nagy bánatára kihúzta az ipar lába alól a nemzeti talajt. Az ősi nemzeti iparok elpusztultak és napról napra pusztulnak. Új iparok szorítják ki őket, amelyeknek meghonosítása minden civilizált nemzet életkérdésévé válik, olyan iparok, amelyek már nem hazai nyersanyagot dolgoznak fel, hanem a legtávolabbi égővek nyersanyagát, és amelyeknek gyártmányait nemcsak magában az országban, hanem a világ minden részén fogyasztják. A régi, belföldi termékével kielégített szükségletek helyébe újak lépnek, amelyeknek kielégítésére a legtávolabbi országok és éghajlatok termékei kelljenek. A régi helyi és nemzeti önellátás és elzárkózottság helyébe a nemzetek sokoldalú érintkezése, egymástól való sokrétű függése lép. És ez így van nemcsak az anyagi, hanem a szellemi termelésben is. Az egyes nemzetek szellemi termékei közkinccsé válnak. A nemzeti egyoldalúság és korlátoltság mindinkább lehetetlenné válik, és a sok nemzeti és helyi irodalomból világirodalom alakul ki.

A burzsoázia az összes termelési szerszámok gyors tökéletesítése, a végtelenül megkönnyített közlekedés révén valamennyi nemzetet, még a legbarbárabbakat is, belerántja a civilizációba. Árúinak olcsó ára az a nehéztüzérség, amellyel rommá lö minden kínai falat, amellyel kapitulációra bírja a barbárok legmakacsabb

idegengyűlöletét is. Minden nemzetet rákényszerít, hogy, hacsak nem akarnak tönkremenni, elsajátítsák a burzsoázia termelési módját; rákényszeríti őket, hogy meghonosítsák maguknál az úgynevezett civilizációt, azaz váljanak burzsoává. Egyszóval: a burzsoázia a saját képmására formált világot teremt magának.

A burzsoázia a falut a város uralma alá vetette. Óriási városokat teremtett, a városi népesség létszámát a falusival szemben nagymértékben megnövelte, s ezzel a népesség jelentékeny részét a falusi élet bányászatából kiragadta. S ahogy a falut a várostól, úgy a barbár és félszabvány országokat a civilizáltaktól, a paraszt népeket a burzsoá népektől, a Keletet a Nyugattól tette függővé.

A burzsoázia mindinkább megszünteti a termelési eszközök, a birtok és a népesség szétforgácsoltságát. A népességet összesűritette, a termelési eszközöket centralizálta, és a tulajdont kevés kézben koncentrált. Ennek szükségszerű következménye a politikai centralizáció volt. Független, szinte csak szövetséges viszonyban levő tartományokat, melyeknek különböző érdekeik, törvényeik, kormányaik és vámjaik voltak, egy nemzetté tömörítették, melynek egy a kormánya, egy a törvénye, egy a nemzeti osztályérdeke, egy a vámhatára.

A burzsoázia alig százéves osztályuralma alatt tömegesebb és kolosszálisabb termelőerőket hozott létre, mint valamennyi letűnt nemzedék együttvéve. Természeti erők leigázása, gépi berendezés, a vegyészet alkalmazása iparban és földművelésben, gőzhajózás, vasutak, villamos távírók, egész világrészek megművelés alá vétele, folyók hajózhatóvá tétele, lábdobbantásra a földből előpattanó egész népeiségek – mely korábbi század sejtette, hogy a társadalmi munka méhében ilyen termelőerők szunnyadnak!

Láttuk azonban, hogy azok a termelési és érintkezési eszközök, amelyeknek alapzatán a burzsoázia kialakult, a hűbéri társadalomban jöttek létre. E termelési és érintkezési eszközök fejlődésének bizonyos fokán azok a viszonyok, amelyek között a hűbéri társadalom termelt és cserélt, a földművelés és az ipar feudális szervezete, egyszóval a feudális tulajdonviszonyok nem feleltek meg többé a már kifejlett termelőerőknek. Gátolták a termelést, ahelyett, hogy előmozdították volna. Mindmeggannyi béklyóvá váltak. Szét kellett feszíteni, szét is feszítették őket.

Helyükbe a szabad konkurencia lépett, a neki megfelelő társadalmi és politikai berendezkedéssel, a burzsoáosztály gazdasági és politikai uralmával.

Szemünk előtt hasonló mozgás megy végbe. A polgári termelési és érintkezési viszonyok, a polgári tulajdonviszonyok, a modern polgári társadalom, amely oly hatalmas termelési és érintkezési eszközöket varázsolt elő, ahhoz a boszorkánymesterhez hasonlít, aki nem ura többé az általa felidézett földalatti hatalmaknak. Az ipar és a kereskedelem története évtizedek óta nem egyéb, mint annak a története, hogyan lázonganak a modern termelőerők a modern termelési viszonyok ellen, azok ellen a tulajdonviszonyok ellen, melyek a burzsoáziának és uralmának életfeltételei. Elég a kereskedelmi válságokat említenünk, amelyek periodikus visszatérésükkel egyre fenyegetőbbben kétségessé teszik az egész polgári társadalom létezését. A kereskedelmi válságokban rendszeresen megsemmisül nemcsak az előállított termékeknek, hanem

a már létrehozott termelőerőknek egy nagy része is. A válságokban olyan társadalmi járvány tör ki, melyet minden előbbi korszak képtelenségnek tekintett volna – a túltermelés járványa. A társadalom hirtelen a pillanatnyi barbárság állapotába esik vissza; mintha valami éhínség, általános megsemmisítő háború megfosztotta volna minden létfenntartási eszköztől; az ipar, a kereskedelem mintha megsemmisült volna, és miért? Azért, mert a társadalomnak túlsok a civilizációja, túlsok a létfenntartási eszköze, túlsok az ipara, túlsok a kereskedelme. A társadalom rendelkezésére álló termelőerők már nem a polgári civilizáció és a polgári tulajdonviszonyok előmozdítására szolgálnak; ellenkezőleg, túl hatalmasokká lettek e viszonyok számára, e viszonyok gátolják őket; és mihelyt ezt a gátat leküzdi, az egész polgári társadalomban zavart támasztanak, veszélyeztetik a polgári tulajdon létezését. A polgári viszonyok túl szűkké váltak ahhoz, hogy befogadhassák az önmaguk által létrehozott gazdagságot. – Hogyan küzd le a burzsoázia a válságokat? Egyrészt úgy, hogy kénytelen megsemmisíteni a termelőerők nagy tömegét; másrészt úgy, hogy új piacokat hódít meg, és alaposabban aknázza ki a régiakat. Tehát hogyan? Úgy, hogy még egyetemesebb, még hatalmasabb válságokat készít elő és a válságok elhárításának eszközeit csökkenti.

A fegyverek, amelyekkel a burzsoázia a feudalizmust leterítette, most maga a burzsoázia ellen fordulnak.

De a burzsoázia nemcsak kikovácsolta a fegyvereket, amelyek halálát okozzák; megszülte azokat a férfiakat is, akik e fegyvereket forgatni fogják – a modern munkásokat, a *proletárokat*.

Amilyen mértékben a burzsoázia, azaz a tőke fejlődik, ugyanolyan mértékben fejlődik a proletariátus, a modern munkások osztálya, akik csak addig élnek, amíg munkát kapnak, és akik csak addig kapnak munkát, amíg munkájuk a tőkét gyarapítja. Ezek a munkások, akik darabonként kénytelenek eladni magukat, éppen olyan áruk, mint minden egyéb kereskedelmi cikk, s ezért éppúgy ki vannak téve a konkurencia minden viszontagságának, a piac minden ingadozásának.

A proletárok munkája a gépi berendezés terjedésével és a munkamegosztással elvesztette minden önálló jellegét és ezzel minden vonzóerejét a munkás számára. A munkás a gép pusztá tartozékává válik, akitől csak a legegyszerűbb, legegyszerűbb, legkönnyebben megtanulható fogást kívánják meg. Ezért a munkás okozta költségek szinte kizárólag a megélhetéséhez és faja fenntartásához szükséges létfenntartási eszközökre korlátozódnak. De az áruk ára, tehát a munka ára is egyenlő termelési költségeivel. Ezért amilyen mértékben nő a munka ellenszenvessége, olyan mértékben csökken a munkabér. Sőt mi több, amilyen mértékben nő a gépi berendezés és a munkamegosztás, ugyanolyan mértékben nő a munka tömege is, akár a munkaórák szaporítása, akár az adott idő alatt elvégzendő munka szaporítása, a gépek gyorsabb járátása stb. révén.

A modern ipar a patriarchális mester kis műhelyét az ipari tőkés nagy gyárává változtatta át. Gyárban összezsúfolt munkástömegeket katonásan szerveznek.

Mint ipari közkatonákat altisztek és tisztek tökéletesen kiépített hierarchiájának felügyelete alá helyezik őket. Nemcsak a burzsoáosztálynak, a burzsoá államnak a szolgálói, hanem napról napra, óráról órára szolgálásba görnyesztik őket a gép, a felügyelő, s mindenekelőtt maga az egyes gyártulajdonos burzsoá. Ez a zsarnokság annál kicsinyesebb, gyűlöletesebb, elkésierítőbb, minél nyíltabban hirdeti végcéljául a nyereszkezdést.

Minél kevesebb ügyességet és erő kifejtést kíván meg a kézi munka, azaz minél inkább kifejlődik a modern ipar, annál inkább kiszorítja a férfiak munkáját a női és a gyermekmunka. A nemi és korkülönbségeknek a munkásosztályt illetőleg nincs többé társadalmi érvénye. Már csak munkaszerszámok léteznek, amelyek koruk és nemük szerint különböző költségeket okoznak.

Ha a munkás kizsákmányolását a gyáros már annyira befejezte, hogy a munkás készpénzben megkapja a munkabérét, akkor megrohanja a burzsoázia többi része: a háztulajdonos, a szatócs, a zálogos stb.

Az eddigi kis középrendek, a kisiparosok, kiskereskedők és járadékosok, a kézművesek és parasztok, mindezek az osztályok a proletariátusba süllyednek; részben azért, mert kis tőkájuk nagyipar üzésére nem elegendő és a nagyobb tőkések konkurenciáját nem bírja ki, részben azért, mert szakmai ügyességüket új termelési módszerek elértéktelenítik. Így toborzódik a proletariátus a népesség minden osztályából.

A proletariátus különböző fejlődési fokokon megy át. Harca a burzsoázia ellen létezésével kezdődik.

Eleinte az egyes munkások, azután egy gyár munkásai, majd egy munkaág egy helységben dolgozó munkásai harcolnak az ellen az egyes burzsoá ellen, aki közvetlenül kizsákmányolja őket. Támadásuk nemcsak a polgári termelési viszonyok ellen irányul, hanem maguk a termelési szerszámok ellen is; megsemmisítik a konkuráló idegen árut, szétzúzzák a gépeket, felgyújtják a gyárakat, igyekeznek a középkori munkás már letűnt helyzetét visszaszerezni maguknak.

Ezen a fokon a munkások az egész országban szétszórt és a konkurencia által szétforgácsolt tömeget alkotnak. A munkások tömegesebb összetartása még nem a saját egyesülésüknek, hanem a burzsoázia egyesülésének a következménye, mert a burzsoáziának, saját politikai céljai elérésére, az egész proletariátust mozgósítania kell, s egyelőre még mozgósíthatja is. Ezen a fokon a proletárok tehát nem saját ellenségeik, hanem ellenségeik ellenségei ellen harcolnak, az abszolút monarchia maradványai, a földtulajdonosok, a nem-ipari burzsoák, a kispolgárok ellen. Így az egész történelmi mozgalom a burzsoázia kezében összpontosul; minden így kivívott győzelem a burzsoázia győzelme.

De az ipar fejlődésével nemcsak szaporodik a proletariátus, hanem nagyobb tömegekbe is zsúfolódik, ereje nő, s ezt mindjobban érzi. A proletariátuson belül az

érdekek, az életkörülmények mindjobban kiegyenlítődnek, mert a gépi berendezés mindinkább elmosza a különbségeket munka és munka között, s a bért csaknem mindenütt egyformán alacsony színvonalra szorítja le. A burzsoák növekvő egymás közti konkurenciája s az ebből fakadó kereskedelmi válságok a munkások bérét mind ingadozóbbá teszik; a gépi berendezés egyre gyorsabban fejlődő, szüntelen tökéletesítése egész életpozíciójukat teszi mind bizonytalanabbá; az egyes munkás és az egyes burzsoá közti összeütközés mindinkább két osztály összeütközésének jellegét ölti. A munkások elkezdnek egyesüléseket alakítani a burzsoák ellen; tömörülnek munkabérük megvédelmezésére. Sőt állandó szövetségeket is alapítanak, hogy ezen alkalmi zendülések esetére gondoskodjanak a maguk ellátásáról. Helyenként a harc felkelésekben tör ki.

Egyszer-másszor győznek a munkások, de csak ideig-óráig. Harcaik tulajdonképpeni eredménye nem a közvetlen siker, hanem a munkások egyre szélesebben terjedő egyesülése. Ezt előmozdítják a nagyipar által létrehozott egyre növekvő közlekedési eszközök, amelyek a különböző helységek munkásai között kapcsolatot teremtenek. Márpedig csak erre a kapcsolatra van szükség, hogy a sok, mindenütt azonos jellegű helyi harc nemzeti méretű harccá, osztályharccá központosuljon. De minden osztályharc politikai harc. És azt az egyesülést, amihez a középkori polgárnak a maga rossz útjaival évszázadok kellettek, a modern proletár a vasutak segítségével néhány esztendő alatt véghezviszi.

A proletároknak ezt az osztállyá és ezáltal politikai párttá szerveződését minduntalan újra szétrobbantja a munkások egymás közötti konkurenciája, de mindig újra feltámad, erősebben, szilárdabban, hatalmasabban. S kihasználva a burzsoázián belüli meghasonlásokat, kicsikarja a munkások egyes érdekeinek törvény formájában való elismerését. Így például a tízórás törvényt Angliában.

Egyáltalán, a régi társadalmon belüli összeütközések sokféleképpen egyengetik a proletariátus fejlődésének útját. A burzsoázia szakadatlan harcban áll: kezdetben az arisztokráciával, később magának a burzsoáziának ama részeivel, melyeknek érdekei ellentmondásba kerülnek az ipar haladásával; állandóan harcol minden idegen ország burzsoáziájával. Mindezekben a harcaiban kénytelen a proletariátushoz fordulni, segítségét igénybe venni és ezzel a proletariátust a politikai mozgalomba bevonni. Maga a burzsoázia nyújtja tehát a proletariátusnak saját műveltsége elemeit, vagyis a fegyvert önmaga ellen.

Továbbá, mint láttuk, az ipar haladása az uralkodó osztály egész rétegeit taszítja le a proletariátusba vagy legalábbis fenyegeti életfeltételeiket. Ezek is a műveltség elemeinek nagy tömegét nyújtják a proletariátusnak.

Végül olyan időkből, amikor az osztályharc döntéshez közeledik, a bomlási folyamat az uralkodó osztályban, az egész régi társadalomban annyira heves, annyira kirívó jelleget ölt, hogy az uralkodó osztály egy kis része elszakad osztályától és a forradalmi osztályhoz csatlakozik, ahhoz az osztályhoz, amelyé a jövő. Ezért ugyanúgy, ahogy

korábban a nemesség egy része átpártolt a burzsoáziához, most a burzsoázia egy része pártol át a proletariátushoz, és nevezetesen a burzsoá ideológusok egy része, azok, akik felküzdötték magukat az egész történelmi mozgalom elméleti megértéséig.

Valamennyi osztály közül, amely napjainkban a burzsoáziával szemben áll, csakis a proletariátus valóban forradalmi osztály. A többi osztály a nagyipar kifejlődésével lezüllik és elpusztul, a proletariátus a nagyipar legsajátabb terméke.

A középrendek, a kisiparos, a kiskereskedő, a kézműves, a paraszt – mind azért harcolnak a burzsoázia ellen, hogy középrendként való létezésüket a pusztulástól megóvják. Ezek tehát nem forradalmiak, hanem konzervatívok. Sőt mi több: reakciósak, mert megpróbálják a történelem kerekét visszafelé forgatni. Ha forradalmiak, akkor azért azok, mert előttük áll a proletariátusba való átmenetük, akkor nem jelenlegi, hanem jövő érdekeiket védik, akkor elhagyják saját álláspontjukat, hogy a proletariátusra térjenek át.

A lumpenproletariátust, a régi társadalom legalsó rétegeinek ezt a passzív rothadását a proletárforradalom helyel-közzel belesodorja a mozgalomba, de egész élethelyzete következtében inkább hajlandó arra, hogy magát reakciós üzemekhez megvásároltassa.

A proletariátus életfeltételeiben már megsemmisültek a régi társadalom életfeltételei. A proletárnak nincsen tulajdona; feleségéhez és gyermekeihez való viszonyának már semmi köze a polgári családi viszonyhoz; a modern ipari munka, a tőke modern igája, amely ugyanaz Angliában és Franciaországban, Amerikában és Németországban, lehántott róla minden nemzeti jelleget. A törvények, az erkölcs, a vallás az ő szemében csupa polgári előítélet, amelyek mögött megannyi polgári érdek rejtőzik.

Minden eddigi osztály, amely az uralmat meghódította, a már megszerzett életpozícióját úgy igyekezett biztosítani, hogy az egész társadalmat alávetette az ő szerzési feltételeinek. A proletárok csak úgy hódíthatják meg a társadalmi termelőerőket, hogy megszüntetik a maguk eddigi elsajátítási módját és ezzel az egész eddigi elsajátítási módot. A proletároknak nincs semmi sajátjuk, amit biztosítaniok kellene, – nekik le kell rombolniuk minden eddigi magánbiztonságot és magánbiztosítékot.

Minden eddigi mozgalom kisebbségek mozgalma vagy kisebbségek érdekében folytatott mozgalom volt. A proletármozgalom az óriási többség önálló mozgalma az óriási többség érdekében. A proletariátus, a mai társadalom legalsóbb rétege, nem emelkedhet fel, nem egyenesedhet ki anélkül, hogy levegőbe ne röpítse a hivatalos társadalmat alkotó rétegek fölé emelkedő egész felépítményét.

Ha nem is tartalmában, de formájában a proletariátusnak a burzsoázia ellen folyó harca eleinte nemzeti. Minden egyes ország proletariátusának természetesen mindenképp a saját burzsoáziájával kell leszámolnia.

A proletariátus fejlődésének legáltalánosabb szakaszait felvázolva, a fennálló társadalmon belül dúló többé vagy kevésbé burkolt polgárháborút követtük nyomon addig a pontig, amelyen nyílt forradalomban tör ki, és a proletariátus a burzsoázia erőszakos megdöntése útján megalapítja uralmát.

Amint láttuk, minden eddigi társadalom az elnyomó és elnyomott osztályok ellentétén nyugodott. De ahhoz, hogy valamely osztályt el lehessen nyomni, biztosítani kell számára azokat a feltételeket, amelyek közt legalább szolgai létét tengetheti. A jobbágy a jobbágyság idején a kommuna tagjává küzdhetette fel magát, éppúgy, mint ahogy a kispolgár a feudális abszolutizmus járma alatt burzsoává. Ezzel szemben a modern munkás nemcsak hogy nem emelkedik fel az ipar haladásával, hanem mind mélyebben süllyed saját osztályának feltételei alá. A munkás pauperré válik és a pauperizmus még gyorsabban nő, mint a népesség és a gazdagság. Ebből világosan kitűnik, hogy a burzsoázia képtelen arra, hogy továbbra is a társadalom uralkodó osztálya maradjon és szabályozó törvényként ráerőszakolja a társadalomra osztályának életfeltételeit. Képtelen az uralkodásra, mert képtelen arra, hogy rabszolgájának létét akár csak rabszolgáságának keretében is biztosítsa, mert kénytelen őt olyan helyzetbe süllyeszteni, amelyben neki kell rabszolgáját eltartania, ahelyett, hogy az tartaná el őt. A társadalom nem élhet már alatta, azaz a burzsoázia élete már nem fér össze a társadalommal.

A burzsoáosztály létének és uralmának leglényegesebb feltétele a gazdagságnak magánosok kezében való felhalmozódása, a tőke képződése és gyarapodása; a tőke feltétele a bérmunka. A bérmunka kizárólag a munkások egymás közötti konkurenciáján nyugszik. Az ipar haladása, amelynek az akarat nélküli és ellenállásra képtelen hordozója a burzsoázia, a munkásoknak a konkurencia okozta elszigetelődése helyébe a munkásoknak a társulás révén létrejövő forradalmi egyesülését állítja. A nagyipar fejlődésével tehát kicsúszik a burzsoázia lába alól maga a talaj, amelyen termel és a termékeket elsajátítja. Mindenekelőtt saját sírásóját termeli. Pusztulása és a proletariátus győzelme egyaránt elkerülhetetlen.

II. Proletárok és kommunisták

Milyen viszonyban állanak a kommunisták a proletárokkal általában?

A kommunisták nem külön párt a többi munkáspárttal szemben.

Nincsenek az egész proletariátus érdekeitől elütő érdekeik.

Nem állítanak fel külön elveket, hogy ezek kaptájára húzzák a proletármozgalmat.

A kommunisták a többi proletárpárttól csak abban különböznek, hogy egyrészt a proletárok különböző nemzeti harcaiban az egész proletariátus közös, a nemzetiségétől független érdekeit hangsúlyozzák és érvényesítik, másrészt abban, hogy a proletariátus

és a burzsoázia között folyó harc különböző fejlődési fokain mindig az összmozgalom érdekét képviselik.

A kommunisták tehát a gyakorlatban minden ország munkáspártjainak leghatározottabb, szüntelen továbbhaladásra ösztökélő részét alkotják; az elmélet terén a proletariátus többi tömegével szemben az az előnyük, hogy világosan látják a proletármozgalom feltételeit, menetét és általános eredményeit.

A kommunisták legközelebbi célja ugyanaz, mint valamennyi többi proletárpárté: a proletariátus osztállyá alakítása, a burzsoá uralom megdöntése, a politikai hatalom meghódítása a proletariátus által.

A kommunisták elméleti tételei korántsem egyik vagy másik világboldogító által kitalált vagy felfedezett eszméken, elveken nyugszanak.

E tételek csupán általános kifejezései a meglevő osztályharc, a szemünk láttára végbemenő történelmi mozgalom tényleges viszonyainak. A korábbi tulajdonviszonyok eltörlése nem olyasmi, ami sajátságosan a kommunizmus jellegzetessége.

Minden tulajdonviszony állandó történelmi változásnak, állandó történelmi átalakulásnak volt alávetve.

A francia forradalom például eltörölte a hűbéri tulajdont a polgári tulajdon javára.

Ami a kommunizmust megkülönbözteti, az nem általában a tulajdon eltörlése, hanem a polgári tulajdon eltörlése.

De a modern polgári magántulajdon, az utolsó és legtökéletesebb kifejezése a termékek olyan előállításának és elsajátításának, amely osztályellentéteken alapul, azon, hogy az egyik ember a másikat kizsákmányolja.

Ilyen értelemben a kommunisták ebben az egyetlen kifejezésben foglalhatják össze elméletüket: a magántulajdon megszüntetése.

Nekünk, kommunistáknak szemünkre vetették, hogy el akarjuk törölni a személyesen szerzett, önnönmunkával keresett tulajdont; azt a tulajdont, amely minden személyi szabadságnak, tevékenységnek és önállóságának alapja.

Munkával keresett, szerzett, megszolgált tulajdon! A kispolgári, kisparaszti tulajdonról beszéltek-e, amely a polgári tulajdont megelőzte? Ezt a tulajdont nem kell eltörlőnünk, az ipar fejlődése eltörölte és napról napra eltörli.

Vagy a modern polgári magántulajdonról beszéltek?

De teremt-e a bérmunka, a proletár munkája a proletárnak tulajdont? Semmi esetre. A bérmunka a tőkét teremti meg, vagyis azt a tulajdont, amely a bérmunkát kizsákmányolja, amely csak azzal a feltétellel gyarapodhat, hogy új bérmunkát hoz létre, hogy azt újra kizsákmányolja. A tulajdon mai alakjában a tőke és a bérmunka ellentétében mozog. Vegyük szemügyre ennek az ellentétnek mindkét oldalát.

Tőkésnek lenni nemcsak tisztán személyi, hanem társadalmi helyzet elfoglalását is jelenti a termelésben. A tőke közösségi termék és csak a társadalom sok tagjának együttes tevékenységével, sőt végeredményben csak valamennyi tagjának együttes tevékenységével hozható mozgásba.

A tőke tehát nem személyi, hanem társadalmi tulajdon.

Ha tehát a tőkét közösségi tulajdonná változtatjuk át, amely a társadalom valamennyi tagjáé, akkor nem személyi tulajdon változik át társadalmivá. Csupán a társadalmi jellege változik meg a tulajdonnak. A tulajdon elveszti osztályjellegét.

Térjünk át a bérmunkára.

A bérmunka átlagos ára a munkabér minimuma, azaz azoknak a létfenntartási eszközöknek az összege, melyek szükségesek ahhoz, hogy a munkást mint munkást életben tartsák. Amit tehát a bérmunkás a maga tevékenységével elsajátít, az pusztán arra elég, hogy csupasz életét újratermelje. Mi semmi esetre sem akarjuk eltörölni a közvetlen élet újratermelésére szolgáló munkatermékeknek ezt a személyi elsajátítását, azt az elsajátítást, amely nem tesz lehetővé idegen munka fölött hatalmat adó többletet. Mi csak ennek az elsajátításnak nyomorúságos jellegét akarjuk megszüntetni, amikor a munkás csak azért él, hogy a tőkét gyarapítsa, csak annyiban él, amennyiben az uralkodó osztály érdeke megkívánja.

A polgári társadalomban az eleven munka csak eszköz a felhalmozott munka gyarapítására. A kommunista társadalomban a felhalmozott munka csak eszköz a munkások életfolyamatának kibővítésére, gazdagítására, előmozdítására.

A polgári társadalomban tehát a múlt uralkodik a jelenen, a kommunista társadalomban a jelen a múlton. A polgári társadalomban a tőke önálló és személyisége van, a munkálkodó egyén ellenben önállótlan és személytelen.

És ennek a viszonynak a megszüntetését nevezi a burzsoázia a személyiség és a szabadság megszüntetésének! És joggal. Kétségtelenül a burzsoá személyiség, a burzsoá önállóság és a burzsoá szabadság megszüntetéséről van szó.

Szabadságon a mai polgári termelési viszonyok között a szabadkereskedelmet, a szabad adásvételt értik.

De ha elesik a kalmárkodás, akkor elesik a szabad kalmárkodás is. A szabad kalmárkodásról hangoztatott szólamoknak éppúgy, mint burzsoáziánk minden egyéb szabadságkérkedésének, egyáltalában csak a kötött kalmárkodással, a középkor elnyomott polgáraival szemben van értelmük, de nem a kalmárkodásnak, a polgári termelési viszonyoknak és magának a burzsoáziának kommunista megszüntetésével szemben.

Rémüldöztök, hogy mi meg akarjuk szüntetni a magántulajdont. De fennálló társadalmatokban a társadalom tagjainak kilenctized részére nézve megszűnt a magántulajdon; a magántulajdon éppen azáltal létezik, hogy a társadalom kilenctized részére nézve nem létezik. Azt vetitek tehát szemünkre, hogy olyan tulajdont akarunk megszüntetni, amelynek szükségszerű előfeltétele, hogy a társadalom óriási többségének nincs tulajdona.

Egyszóval azt vetitek szemünkre, hogy a ti tulajdonotokat akarjuk megszüntetni. Valóban, ezt akarjuk.

Attól a pillanattól kezdve, hogy a munka nem változtatható át tőkévé, pénzzé, földjádékká, egyszóval monopolizálható társadalmi hatalommá, azaz attól a pillanattól, hogy a személyi tulajdon nem csaphat át polgári tulajdonba, attól a pillanattól kezdve szerintetek megszűnt a személyiség.

Beismeritek tehát, hogy személyiségen senki mást nem értetek, mint a burzsoát, a polgári tulajdonost. És ezt a személyiséget csakugyan meg kell szüntetni.

A kommunizmus senkitől sem veszi el azt a hatalmat, hogy társadalmi termékeket elsajátítson, csupán azt a hatalmat veszi el, hogy ezen elsajátítás révén idegen munkát leigázzon.

Akadtt olyan ellenvetés, hogy a magántulajdon megszüntetésével megszűnik minden tevékenység és általános lustaság kap lábra.

Eszerint a polgári társadalomnak rég tönkre kellett volna mennie a restség miatt; mert azok, akik dolgoznak benne, nem szereznek, és azok, akik szereznek benne, nem dolgoznak. Az egész aggály arra a tautológiára lyukad ki, hogy mihelyt nincs tőke, nincs többé bérmunka.

Mindazokat az ellenvetéseket, amelyeket az anyagi termékek kommunista elsajátítási és termelési módja ellen felhoztak, ugyanúgy kiterjesztették a szellemi termékek elsajátítására és termelésére is. Ahogy a burzsoá szemében az osztálytulajdon megszűnése magának a termelésnek a megszűnése, úgy az osztályműveltség megszűnése az ő szemében azonos egyáltalában a műveltség megszűnésével.

Az a műveltség, melynek vesztét siratja, az óriási többség számára a géppé idomítást jelenti.

De ne vitatkozzatok velünk úgy, hogy a polgári tulajdon eltörlését a szabadságról, műveltségről, jogról stb.-ről alkotott polgári elképzeléseiteken méritek. Eszméitek maguk is a polgári termelési és tulajdonviszonyok termékei, amiként jogotok csupán osztályotok törvényre emelt akarata, olyan akarat, amelynek tartalma adva van osztályotok anyagi életfeltételeiben.

Abban az érdekeltségben, amellyel ti a magatok termelési és tulajdonviszonyait történelmi, a termelés fejlődésében átmeneti viszonyokból örök természeti és észtörvényekké változtatjátok át, osztóztok minden letűnt uralkodó osztállyal. Amit meg tudtok érteni, ha az ókori tulajdonról van szó, amit meg tudtok érteni, ha a hűbéri tulajdonról van szó, azt már nem szabad megértenetek a polgári tulajdonnál.

A család megszüntetése! Még a legradikálisabbak is felháborodnak a kommunisták e gyalázatos szándékán.

Mi a jelenlegi, a polgári család alapja? A tőke, a magánszerzés. Teljesen kifejezett alakban ez a család csak a burzsoázia számára létezik; de kiegészítői a proletár kényszerű családtalansága és a nyilvános prostitúció.

A burzsoá családja természetesen megszűnik e kiegészítőjének a megszűnésével és mindkettő eltűnik a tőke eltűnésével.

Szemünkre vetitek, hogy mi meg akarjuk szüntetni azt, hogy a szülők kizsákmányolják gyermekeiket? Ezt a bűntényt beismerjük.

De, mondjátok ti, mi megszüntetjük a legmeghittebb viszonyokat, amikor az otthoni nevelés helyébe a társadalmi tesszük.

Vajon nem a társadalom határozza-e meg a ti nevelésteket is? Nem azok a társadalmi viszonyok határozzák-e meg, amelyek közt neveltek, a társadalomnak az iskola stb. révén történő közvetlenebb vagy közvetettebb beavatkozása? Nem a kommunisták találták ki a társadalom hatását a nevelésre; ők csupán megváltoztatják e hatás jellegét, kiragadják a nevelést az uralkodó osztály befolyása alól.

A családról és a nevelésről, a szülők és gyermekek közötti meghitt viszonyról hangoztatott polgári szólamok annál visszataszítóbbak, minél inkább széttepi a nagyipar a proletárok minden családi kötelékét, minél inkább változtatja a gyermekeket közönséges kereskedelmi cikké és munkaszerszámmá.

De ti, kommunisták, a nőközösséget akarjátok bevezetni, kiáltja felénk karban az egész burzsoázia.

A burzsoá puszta termelési szerszámnak tekinti feleségét. Hallja, hogy a termelési szerszámok közösségi kiaknázását követelik, és persze nem tud egyebet gondolni, mint azt, hogy ez a közösségi sors a nőket szintén éri majd.

Nem sejti, hogy éppen arról van szó, hogy megszüntessük a nőknek azt a helyzetét, amelyben puszta termelési szerszámok.

Egyébként semmi sem nevetségesebb, mint burzsoáink magasztos erkölcsi felháborodása a kommunisták állítólagos hivatalos nőközösségén. A kommunistáknak nem kell a nőközösséget bevezetniük, mert ez majdnem mindig létezett.

Burzsoáink nem elégednek meg azzal, hogy proletárjaik felesége és leányai rendelkezésükre állanak, a hivatalos prostitúcióról nem is beszélve, hanem fő gyönyörűségüket abban lelik, hogy egymás feleségét elcsábítják.

A polgári házasság a valóságban feleségközösség. Legfeljebb azt lehetne a kommunistáknak szemükre vetni, hogy a képmutatóan leplezett nőközösség helyett hivatalos, őszinte nőközösséget akarnak bevezetni. Egyébként magától értetődik, hogy a mostani termelési viszonyok megszűnésével a belőlük fakadó nőközösség, vagyis a hivatalos és nem hivatalos prostitúció is eltűnik majd.

Továbbá szemükre vetették a kommunistáknak, hogy el akarják törölni a hazát, a nemzetiséget.

A munkásoknak nincs hazájuk. Nem lehet tőlük elvenni azt, amijük nincs. Minthogy a proletariátusnak mindenekelőtt a politikai hatalmat kell meghódítania, nemzeti osztállyá kell emelkednie, önmagát nemzetté kell szerveznie, ezért maga is még nemzeti, bár semmi esetre sem burzsoá értelemben.

A népek nemzeti elkülönülése és ellentétei már a burzsoázia fejlődésével, a szabadkereskedelemmel, a világgpiaccal, az ipari termelés és az ennek megfelelő életviszonyok egyformaságával egyre inkább és inkább eltűnnek.

A proletariátus uralma még inkább eltünteti majd őket. Együttes cselekvés – legalábbis a civilizált országoké – a proletariátus felszabadulásának egyik első feltétele.

Amilyen mértékben megszűnik az egyik egyén kizsákmányolása a másik által, olyan mértékben szűnik meg az egyik nemzet kizsákmányolása a másik által.

A nemzeteken belüli osztályellentéttel együtt a nemzetek egymással szemben ellenséges magatartása is eltűnik.

Azokat a vádakot, amelyeket a kommunizmus ellen vallási, filozófiai és egyáltalában ideológiai szempontból emelnek, nem érdemes részletesen tárgyalni.

Kell-e mélységes belátás annak megértéséhez, hogy az emberek életviszonyaival, társadalmi vonatkozásaival, társadalmi létével együtt megváltoznak képzeik, nézeteik és fogalmaik, egyszóval tudatuk is?

Mi egyebet bizonyít az eszmék története, mint azt, hogy a szellemi termelés az anyagi termeléssel együtt alakul át? Valamely kor uralkodó eszméi mindenkor csak az uralkodó osztály eszméi voltak.

Beszélnek eszmékről, melyek egy egész társadalmat forradalmasítanak; ezzel csak azt a tényt mondják ki, hogy a régi társadalom kebelében kialakultak egy újnak az elemei, hogy a régi életviszonyok felbomlásával lépést tart a régi eszmék felbomlása.

Amikor az antik világ pusztulóban volt, az antik vallásokon győzedelmeskedett a keresztény vallás. Amikor a keresztény eszméket a XVIII. században legyűrték a felvilágosodás eszméi, a hűbéri társadalom haláltusáját vívta az akkor forradalmi burzsoáziával. A lelkiismereti és vallásszabadság eszméi csak a szabad konkurencia uralmát fejezték ki a lelkiismeret terén.

„Csakhogy” – mondják majd – „a vallási, erkölcsi, filozófiai, politikai jogi stb. eszmék a történelmi fejlődés folyamán kétségtelenül módosultak. De a vallás, az erkölcs, a filozófia, a politika, a jog e változások közepette mindenkor fennmaradtak.

Vannak azonkívül örök igazságok, mint szabadság, igazságosság stb., amelyek közősek valamennyi társadalmi állapotban. A kommunizmus azonban eltörli az örök igazságokat, eltörli a vallást, az erkölcsöt, ahelyett, hogy újjáalakítaná őket, ellentmond tehát minden eddigi történelmi fejlődésnek.”

Mire redukálódik ez a vád? Az egész eddigi társadalom története osztályellentétekben mozgott, amelyek a különböző korszakokban különböző alakot öltöttek.

De bárminő formát öltöttek is ezek az osztályellentétek, valamennyi elmúlt évszázad közös ténye az, hogy a társadalom egyik része kizsákmányolta a másikat. Ezért nem csoda, hogy mindezen századok társadalmi tudata, minden változatossága és különfélesége ellenére, bizonyos közös formákban mozog, olyan tudatformákban, melyek csak az osztályellentét teljes eltűnésével fognak egészen elenyészni.

A kommunista forradalom a leggyökeresebb szakítás a hagyományos tulajdonviszonyokkal, nem csoda, hogy fejlődése során a leggyökeresebben szakít a hagyományos eszmékkel.

De ne foglalkozunk tovább a burzsoáziának a kommunizmussal szemben tett ellenvetéseivel.

Már fentebb láttuk, hogy a munkásforradalom első lépése a proletariátus uralkodó osztállyá emelése, a demokrácia kivívása.

A proletariátus arra használja majd fel politikai uralmát, hogy a burzsoáziától fokról fokra elragadjon minden tőkét, hogy az állam, azaz az uralkodó osztályá szervezett proletariátus kezében centralizálja minden termelési szerszámot és a lehető leggyorsabban növelje a termelőerők tömegét.

Ez természetesen eleinte csak a tulajdonjogba és a polgári termelési viszonyokba való zsarnoki beavatkozások útján történhetik, tehát olyan rendszabályok útján, amelyek gazdasági szempontból elégteleneknek és tarthatatlanoknak látszanak, amelyek azonban a mozgalom folyamán túlhajtanak önmagukon, és mint az egész termelési mód átalakításának eszközei elkerülhetetlenek. Ezek a rendszabályok természetesen országoként különbözők lesznek.

A legelőrehaladottabb országokban azonban meglehetősen általánosan alkalmazhatók lesznek a következők:

1. A földtulajdon kisajátítása és a földjádék állami kiadásokra fordítása.
2. Erős progresszív adó.
3. Az örökösödési jog eltörlése.
4. Az összes emigránsok és lázadók tulajdonának elkobzása.
5. A hitel centralizálása az állam kezében nemzeti bank révén, amely állami tőkével és kizárólagos monopóliummal rendelkezik.
6. Az egész közlekedésügy centralizálása az állam kezében.
7. A nemzeti gyárak, termelési szerszámok gyarapítása, a földek megművelhetővé tétele és javítása közös terv szerint.
8. Mindenkire kiterjedő egyenlő munkakötelezettség, ipari hadseregek felállítása, különösen a mezőgazdaság számára.
9. A mezőgazdaság és az ipar üzésének egyesítése, a város és a falu közötti ellentét fokozatos megszüntetésének előmozdítása.
10. Minden gyermek nyilvános és ingyenes nevelése. A gyermekek mai formában való gyári munkájának eltörlése. A nevelés egyesítése az anyagi termeléssel stb. stb.

Amikor majd a fejlődés folyamán az osztálykülönbségek eltűntek, és minden termelés a társult egyének kezében összpontosult, akkor a közhatalom elveszti politikai jellegét. A politikai hatalom, voltaképpen értelmében, valamely osztálynak egy más osztály elnyomására szolgáló szervezett hatalma. Ha a proletariátus a burzsoázia elleni harcában szükségszerűen osztályá egyesül, forradalom útján uralkodó osztályá teszi

magát, és mint uralkodó osztály a régi termelési viszonyokat erőszakkal megszünteti, akkor e termelési viszonyokkal együtt megszünteti az osztályellentétnek, egyáltalában az osztályoknak a létfeltételeit, és ezzel sajátmagának mint osztálynak az uralmát is.

A régi polgári társadalom s a vele járó osztályok és osztályellentétek helyébe olyan társulás lép, amelyben minden egyes ember szabad fejlődése az összesség szabad fejlődésének feltétele.

[...]

IV. A kommunisták viszonya a különböző ellenzéki pártokhoz

A II. fejezetben elmondottak után magától értetődik, hogy mi a kommunisták viszonya a már megalakult munkáspártokhoz, tehát az angol chartistákhoz és az észak-amerikai agrár-reformerekhez.

A kommunisták a munkásosztály közvetlen céljaiért és érdekeiért küzdenek, de a jelen mozgalomban egyszersmind a mozgalom jövődjét képviselik. Franciaországban a kommunisták a szocialista-demokrata²⁹¹ párthoz csatlakoznak a konzervatív és radikális burzsoázia ellen, nem mondva le arról a jogukról, hogy kritikai magatartást tanúsítsanak a forradalmi hagyományokból sarjadzó szólamokkal és illúziókkal szemben.

Svájcban a radikálisokat támogatják, de nem tévesztik szem elől, hogy ez a párt ellentmondásos elemekből áll, egyrészt francia értelemben vett demokrata szocialistákból, másrészt radikális burzsoákból.

A lengyeleknél a kommunisták azt a pártot támogatják, amelyik az agrárforradalmat vallja a nemzeti felszabadulás feltételének, azt a pártot, amely az 1846. évi krakkói felkelést életre hívta.

Németországban a kommunista párt, mihelyt a burzsoázia forradalmi módon lép fel, együtt küzd a burzsoáziával az abszolút monarchia, a feudális földtulajdon és a kispolgáriság ellen.

Egyetlen pillanatra sem mulasztja el azonban, hogy a munkásokban a lehető legvilágosabban tudatosítsa a burzsoázia és a proletariátus közötti kibékíthetetlen ellentétet, hogy így a német munkások azokat a társadalmi és politikai feltételeket, amelyeket a burzsoáziának uralmával meg kell teremtenie, azonnal mint megannyi

²⁹¹ Akkoriban ezt a pártot a parlamentben Ledru-Rollin, az irodalomban Louis Blanc, a napisajtóban a „La Réforme” képviselte. A szocialista-demokrata név a névnek ezeknél a feltalálóiánál a demokrata vagy köztársasági párt többé-kevésbé szocialista színezetű szekcióját jelentette. – (1890) Az akkoriban magát szocialista-demokratának nevező francia párt az volt, amelyet a politikában Ledru-Rollin, az irodalomban Louis Blanc képviselt; annyira különbözött tehát a mai német szociáldemokráciától, mint ég a földtől. – *Engels jegyzete.*

fegyvert a burzsoázia ellen fordíthassák, hogy így, a németországi reakciós osztályok megdöntése után, nyomban meginduljon a harc maga a burzsoázia ellen.

Németországra irányítják a kommunisták legnagyobb figyelmüket, mert Németország polgári forradalom küszöbén áll, és mert ezt az átalakulást általában az európai civilizáció előrehaladottabb feltételei között és sokkal fejlettebb proletariátussal hajtja végre, mint Anglia a XVII. és Franciaország a XVIII. században, a német polgári forradalom tehát csak egy proletárforradalom közvetlen előjátéka lehet.

Egyszóval, a kommunisták mindenütt támogatnak a fennálló társadalmi és politikai állapotokkal szembe forduló minden forradalmi mozgalmat.

Mindezekben a mozgalmakban a kommunisták a mozgalom alapvető kérdéseként a tulajdon kérdését helyezik előtérbe, függetlenül attól, hogy ez a kérdés többé vagy kevésbé fejlett formát öltött-e.

A kommunisták végül mindenütt az egész világ demokratikus pártjainak szövetkezésén és egyetértésén munkálkodnak.

A kommunisták nem titkolják nézeteiket és szándékaikat. Nyíltan kijelentik, hogy céljaik csakis minden eddigi társadalmi rend erőszakos megdöntésével érhetők el. Reszkessenek az uralkodó osztályok egy kommunista forradalomtól. A proletárok e forradalomban csak láncukat veszíthetik. Cserébe egy egész világot nyerhetnek.

Világ proletárjai, egyesüljetek!

Rudas László fordítása

X. Liberális és konzervatív politikai gondolkodók a 19. századi Magyarországon

A hagyományosan 1825 és 1848 közé datált, valójában különböző megszakításokkal már 1790 óta bontakozó magyarországi reformkor a bécsi udvar politikai hibái ellenére meglepő sikereket hozott az országnak. Egy megszálló hatalmak által nyomorgatott, leszakadó, saját elitje megosztottságain gyakran túllépni képtelen és pesszimista országban a reformkorszak a polgári átalakulás reményét hozta el. A reformnemzedék tagjai a feudalizmus intézményrendszerének organikus átalakítását célzó programokkal álltak elő, és hitvallássukká a „hass, alkoss, gyarapíts: s a haza fényre derül”²⁹² programját tették. Állhatatos munkájuknak köszönhetően az áprilisi törvényként elhíresült, V. Ferdinánd által szentesített 1848-as törvénycsomag lehetővé tette, hogy Magyarország a polgári fejlődés régóta várt és sürgetett útjára lépjen. Kapcsolódó témák: *Ludoviceum I./2.*: 8., 9., 10. és *Ludoviceum I./3.*: 8., 9., 12., 13.

---

²⁹² Kölcsey Ferenc: *Huszt* (1831). In *Kölcsey Ferencz minden munkái*. I. kötet. Kiadja Heckenast Gusztáv, Pest, 1859, 96.

Gróf Széchenyi Istvánt (1791–1860) a legnagyobb magyarként tartjuk számon. Ezt az állandó jelzőt megérdemelten aggatta rá legnagyobb riválisa, Kossuth Lajos: nevéhez fűződik a Nemzeti Kaszinó alapítása, a „magyar tudós társaság” létesítése, a Lánchíd felépítésének kezdeményezése, a balatoni gőzhajózás megteremtése, a Vaskapu szabályozása, a Tisza vidékének árvízmentesítése, és még számos vívmány. A Batthyány Lajos vezette első független, felelős magyar kormány közlekedési miniszterének hitvallását talán a *Hitel* záró sorai foglalják össze a legtisztábban: „Sokan azt gondolják: Magyarország – volt; én azt szeretem hinni – lesz!”²⁹³ Bár műveivel és szervező tevékenységével a változások kezdeményezője volt, Kossuth Lajos radikális fellépése után konzervatív politikai szerepkörbe kényszerült.

20. Széchenyi István: Világ

*Kaszinó*²⁹⁴

A szabadság még nem elég az előmenetelre,²⁹⁵ nagyobb civilizációra, hanem ahhoz bizonyos vetélkedés is szükséges. Vetélkedés pedig csak úgy támadhat, ha mások előmenetelének, úgy szólván, a képe szünet nélkül szemünk előtt lebeg. E szünet nélkül szemlélt jó példa a nemzetek előhaladására olyan mágusi erő, amely – habár a szabadság tagadhatatlanul a legmélyebb és legvalódiabb talpköve²⁹⁶ minden lehetséges és hatékony előmenetelnek –, sok tekintetben mindazonáltal a legszolgaiabb nemzeteket sokszor olyanok elé teszi, amelyek valamennyi szabadságokkal bírnak, és mindenesetre a szolgaságtól messze vannak.

A geográfiai²⁹⁷ helyzet tehát tagadhatatlanul igen nagy befolyással bír a nemzetek gyorsabb vagy lassúbb, nagyobb vagy kisebb fejlődésére. Mindent azonban, vagy szinte

²⁹³ „A múlt elesett hatalmunkból, a jövődönék urai vagyunk. Ne bajlódjunk azért hiábavaló reminiscentiákkal, de bírjuk inkább elszánt hazafiságunk s hív egyesülésünk által drága anyaföldünket szebb virradásra. Sokan azt gondolják: Magyarország – volt; – én azt szeretem hinni: lesz!” Széchenyi István: *Hitel*. Petrózai Trattner J. M. és Károlyi István Könyvnyomtató Intézete, Pest, 1830, 270.

²⁹⁴ Széchenyi István már 1825-ben Pozsonyban az országgyűlésen egy társas gyülekezőhely szervezésébe fogott, amit „clubb”-nak, mások „szállás”-nak, míg az azt folyamatosan figyelő titkosrendőrök „reunion”-nak nevezték. Pipázás, biliárd és kártya közben cseréltek ott eszmét a diéta ügyeiről először a pozsonyi Erdődy-házban, majd a Jeszenák-házban. Már 1826 elején megkezdte egy Pesten létesítendő Kaszinó szervezését. (Ő 1825. novemberében nevezte először a „clubbot” „casinonak”). A részvények aláírása 1826. január 1-től kezdődött, de a létesítés munkája hosszasan tartott, és rengeteg energiáját kötötte le. Az első tanácskozást 1827 június 10-én tartották meg 46 tag részvétele mellett. Formálisan 1827. augusztus 20-án nyílt meg a pesti kaszinó, amely később felvette a „Nemzeti Casino” nevet. Kezdetben a Vogel-ház termeiben, majd 1830-tól a kereskedők házában (Llyod-épület) nyújtott alkalmat az „eszmésúrlódásra”, a bel- és külföldi lapok teljes (megengedett) körének olvasására, biliárdra, kártyázásra, a könyvtár és dohányzóhelyiségek igénybevételére stb. Tagja lehetett rendi különbségtéves nélkül főnemes, nemes, polgár. Széchenyi arra törekedett, hogy megőrizze az intézmény politikamentességét, és ezért igyekezett a bécsi potentátokat is rávenni az aláírásra. Ebből következően pl. Metternich herceg is tagja volt a kaszinónak, amely azonban döntően a magyar társadalmi elit megszerveződésének a színtere lett, és leginkább reformpártiak látogatták. A pesti Nemzeti Kaszinó sikere nyomán országos kaszinó-mozgalom keletkezett, amelynek következtében 1833-ban a bécsi kormányzat már 29 kaszinót figyeltetett. Széchenyi egész reformkori pályáján meghatározó volt ez az „elsősülött” alkotása, mindvégig a megválasztott három igazgató között találhatjuk a nevét.

²⁹⁵ Azaz: haladásra.

²⁹⁶ Azaz: alapja.

²⁹⁷ Földrajz.

mindent geográfiai helyzetnek tulajdonítani, amint sokan cselekszik, különösen nagy tévedés, ami tüstént szembe tűnik, ha az egyes országok fekvését és a bennük lakó nemzetek régebbi és mostani civilizáltságát tekintjük. „Britanniának nagy civilizációja nem csoda, mert azt geográfiai helyzete szükségképpen maga után vonja” – így bölcsekednek sokan; hanem elfelejtik, hogy valaha Britannia igen szűken civilizált ország volt, amikor Hellászban²⁹⁸ és még a keleti Római Birodalomban is a kultúra aránylag magas fokon állt. És nem jut eszükbe, hogy most megint, ámbár az érintett országoknak a topográfiai²⁹⁹ helyzetében azóta nem történt jelentős változás, Britannia a kultúrában úgy áll, mint 100, Görög- és Törökország pedig talán úgy, mint 1/2. S vajon mi okozta ezt? Az elemek, a véletlen, az idők járása s több efféle? Korántsem! Ámbár azoknak is volt némi részük ezekben az óriási változásokban, azért mégis egyedül az ember okozta és semmi egyéb e csudálatos metamorfózisokat.³⁰⁰ „Amerika felfedezése okozta azt a fordulatot, amely nyomán a civilizáció keletről nyugatra sietett.” – így bölcsekedik egy másik. S igaz! De vajon miért nem találták fel Amerikát a Görögök, Karthágóiak, Rómaiak? S ha nem találhatták fel, mert sok egyéb mellett még észak-mutatójuk³⁰¹ sem volt, és csak közel a parthoz szerettek elvezetni – kérdem: miért nem vette tehát Spanyolország az új Világ felfedezésének hasznát? Miért maradt hátra ott a civilizáció? Geográfiai helyzete tán rossz? És a praktikus élettudomány³⁰², a valódi civilizáció miért van jelentősen hátrább Galliában³⁰³ mint Britanniában? Hiszen Amerika egyikhez ugyanannyira³⁰⁴ van, mint másikkhoz? Vagy tán Gallia fekvése nem olyan kedvező? S vajon miért van százszor több kultúra Saxoniában³⁰⁵ mint Szicíliában, miért jelentősen több Teutoniában³⁰⁶ mint Itáliában? Holott bizonyos: hogy Németország³⁰⁷ fekvését s mibenlétét az olasz tartományokéhoz viszonyítva csakugyan mostohának lehet nevezni! – stb. –. Miért van mindez, s vajon mi virágoztat fel egy országot, bár fekvése nem kedvező, s mi hervaszt el egy másikat, bár fekvése különösen kedvező? S ugyan hol van ez a titkos élet-halál-ok rejtve? – A bölcs, a sziklák közt kertet állít elő, s a tudomány még Palmyra³⁰⁸ fővényeire is báját ruház; a buta ellenben a legmosolygóbb vidékekre gyászleplet takar, és még Árkádia³⁰⁹ virágos mezőit is szomorú vadonsággá díszteleníti.

²⁹⁸ Az ókori görög világ.

²⁹⁹ Térképészet, helyrajz.

³⁰⁰ Átváltozásokat.

³⁰¹ Azaz: iránytűjük.

³⁰² Széchenyi kedvelt jelentéssűrítő fogalma. Elsősorban az élet megélésének „művészetét”, az életvezetésbe beépülő műveltséget, a bölcs, okszerű életvitelt, az erkölcsösséget, a mértéktartást, az élvezetek használásának korlátok közé szorítását érti alatta.

³⁰³ Franciaországban.

³⁰⁴ Azaz: ugyanakkora távolságra.

³⁰⁵ Szászországban.

³⁰⁶ Németországban. Az elnevezés egy ókori germán törzs (teuton) nevéből származik, amelyik a Jütland félsziget és az Elba vidéke felől vándorolt dél felé, míg nem Marius római konzul seregei szét nem verték. Ebben a formájában nem használt kifejezés, és a szónak nincs konkrét helymegjelölő vonatkozása, de mivel többen ebből a szóból származtatják a német (deutsch) népevet, és mivel Széchenyi ezt a szót máskor is a németek összefoglaló megnevezésére használja, ezért egyértelmű a jelentése.

³⁰⁷ Valójában akkoriban még ilyen közjogi egység nem létezett, s a térség hivatalos államkerete a „Német Szövetség” volt.

³⁰⁸ Ismert ókori kereskedőváros Szíria keleti vidékén a sivatagban. Széchenyi naplójában is olvasható utalás róla (1819. november 5.). Ez a megjegyzés arra vonatkozik, hogy a sivatag kieltelenségében is teremhet az ember által magas civilizáció.

³⁰⁹ Az ókori Hellász idejében pásztornépek által lakott terület a Peloponnészosz középső vidékein. A régi költők verseikben még idillikusnak ábrázolták ezt a főleg marhatenyésztéssel és földműveléssel foglalkozó világot, de mivel ez az elzárt terület a tudományoktól és a művészetektől is „elzárkózott”, ezért a modern kor szemében az elmaradottság példája lett. Széchenyi személyesen is megtapasztalhatta e vidék szépségét és civilizálatlanságát, amikor mediterrániumi és keleti útja közben ott hosszán (1819 februárjában) időzött.

Az emberi halhatatlan lélek és annak a legfőbb székhelye, „az emberi agyvelő” jelöli ki a kultúra ösvényét, s csak az emelheti a nemzeteket a lehető legmagasabb civilizációs fokra, és semmi egyéb! Ha egy határban 100 ezer ökör van, és esztendőnként egy millió mérő³¹⁰ gabona terem, azt még nem nevezem nagy gazdagságnak; de ha csak egy-két ép s tökéletesen kiművelt emberfő van ott, azt nagy kincsnak tartom. Mert abból az egy-két vagy csak egyetlenegy emberi agyvelőből előbb-utóbb hasonlíthatatlanul több ökör és gabona, és minden, ami a nép gazdagságával összefügg, ered biztosan vagy a legnagyobb valószínűséggel. Ellenben viszont a Világ minden termékei s ökrei lombikozva és összefőzve sem alkothatnának egyetlenegy ép s tökéletesen kiművelt emberfőt! Pedig az, minden nagy, szépnek és nemesnek nemző oka, s e csillagon a legnagyobb hatalom. Ezt csak azért nem tudja, és nem is gyanítja a sokaság, mert uralkodása olyan könnyű és olyan szelíd! –

Állításom igazolására, hogy ti. legfőképpen a lakosok több vagy kevesebb értelmi súlya határozza meg az országok kulturális és civilizációs lépcsőit – s így egy intelligens nép mostoha honát igen kellemesre varázsolja, egy elfogult nép ellenben paradicsomi hazáját is igen kellemetlenre változtatja – számos kézzelfogható példát hozhatnék. Azonban csak Hollandiát s Törökországot akarom itt előhozni, amelyeket rövid idővel ezelőtt éppen egymásután volt alkalmam meglátogatni.³¹¹ – Az északi éghajlat, nagy köd, a síkvidék unalma, amely szinte egyetlenegy domb által sincs ketté vágva, s a környező tengerek kis mélysége és így különösen nagy veszedelme Hollandiát a világ mostoha vidékeinek sorába állította. S az utazó, aki tengeren jön, szomorú sártavakon kénytelen keresztül evezni, amíg a messziről olyan halovány, látszó ország partjára megérkezik. – Azonban az emberi értelem és a szorgalom nemcsak zöld színnel ruházta fel a természet kezéből olyan szennyesen átvett tartományt, hanem arra a vidékre – amelyet előbb örök víz uralt, s amelyet úgyszólván a tengerekből emeltek ki – egy olyan kertet varázolt, amelyről életünk tavaszán álmodtunk, amikor létünk még a félig tündér világhoz tartozott! S az az ország, amelynek természeti tulajdonságai szerint a világ legvirágatlanabbjának kellene lennie, az emberi beavatkozás által a legsokfélebb és legszebb virágok hazája lett. És ezért az ember, ha felebarátja józan fáradozásainak mélyen örül, szívesen tartózkodik az emberi agyvelő-emelte kellemes honban!

Mindig változó szépségek, új meg új és világosnál világosabb színek ezreitől elragadtatva ereszkedik azonban a Boszporuszon le a vándor. És amikor a természetnek egyik kiesebb³¹² jelensége váltja fel a másikat, kristály-kék habok közt emelkedik elébe a sors kedveltje Isztambul, s a körüllevő bércek és ligetek varázsa, Szkutari³¹³ ciprus-erdejének sötétlő árnyéka, a messziről látszó Olimposznak fehérlő hava, a helynek számtalan s ki nem mondható egyéb csodáival együtt e bájlatot a világ legszebb pontjai közé állítják. A kellemes éghajlat, tiszta levegő, termékeny föld, helyes tengerpart, s a természetnek mindenben pazarló ajándékai pedig az egész roppant Török Birodalmat

³¹⁰ Szemes termények mérésére szolgáló úrmérték. A korban a „pozsonyi mérő” (kb. 62,39 liter) volt a legelterjedtebb.

³¹¹ Valóban közeli volt a két élmény, hiszen Széchenyinek a hollandiai utazása – a hosszabb német útja (1829. július-szeptember) közben járt ott –, és a legutóbbi török útja – Konstantinápolyt is érintő Al-dunai tanulmányút (1830. július-október): között mindössze egy esztendő telt el.

³¹² Itt: elhagyatott, de érintetlenségében szép, kellemes.

³¹³ Isztambul külvárosa a Boszporusz ázsiai partján, amelynek különös nevezetessége a város fölötti fennsíkon elhelyezkedő nagy török temető a híres cipruserdőivel.

Európának s tán a Világ 5 részének minden országai elibe teszik. Azonban ez a kellemesnél kellemesebb benyomás nem sokáig tart, és szaporán el is tűnik, amikor azt kell tapasztalni, hogy éppen Európának a legkielesebb³¹⁴ országa, amelyik olyan könnyen valóságos éden lehetne, szolga lakosai miatt – akiknek úgyszólván minden tizedike hóhér –, nemcsak, hogy igen kellemetlen lakhellyé vált; hanem a sötétség, önkény s pestis hazájává lett, ahol csak a kereset³¹⁵ és kötelesség maraszthat, és ahonnan mindenki minél előbb szívesen megszabadulna.

Hollandiában alig tett valami jót a sors, de mostohaságát pótolta némileg az értelem, szorgalom; Törökországban ellenben a sors alig tett valami rosszat, de a szerencsét szinte egészen kettétörte a fanatizmus és a restség! – Az első a közelebbi megismerkedés után tetszik jobban, a másik csak messziről és első meglátáskor. És így az egyiknek a magához vonzó ereje tartós érdem, a másiké ellenben mulékony báj.

Egyéb közeli s távoli országokkal ugyanígy áll a dolog. Többnek a fekvése jó, de lakosai gyávák, s ekképp a kultúra, civilizáció csekély; ellenben többnek a fekvése mostoha, de lakosai lelkesek, s így a kultúra és a civilizáció nagy. Britanniának a fekvése is jó és kedvező, a lakosai is értelmesek és szorgalmasak, így ott fejlődött ki a legtöbb kultúra s civilizáció. Afrikának középső tája viszont sivatag, amelynek a fekvése is mostoha, a lakosai is gyávák, így ott lesz a legkevesebb a kultúra és a civilizáció.

Már, ha mindezeknek a jelenségeknek az okát tekintjük – minután tagadhatatlan, hogy a kulturális és civilizációs fejlettséget nem annyira az ország fekvése, mint az ország lakosai határozzák el –, azt fogjuk találni, hogy minél nagyobb és általánosabb a szabadság, minél több a vetélkedési ösztön,³¹⁶ annál nagyobb és több a kultúra és civilizáció, és viszont. Azonban ahogyan egyedül a szabadság vagy egyedül a vetélkedési ösztön által is lassanként kifejlődhet némi kultúra s civilizáció, úgy megdönthetetlen tapasztalat, hogy a lehető legnagyobb kultúra s civilizáció kizárólag csak úgy fejlődhet ki, ha a szabadság a vetélkedési ösztönrel együtt jár.

A Török³¹⁷ nem szabad; és mégis némileg a kultúrában, civilizációban előttünk áll. Hajóépítő és hajós ügyessége, tudása a selyem, pamut, gyapjú, bőr, fegyver stb. terén sokkal túlhaladja a miénket! S vajon miért? Mert geográfiai helyzete rákényszerítette őt ezekben az ügyességre és értelmességre. Tengerei által ő a világ minden nemzetével naponként kapcsolatban van; s így lehetetlen volt, hogy ne ragadjon rá is valami. – Mi Magyarok ellenben tengertelen és valóban mostoha geográfiai helyzetünk következtében a vetélkedési ösztön tekintetében nem kérkedhetünk, s mégis kultúránk és civilizációnk halad. Mert ámbár szabadságunk csak egyoldalú s nem általános,³¹⁸ mégis egy olyan alkotmány vázát bírjuk, amely szabad, s amelyet tágítani s reformálni lehet.³¹⁹

³¹⁴ Itt: természeti szépségeiben leggazdagabb, legkellemesebb.

³¹⁵ Azaz: a jó jövedelem.

³¹⁶ Azaz: hajlam a versenyzésre.

³¹⁷ Azaz: a török nép.

³¹⁸ Azaz: rendies, csak a privilegizáltakra és nem a honlakosok összességére kiterjedő; azaz nem polgári szabadság.

³¹⁹ Arra utal, hogy a rendi alkotmányosságból van átvezető út (a jogkiterjesztés útja) a polgári alkotmányosságba.

Ezek szerint a Török, mert geográfiai helyzete szükségképpen vetélkedési vágyat szül, csodálatos magasságba emelhetné a kultúrát és a civilizációt, ha hitvallása, szokásai és alkotmánya a fanatizmus bilincseitől, az előítéletek maszlagjaitól, és az önkény átkától mentes lenne. Vagy, más szavakkal: A Török kedvező fekvése következtében kulturált és civilizált nemzet lehetne, ha szabad volna.

Mi Magyarok viszont – mert a szabadság vázát már bírjuk –, sokkal magasabb lépcsőjén állnánk a kultúrának és a civilizációnak, és határ nélkül gyorsabban haladnánk előre, ha geográfiai helyzetünk nem volna olyan mostoha, és országunk nagy része úgyszólván nem lenne kiszorítva a vetélkedés áldásaiból.

A kultúrának és a civilizációnak első talpköve a szabadság, második a vetélkedési ösztön. – S ámbár amint mondtam, és ahogyan Montesquieu³²⁰ is helyesen megmutatta, hogy milyen nagy befolyással van az éghajlat és geográfiai helyzet mindenre; azért mégis az ép és kiművelt emberfő a kultúrának és a civilizációnak egyedüli forrása. Mert a szabadság elsősorban az emberi értelemből ered; s nemkülönben az emberi értelem fejtí ki a vetélkedés ösztönét a leghatékonyabban, és a geográfiai hátrányokat is némileg ellensúlyozza.

Már mindezek után arra fordítom figyelmemet, hogy minekünk Magyaroknak mai körülményeinkben és mostani helyzetünkben semmire nincs nagyobb szükségünk, mint vetélkedési ösztönre; s azt nem szülheti egyéb, mint más nemzetekkel való kontaktus.³²¹ Más nemzetekkel pedig érdekkapcsolatba hozni a Magyart – mert geográfiai helyzetét nevezetesen nem lehet megváltoztatni –, csak kétféleképpen lehet. Ti. egyrészt ha mi megyünk többször ki külföldre, mint eddig; és ha viszont azt érzük el, hogy a külföldi is többször és sűrűbben jöjjön hozzánk, mint eddig. A külföld-látogatásra csak akarat és pénz kell, az ottani hasznos utazásra pedig előismeretek. Pénzt jobb Hitel-állítás által szerezhethetünk, a szükséges előismereteket viszont szorgalommal tehetjük sajátunkká. És így kevés előmunkálat után közölünk igen sokaknak lehetősége lesz bejárni a külföldet a legnagyobb haszonnal. Az Idegent ellenben többször és sűrűbben közénk édesgetni, mint eddig, az elsónél nehezebb feladat. Mert kimenni hozzá szinte csak magunkon múlik, behozni őt viszont már kettőn áll! Azonban ennek elérése sem annyira nehéz, mint látszik; mert az emberiség legnagyobb részét csak két rugó ösztönzi; s az, aki azokat ügyesen és szerencsésen fel tudja használni, szinte azt tesz vele, amit akar.

Ez a két mozgatórugó pedig nem egyéb, mint a haszon- és kellemvágy! Legyőzte az ember a tengerek hatalmát, leszállott a föld örök éjébe, vadonságokat kertekké varázsolt, s lehet mondani: bámulandó csodákat művelt; s vajon mi volt mindezek legfőbb, legalapvetőbb előidézője? Semmi egyéb, mint a haszonvágy! Ezernyi utazó lakja Itália világos levegőjét, Párizs úgyszólván az egybejövők és a látogatók pénzéből

³²⁰ Széchenyi alaposan ismerte Montesquieu politikai filozófiáját, műveit gyakran idézte, saját szemléletmódjának kialakításában fontos szerepet játszott a felvilágosodás jeles írójának életműve. Nem véletlen, hogy Széchenyi könyvtárában is megtalálhatóak voltak Montesquieu 1816-os kiadású, francia nyelvű 6 kötetes összegyűjtött művei.

³²¹ Kapcsolat.

épült fel; Spaa, Brighthon, Bath³²² stb. pezsegnek a lakosokat módfelett gazdagító idegenektől. S vajon ennek megint mi a valódi és legmélyebb oka? Semmi egyéb, mint a kellemvág! És így, aki a haszon és kellem reményét, sőt bizonyosságát elő tudja állítani, embertársai nagy részét oda tudja csábítani, ahová neki tetszik.

Ez azonban lehetetlen egy-egy személynek, de korántsem lehetetlen Egyesületeknek. S íme Barátom, a dolgoknak és az emberi természetnek e tulajdonságai alapján határoztuk el azt, hogy fővárosunkban egy olyan intézetet állítunk fel, amely által nemcsak direkte nő meg hazánk szívének kelleme – s különösen az idegenek számára –, hanem indirekte olyan javításokra és szebbítésekre nyújthat ez alkalmat, amelyek által kecsegtetve, a honfi s idegen többször és sűrűbben fordul meg köztünk, mint eddig. És mi, miközben ő a pénzét hagyja itt, az egyesülés által erősödni fogunk; és vagy bohóságain kacagni, vagy felsőbbségét³²³ követni, és így negative vagy pozitíve ismereteinket és tapasztalatunkat tágítani fogjuk. És mindez nem egyéb, mint a *vetélkedési* haszon!³²⁴

Azt az intézetet pedig, mert valami nevének csakugyan kellett lenni, Kaszinónak kereszteltük. Az tagadhatatlan, hogy a Kaszinó már eddig is némileg növelte a két város kellemét, de még korántsem olyan nagy mértékben, mint amennyire hosszabb idő elteltével a jövőben növelheti, amikor majd a dolog lényegével jobban-jobban megismerkednek a részesek és a közönség.³²⁵

Különösen nagyobb városban, ahol a társaság természetesen több részre – kotériák³²⁶ – szakad, és ahol mindenki több különlegességet remél, mint kisebb városban vagy falun; ott egy olyan intézet lényegesen emeli a kellemeket, amelyik nemcsak arra nyújt alkalmat, hogy mindenféle ember néha-néha kontaktusba léphessen egymással, hanem főképpen azáltal tesz valódi szolgálatot, hogy a benne részesek lehetőségeit némileg nagyobbítja. Mert vagy társaságba és teátrumba³²⁷ mehetnek, vagy az utcán sétálhatnak, vagy pedig otthon ülhetnek, mint azelőtt stb.; de ha akarnak, a Kaszinóba is mehetnek – ami azelőtt nem volt, és mindig nyitva áll – ha nincs is társaság, csukva is a teátrum, hideg is van az utcákon, és már úgyis napestig otthon ültünk stb. A lehetőségek körének nagyobb vagy kisebb léte dönti el legfőképpen, hogy egy hely a másiknál kellemesebb vagy kellemetlenebb. És azért olyan unalmasak rendszerint a kisvárosok; mert azokban egyrészt a választási kör csak parányi, másrészt nem szokták az emberek igazán elszánni magukat arra, hogy egészen falusiasan éljenek, és házi köreiken kívül semmi más kellemet ne keressenek. És így csak mindig ugyanazon két-három lehetőség között kénytelenek választani, ti. vagy odahaza ülni vagy a kávéházban; és a városnak mindig csak egy-két társaságába menni. Ott, mint

³²² Széchenyi jegyzete az eredeti kiadás 538. oldaláról: „Híres fürdőhelyek, az első Németalföldön, a két másik Angliában.”

³²³ Azaz: fejlettségét.

³²⁴ Azaz: mások megfigyelése és a magunkkal való összehasonlítása nyomán, a jobb, fejlettebb, gazdagabb, műveltebb utolérésének és elhagyásának a szándékából következő haszon.

³²⁵ „A részesek és a közönség” – itt értsd: a (részvényes) tagok és a kívülállók.

³²⁶ Azonos célú kisebb társaságok, érdekszövetségek.

³²⁷ Színházba.

tipikus krähwinkeliádok³²⁸ bizonyítják az örök egyformaság és a jelen idő szelleméhez félszázad-utáni kullogás példáját. Ennek következtében olyan nagy szokott lenni ott az unalom, hogy a lakosok, akiknek sem nevezetes dolguk, sem nagyobb célirányzó vágyuk nincs, abban találják legnagyobb mulatságokat – ami végül szenvedelemmé fajul –, hogy egymást rágalmazzák tehetségük szerint, ahogyan a sok unatkozó eb is azzal rövidíti magányos pillanatait, hogy a holdat ugatja. S valóban azt lehet mondani, hogy rendszerint több epét és mérget forralnak az emberiség ellen egy-két kisvárosban, mint tán a világ minden metropoliszában. Ott a sok különbözőség, a sok érdekes tárgy és multság olyannyira elfoglalja a nagyobb részt, hogy az *ex professo*³²⁹ rágalmazókon kívül, senki, nemcsak nem kémleri, és nem rostálgatja, félre nem magyaráztatja felebarátja gondolatait s tetteit – mert sokkal jobb s kellemesebb dolga is van –, hanem azzal, ha vele nem egy ízlésű, szinte nem is találkozik. Mert minden ízlés, minden kívánság, minden szenvedély megtalálja azt a kört, ahol ugyanazt óhajtják és keresik, s így rendszerint csak rokon lelkűek között folynak az órák, s ez tán a legnagyobb kelleme az életnek. Párizsnak például, a fekvése és éghajlata, ámbár korántsem éri fel Nápoly kies vidékét és édeni egét, mégis sokkal több utazót egyesít rövidebb s hosszabb időre, mint ezen utóbbi vagy a kontinens egyéb városai. És csupán azért, mivel ott a választási kör³³⁰ a legnagyobb – és mind az egészséges, víg, életszomjazó, semmit nem cselekvő stb. mind a nyavalygó melankolikus, életunt, munkás stb. a legbizonyosabban megtalálja saját hatókörét.

Már Buda-Pesten a város nagyságához és népességéhez képest, amely napról napra nő, s amelynél fogva kilábalt már a kisvárosok sorából, egyáltalán nincs elég különlegesség, és így aránylag szűk a lehetőségek köre. Ennek következtében nemcsak a most érintett unalom ivadékok, ti. az egymás tetteinek kémlése, bírálgatása és az ebből folyó rágalom és ellenségeskedések akadályozzák a két város legtöbb lakosának olyan egyesülését, amelyből előbb-utóbb tiszta rendezett Duna-partnak, állóhídnak, kies sétahelyeknek stb. okvetetlenül születniük kellene, hanem az ország külön részeiben tartózkodó hazafiak és idegenek sem csábíttatnak a haza szívébe olyan sikerrel, mint amennyi az annyira szétszabdalt honra, mint a Magyar, a lehető legnagyobb áldás volna. Mert az egyesülés erő; és ez az erő a nemzetek legnagyobb kincse, amely az egész hazát kiemelne a posványból, porból, s a kultúra és civilizáció magasabb lépcsőire iktatná.

A pesti Kaszinó, amely még nincsen a legjobb lábbon, csak e néhány év forgása közben már kisebb javításokra alkalmat adott. A vendéglők – bár messze vannak még a tökéletestől –, a versenyszellem által némileg javultak, és idővel egyre javulni fognak, mert már hatásosan meg van e húr pendítve. Honi boraink különböző fajtáit sokkal nagyobb mennyiségben leljük egy helyütt, mint bármikor ezelőtt. Ha idegen vagy hazafi érkezik ide, szinte az első pillanatban megismerkedhet a két város néhány lakosával stb. És mindenesetre van egy „pis aller”³³¹ – amit nem tudok magyarul kifejezni, hanem ami

³²⁸ Mucsai, kisvárosi mentalitás.

³²⁹ Hivatásánál fogva, szakszerűen, itt negatív értelemben: hivatásos.

³³⁰ Azaz: a lehetőségek.

³³¹ Széchenyi itteni körülírása szerint: végső menedék.

annyit tesz: van egy utolsó menedék, amely áltál nyújt egy kis kellemet, hogy abba semmi dibdáb ember sem mehet, s amely szolgálatunkra napestig nyitva áll, és így ha jobb és kellemesebb dolgunk nincs, sem teátrum, sem társaság, vagy az öltözködést resteljük, vagy odahaza maradni nem akarunk, vagy tán haza nem is mehetünk, mert inasunk elvitte a kulcsot stb. utcán futókká azért mégsem leszünk, mert a legrosszabb esetre végmenedék gyanánt – s íme ez a „pis aller” – ott lesz a Kaszinó, ahol válogatottabb férfiak, vagy, ha azoktól üres, könyvek és újságok közt néhány pillanatot, ha nem is nagy kellemmel, legalább nagy kellemetlenség nélkül tölthetünk el. Az a lehetőség pedig, hogy ha mindenütt zárva is előttünk az ajtó – ami sokszor megtörténik –, akkor azért legalább egy mégis mindenkor nyitva áll, életkellemünket némileg nagyobbítja. Az által, hogy egy olyan intézetben is részesülhetünk, amely azelőtt még nem állott fenn, lehetőségeink köre tagadhatatlanul nagyobbodik. Ennek szűkebb vagy tágabb léte pedig – amint mondtam, és ahogyan a tapasztalás mutatja –, meghatározza, hogy az egyik helység a másiknál kellemesebb vagy kellemetlenebb, s így azt vagy a krähwinklik, vagy a fővárosok sorába állítja.

S így jóllehet a Kaszinó nem más, mint műhely „jelentősebb kellemek és hasznok megteremtése érdekében”, azaz: semmi más, mint eszköz, amely által „magasabb célokat lehet elérni”; azért mégis maga által nemcsak indirekte, hanem direkte is nagyobbította már e rövid idő alatt is hazai fővárosunk kellemeit. Azonban a kellem utáni vágy korántsem olyan erős és hatalmas mozgatórugó, mint a haszon utáni. Ennélfogva nézzük elfogulatlanul és pártatlanul, hogy vajon ez a fejtegetésünkben érintett intézet nem hajtott-e és kiváltképpen nem ígér-e valamennyi hasznot is?

Ahogy már a Lovakról³³² és Hitelről írt értekezéseimben – amelyeknek az iránya nem volt egyéb, mint hazafiak egyesítése, értelem-tágítás és magyarság-kifejtés –, untig előadtam: alig van tárgy, amelyet a mai újabb időkben ne pendítene meg valaki, úgy most az Olvasó elé akarom érzékletesen tárni, és erősen az emlékezetébe akarom idézni, hogy csak úgy lehet hazánkra nézve haszna a javító szándéknak és az előre törekedő szellemnek – amelyek e mostani század dicsőségei –, ha mindazokat a javaslatokat, amelyek a közvélemény tengeréből előötlenek, nem nagy számban és nem egyszerre kezdjük el létrehozni. Mert így egy ágra sem jutna valóban elég erő – azaz eléggé kifejlődött értelem és elég vagyoni tehetség –, és egyiknek sem lenne valódi sikere. És mindannak az áldott javító s előre törekedő hatásnak, amelytől honunk pezseg, nem lenne nagyobb haszna, mint amennyi hasznot hajt a diadal érdekében egy ópium-ittas szpáhi sereg, amelyben semmi rend és összetartás nincs, s amelynek eszeveszett tagjai egyenesen nyargalnak a veszély közepébe, és így hasztalan vesznek el.

Nincs nagyobb szerencsétlenség, mint olyan szülőktől származni, akiket nem lehet becsülni, vagy olyan vidéken születni, amely úgyszólván nem haza, s amelyet nem lak nemzet, s így már a bölcsőtől fogva az emberiség számkivetettjeként élni. S ha van ennél nagyobb kín, azt tán csak az ismerheti, aki tiszteletreméltó szüleit nem

³³² A mű címe: *Lovakrul*. Megjelent 1828-ban Pesten.

becsülte eléggé, irántuk háládatlan volt – vagy a természet szörnyszülöttjévé lett, és őket meggyilkolta –, vagy aki az anyaföldjét és földijeit megvetette, sárral dobálta – s annak elbomlására törekedett! – Isten mentsen ilyen tettektől! – mert a felébredés pillanatai iszonyúbbak lehetnek, mint amennyi kint felfoghat az emberi kebel. S ami a tett sötét színét az önismeret tükrében világosabbra változtatja ugyan – de a végbevitt szerencsétlen eseten nem változtat semmit –, az nem egyéb, mint mikor nem tudatos szándék, hanem csak a Véletlen volt a szomorú tett előidézője!

Már magyar honunk – különösen nekünk nemeseeknek – milyen anyaföld! Meg lehet-e tagadni? Azonban nem biztos-e az is, hogy ha nincs is köztünk egyetlenegy szándékos hazagyilkos, mégis mindazok nem is sejtve gyilkolják hazánkat – amelynek vagy előre, vagy hátra kell mennie – akik vagy pozitíve dúlják azt, mert nemcsak nem tesznek érte semmit, hanem még a törekedőknek is útját állják, és a nemzeti fejlődést, a Magyarságot gátolják; vagy negatíve teszik lassanként tönkre azáltal, hogy erejüket egyenként elpazarolják, és másokat is arra csábítanak. S így azt okozzák, hogy mindaz a pezsgő erő – amely a hazafiak keblében rejtőzik, s amely egyesítve hazánkat saját erőnkéből is bámulandó magasságra emelhetné –, nyom nélkül elpárolog, és haszontalanul a levegőbe pezseg!

S valóban az, aki hazánk szétszabdaltságában – amelyről elég világosan szóltam e munka 63-ik lapjától kezdve –, hiusága, éretlen meggyőződése, sőt akár a legtisztább szándéka miatt az amúgy is szétdarabolt erőnket – ami nem egyéb, mint a gyengeség –, még jobban eldarabolja, és javítási hatásunkat még széjjelebb szórja; a hazának nem tesz kevesebb kárt, sőt többet, mint az, aki egyenesen magát szegezi előmenetele ellen, mert ez legalább ébresztő gyanánt szolgál, s magyar ellenhatást vált ki.

A jó építőmester nem engedi, hogy mindegyik embere külön egy-egy nehéz kő mögé álljon, s annak emelgetésével hasztalan fogyassza erejét, vagy attól megszakadjon; hanem mindnyájukat együttesen egy-egy kő magasabbra emelésére egyesíti. Az erő így megfelel a súlynak, és senki sem szakad meg, s az épület is lassanként felemelkedik.

A honunkban emelendő intézményekkel éppen így áll a dolog. S amíg in partibus³³³ akarunk magyar színházat állítani, amíg egyik megye fabrikát³³⁴, a másik gazdasági társaságot, a harmadik dologházat vagy eszelős-ápoló intézetet stb. akar! Vagy néhányan rajziskolán, másik néhány a pedagógián, és mások tudja Isten min akarják kezdeni. Így nem teszünk egyebet, mint külön-külön állunk egy-egy nehéz kő mögé, amely nem mozdul a helyéből, s közülünk sok megszakad, amint a tapasztalat a nyilvánvalónál nyilvánvalóbban mutatja. Századokon átívelő intézeteink pedig nincsenek, hanem csak sártéglából épültek, amelyek igaz – – – egyesült nagy erőre nem szorultak, mert szerkezeti elemeiket kis tehetség is elbíra! Hanem ilyen örök fecske-fészekű vagy vályog emlékek, amelyeknél alig tudunk jobbat felmutatni – én legalábbis úgy érzem –, a mai gyorsan fejlődő Magyarhoz többé nem illenek!

³³³ Párban, másolatban itt: rész szerint.

³³⁴ Gyár, ipartelep, [esetleg:] gyártmány.

Nemcsak egyetlenegy klasszikus emléket – amint a Hitel 225-ik lapján mondtam –, kellene állítanunk nekünk nemesebb század fiainak – amelyben a véletlenül nyert ajándék becse napról napra lejjebb száll, s a valódi érdemé feljebb –; hanem többet és olyanokat, amelyeket gyermekinknek s a külföldieknek édes büszke érzéssel mutathatnánk meg. És amelyek egy olyan Nemzethez – mint amilyené a Magyar könnyen lehetne –, valóban érdemeseek volnának már! S ennek létrehozása csak magunktól függ, mert olyan fiatal nép³³⁵ mint a Magyar, hazafiúi egységgel csodákat művelhet. Összefogásunkat pedig idegen befolyás miképpen gátolhatná?

Csak magunkban van az az erő, amely által csodákat művelhetünk, és csak azért olyan rejtett és sokak előtt olyannyira csekélynek látszó, mert annyi részre és részecskére van eldarabolva, hogy hatása szinte észrevehetetlen.

A centrifugális erők³³⁶ egyesítése pedig sem a kormány, sem az országlás³³⁷ által nem történhet meg, mert a legkisebb parancs és törvény, vagy ami csak a legtávolabbról is annak látszik, minden bizonynal kettétörné az egyesületek lelkét, amely kizárólag csak a lehető legnagyobb szabadság és a legszabadabb hozzájárulás által fejlődhet ki. S ekképp az eldarabolt erők egyesítése egyenesen azokat illeti, akiknek sem több, sem kevesebb, hanem éppen annyi tekintélyük és tehetségük van, mint amennyi kell. Egyrésztől azért, hogy a túlságosan magas állás és a hatalom fénye ne folyjon bele az egyeztetésbe – mert ennek biztos következménye az egyoldalúság és a schisma.³³⁸ Másrésztől pedig azért, mert a túlságosan alacsony lét és a tehetetlenség homálya ne burkolja az egyesítés előmenetelét sötétbe, amiből viszont a kormánynak és a közvéleménynek a bizalmatlansága szokott eredni, s így minden fáradozás sikertelen. S már e két véghatár közt honunkban ugyan ki áll? Senki más, mint a független birtokos! Mert külön-külön egyiknek sincs érdemén túli tekintélye és feltűnően kitündöklő tehetsége, ellenben mindegyiknek már csak azáltal is elég tekintélye és tehetsége van, hogy tiszta szándékáról kezes is lehet.

Minket független magyar birtokosokat illet tehát honunk eldarabolt erőinek egyesítése. S ehhez nem kell egyéb, mint minden salaktól mentes tiszta hazaszeretet, és hazánk mibenlétének s körülményinek a lehető legtökéletesebb ismerete. Mert csak az előbbi fojthatja el azokat a vezetési és építő-mesteri kis hiuságokat, amelyek kisebb-nagyobb mértékben mindenkinek mellében lappangnak, aki javításra s előmenetelre törekszik; midőn csak az utóbbi jelölheti ki a felállítandó tárgyak józan rendsorát!

³³⁵ A Széchenyi István érvanyagában gyakran előforduló életkor-analogikus megfogalmazások – „fiatal nép”, „fiatal nemzet”, „kisdéd nemzet”, a nemzet „gyermekkora”, „fel nem serdült” nemzet –, nem egyszerűen hasonlatok. Az ő történelemszemléletében a felvilágosodásban gyökerező modern haladáselv, a keresztény perfektibilitás (tökéletesedés) gondolata és az organikus nemzet szemlélet sajátos ötvöződött. Ennek értelmében az egész emberiség haladása (tökéletesedése) az egyes nemzetek tökéletesedése által, az egyes nemzetek hozzájárulásával valósulhat meg. Felfogása szerint a fiatal vagy érett korú nemzetek bekapcsolódva a történelem éppen ható fejlődési áramába tölthetik be világtörténelmi hivatásukat, utána a vénység, majd a nemzethalál következik. Az életkor-analógia így nála nem egyszerűen a történelem jelenségeinek végiggondolása, eszme-alkotás, hanem olyan stabil fogalomrendszer, ami meghatározta látásmódját. A nemzet „életkorának”, „életszakaszának” a meghatározása jelenti a kiindulópontot, hiszen értelmezése szerint a „fiatalság” bizonyossága (vagy bizonyítása) a nemzet fejlődésének legfontosabb kritériuma.

³³⁶ A forgásközpontról eltávolító erő, ami nem összegyűjt, hanem szétszéleszt.

³³⁷ Kormányzás, az ország irányítása.

³³⁸ Szakadás.

A vezetésről, építőmesterkedésről mindenkinek le kell mondani, s nem határozhatja el senki, hogy vajon milyen intézményre kellene legelőször egyesíteni a hon egész erejét; mert ez felülmúlja az emberi tehetséget. A hon egész erejét, mondom, mert hinni akarom, hogy mindenki átlátja, hogy sok jelentős dolgot egyszerre nem lehet és balgaság is elkezdeni; hanem csak egyet kell a másik után végezni. És így építőmester és a felállítandó tárgyak rendsorának kijelölője csak az az axiómai³³⁹ igazság lehet, amely kizárólag számos elmetehetség súrlódása, hidegvérű és hosszas vizsgálatok, mindenoldalú kifejtések és felvilágosítások által szokott az emberek közt feltűnni. És erre tán az idő jártával a pesti Kaszinó több alkalmat nyújt – s ím ez egy haszna –, mint hazánknek eddig felállított akármilyen intézetei, amelyek nem voltak műhelyek – ami tán mégis a legfontosabb lenne –, hanem csak inkább olyan intézetek, amelyek úgyszólván a rendes műhelyen kívül készültek, s azért is tűntek el olyan nagy számban, vagy csak olyan gyengén és bágyadtan lézengnek!

A pesti Kaszinót tehát minden más intézmény előtt azért gondoltuk szükségesnek, s azért is állítottuk fel, mert csak a sikert óhajtva nem saját eszünket vagy mások tanácsát akartuk későbbi fáradozásaink vezéréül választani, hanem kizárólag az axiómai igazságot.

Mindegyik, a maga sorában alkotott egyesület – amelynek ekképp sikere is van, akár azonnali hasznát, akár kellemét, akár fényét és hírét emeli a honnak –, mindenesetre hasznos. Mert az azonnali haszon nem kár, hanem haszon; a kellemre és fényre s a hír kiérdemlésére törekvő vágy pedig azáltal hoz előbb-utóbb biztos és ki nem számítható hasznot, hogy az az értelmi fejlődésnek, a józan szorgalomnak és az állhatatos munkálkodásnak a leghatékonyabb mozgatórugója, és minden kéznek, amely csak valamihez fogni akar, foglalatosságot ad – ami tán legnagyobb áldása a hazánknek!

Azonban az emberek azokat az adományokat, amelyek közvetlenül nyomorult felebarátaink gyámolítására szolgálnak, el szokták választani azoktól, amelyek csak közvetve tesznek azokkal jót, és jól láthatóan inkább csak a haza kellemeit, fényét s hírét emelik. S ámbár ezen fallácia³⁴⁰ helyreigazítására nem kellene több szó, mint a luxus körüli zavart ideák elrendezésére, mindazonáltal ki akarom mondani, hogy a keresztény jótevő adakozási vágy különbözik a hazafiúi honfelemelési vágytól. Az elsőnek előre- és hátraható erejéről szóltam az ész és szív körüli szakaszban; és ahogyan ott a keresztényi jótevő adakozásaink készségét s tehetségét valami elképzelt számra állítottam, úgy van egy bizonyos summa, amely megint összege lehet annak az adakozási tehetségnek és készségnek, amely a hon emelkedését célozza.

Tegyük e summát esztendőnként 2 millió pengő forintra, s világosnál világosabb lesz, hogy minél kevesebb részre oszlik ez az erő, annál nagyobb a siker lehetősége, s viszont. Ebből pedig az következik, hogy mindenki, aki hazája emelkedését valóban a szívéen hordja, tegye félre a hiúságot és a könnyelműséget, s azt az erőt, amellyel bír, s amelyet honjának szentelni akar, ne vesse vakon az óriási elemeknek martalékul,

³³⁹ Sarkigazság, külön bizonyítás nélkül elfogadott alapfelvetés.

³⁴⁰ Logikailag helytelen ítélet, hamisság, csalafintaság.

hanem fogjon kezét s vessen vállat honfitársaival – mert egyesült s egyszívű erő mindenén győz, s még az elemeknek is parancsol.

Már, hogy miképpen és hogyan segíti a pesti Kaszinó azoknak az axiomai igazságoknak az elő-előtűnését, amelyeknek, mint mondtam, minden egyesületi kezdet egyedüli vezérének kellene lenni, az igen-igen egyszerű. Rendszerint asszony az intézetbe nem jön, s így rendes szép szócsere³⁴¹ nincs; titkai kitalálására senki olyan tág körű és nyilvános helyet nem választ, a kártya már nem nagyon van divatban, s mivel ott mindig némán ülni csak nem lehet, így néha komolyabb tárgyakra kerül a szó. Birtokos, kereskedő, művész, idegen stb. ott megfordul, s a kellem- és haszonvágy princípiumai³⁴² szerint sokszor olyan tárgyak kerülnek fejtegetésre, amelyek mindenkinek a hasznát s kellemét a legközvetlenebbül érintik. – – – Az ideák józanabbá válnak, az értelem tágul. – – – Többek közt hadd említsek csak egy esetet, amelyre a Kaszinó adott alkalmat. Egyvalaki azt állította: „igaz, igaz nagy hasznuk van az egyesületeknek – de ha pénzünk nincs, mit ér, s hogyan állíthatunk olyanokat?” S ezen az igen sokszor hallott s plauzibilisnek³⁴³ látszó okoskodáson megnyugodott mindenki. Nagyobb képtelenséget pedig egykönnyen nem lehet mondani; mert éppen azért kell létrehozni egyesületeket, mivel egyeseknek nincs elég pénzük, hiszen ha pénzük volna, az egyesülési szükség megszűnne. A további vita azonban egy különösen hasznos adatot hozott közénk. Felnyitottuk a Kaszinó-könyvet, amelyben az intézet rendszabályain kívül a részesek nevei is fel vannak jegyezve. És elkezdtük összeszámolni mindenkinek a tiszta jövedelmét – azaz: amit bizonyosan ki-ki kezébe vesz és elkölthet –, amennyire tudtuk. Ahogyan a leggazdagabb Uraink (?) nagy számának nem birtokai jövedelmét vettük computusba,³⁴⁴ hanem azt, a mit a szekvesztrum³⁴⁵ szab évenként számukra; úgy semmibe sem számoltuk azok jövedelmét, akikről bizonyosat nem tudtunk; általában pedig inkább kevesebbet írtunk, mint többet. És mégis csak a Kaszinó tagjainak – akiknek a száma nem volt akkor egészen 300 –, a tiszta diszponíbilis³⁴⁶ esztendei jövedelme 12 millió váltó forintot fölülmúlta. Úgyhogy e pillanatban, midőn a tagok száma 370-en túl nőtt, az, aki a Kaszinó összes részesének tiszta s diszponíbilis, – s itt fekszik a dolog ereje –, jövedelmét 15 millióért megvenné: nem vesztes, de nyertes lenne! Már ebből nem következik-e az, hogy egyedül a Kaszinói társaság, azaz a 370 részes, egy esztendei 15 milliónyi jövedelmével csudákat művelhetne, ha mindegyik keblében annyi honszeretet, s mindegyik fejében annyi értelem volna, hogy megérezze, az anyaföldért áldozni édes; s hogy átlássa, az ideig-óráig tett áldozat a leguzsorásabb kamatokkal előbb-utóbb minden bizonnyal megtérül. És milyen kicsi szám a 370, habár mind igen tehetős is, a 10-12 millióhoz, Magyarország feltehető népességéhez képest! S íme ennek az adatnak napvilágra kerülése egy másik haszna a Kaszinónak!

A dolog mindig így állt; de azok, akik nem szoktak számolni, s nem gondolkoztak sokat arról, hogy az egyesült tenyereknek és vállaknak milyen felrázó erejük van azok ezt

³⁴¹ Azaz: kellemes társaság.

³⁴² Elvei, alapelvei, vezéreszméi.

³⁴³ Elfogadhatónak, valószínűnek.

³⁴⁴ Kézpénz.

³⁴⁵ Bírói zár alá vétel, zárolás, lefoglalás, őrizet.

³⁴⁶ Rendelkezésre álló.

nem jöttek volna rá tán soha erre. Hanem ahhoz egy szerencsés Véletlen kellett, hogy ilyen pénztelen honban, mint a miénk, és annyi fecsérők között, csak 370 ember is rejthet magában olyan erőt, amely magában elég lenne 20-30 esztendő leforgása alatt – s mi az egy nemzet életéhez? –, a legbámulatosabb dolgokat létesíteni, ha *csak egy kő emeltetnék egyszerre, s aztán a másik*. S hát még az egyesült Nemzet!

Az ilyen adatok feltárása és megvilágosítása pedig azáltal hajt a legnagyobb hasznot, hogy nagy önbizalmat szül, aminek úgyszólván semmi sem állhat ellent. Mert bárminek a létrehozásában és véghezvitelében az önbizalom, ha józan számolásra van állítva, s elbizakodottsággá nem fajul, bizonyosan a lehető legnagyobb sikerokozó, és a legjobban fejt ki minden lappangó erőt. S mondhatni szinte soha nem létesült még jelentős tárgy ott, ahol a munkások másokban és nem magukban bíztak; és viszont alig van olyan nehézség, amelyen az olyan erős lelkű fáradozók ne diadalmaskodtak volna, akik senkiben és semmiben, csak a saját akarataukban és állhatatosságukban bíztak. – S ha a pesti Kaszinó csak arra adott volna vagy adna valaha alkalmat és okot, hogy a Magyar bízson magában, segítséget senkitől se ne várjon, se ne kívánjon, hanem egyesüljön, merjen, és sajátmagán segítsen: akkor valóban több hasznot tett volna vagy tenne, mint amennyit a legforróbb várakozásainkban mi, a létesítőik egykor csak sejtettünk is!

A komolyabb tárgyak körül tett gyakori fejtegetések lassanként eligazítják, és egyensúlyba hozzák a szerencsétlen s zavart ideák tengerét, amelyeknek iszonyúságából nem lehet kiszabadulni egy-két értekezés által, vagy egy-két hónap alatt, hanem ahhoz számtalan eszmélkedés és év kell. A praktikus életismeret pedig mindenesetre bővül, és erre a sarkalatra³⁴⁷ állítva a körülmények valódi mibenléte tisztán feltűnik, s az a józan és egyedül helyes rendsor jön valóságra – s ez a dolog veleje³⁴⁸ –, amely a felállítandó tárgyak matézisi³⁴⁹ összeköttetését, s egyiknek a másiktól való következtetését jelöli ki. S e rendsor az, amelyből ha helyes, biztos siker, ha helytelen, biztos elbomlás következik.

A hon felemelkedését célzó adakozási tehetség és készség összegét esztendei 2 millió forintra tettem. S ez lehet akár több, akár kevesebb, okoskodásomnak mégsem zavarja meg; mert az egész nem egyéb, mint szuppozíció,³⁵⁰ és az biztos, mint mondtam, hogy az adakozási vágyat lehet egy hipotézisi³⁵¹ számra állítani. Már kérdem: ha valaki olyan tehetségű³⁵² lenne, hogy ezt a 2 milliót az utolsó fillérig csak egyetlenegy tárgyra koncentrálná; vajon milyen tárgyhoz kezdene, például 1832-ben? És ha ezt az igen egyszerű kérdést átgondoljuk, s igazságosak vagyunk, kénytelenek leszünk megvallani: hogy honunkra nézve nem lehetne semmi sem szerencsésebb és kívánatosabb – mert a siker bizonyos volna –, mintha valaki köztünk olyan tehetséggel bírna, amelynél fogva az említett 2 milliót nemcsak hogy képes lenne egy tárgyra rááldozni, hanem azt is ki

³⁴⁷ Azaz: alapra.

³⁴⁸ Azaz: értelme, lényege.

³⁴⁹ Matematikai.

³⁵⁰ Feltevés, feltételezés.

³⁵¹ Feltevés.

³⁵² Olyan anyagi lehetőséggel bírna.

tudná jelölni: melyik az tárgy, amelyik a leglényegesebb, s így amely a nagy kezdet lenne! Hanem ez nem múlja-e lényegesen felül a gyenge ember tehetségét? És nem *pium desiderium*-e?³⁵³ Nincs Kerub³⁵⁴ köztünk, nincs. És az van tőle legmesszebb, aki azt gondolja, hogy ő fogja kijelölni a józan rendsort, és ő fogja az eldarabolt erőket mind egy tárgyra koncentrálni. Egy ember ezt nem teheti, hanem csak sok ember, azaz: tanácskozási, fontolgatási Egyesületek. És még ezek sem fogják tudni a 2 milliós erőt mind egy fillérig egy-egy tárgyra összesíteni, hanem annak az erőnek tán csak 20-ad, 10-ed, 5-öd részét; ahogyan hasonlóan nem fogják tudni a felállítandó tárgyak lehető legjózanabb rendsorát olyan pontossággal és rendszeres tudományos renddel kijelölni, mint amilyen a természet titkos törvényei szerint valósággal van, hanem csak ahhoz a rendsorhoz némileg közelíteni. Azonban az erők egy kis koncentrációja és a józan rendszerhez való kis közelítés már nagy haszon. És a gyarló, tökéletlen emberek közt, nem lehet más a feladat, mint a lehető legtöbb erőnek olyan tárgyra egyesítése, amelyek sarkalatok³⁵⁵ és nem építmények. És ezt kérdést, amely a plusz és mínusz körül forog, ítéletem szerint csak olyan egyesületek által lehet a lehető legnagyobb igazsággal eldönteni, ahol a legszabadabban, minden korláttól vagy alkalmatlanságtól mentesen, a leggyakrabban s szinte önmagától fordul a szó olyan tárgyakra, és folyik olyan tárgyak körül, amelyek mindenkinek, és így a társadalomnak és a hazának a legközvetlenebb kellemét vagy hasznát érintik. És az ilyen bilincs nélküli fejtegetésekre és együtt gondolkodásra a lehető legjobb és legtöbb alkalmat egy Kaszinó ad, amelyben nincs házigazda, aki iránt valamilyen deferenciával³⁵⁶ kellene viseltetni; nincs feszes pedáns³⁵⁷ tanácskozás, amely megint csak többnyire nem engedi a tárgyak tökéletes kifejtését; s végül nincs a véletlen fejtegetők s tanácskozók közt az a zsidbasztó egyenetlenség, amely annyiszor visszaveti a helyest s elfogadtatja a helytelent. Mert azáltal, hogy mindenki, aki tag, fizet, és egyenlően fizet, némileg egy sorba kerül a nagyobb a kisebbel, s így a vitákban nem annyira rang, cím s több ilyesmi, hanem inkább az értelmi képesség győz! És annak közel s távol éppen az ellenkezője történik, mint amiről Montesquieu tesz említést: „Une loi de Constantin veut que le témoignage seul de léveque suffise, sans ouir dautres témoins. Ce prince prenoit un chemin bien court; il jugeoit des affaires par les personnes, et des personnes par les dignités.”³⁵⁸ Az az igazság, hogy a sok nagy erő, az egy pedig vagy az egyes csak parányi erő, és hogy egyszívű, egyakarató egyesülés ellenállhatatlan erőt alkot, mindennap nagyobb világosságot kap. És amikor az önbizalmat, s az ezzel járó nemes öntudatot mód nélkül emeli, abba az irányba egyezteteti a hazában rejtőz s szendergő kezdeményező erőket, amelyben nagyobb és átláthatóbb fénybe állítatik az a rendsor a közvélemény elé, amelyet a felállítandó tárgyak esetében követni kell. Mert mindenki az adománya

³⁵³ Jámbor óhaj.

³⁵⁴ Angyal, őrangyal, védangyal. A zsidó és a keresztény vallásban az angyalok legmagasabb karának második fokozatába tartozik.

³⁵⁵ Alapok.

³⁵⁶ Hódolattal, mély tisztelettel.

³⁵⁷ Kínosan pontos, túlzottan rendes.

³⁵⁸ Széchenyi jegyzetében az eredeti kiadás 538. oldaláról a fordítás: „Konstantinnak egy bizonyos törvénye azt rendeli, hogy elég legyen egy Püspöknek tanúbizonyosága, és más bizonyosságokat ne is kelljen kihallgatni. – Ezen fejdelem különösen téves úton járt; ő a dolgokat a személyek, a személyeket pedig tisztiek, hivatalaik szerint ítélte meg.” Az utalás Nagy Konstantinra (Constantinusra), a kereszténységet elismerő római császárra (324–337) vonatkozik.

után sikert vár. És így, ha világos például, hogy Á-nak sikere lehet, B-nek pedig nem, mindenesetre Á-ra több tehetség³⁵⁹ fog összegyűlni természetesen, mint B-re.

A lehető legjobb és józanabb rendsor elhatározása és felállítása tehát a dolog veleje! S annak bizonyítására, hogy milyen különösen nehéz e lényegét kifejteni, a sarkalatokat az építményektől megkülönböztetni, szóval: az okokat a következményekkel össze nem zavarni, legyen szabad itt egy pár szót a magyar tudós Társaságról szólnom.

Amikor ez az Intézet azáltal, hogy néhányan közülünk egy kis áldozatot vittünk honunk oltárára,³⁶⁰ létre jött, akkor több jeles és magas fokon álló férfi engem e tárgyban vitt szerepem miatt dicsértek, de egyszersmind ilyen jellegű megjegyzéseket is tettek: „Kár volt olyan nagy summát adni a nyelv pallérozására,³⁶¹ olyan nagy summát, amellyel sokkal okosabb és hasznosabb tárgyakat is meg lehetett volna pendíteni, mint vasutakat, vízcsatornákat, hidakat, manufaktúrákat³⁶² stb. Szóköhölő úgy is több van, mint kell, hanem technikai szempontból honunk állapota hiányos. Annak javítására kellene inkább ügyelni, mert lenne csak a közlekedés, a *modus merendi*³⁶³ hazánkban jobb és könnyebb lábon, s így elevebb a kereskedés, s ebből nagyobb az ipar.³⁶⁴ Akkor mindenre, tudós és egyéb társaságokra is elég tehetség volna, és elég idő stb.” – Mások pedig ilyen hangon okoskodtak, és köztük olyanok is, akik úgyszólván még az iskolából sem bújtak egészen ki, ahol nota bene³⁶⁵ semmit sem, vagy csak igen keveset tanultak: „Tisztelem hazafiúi tettetted Barátom, de lásd én inkább egy Pest s Buda-közi hídra, vagy a Ludovica út³⁶⁶ megváltására és más ilyenekre adtam volna pénzemet stb.”

Ezeket az okoskodásokat hallva hasztalan szóvesztés³⁶⁷ és mellfárasztás helyett inkább hallgattam, vagy így válaszoltam: „már megtörtént, változtatni többé nem lehet” – – vagy: „igazad van Barátom, egy híd tán jobb lett volna; hanem tudod mit? Állíts Te hidat! stb.” Hasztalan szóvesztés s mellfárasztás helyett, mondom; mert éppen olyan céltalan és hiábavaló munka a következmények okairól vitázni olyanokkal, akiknek ilyen tárgyak kapcsán a legalapvetőbb ismeretekről sincs tiszta felfogásuk, s akiktől hiuságuk és elbizakodottságuk minden kételkedést s szerény józanságot eltávolít. Olyan céltalan s hiába fárasztó munka, mint vakkal színről, sükettel hangról okoskodni, s olyannyira lehetetlen, mint egy csöbört pintes palackba³⁶⁸ önteni. Azonban minden

³⁵⁹ Vagyoni lehetőség.

³⁶⁰ A kezdeményező gróf mellett a Magyar Tudományos Akadémia megalapításához – ő 1825. november 3-án ajánlotta fel egyévi jövedelmét e célra az országgyűlés kerületi ülésén –, valóban többen hozzájárultak. A későbbi törvény (1825/27. XII. tck.) már jelentős „listát” rögzített, például Széchenyi István, Károlyi György, Batthyány Fülöp, Eszterházy Mihály, Vay Ábrahám stb. neveit. Széchenyi itt eufemizmussal élt, mert különösen az itt felsorolt első három személy esetében igen nagy összegről volt szó.

³⁶¹ Azaz: finomítására, fejlesztésére, javítására.

³⁶² A kézi munkára, de már a munkamegosztás elvére épülő kora újkori és újkori „ipari üzem”.

³⁶³ A szerzés módja.

³⁶⁴ Ipar.

³⁶⁵ Figyelemfelhívó, nyomatékösítő kifejezés: erre figyelj, jól jegyezd meg. Itt: lényegében.

³⁶⁶ I. Ferenc király (1792–1835) harmadik feleségéről (Lujza – latinosan *Ludovica*) elnevezett út Károlyváros és Fiume között. Bár az útirány kedvező volt a magyar terményértékesítés számára (1803–1819 között épült), de a működtető társaság olyan nagy illetményt szedett, ami miatt a magyar gabona lényegében nem tudott ezen keresztül bekapcsolódni a tengeri gabonaforgalomba. Az út megváltására, vagyis állami kézbe vételére csak 1874-ben került sor.

³⁶⁷ Azaz: felesleges szócséplés.

³⁶⁸ Azaz: 1 pintes üvegbe. A magyarországi változat szerint ez kb. 1,5 liter volt, Angliában és az USA-ban ½ liternek felelt meg.

szkepticizmusom ellenére egyrészt nevetnem kellett magamban azoknak a balgaságain, akiknek értelmi reputációja,³⁶⁹ bár semmi egyében nem alapul, mint komoly tekinteten, görög profilon³⁷⁰ s tágas öblű homlokokon – azért mégis igen erős alapon nyugszik, mert egy ilyen ábrázat milliókat ér, s a sokaságban sokszor több bizalmat szül, mint a legkézzelfoghatóbb igazságok –, másrészt azonban bosszankodtam. Azon, hogy szinte mindig azok szoktak a legtöbbet tanítani, tanácsolni, javasolni, akik a legkevesebbet tanultak, és a legtöbb tanácsra van szükségük, s más helyében mindig a legszebbeket tennének, de a maguk helyén soha semmit nem visznek végbe. Harmadrészt elszomorodtam, hogy egy olyan hazában, amelyben annyi teendő s felemelendő van, a nagyobb rész inkább tetejére akarja állítani a hazai előmenetel építményeit, mint annak az örök természet által meghatározott alapjaira.

A mechanikai javításoktól³⁷¹ várják az értelmi súly nagyobbodását: a jobb közlekedéstől és a könnyebb kereseti módtól az elevebb kereskedést, ettől pedig a nagyobb szorgalmat, ezután tehetséget és időt, tudós társaságokat s több effélét akarnak állítani! Már vajon nincs-e tökéletesen felfordítva ez az egymásra halmozás? Én azt hiszem, tökéletesen a fedelén áll, mert nem az út csinálja az embert, hanem az ember az utat, s nem a vad ember, hanem a már némileg kifejlett ember. És a nemzetiség³⁷² elvére épített közönséges értelmi súly emeli, és nemcsak egy-két embert, hanem a sokaságot arra az emberi méltóságra, amely a henylést s iránytalan munkálkodást a nemzetből lassanként kiirtja; s ugyanígy mindenkit magával és körülményeivel megismertet, s a nagyobb részt előbb utóbb arról győzi meg, hogy minél többen kerülnek be az alkotmány bátorságot³⁷³ s hasznot hajtó vázába, annál nagyobb az erkölcsi tehetség, több a munkavágy, általánosabb a szorgalom, bizonyosabb a kereskedési szükség, s legbizonyosabb nemcsak a jó közlekedés, hanem a nemzeti nagyság és szerencse is!

Vajon a világ sok népe miért lakik éveken keresztül szinte minden közlekedés nélkül erdők, vadonságok s mocsarak közt, s miért nincs munka s kereskedési vágyuk? Mert értelmi súlyuk parányi. S viszont miért van, például, az Amerikai szövetséges országokban olyan kiterjedt és helyes vízi s földi közlekedés, olyan nagy szorgalom s eleven kereskedés? Mert ott az értelmi súly nagy. – Ha például, az Amazonas vize körül valami magasabb hatalom estétől reggelig és éjszaka, egy ott tengő vadnép hazáját csak olyan tökélyre emelné, mint amilyenre, pl. ma Csehország mechanikája van elrendelve, de a lakosok értelmi súlyát nem emelné, ugyan nem esne-e vissza rövid idő leforgása alatt minden ismét a régi vadságba és sötétségbe? Ha pedig viszont az a magasabb hatalom a holland vagy angol intelligenciát³⁷⁴ öntené egy éjszakán keresztül

³⁶⁹ Tekintélye.

³⁷⁰ Azaz: görögös arcélen.

³⁷¹ Azaz: a technikai modernizációtól.

³⁷² Itt: nemzeti szellem, jelleg, sajátosság, a nemzeti identitást meghatározó komponensek összessége (nyelv, kultúra stb.).

³⁷³ Széchenyi a „bátor” szót általában nem a mai köznyelvi értelmében használja. Alapjelentése ekkor: „biztonság”. A „bátorság” kifejezés szabadságfogalmával hozható összefüggésbe, és az önmagával és tulajdonával teljes egészében rendelkező, azért felelős, de azzal „bátran” élő (tehát a szó lényege szerint „szabad”) ember állapotára („biztonságára”) vonatkoztatja. Ehhez közeli jelentéstartalommal az ember, nemzet „biztonságára” (biztos létére), személyének és tulajdonának a „biztonságára”, azaz: a jogbiztonság megjelölésére is használja.

³⁷⁴ Itt: műveltség.

az Amazonas környékén lakó vadnép lakosaiba, habár mechanikájára³⁷⁵ vonatkozóan semmit sem tenne, nem bizonyos-e, hogy a most vadságban és sötétségben lévő része a világnak egyre jobban fejlődne a kultúra és civilizáció tekintetében. És a lakosokban annyira ébredne a munka, kellem- és haszonvágy, s ekképp a kereskedés szüksége, hogy sok egyéb s előre ki nem számítható fejlődés mellett a közlekedési módok is előbb-utóbb bizonyosan a legjobb lábra állíthatnának? Ezeket kétségbe vonni és tagadni nem lehet, mert a valóságból a lehetőségeket vizsgáló gondolkodás bizonyos. A való pedig azt bizonyítja, hogy a legvirágzóbb országok is gyászba borultak, mint egykor Hellasz és Róma, a vad nemzetek beözönlése által; a legnagyobb vadonok ellenben emberi intelligencia és szorgalom által rövid idő alatt a kultúra és civilizáció tekintetében óriási előmenetelt tettek, mint pl. a mostani Pennsylvania, Columbia stb.

S ha meg kell vallanom, hogy mai körülményeink közt, ítéletem szerint mit tartok én a magyar honban minden lehetséges haladás és szükséges újjáteremtés leg- és legmélyebb talpkövének – aminél kezdeni kell, s ami előtt minden egyéb hasztalan, amellyel mindent kivihetünk, de nélküle semmit, amely mindennek Á-ja, fenékköve, kútfeje³⁷⁶ –, egyenesen kimondom: a nemzeti értelem lehető legnagyobb kifejtését tartom annak a nemző oknak, amelyből nemzetiség, honszeretet, köz-lélek, polgári erény, köz-boldogság, s nemzeti dicsőség fakad.

Ez az állításom pedig korántsem képzeletem szüleménye, vagy tán éppen saját teóriáim és szisztémáim ivadéka, hanem a világ régibb és újabb történetének azon tanúsága, amelyről földünknek szinte minden nemzeti bizonyosságot tesznek. Mert úgy találjuk, hogy minél több valódi, azaz: életrevaló intelligenciával bírt egy nemzet, annál jobban s tökéletesebben fejtette ki saját nemzetiségét, annál több hazafiúi halhatatlan tettekkel dicsőítették egyes polgárok a hazát, annál általánosabb lett a közlélek s erény, és annál nagyobb a közboldogság és nemzeti dicsőség.

Az ország mechanikáját tehát annak morális kifejtése elé tenni, ítéletem szerint annyi, mint az Ábc-t nem Á-nál hanem Z-nél kezdeni; vagy pedig – mert lényegében azt Z-nél is lehetne kezdeni –, egy építményt nem az alap ásásával, hanem zsindelezéssel kezdeni. S hogy az ilyen sorrend milyen következményeket szülhet, azt nem nehéz átlátni: „a legnagyobb erő s fáradozás után ti. csak annyi sikert sem, hogy annak nyomai észrevehetőek volnának.”

Egy Pest s Buda-közi olyan állóhíd, pl. – amelyet minden bizonnyal nemcsak jég nem rombolna el, de egyszersmind a két várost a nagyobb vízáradás veszélyétől megkímélné, ami a feladatok nehezebbike, s kőből vagy vasból és annyi jövő századra lenne építve, amennyit a Magyar mindig emelkedve átélni óhajt –, legalább 4 millió pengő forintba kerülne. S hogy annyiba minden bizonnyal – ha nem többbe –, arról jót merek állni,³⁷⁷ mert állításom olyan számokon alapul, amelyeket senki más kérdésessé nem tehet, csak azok, akik jószívű ábrándozásaik közt szántszándékkal akarják

³⁷⁵ Azaz: technikai fejlettségére.

³⁷⁶ Azaz: forrása.

³⁷⁷ Azaz: kezeskedni merek.

elcsábíttatni magukat mind azon szánakozásra méltó lágyvelejtű³⁷⁸ projektánsok³⁷⁹ által, akik a legóriásibb tárgyak könnyű, egészen olcsó és biztos végbevitelét ígérik, s így teoretikailag ki nem főtt javaslataikkal sokszor csaknem bolonddá teszik, a szép és jó, de egyszeremind az egészen olcsó s könnyen kivihető után vágyakozó közönséget. Ez pedig mind egyszerre képtelenség. – S vajon ilyen summát ténylegesen ki lehet-e s tudunk-e állítani egy híd építésére, ha nem nézzük mai adakozásaink készségét s legfőképpen tehetségét³⁸⁰ nagyítóüvegen? Feleljünk erre inkább őszintén, mintsem önmisztifikációval,³⁸¹ mert ez valóban nemcsak férfhoz illőbb cselekvés, hanem hazánk előmenetelére olyan elhatározó út is, amelynek egyikén a nemzeti felemelkedés éppen olyan bizonyos, mint a másikon a végelajjasodás. Mert őszinte megismerése elmaradott álladalmunknak³⁸² áldás; az önmisztifikáló felfuvalkodás alacsony létünkben a lehetséges legnagyobb átok. Feleletünk pedig ilyen lesz: „Nemcsak most nem álmodhatunk olyan nehéz s drága tárgyak felállításáról, mint pl. egy Pest s Buda-közi kő- vagy vashíd, hanem olyanokat soha nem is leszünk képesek végbevinni, amik említésre vagy irigylésre méltók, s a nemzeti nagyságnak valódi jelei lennének; amíg előbb még egy és más nem kap életre! És erre az utolsó sorra figyeljünk, mert ezen fordul meg, pl. egy hídnak építése, vagy fel nem építése.

S vajon miért nem építhetünk már most hidat, azaz: miért nincs már ma 4 milliónk? Korántsem azért, mintha nem volna 4 milliónk, s nem tudnánk könnyen kiállítani; hanem azért, mert az a közintelligencia még nincs eléggé kifejlődve, amely egyedüli nemző oka – nézzük a régít, nézzük az újat –, annak a csodákat művelő honszeretnek s nemzeti sajátosságának, amelynek alig állhat valami ellent. Amíg a Görög Görög, a Római Római volt; addig minden, még az elemek is hódolni voltak kénytelenek nekik, ugyanígy amíg az Angol Angol marad, a Francia még Franciább, a Teuto pedig Teuto,³⁸³ – s mi végül igazán Magyarok leszünk! –

A közintelligencia ahogy szinte mindent igazi világosságra és valódi egyensúlyba hoz, úgy a józan ízlést is eligazítja; s mondhatni, hogy a kiműveltebb nemzetek, amelyek mindig akkor állnak a legsajátságosabb nemzetiség s a leghűbb honszeretet fényében, amikor értelmiségük a legjobban kifejlett, s az örömöknek is sokkal tágasabb s nemesebb körében élnek mint azon népek, amelyek inkább csak az állati kellemekek szűk bilincsei közt sorvadoznak.

A szebb ízlésnek és a nemesebb örömöknek a kifejlődése pedig szorosan összefügg a honszeretettel és a közlélekkel – mivel minden szép és nemes rokon –, és a társadalmat lassan-lassan arra bírja, hogy a nagyobb rész inkább fog szomjazni és vágyakozni azok után a nemes és sokkal edesebb örömök után, amelyek a honfiak jobb s szerencsésebb létéből s a nemzeti emelkedés s dicsőségéből erednek, mint azok után a szűk örömök

³⁷⁸ Azaz: lágyagyú.

³⁷⁹ Javaslattevők.

³⁸⁰ Azaz: vagyoni kondíciót.

³⁸¹ Önbecsapással.

³⁸² Azaz: államunknak. Széchenyi általában az állam szó régies formáját, az álladalom kifejezést használja.

³⁸³ Azaz: a német pedig német.

után, amelyek csak saját jólétünk, kissé hosszabb titulусunk, vagy telibb erszényünk miatt szokták kecsegtetni bágyadt és hiú lelkünket.

Ahogy ki nem mondható édes érzés a szeretett lénynek nemcsak szolgálni, hanem érte szenvedni is; úgy nagyon nagy s tiszta öröm, nemcsak fáradni a honért, hanem annak haladása érdekében érzékeny áldozatokat is tenni. Az ember általános örömeinek köre olyan szűk s tulajdonképpen ízetlen, hogy az elért vágy kielégítése alig múlja fölül a vágyakozás kellemét. De nem úgy annak az öntudatnak a meleg érzése, amelyet csak józan republikánus³⁸⁴ ismer, s amelynek tág s dicső pályáját minden becsületes ember taposná, ha csak egyszer is megkóstolná, hogy mennyivel édesebb egy takarékos házban egyszerűen s gazdálkodva élni, s inkább hatékonyan a közintézetekhez hozzájárulni, emelkedést és fényt nem a címtől, megnevezéstől s idegen kéztől, de csak érdem s belbecs után keresni, s inkább a hazafiak hálaadó szívében verni mély gyökeret, mint ideális és elszigetelt hatalmi felemelkedés érdekében törekedni. Mennyivel édesebb egy dicső nemzet elsőségét büszke érzéssel említeni az idegen előtt, mint mindig saját kastélyainkat, saját angol-kertünket, saját birka-aklunkat, saját gyűjteményeinket stb. mutogatni csak? S amennyire édesebb már azáltal is az anyának saját gyermeke, hogy fájdalmas közt szülte, úgy önt vérünkbe édesebb meleget viszont az az érzékeny áldozat, amelyet anyaföldünk felemelése és boldogítása érdekében teszünk. És tudom sok magyar kebel akkor volna igazán örömteli, ha nem annyira őt, saját elsőségét és véletlenül nyert vagy gyűjtögetett kincseit emlegetnék, hanem inkább Hunnia³⁸⁵ magyarosodását, hatalmát s dicsőségét bámulnák, amelyekre élte legtöbb idejét és személye és tehetségei legtöbb erejét szentelte.

S vajon az a sok kebel, amelyek a legnemesebb örömök elfogadására vannak alkotva, miért nem vágnak s nem szomjaznak azok után a republikánus józan örömök után, amelyekről szóltam? Mert nem is sejtik, hogy ilyen örömök vannak, vagy mert önbizalom híján az elnyerésükben kételkedve kétségbe esnek. S miért nem ismerik azokat örömöket, s miért nem bíznak magukban? Mert a közértelem s ekképp a közízlés és a nemesebb örömök-utáni szomj még tökéletesen nincsenek kifejlődve, és a sok sikertelen fáradozás, hasztalan erőfecsérlés és az elhibázott tárgyak számtalan romjai a legerősebbet is csaknem elcsüggesztik! A közértelem pedig miért nincs tökéletesen kifejtve, s miért dült össze annyi kezdeményezés? Mert a sok álbölcs a haza előmenetelét nem morális, de fizikai részénél kezdte, s ekképp a felállítandók sorrendjét nemcsak egy kissé vétette el, hanem azt tökéletesen meg is fordította. S végül mi az oka a sok álbölcsekedésnek? A hazai erők darabolt léte, s ekképp egy tárgy körül számos emberfő vizsgálatainak híja, s így az egyoldalúság – a hiú önkény ivadéka –, amely halálos leheletével mindent már a kezdetén elhervaszt! A közértelem s nemzetiség, a honszeretet és közlélek anyja pedig, miképpen fejlődhet szaporábban és bizonyosabban, mintsem a lélek orgánuma,³⁸⁶ a nyelv bővítése, nemesítése s felemelkedése által?

³⁸⁴ A köztársasági eszme híve, köztársaság-párti. Itt: a „homo publicus” (közember, a közügyeken gondolkodó a közért cselekedni kész ember) értelmében.

³⁸⁵ Hunnia, azaz Magyarország. Olykor a fogalmat a legszélesebb közjogi értelemben használták (azaz: a Magyar Korona Országai), de általában Horvátországot nem értették bele és Erdélyt sem mindig.

³⁸⁶ Hangja, hangszíne.

Mindezekből matézisi rendszerességgel az következik – nekem legalábbis úgy látszik –, hogy a magyar tudós Társaság, amely nemzeti nyelvünk s ekképp a magyar lélek orgánumának leghathatósabb kifejesztője és nemzeti értelmünk tágításának legerősebb eszköze, nemcsak oka lehet, de remélem, minden bizonnyal előidézője is lesz annak – – hogy teszem például, kő- vagy vashíd épüljön Buda s Pest közt, közlekedésünk javuljon, mocsaraink csapoltassanak le, szóval: hazai mechanikánk tökéletesedjen; mert a szélesebb értelem és fejlettebb nemzetiség mindezeket létrehozhatja és előbb-utóbb majd létre is hozza. Midőn más részről apodiktikusan³⁸⁷ lehetetlen, hogy az ország jobb mechanikájából, amely nota bene önmagától nem támadhat, tudós Társaság eredjen, mert sohasem fog híd, út, vízcsatorna embert alkotni, de viszont a kifejlett és egyesült emberi lélek nemcsak ezeket a parányi dolgokat, hanem ezeknél sokkal nagyobbakat s dicsőbbeket is teremt az idő jártával minden bizonnyal. Ami más szavakkal ennyi: „Buda s Pest-közt híd magától nem teremhet, építése ha kőből vagy vasból van, a kormánynak és egyes személyeknek a tehetségét fölülmúlja, s ekképp jövőre is télen mindig csak nyomorultan fogunk csónakázni mint eddig, ha nem segít rajtunk a közlélek. A közlélek pedig az értelmi súly nagyobbodásából s a nemzetiség nemesebb kifejlődéséből következik, ezek pedig, tovább haladva, koncentráció³⁸⁸ által fejlődnek ki a legszaporábban; s így a tudós Társaság és a Kaszinó felállítása ahhoz a természetes sorrendhez áll közelebb, amelyről már annyit szóltam, amint a híd, út, vízcsatorna s több efféle mechanika helyéről is. És mi, akik ezeknek az intézeteknek³⁸⁹ a felállításához hozzájárultunk, s csekély tehetségünket jobb híján azok gyarapítására koncentráltuk, tán józanabban cselekedtünk, mintha mi is a teendőnek egy-egy mechanikai ágát külön-külön ápolgattuk volna – ahogyan eddig szokásban volt –, s mi is most egy kis szalmatűz szerű fény és hírnév után elbukott intézeteink romjain üldögélnénk.

Azonban korántsem állítom azt, mintha a tudós Társaság és a Kaszinó a legmélyebb talpkövek volnának, és mi, kezdeményezéseinkben csalhatatlanok lennénk. Valóban nem; mert bizonyosan vannak olyan férfiak, akik a dolgok lényegébe határtalanul mélyebben tekintenek mint mi. Inkább azért gondoltuk azokat s minden koncentráló és tanácskozással gerjesztő intézetet úgyszólván minden sorrend-előttieknek, mert magunkat nem csak könnyen hibázhatóknak, de ilyen fontos tárgyak körül felette gyarlóknak is tartjuk. S inkább azoktól várunk világot s útmutatást, akiket intézeteink által a hon szívében hosszabb s rövidebb időre egyesíteni elég szerencsések voltunk és leszünk.

S mondhatom e szkepticizmusunk és az ítéletalkotással összefüggő bizonytalanságunk napról napra éppen úgy növekszik, ahogyan a körülményeinkről s mibenlétünkéről bizonyosabb s rendezettebb lesz ismeretünk. Volnának mélyebb sarkalatok is, tagadhatatlan, amelyek nemzeti értelmességünket határ nélkül szaporábban és biztosabban növelnék, mint egy tudós Társaság, Kaszinó s több efféle egyesítő intézet. Mint, teszem például: nemzeti pedagógiák, község-nevelő iskolák, sajtószabadság stb.;

³⁸⁷ Kétségbevonhatatlanul, a logika szükségszerűségén alapuló módon.

³⁸⁸ Azaz: központteremtés, egyesítés.

³⁸⁹ Ez a korábban említett Kaszinóra és Tudós Társaságra vonatkozik.

azonban azoknak jobb s terjedtebb felállítása egyenesen magunktól függ-e kérdem? S erre feleljen ki-ki önmagának.

De még tovább megyek, s arra sem merem korántsem a szavamat adni, hogy a teendő s magunktól függő tárgyak közt nem lehetett volna annyi tehetséggel valami józanabbat is felállítani, mint amennyi időbe, fáradozásba s pénzbe került eddig a Kaszinó s tudós Társaság. És e kételkedésem abból ered, mert magam is ahogy idősödtem, látásomban, ítéletemben némileg változtam, s 20 esztendő koromban azokat a tárgyakat tartottam a teendők talpköveinek, amelyeket most 40 esztendő koromban építményeknek vagyok kénytelen látni. Hogy azonban mai körülményeink közt, az én helyemen, sem időmet, sem fáradozásomat, sem pénzemet, hazánk előmenetelét tekintve, jobbra nem fordíthattam, mint ezekre az érintett s még érintendő egyesületi intézetekre, arról saját eszem s lelkiismeretem szerint tökéletesen meg vagyok győződve. Úgy ahogy arról is, hogy sokan, ahelyett hogy külön-külön egy-egy követ törekednének emelgetni, sokkal sikeresebben dolgoznának, ha vagy mellettünk, vagy előttünk, csakhogy egyesült erővel akarnák ők is mindazokat a módokat megkeresni, amelyek szétdarabolt hazánkat Buda s Pesten egyesítenék, a nemzeti lelket emelnék, a Magyarorságot kifejténék, s a Magyarart végre a Nemzetek sorába iktatnák.

Honunk felemelkedése érdekében az erők egyesülését tartottam a legfontosabbnak minden időben. S volt idő, amikor a teendők sorában egy Pest és Buda közti állóhidat szinte a legelsőnek tekintetem, s megvallom nem annyira a haszon miatt; mert az ország kereskedésére nézve egy állóhídnak mindaddig nagy hasznát nem vennénk, amíg – – – – és amíg az útcsinálás nem kerül más alapokra, mivel nyáron úgyis van hajóhíd, télen pedig a kereskedés járhatatlan útjaink miatt megszűnik, s az egész híd legnagyobb haszna szinte csak abban koncentrálna, hogy a portékákat Budáról Pestre s viszont Pestről Budára át lehetne szállítani. Ezek pedig akárhol maradnak is télre, nem igen fontos; s így eleinte a híd kizárólag szinte csak kellemét nagyobbítaná a két városnak. Már, hogy a két városnak egygyé tétele által, s abból a nagy kellemből, amely a hon s külföld számos lakosát egy pontba hozná, idővel jelentős nagy haszon eredne-e, az vitatható. Arról azonban én, mint ahogy éltem tavaszán ítélttem, úgy most is tökéletesen meg vagyok győződve: hogy az a tehetség, amelyet egy Buda s Pest-közötti állóhíd építésére fordítanak, a lehetséges legjózanabb tárgyra lenne fordítva, mert a határtalanul nagyobb kellem honunk szívében sokakat egyesítene, s ezek előbb utóbb a leghasznosabb tárgyakat is létesítenének. S ha ebbéli látásomat a dolog lényegére nézve nem változtattam meg soha egy cseppet sem, és csak abban tett az idő, tapasztalás s hidegebb vér némi módosítást, hogy most a Pest s Buda-közti állóhidat nem látom a teendők sorában az elsőnek, úgy, mint valaha. S azt hiszem, hogy amiképpen nem állhat fenn az első emelet földszinti építmény nélkül: úgy nem fog soha sem állni kő- vagy vashíd Dunánkon, ha előbb még további előkészületek nem történnek hazánkban.

Többek közt csak az a szinte biztos egy adat – hogy Pest s Buda közt a Duna 6-10 lábnyira lejjebb ereszkedne, ha mindazokat az akadályokat elhárítanánk, amelyek a víz folytában s különösen Moldva és Gladova közt vannak, s amelyek Magyarországnak

úgy szólván egyedüli természetes csatornáját olyan magasra duzzasztják –, elég annak megmutatására: hogy a mai teendők sorában egy álló kő- vagy vashíd nem legelső. Merthogy a Dunánkat tökéletesen regulázn³⁹⁰ fogjuk, azon kételkedni sem akarok, éspedig két okból: Először is azért, mert a Duna rendbe hozása jelentősen emelné honunk fényét, mivel hazánk szívét úgyszólván tengeri kikötőhellyé varázsolná. Másodsor, mert szinte mindenkinek hasznot hajtana, mivel egyrészt a földbirtokosak meg lennének védve az áradás átkaitól, minthogy a Duna a szinte egyedüli elvezető csatornánk, másrészt pedig a munkátlan birtoktalanok nyernének, minthogy azok a földek, amelyeket eddig örök víz borított, hasznavehetőkké lennének, s így a kézbér³⁹¹ ára növekedne. Ha pedig legelőször hidat építtetnénk, s aztán lenne a Duna szabályozva, nem állna e hidunk úgy, mint egy hosszú lábú gólya két városunk között? – Ami igen fontos, mert ha érzékenyen áldozunk,³⁹² – s érzékeny áldozatok nélkül soha nem fogunk létrehozni semmi említésre méltót, legyünk arról meggyőződve –, nem csak azt kívánhatjuk, hogy áldozatunk tárgya hasznos legyen, de azt is, hogy szép legyen. Egy gólya vagy daruforma hidat pedig én legalább szépnek nem tartok; azonban ez legkevésbé lényeges szempont.

Ha valamelyik folyam természetes vagy mesterséges gátját és zátonyát megszüntetik, a vízszint természetesen ereszkedik, de egyszersmind, habár lassan, a folyó medre mélyül; s ha ez igaz, és a Duna szintje reguláció által Buda s Pest közt valóban 6-10 lábbal lejjebb szállna, akkor ugyan a híd oszlopainak alapjai nem gyengülnének-e meg? S ez már jelentősebb szempont.

Azonban ha mindez nem áll is így, amint mondom, amiről számot adni nem akarok, mivel nem vagyok hidraulikus,³⁹³ mégis úgy látszik – legalábbis nekem –, mintha az a tehetség, amellyel most bírunk, számtalan szempont miatt sokkal nagyobb hasznot hajtana, ha Dunánk regulációjára volna koncentrálni, mint egy Pest s Buda-közi kő- vagy vashíd-építésére. Egyébiránt ez is feneketlen okoskodás lehet, s erről sem merek felelni, mert adott körülményeink között minden honi mechanikánk közül tán valóban a hídnak kellene lenni legelsőnek! De 4 millió pengőt ugyan ki fogunk-e ma állítani egy hídra? Én nem hiszem; s mindaddig, amíg nemcsak hogy olyan kevés egyetértéssel fogunk élni egymás közt, mint ma; hanem egymásnak még útját is álljuk, mint ma, ilyen tárgyról lemondok. Kezdjék meg azokat mások, akik az ilyen terveket olyan nagyon könnyűnek tartják s hirdetik. Jó szerencsét kívánok nekik. Én azonban minden tehetségemet arra fordítom, hogy egyesülési intézeteink által mind jobban fejlődjön moralitásunk. S ha valamit hajlandó volnék már most a közeli időkből mozgásba hozni, az egy magyar pesti Színház lenne, mert nekem valóban úgy látszik, hogy annak tökéletes felállítására már most, hogy az soha többé ne vesszen el, könnyen lehetne elég tehetséget koncentrálni. És arról, hogy milyen nagy haszna lenne nemzetiségünk fejlődésére egy állandó jó Színháznak, arról valóban napokig tudnék értekezni. De térjünk most a Kaszinóra vissza.

³⁹⁰ Szabályozni.

³⁹¹ Munkabér, napszám.

³⁹² Azaz: sokat fizetünk, nagy áldozatot hozunk.

³⁹³ A vízűtan (hidraulika) szakértője, tudósa, (kb. vízépítő mérnök).

Mindaz mégis valamit már nyom a latban, amit eddig, bár rendetlenül s bár félig sem kimerítően mondtam a Kaszinó kellemeiről és hasznáról. Azonban korántsem érdemel annyi figyelmet, mint az a két különösen nagy, előbb-utóbb szükségszerűen bekövetkező haszna, amelyeknek egyike az: hogy a legszegényebb legénynek is, aki benne részes, növeli önismeretét, és alkalmat nyújt élete kellemét s hasznát nagyobbítani; a másika pedig az, hogy a legféltelenebbeknek is alkalmat nyújt átlátni, milyen sarkpontokon alapul az igazi szabadság.

Ha nálunk közlélek³⁹⁴ volna, mint remélem, lesz is, a pesti Kaszinónak legalább is 1,500 részese³⁹⁵ lenne. És akkor az esztendei részvényt 20 pengő forintra kellene leszállítani. A jövedelem így esztendei 30,000 pengő volna. Már kérдем – s mindez nem teória, mert Britanniában akármennyi hasonló intézményt láthatunk –, a jó és fegyelmezett gazdálkodás által nem lehetne-e lassanként egy olyan intézet felállítani, amelyben reggeltől estig minden tag megtalálhatná a saját vágyainak és hatásának körét. Londonnak számos ilyen intézetei között, amelyek céljaik és szabályzatuk tekintetében változatosak, csak egynek fővonásairól, amely korántsem a legelső s leggazdagabb, itt rövid, de filozófiai³⁹⁶ említést kívánok tenni. Az intézet több év óta áll. Tagja 1,400. A belépésnél mindegyik 25, aztán évenként 5 fontsterlinget fizetett. Egy font kb. 10 pengő forint. Fegyelmezett és állhatatos gazdálkodás után a társaság egy saját tulajdonú ház birtokába jött, úgyhogy házbért sem kellett többé fizetnie; s így a roppant jövedelmet – 7,000 font = 70,000 pengő forint – csak az intézet belső, napról napra jobb s tökéletesebb létére fordítják. A vendéglőst a társaság pénzéből fizetik, úgyhogy nem csak jobban, mert választott ember, hanem szinte annak fele árán is szolgál, mint amennyit közvendéglőknél fizetni kell. Mert sem házbért, sem adót, sem cselédt nem fizet, s egy fillér tőkéje sincs ezüstben, porcelánban, üvegben, abroszban stb., mert azokban utig bővelkedik a társaság. Sem fűtésre sem világításra stb. a legkevesebbet sem kell kiadnia, mert mindezt a roppant jövedelem könnyen győzi; s így az intézet vendéglője, amire nagyon figyelnek, minden egyéb közvendéglőnél sokkal olcsóbb is lehet. A borokat egyenesen a termelőtől hozatja az intézeti igazgatóság, s mivel azokon senki nem nyereszkezik, azon az áron adják, amelyért a legelső kereskedő kezéből vették. Az intézetbeliek legalább egyharmadával olcsóbban isszák a rendszerint sokkal jobb boraikat, mint ahogyan azt az intézetben kívül tehetnék. Sokféle és alkalmas fürdő a legkisebb nyereség nélkül várja készen a tagokat, s hosszas lennék, ha mindazt a kényelmet elő akarnám hozni, amelyek az intézetben vannak. De parányiak ezek azokhoz a morális kellemekhez³⁹⁷ viszonyítva, amelyekre egy ilyen intézet alkalmat ad. Nemcsak a világ minden újságja, érdekesebb könyve és térképe, amelyek az erre legalkalmasabb szobákban használhatók, hanem a világ sok festészeti és szobrászati remeke is, amelyek megint a legékesebb palotákban vannak, olyan kellemes tartózkodó- s lakhellyé varázsolják ezt a már most tökéletesen elrendezett intézetet, hogy mindenki reggeltől estig szívesen mulatja³⁹⁸ és tölti benne idejét, s milyen érzéssel! És ím az növeli annyira egy férfiú öntudatát, s tölti el azzal

³⁹⁴ Azaz: közszellem.

³⁹⁵ Azaz: részvényese.

³⁹⁶ Mély, a lényegét feltáró.

³⁹⁷ Azaz: szellemi élményekhez, erkölcsi, lelki élményekhez.

³⁹⁸ Azaz: kellemesen tölti, eredetileg: mulatoz, (de nem a dáridózik értelmében).

a kellemes érzéssel, hogy a sok kellem és haszon közti időtöltést senkinek sem kell köszönnie, mert az, senkinek sem függ a jóakaratótól vagy tán éppen a kegyelmétől, hanem kizárólag mindenkinek, aki benne részesülni akar s arra kvalifikált,³⁹⁹ 5 fontjától, amelyek befizetése nyomán mindegyik részes,⁴⁰⁰ úgyszólván a maga házában lakik, és a sajátjával él. Ezek mellett idővel azt eredményezte ez az intézet – s mint mondtam ilyen sok van ott –, hogy több vendégfogadó épült a szomszédságában, ahol szinte semmi egyéb sincs, mint sok kicsi de éjjeli hálásra tökéletesen alkalmas lakás, amelyek, mert olyan takarékosak, aránylag olcsók is.

E rövid leírást előre bocsátva, képzeljünk el egy minden lehetséges előnnyel megajándékozott, de vagyon nélküli férfiút. Vajon nem lesz-e egész életén keresztül arra a keserű dilemmára kárhóztatva, hogy vagy kénytelen az élet számos kellemiről tökéletesen lemondani, vagy magát azon lealacsonyításoknak kitenni, amellyel a gazdag, a dús számtalanszor szokta illetni és gázolni a szegényt! S vajon Magyarhonunkban nem lakik-e számos nagy hazafi, aki jelenlétével a legremekebb paroszi márvány-palotát⁴⁰¹ is nemesítené, mégis magányban, sivatagban vagy rengetegben él; mert egyrészt csekély vagyona nem engedi, hogy a szerint az életmód szerint éljen, ami elsőségéhez illő lenne; másrészt előszobákban állni, hajlongani és kegyeket koldulni s vadászni nem tud.

Angliában, lehet mondani, a pénz legalábbis három ötödrésszel kisebb értékű, mint nálunk, úgyhogy nálunk 10 és 2 font annyit ér, mint náluk 25 és 5 font. Ezek a summák kellene az érintett intézménybe lépésre és az abban való maradásra. Azonban közöttük sokan vannak, akik a belépéskor egyszer 25-öt és aztán esztendőnként 5 fontot adhatnak, ahogy nálunk is sokan vannak, akik szintén különösebb nagy erőlködés nélkül kezdetben egyszer 10 fontot = 100 pengő forintot és azután esztendőnként 2 fontot = 20 pengő forintot adhatnak.

Már Angliában vajon, józan számolás szerint mennyit nyer tiszta haszonként egy ilyen intézet részvényese? A közeli fogadóban lévő lakásért – mert azt nem kellemes nappali társalkodásra készítik, amire neki ott nincs is szüksége, mert egész nap az intézetben van –, aránylag keveset fizet. Az intézményben, ha ott reggelizik, ebédel, legalább éppen olyan jól él, mint máshol, s minden bizonyos nem drágábban, mint odahaza faluhelyen, s napjában 3 shillinggel – húsz shilling egy font sterling – olcsóbban, mint akármilyen közvendéglőben. Csak ez, milyen takarékoság hosszabb időre? Fűtésre, világításra, borraivalóra különösen parányit ad, mert mint mondtam, csak az éjjeleit tölti otthon; a legtökéletesebb könyvtárakkal ingyen él stb. Úgyhogy józan számítás szerint 5 fonttal sorshúzás által is csak alig nyerhet több valódi hasznot s kellemet, mint amennyit egy ilyen jól elrendezett intézet biztosan nyújt. E hasznot azonban még sokkal fölülmúlja az a számmal meghatározhatatlan nagy nyereség, amelynél fogva,

³⁹⁹ Minősített, képesített. Arra vonatkozik, hogy egy ilyen társas egyesületbe csak az kerülhetett be, aki amellet, hogy a részvényesévé vált, a belépésre valóban (anyagi, erkölcsi, társadalmi stb.) tekintetben alkalmasnak nyilvánult.

⁴⁰⁰ Azaz: részvényes, tag.

⁴⁰¹ Széchenyi magyarázata az eredeti kiadás 538. oldaláról: „Paros Archipelagusnak egy szigete, mely többek közt márványáról híres.” Párosz a Kikládok egyik nagyobb szigete, amely valóban már az ókorban márványáról volt ismert, s különösen a szoborkészítésre alkalmas márványa volt közkedvelt.

mint mondtam, a legszegényebb legény is, minden protekció nélkül, és csak saját értékei nyomán, mindazokban a kellemekben részesülhet, amelyek ilyen intézetek nélkül, úgyszólván, csak az úgynevezett Nagyok palotáiban vannak. S ím ez az öntudat, hogy nem szorultunk mások olyan sokszor változó kényére-kedvére, hanem saját tehetségünk után szebb és kellemesebb palotában mulathatunk, s az élet több kellemével élhetünk, mint egy akármilyen nagy úr –, lassanként a társadalomban olyan fordulatot okoz, és olyan önbizodalmat szül, amelyik igaz, nem használ nagyon annak az arisztokráciának, amelyik kizárólag genealógiájára,⁴⁰² tabellájára,⁴⁰³ jószágai kiterjedésére⁴⁰⁴ és nexusára⁴⁰⁵ alapítja a többi embertárs feletti elsőbbségét; de annál több áldást terjeszt előbb-utóbb a honra, mert általa a népből végre Nemzet lesz! S így midőn a Véletlentől⁴⁰⁶ nyert elsőbbség valódi értékére kerül, és ellenben az éberség s fáradozás által szerzett érdem illő magasságára emelkedik, akkor megszűnhet némileg az a természetellenes állapot, amelynél fogva olyan sokszor parancsol a tudatlanság, és a bölcsesség hallgatni és szót fogadni kénytelen. Másrészt pedig az ilyen intézetekkel együtt járó szigorú és feloldhatatlan tagfelvétel, – ami nélkül senki, bárki legyen is ő, intézeti taggá nem lehet, s amit már most Britanniában olyan szigorúan kezelnek, hogy egy nemleges voks kilenc igenlőt vokst is megsemmisít, sőt néhány helyen egy nemleges huszonkilenc igenlőt –, ez az eljárás, a társaság fiataljait olyan nagy önbecsülésre bírja – mert akinek a becsületén homály van, az ilyen intézetnek tagja élte fogytáig sem lesz –, hogy nem hiszem, hogy volna haza, ahol annyi becsületszerető s igaz ember élne mint Britanniában. A társasági bíráló – ámbár csak ott, ahol a publicitás⁴⁰⁷ nagy, s így az alattomos rágalom nem verhet örök gyökeret –, a legjobb és legtökéletesebb ítélőszéke a serdülő ifjúságnak. S hogy ezek az intézetek mennyi publicitást nem okoznak – – azt valóban Angliában lehet látni, s kell megtagadni, mert tökéletes ideát⁴⁰⁸ azokról csak úgy lehet alkotni, ha már valódi rendes forgásban vannak. Ahhoz pedig sok idő kell, különösen olyan honban, ahol még olyan tudósok s annyi tapasztalással bírók is mint Te, taglaló Barátom, nemcsak az efféle intézetek lehetséges hasznát nem látják át, de azt a legtávolabbról sem sejtve, azokat megsemmisíteni törekednek.

Taglatatod⁴⁰⁹ 29-ik lapján egy francia nyelven írt levélnek e magyar fordítását hozod elő: Mondják, nagyon pompás volt a börze új palotájában adott bál – könnyen hiszem, olyan szép és terjedékeny a szála,⁴¹⁰ egyszóval az egész hely különösen alkalmas, nagy; sőt túl fényes, egy olyan országban, ahol olyan személyek is vannak, akik csak kétszer vagy háromszor esznek húst egy esztendőben. Tartok tőle, nehogy Hazánk boldogságának megállapítói valaha egyebet lássanak virágozni Honunkban a börze tornácán csuprokban felállított virágoknál. Valóban újszerű nagy emberek ezek, akik

⁴⁰² (Le)származás, a nemzedékek rendje, családfa.

⁴⁰³ Itt a szókapcsolat együttes értelme: családfa.

⁴⁰⁴ Azaz: birtokai nagyságában.

⁴⁰⁵ Társadalmi, rokoni, családi kapcsolatot, összeköttetés. Itt a „jó összeköttetés” értelmében.

⁴⁰⁶ Azaz: a származástól.

⁴⁰⁷ Nyilvánosság.

⁴⁰⁸ Azaz: véleményét.

⁴⁰⁹ Gróf Dessewffy József: *A „Hitel” című munka Taglatatja*. Kassán, 1831. [valójában már 1830 decemberében megjelent] Dessewffy József ebben a művében bírálta Széchenyi István *Hitel* című munkáját, és erre született meg válaszul a *Világ*. Széchenyi a mű címet általában „*Taglatat*”-ra rövidítve használja.

⁴¹⁰ Azaz: terme. Széchenyi itt egy idegen szót szokatlanul magyarosít; helyesen: Saal (német): terem.

(úgy látszik nekem) inkább karszékre születtek, abban henyén lankadni és csinosan szunyókálni, vagy valaki más által kiügyesített lovon magukat hordoztatni; mint törvényeket oly Hazának javasolni, amelyet nem szeretnek; de amelyben úgy szeretnék mulatni magukat, mintha Angliában lennének, az általuk csodált tartományban. Angliát elsősorban a pénzre menő fogadásokban követik; elegendő okosság nélkül, ahelyett, hogy előrelátását, vagy erényes buzgalmát a közjó, és a nemzeti dicsőség iránt utánoznák. Úgyhogy rövid időn belül úgy lehet majd veszteni, nyerni s táncolni Pesten, mint Londonban; de útjaink megmaradnak britanniátlan helyzetükben, és egyfolytában kizárólag csak német játék darabokat⁴¹¹ fognak játszani a fővárosban; és Minden, az eddigi állapotában fog sínylődni. Sajnálom ezeket az embereket, ha halhatatlanságra vágnak, mert meghalnak még mielőtt sírba szállnának. Ha egyébiránt, elég nekik mulatságosan és kedvüket töltve élni, hallgatok; csak azt mondom, hogy nem nagy emberek, hanem kifinomult nagy állatok.⁴¹²

Én azt gondolom: Egy szerző másvalakinek a szavait csak két okból szokta citálni. Vagy azért, hogy idegen orgánum által mondja ki saját véleményét; vagy azért, hogy az előhozott gondolatokat fejtegetse, s azok helytelenségét megmutassa. Ezt az utóbbit pedig Te csak annyiban tetted, hogy a tapasztalatlan fiatalembert, akiben még csupán csak a szív beszél, mint mondd, az engedékenységre méltónak tartod. És így a Levél tartalmát a te véleményed megvallásának vagyok kénytelen tekinteni. S ha ebben hibáznék is, mindenesetre nem kárhoztatom az ifjút, mert egész levelét inkább francia exercitációnak⁴¹³ tartom, mintsem esze vagy szíve tükrének. Mivel valóban egy ilyen rút tükröt fiatal kebelben nem feltételezek; hanem inkább könnyelműségedet csodálom, amellyel Te azt bizonyítottad be, hogy milyen távol volt ítélő tehetséged csak annak megsejtésétől is, hogy milyen sokévi fontolgtatás után, s milyen tiszta kútforrásból eredtek munkálkodásaink – s átlátni soha nem voltál képes céljaink, – mondhatom önérzéssel –, nemességét.

Lásd Barátom, e Levél által Te sokakat köztünk nagyon elszomorítottál, mert ámbár tudtuk, hogy az okos embernek általános vigasztalója nem lehet más, mint a belső csend⁴¹⁴ és a tiszta lélekismeretből eredő öntudat; azért megvallom, mégis nagyobb volt a reményünk, s azt vártuk: hogy legalább néhány kiválasztott, aki az előítéletek maszlagától mentes, és tendenciánk fonalát felfogni képes, hazafiúi együttérzéssel fogja megítélni s előmozdítani – Isten tudja –, becsületes s állhatatos fáradozásainkat. És ezek közé számítottunk Téged is.

⁴¹¹ Azaz: színdarabokat.

⁴¹² Dessewffy József vitairatában (A „Hitel” című munka Taglalatja) magyarul (a főszövegben) és a francia eredetiben (a jegyzetben) is közölte ezt a levelet (28–30. oldal). A szerzőt nem jelölte meg, s csak annyit mondott róla: „egy igen elmés, egy kicsit még vad tűzű, de ha letajtékozta magát szép reményű és tanult fiatalember.”

⁴¹³ Gyakorlásnak.

⁴¹⁴ Széchenyi kedvelt jelentéssűrítő fogalma a harmóniára (de nem a passzivitásra!) törekvő életfelfogásról. Az általa részletesebben tárgyalt „megelégedés” és „lelki függetlenség” fogalmi körébe tartozó kategória. Egyszerre hordozza magában a test és lélek harmóniáját, a reális önismeretet, a saját körében hatékony és jobbitó-tevékeny életet stb. Lényegében az a lelki béke (a jó lelkiismeret boldogsága), amelyet a józan, tiszta életfelfogás és életvezetés által lehet elérni. Olyannyira fontos fogalma volt ez Széchenyi eszméinek, hogy amikor még 1828 márciusában egy hosszabb helyzetelemző mű kéziratait kezdte elkészíteni, azt legtöbbször „A Belső Csend Alapjai” cím alá rendezte. Később, amikor ez a munka elnyerte végső formáját, már a „Hitel” cím alatt jelent meg 1830-ban.

S hogy ez az említett Levél képes-e becsületes embert elszomorítani, sőt egészen elcsüggeszteni, arról ítéljen az Olvasó. Te pedig hidd el Barátom, számos hazánkfiára, akiket olyan nehezen édesgettünk ide néhány napra csak, nagyon kellemetlen benyomást tettél. Hagyjuk azonban e szomorú jeleit a nemzeti rothadtságnak nyugodni. S dobáljon bár sárral sőt méreggel a szívtelen tudatlanság holtunkig; ne fakadjon bár virág, ahol munkálunk, soha; legyen bár kitörülve nevünk hazánk fiainak emlékezetéből előbb hogysen a hideg föld borítana minket – mint az érintett levél jövődöli, –, ne gyengüljünk el azért Barátom. És Téged, és azon Ifjat – aki tudom, meg fogja egyszer még bánni, hogy olyan igazságtalanul ítélte felőlünk –, Titeket szólítalak fel: „tegyünk amennyit tehetünk Anyaföldünk fejlődése s majdani dicsősége érdekében! Mert az a Valami – ami túl fogja élni az előítéletek s balvélemények mulandóságait, s amelyet a 257-ik lapodon taglalsz ismét anélkül, hogy a legtávolabbról is felfogtad volna gondolatomat, s ami nem egyéb, mint az az isteni lehelet, amely a halhatatlanságot öntötte mellünkbe –, nem földi siker által nyeri el a magasabb lelkek tisztaságát. Hanem a nemes szándék emeli tán egykor az embert dicsőbb szférákba;⁴¹⁵ a tiszta s becsületes szándék: t. i. fáradni s munkálkodni a közjóért, akár sikertelenül s dicséretlenül, sőt félreértve és rágalmazva is!

S ekképp, ha valaki aggodalmában, vagy tán óhajlásában (?) intézetünk elbukását jövődöli is, azért ne szomorodjunk el. Valószínűleg el fognak megint pusztulni – magunk is azt vagyunk kénytelenek hinni –, mert egyenesen kimondva: valódi jóakaróink számát nagyon csekélynek tartjuk. Erre a Taglatod hívta fel legjobban a figyelmünket; mert Téged is jóakarónknak véltünk. Senki sem képes azonban többé tökéletesen eltiporni s megsemmisíteni azt a magot, amely egykor, midőn többé nem leszünk, intézetünk romjaiból kikel, és az akkoriakat majd arra gerjeszti, hogy hazánk javára s dicsőségére életbe hozzák mindazt, amit mi csak távolról voltunk megpendíteni képesek. S ím ez a tökéletes meggyőződés – s nem csak remény – az a Valami, amely melegíti keblünket, s amelyet sem Te, sem senki a világon nem elég hatalmas megfagyasztani. Az a Valami, ami még akkor is élni fog, amikor a lehangosabb rágalom is régen elnémult már.

Az említett Levélíró nevét pedig Barátom, kérlek, tartsd mély titokban; mert hidd el: többet ártanál neki, mint amennyit szeretnél. Ő csak meggondolatlanul cselekedett, de a közvélemény azt sem szokta megbocsátani; s bizonyosan eljön az az idő, amikor mindaz, amit e töredék munkámban szándékainkról és céljainkról előadtam, majd tökéletes világosságban áll, s akkor azon ifjú, bárki legyen is az, a Nemezis⁴¹⁶ szent törvényei szerint azon émélyítő sárba merülne tán egészen el, amelyet valószínűleg megsértett hiusága indulatosságában hajigált ránk.

⁴¹⁵ Itt: égi körbe, az isteni világba.

⁴¹⁶ A görög mitológiában a bosszúállás istennője.

Kossuth Lajos (1802–1894) a reformkor meghatározó politikusa, Széchenyi István, Deák Ferenc és Eötvös József mellett szellemileg is kiemelkedő alakja, a nemzeti ipar megteremtését felkaroló Védegyelet alapítója, az első független, felelős kormány pénzügyminisztere, az 1848/1849-es szabadságharc idején előbb a Honvédelmi Bizottmány elnöke, majd – miután 1848. december 14-én kimondták a Habsburg-ház trónfosztását – Magyarország kormányzója. Kemény Zsigmond 1849 utáni kritikája szerint Kossuth rajongó politikája vezetett a forradalom bukásához. Kossuth 1849 után száműzetésbe kényszerült, de figyelemmel követte a honi politika eseményeit – az 1867-es kiegyezésnek például az egyik legkövetkezetesebb kritikusa volt.

21. Kossuth Lajos: A magyar nemzet Függetlenségi Nyilatkozata⁴¹⁷

Mi, a magyar álladalmat⁴¹⁸ törvényesen képviselő nemzetgyűlés,⁴¹⁹ midőn jelen ünnepélyes nyilatkozatunk által Magyarországot elidegeníthetlen természetes jogaiba visszahelyezve minden hozzá tartozó részekkel és tartományokkal egyetemben, az önálló független európai státusok sorába iktatjuk s a hitszegő Habsburg-Lothringeni⁴²⁰ házat Isten és világ előtt trónvesztettnek nyilatkozatjuk; erkölcsi kötelességünknek ismerjük ezen elhatározásunk indokait nyilvánítani, miszerint tudva legyen az egész mivelt világ előtt, hogy e lépésre a halálig üldözött magyar nemzetet nem túlzott elbizakodás s nem forradalmi viselkedés, hanem a türelem végső kimerültsége s az önfenntartás kénytelensége vezeté.

Háromszáz esztendeje mult, hogy a magyar nemzet szabad választás által az osztrák házat, kétoldalú kötések alapján, a királyi székbe emelé.

És e három század nem egyéb, mint a folytonos szenvedés három százada.

Isten ez országot a jólét és boldogság minden elemeivel megáldotta. Közel 6000 négyszegmértöldnyi területe sokszerű bőségben van elárasztva a felvirágzás forrásaival, tizenöt milliónyi népé kebelében hordja az ifjú erőt s fogékonyságot, hogy Európa keletén a népszabadságnak és civilizációnak hatalmas tényezője s Európa békéjének mint hajdan őre volt, úgy jövőendőben biztosítója legyen.

Soha egy dinasztianak háládatosabb feladat nem jutott az isteni gondviseléstől, mint jutott a Habsburg-Lothringeni háznak Magyarországon.

Elég volt volna nem akadályoznia természetes kifejlődését, s most Magyarország a legvirágzóbb országok között állana.

⁴¹⁸ Államot.

⁴¹⁹ Országgyűlés.

⁴²⁰ K: Lotharingi, P: Lothringeni. A későbbi nyomtatványokban és publikációkban vegyesen fordul elő a három alak. Az újabban aránylag legmegszokottabbá vált és legkevésbé németes »Lotharingiai« forma pedig csak a legritkábban kerül elő a FNy-szövegvariánsokban. Viszont az április 14-én elfogadott, 5 pontból álló függetlenségi határozatban mind a kézirat (jegyzőkönyvi), mind a nyomtatott szövegekben a »lotharingiai« forma áll.

Elég volt volna nem irigyelnie a mérsékelt alkotmányos szabadságot, melyet e nemzet egy ezredév viszontagságai között féltékenyen megőrizgetett s királyai iránt a példátlan hűség kegyeletével azonosított⁴²¹ – s a Habsburg-Lothringeni ház a magyar nemzetben trónusának rendíthetlen támaszát még sok időig feltalálhatta.

De ezen dinasztia, mely egy uralkodót sem mutathat fel, ki népei szabadságában kereste volna erejét és dicsőségét, a magyar nemzet irányában firól fira a hitszegés politikáját követé, s vagy nyílt erőszakkal azon dolgozott, hogy az országot, törvényes önállásától s alkotmányos szabadságától megfosztva, a már előbb minden szabadságból kivetkőztetett császári tartományaival egy közös szolgaságba összeolvassza; vagy ha e részben a nemzet törhetlen vigyázata által magát gátolva érezte, minden igyekezetét oda fordítá, hogy Magyarország erejében elzsibbasztva, kifejlődésében feltartóztatva, a császári tartományoknak gyarmatul szolgáljon, miszerint azok Magyarországból s annak rovására minél több hasznot húzhassanak s e haszon által képessé tétessenek azon terhek elviselésére, melyekkel rájuk, az alkotmányaiktól megfosztottakra a pazar gazdálkodású császári uralkodás akadály nélkül nehezedett, s nehezedett nem alattvalóinak érdekében, hanem a korlátlan uralkodás Európa-szerte terjesztésének s a népek szabadsága elnyomásának érdekében.

Több ízben történt, hogy e zsarnok rendszer ellenében, melynek minden lépését vagy nyílt erőszak, vagy bűnös ármány és cselszövény bélyegzé, a magyar nemzet önfenntartása végett fegyveres védelemhez volt nyulni kénytelen.

És bár diadalmasan harcolta az igazságos védelem harcait, erejének használatában mindig oly mérséklett, a királyi szó iránti hitben mindig oly bizakodó volt, hogy győzelmes fegyverét azonnal letette, mihelyt királyai a nemzet jogait egy újabb alkukötéssel, egy újabb esküvel biztosították.

De hiában volt minden újabb kötés; minden újabb királyi eskü az uralkodóház ajkairól egy újabb hitszegés kezdete volt, s a magyar nemzet országos életének megsemmisítésére intézett politikája soha nem változott háromszáz éven át.

Hiában ontá vérént nemzetünk ezen házért, valahányszor az veszélyben forgott; hiában áldozott e dinasztíának családi érdekeiért annyit, mennél többet nemzet nem áldozott soha királyaiért; hiában felejté túlzott nagylelkűséggel minden újabb ígéretnél a multak sebeit; hiában ápolt kebelében oly törhetlen hűséget királyai iránt, mely még a szenvedések között is a vallásosságig⁴²² emelkedett: a Habsburgi s utóbb Habsburg-Lothringeni ház uralkodása Magyarországon utódról utódra a folytonos hitszegés históriája maradt.

És a magyar nemzet mindemellett tiszteletben tartá a kapcsolatot, mely őt kétoldalú kötésekkel ezen dinasztíához kötötte, s ha most az önfenntartásnak természetes kötelességénél fogva e hitszegő háznak trónvesztését és száműzetését elhatározza, ezen igazságos ítéletre csak azon tapasztalás által volt indítható, hogy a Habsburg-

⁴²¹ Mai szóhasználat szerint: egyesített, párosított.

⁴²² Pap D. II. k. 91. l. sajtóhibája: valóságig!

Lothringeni ház kérlelhetetlenül összeesküdött Magyarország státuséletének kiirtására és önmaga tépte szét azon kötelékeket, melyek őt a magyar nemzethez csatolták, mit Európa előtt nyílt kérdéssel be is vallott.⁴²³

Több ok van, mely Isten és világ előtt minden nemzetet feljogosít, hogy a felette uralkodott dinasztia trónjáról száműzze. Ilyenek:

ha az ország ellenségeivel, rablókkal, pártütőkkel a nemzet elnyomására szövetkeznek;
ha az esküvel szentesített alkotmány s országos státusélet eltörlésére fegyveres erőszakkal támadja meg alattvalóit, kik ellene fel nem lázadtanak;
ha erőszakkal eldarabolja s megcsonkítja az ország területi épségét, melyet fenntartani megesküdt;
ha idegen fegyveres erőt használ saját alattvalóinak legyilkolására s törvényes szabadságuk elnyomására.

Minden egyes ok elég bűn arra, hogy a dinasztia a trónt elveszítse. A Habsburg-Lothringeni ház példátlan hitelességgel mindezen bűnt együtt és egyszerre követte el, s elkövette a magyar nemzet státusélete eltörlésének határozott szándokából, elkövette annyi árulás, annyi rablás, gyujtogatás, kegyetlenség, a népjognak oly lábbaltapodása kíséretében, hogy e bűneinek históriája felett elborzad az emberiség.

Alkalmul ezen hitelességre az osztrák háznak azon törvények szolgáltak, melyek az ország alkotmányának biztosítására a múlt 1848-ik tavasszal hozattak.

Ezen törvények pedig a honpolgárok belső viszonyaira vonatkozó gyökeres reformokkal újjáteremtették ugyan az országot – mert eltörlték a hűbéri adózásokat s papi tizedet, a népnek nyelvre s vallásra való tekintet nélkül képviselési jogot adtak az előbb arisztokráciai szerkezetű országgyűlésen, letették alapját a jogegyenlőségnek s eltörlték az adómentességek privilégiumát, visszaállították az erőszakkal elnyomott sajtószabadságot s visszaéléseinek fékezésére esküdtszéki institutiót alakítottak – de, bár a februári francia forradalom által előidézett szellemi rázkódtatás következtében, az ausztriai birodalomnak csaknem minden tartománya forradalomban, s a dinasztia egészen gyámolatlan⁴²⁴ volt: a hű magyar nemzet nem igyekezett ezen körülményt arra felhasználni, hogy a király ellenében új meg új jogokat szerezzen a nemzetnek, hanem megelégedett azzal, hogy nemzeti szabadságát, önállását és függetlenségét a miniszteri felelősségre alapított közigazgatási rendszer által, újabb meg újabb királyi hitelességek ellen biztosította.

De azon önállás és függetlenség, melyet ezáltal biztosított, nem volt új szerzemény, hanem régi, s törvény és királyi eskük által folytonosan fenntartott jog, mely még azon jogszerű viszonyon sem változtatott legkevesebbet is, melyben Magyarország az osztrák császári birodalom irányában állott.

⁴²³ Az utalás a március 4-i oktrojált alkotmány kihirdetésére vonatkozik.

⁴²⁴ Azaz: támasz, gyámol nélkül volt.

Magyarország ugyanis Erdélyvel s minden egyéb hozzá tartozó részekkel és tartományokkal az osztrák császári birodalomba soha bele nem olvadt, hanem mindig önálló, független, szabad ország volt, még azután is, hogy a *pragmatica sanctio* elfogadásával a magyar királyságra nézve szintazon örökösödési rendet állapította meg, mely az uralkodó háznak egyéb országaira és tartományaira nézve meg volt állapítva.

Világos bizonyság erre magának a *pragmatica sanctio* azon törvénybe iktatása, mely által a magyar koronához tartozó országok területi épsége s az ország önállása, függetlensége, alkotmánya és szabadsága határozottan fenntartottak.⁴²⁵

Világos bizonyága ennek az, hogy a trónörökösök a *pragmatica sanctio* után is csak akkor lettek Magyarország törvényes királyai, ha a nemzettel koronázási alkukötésre léptek s annak és az ország alkotmányának és törvényeinek megtartására megesküvén, Szent István koronájával megkoronáztattak.

A koronázási alkukötésekben pedig mindig bennfoglaltatik, hogy a trónörökösödési rend mellett is Magyarországnak minden jogai, szabadságai, törvényei és egész alkotmánya sérthetetlenül fenntartandók.

Egyetlenegy volt a *pragmatica sanctio* óta a Habsburg-Lothringeni házból eredett trónörökösök között II. József, ki ezen alkukötést alá nem írta, az alkotmányra meg nem esküdött s koronázatlanul halt meg. De éppen azért a magyar királyok sorában meg sem jelenik s minden tettei és rendeletei érvénytelenek.

Utóda II. Leopold csak ily koronázási alkukötés, eskü és koronázás mellett ülhetett a magyar királyi székre; mely alkalommal a királyi esküvel szentesített 1790-ki 10-dik törvényben újlag világosan kijelentetett, hogy Magyarország szabad ország, egész kormányformájára nézve független, és semmi más országnak avagy népnek alá nem rendelt, hanem saját önállással és alkotmánnyal bíró, s ennél fogva saját törvényei és szokásai szerint kormányzandó.

Így esküdött meg és lett királlyá 1790 után I. Ferenc is, ki midőn a római császárság megszűntével az osztrák császári címet felvette, tömérdek törvényszegései között annyi tartózkodással mégis bírt, hogy nyíltan elismerné, miként Magyarország a hozzá tartozó részekkel és tartományokkal az osztrák császárság részei közé nem tartozik,⁴²⁶ aminthogy amattól mindig külön vámvonal által el is volt és van különítve.

⁴²⁵ A Habsburg-ház nőágának örökösödését kimondó 1723: 2. tc. után külön törvényekben (1723: 3. tc.) ígérte meg a király azt, hogy »az ország és az ahhoz kapcsolt részek összes hű karainak s rendeinek minden, úgy hitlevélbe foglalt, mint jogait, szabadságait, kiváltságait s mentességeit és előjogait, az alkotott törvényeket és helyben hagyott szokásokat ... kegyelmesen megerősíti és meg fogja tartani.«.

⁴²⁶ Amikor I. Ferenc az 1804. augusztus 11-i pátensével felvette az osztrák császári címet, külön manifestumban igyekezett megnyugtanni a magyar rendeket, hogy »amit monarchiánk fényének és méltóságának öregbítésére határozottunk, az kedves Magyarországnak és kapcsolt részei törvényeinek és alkotmányának épségével történik«. (Vö. Acsády Ignác: *Az osztrák császári cím és Magyarország*. Athenaeum, Budapest, 1877, 27.).

Így esküdött és lett királlyá végre azon V. Ferdinánd is,⁴²⁷ ki a mult évi törvényeket a pozsonyi országgyűlésen szabad akaratból szentesítette, de esküjét mihamar megszegvén, a magyar nemzetnek az önálló nemzetek sorából kitörlésére családja többi tagjaival összeesküdött.

Pedig a magyar nemzet a hűségnek pietásával ragaszkodott e hitszegőhöz. A mult évi márciusi napokban is, midőn császári birodalma felbomlásnak indult, midőn Olaszhonban fegyvereit egymást követő veszteség érte, midőn császári lakában minden percben az elüzetéstől remegett⁴²⁸, – a magyar e körülmények kedvezési közt sem kívánt egyebet, mint hogy biztosítsák az alkotmány és biztosítsassanak azon ősi jogok, melyekre az osztrák házból 14 király és ő maga is⁴²⁹ megesküdött, de mindannyian hitöket szegték.

És midőn e régi jogok új biztosítékaul a miniszteri felelősség törvényét szentesítette és a magyar minisztereket kinevezte, a magyar nemzet lelkesedéssel karolta körül ingadozó trónusát.

E vésznapokban is – mint már több ízben – az osztrák házat a magyar hűség mentette meg.

De még le sem röpött az eskü ajkairól, már összeesküdött családjával s öröklött abszolutizmusai vágyai büntőrsaival, a magyar nemzetet semmivé tenni.

Összeesküdött pedig főleg azért, mert miniszteri felelősség institúciója mellett Magyarország önálló alkotmányos kormányzatát a bécsi kabinetnek nullificálnia többé nem lehetett.

Magyarországot előbb egy Budán székelő kormányzék igazgatta, magyar királyi helytartótanács név alatt, melynek elnöke a nádor vala, – ennek is világos törvényekkel meghagyott kötelessége volt a magyar alkotmányt, önállást és törvények szentségét megőriznie, – de mivel collegalis forma mellett a személyes felelősség semmivé leszen, ezen kormányzék kezéből a bécsi kabinet lassankint minden hatalmat kivőn, s azt igazgató kormányzékai állásából a király nevével takarózdó udvari önkény postájává süllyesztette.

Így történt aztán, hogy bár Magyarország törvény szerint önálló kormányzattal bírt, mégis az ország pénzével s a nép vérével idegen célokra az abszolutisztikus bécsi

⁴²⁷ V. Ferdinándot még az 1830-i országgyűlésen, szeptember 24-én megkoronázták, miután a koronázási eskű és hitlevél kérdésében az udvar kompromisszumra lépett a rendi állásponthoz ragaszkodó országgyűlési többséggel.
⁴²⁸ Kossuth ezelőtt is, ezután is számos esetben elmondta azt a nem indokolatlan meggyőződését, hogy a Habsburg-ház sorsa az ő kezében volt akkor, amikor a forradalmi Bécs őt hatalmas ünnepléssel vette körül; lásd például az 1849. április 14-i országgyűlési beszédét, az 1848. március 31-i országgyűlési beszédét, az 1850. március 17-én kelt kiutahiai kiáltványt, stb.

⁴²⁹ Ezt úgy is lehet érteni, hogy V. Ferdinándon kívül esküdött meg még 14 koronázott király. Ezeknek a száma azonban a Habsburg és a Habsburg-Lotharingiai házból I. Ferdinándtól kezdve, V. Ferdinándig bezárólag összesen 14 (ha a trónra lépés előtt elhalt IV. Ferdinándot is beleértjük, II. Józsefet pedig természetesen kihagyjuk). Viszont már 1526 előtt is van a Habsburg-házból két megkoronázott király: Albert és V. László. A 14-es szám tehát a fenti fogalmazásban semmiképpen sem pontos. Nem tudni, hogy milyen alapon »javítja«
már Irányi-Chassin (*Histoire politique de la révolution de Hongrie 1847–49*. II., 373.), Horváth Mihály, valamint mások is, a 14-et 11-re. Kossuth 1848 szept. 24-i kiáltványa szintén megemlíti már a 14 Habsburg-királyt, de ott a mohácsi vésztől (»300 esztendő előtt«) számítja a sorozatot, és beleérti V. Ferdinándot is.

kabinet rendelkezgetett, kereskedelmi érdekeinket a népeket kizsákmányoló császár érdekeinek egyoldalúlag alárendelte, elzárt a viláfgorgalom érintkezéseitől s hazánkat gyarmati helyzetbe sülylesztette.

Ez az, mit a miniszteriális kormányformának behozatala jövendőre meggátlandó, s a papiroson hervadó országos jogokat s királyi esküt valóságga érlelendő vala.

Ez, és különösen az ország pénzével s a nép vérével önkényes rendelkezhetés lehetlenítése volt az ok, miérthogy az uralkodóház hitszegően elhatározá, hogy istentelen bujtogatásokkal Magyarországot vérbe-lángba borítsa, s midőn a belső erő minden kötelékeit eszerint megszagatnia sikerülend, a belháborúban vérző országot fegyveres erőszakkal eldarabolja, a magyar nemzetet az élő nemzetek sorából kitörülje, s az eldarabolt országot, önállásától megfosztva, az osztrák birodalom státushalmazába beolvassza.

E céljának kivitelét azzal kezdette meg, hogy a minisztérium alakítása közben egy osztrák tábornokot, a törvény elleni pártütés zászlójának a magyar koronához tartozó Horvátországban feltűzése végett, azon ország bánjává nevezett.⁴³⁰

És pedig azért szemelte ki a pártütés kezdeteül Horvátországot és Szlavóniát, mert az odatartozó határőrvidéki részek katonai szerkezeténél fogva ott legtöbb kész fegyveres erőt vélt található; s azon vidékek lakosai, hosszú idő óta minden polgári jogokból alkotmány ellenére kizárva, katonai szolgáláguul megszokása által a császár nevével legkönnyebben valának felbujtogathatók.

És kiszemelte a pártütés kezdeteül Horvátországot és Szlavóniát azért, mert az erőszlatás szándokából ott a magyar nemzet elleni gyűlölséget embertelen politikája már évek óta bujtogatá, s azt a nemzetiségi szenvedelmeknek felizgatásával s gyalázatos eszközökkel ápolásával egy pártnál a dühösséggig ingerülnie sikerült, mindamelllett, hogy a magyar nemzet a horvát és szlavón nemzetiséget nemcsak elnyomni soha nem akarta, sőt annak belkormányzatukban is szabad fejlődést engedett, polgári jogokban pedig horvát és szlavón testvéreivel nemcsak testvériesen megosztzott, hanem nekik még, saját jogainak megcsonkításával, különös kiváltságokat és szabadalmakat is engedett.

A bán tehát a császár nevében pártot ütött s nyílt lázadást kezdett a magyar király ellen, ki ama császárral azonegy személy vala, s lázadását annyira vitte, hogy Horvátországnak és Szlavóniának nyolc százados kapocs után Magyarországtól elszakasztását s az osztrák birodalomhoz csatolását decretáltatná.⁴³¹

⁴³⁰ Jellasicsra történő utalás.

⁴³¹ A kiáltványt Jellasics mindjárt az április 18-i Zágrábba érkezése után adta ki: hangsúlyozta benne, hogy a márciusi forradalom teljesen felforgatta Magyarország és Horvátország viszonyát, hogy ezt a viszonyt újra kell rendezni, s amíg ez meg nem történik, meg kell szakítani minden kapcsolatot a magyar kormányval. A magyar minisztérium – elsősorban Kossuth – kezdeményezésére a nádor május 10-én éleshangú rendeletben róttá meg Jellasicsot a kiáltványért és az annak szellemében foganatosított addigi intézkedéseieért.

Nemcsak a közvélemény, hanem kétségtelen adatok e pártütés megindításáról a király nagybátyját, Lajos főherceget, Ferenc Károly főherceget, a király öccsét, s különösen nejét, Zsófia hercegnőt vádolták, – s mert a bán pártütésében egyenesen a császár iránti hűség leplét használta, a magyar minisztérium megkérte az uralkodót, hogy nevének ezen szentségtelenítését s a családjára vetett homályt egy ünnepélyes nyilatkozattal hárítsa el.

Akkor még az uralkodóház ügyei Olaszthonban rosszul állottak s azért az álarcot nyíltan levetni nem merete. Annálfogva a bánt és párthíveit pártütőknek, felségsértőknek és lázadóknak 1848-ik június 16-ki rendeletében nyilvánította. De míg ezt nyíltan kijelentette, a pártütőt és cinkostársait császári udvaránál kegyelmekkel halmozá s pénzzel, ágyúval, fegyverrel, lőszerrel segítette.

A magyar nemzet bizván a királyi nyilatkozatban, nem sietett a pártütőt saját fészkében megtámadni, hanem a polgárvérontást – ha csak lehet – elmellőzendő, a pártütés továbbterjedésének gátlására szorítkozott.

Csakhamar hasonló módon felizgatva Magyarország délkeleti részein a szerbajkú lakosok lázadtak fel.

A király ezt is lázadásnak nyilatkoztatá,⁴³² de szintúgy mint amazokat, pénzzel, fegyverrel, ágyúkkal, lőszerrel segítette; saját császári tisztjei s tisztviselői gyűjtöttek be a szomszéd Szerbiából szerb rablócsoportokat a rác pártütők segítségére, s a békés magyar és német lakosok legyilkolására vezérlették, és az egész kombinált horvát–rác lázadás intézése a pártütő horvát vezér kezeibe tétetett.

Következtek a rác lázadásban iszonyatosságok, melyeknek hallatára is elborzad az emberi szív. A békés lakosok legyilkoltattak a kinzásoknak legirtózatossabb nemeivel, egész virágzó városok s falvak elpusztítottak, a gyilkosoktól menekült magyar saját hazájában földönfutó koldussá lőn s az országnak legvirágzóbb vidéke siralomvölgyévé tétetett.

A magyar nemzet védelmezni vala kénytelen magát; de nemzeti seregeinek nagy részét az osztrák kabinet már előbb Olaszthonba küldé a lombard-velenceiek legyőzésére, s bár saját hazánk ezernyi sebekből vérzett, annak oltalmára haza nem eresztette.

A többi magyar seregek legnagyobb része az osztrák tartományokban volt a törvény ellenére elhelyezve, nálunk pedig az országban többnyire osztrák seregek tanyáztak, melyeknek legnagyobb része inkább a pártütésnek támasza, mint a törvény s belbéke oltalmazója vala.

⁴³² V. Ferdinánd a június 16-án kelt kiáltványában intette a csajkásokat, és határőröket, hogy ne hallgassanak a »közéjük lopózott lázítókra«, hanem »csendre és engedelmisségre térjenek, mert a legfelsőbb parancsokkal szembeni engedetlenséget nem fogja tűrni s azok megszegői ellen érdemük szerint fog eljárni«.

Sürgettük ezen idegen katonaságnak az örökös tartományokban tanyázó magyar ezredekkel felcserélését.⁴³³ Részint megtagadtattott, részint minden úton késleltetett. S ha vitézeink a haza veszélyének hírére életveszéllyel csapatonként hazaindultak, üldözőbe vétettek, s ha itt-ott a tulnyomó erőnek engedni valának kénytelenek, nemcsak lefegyvereztettek, de halállal is büntettettek,⁴³⁴ mert hazájokat akarák a rablók s pártütők ellen védeni.

A magyar minisztérium sürgette a királyt, utasítaná törvény értelmében az országban minden hadsereg- és várparancsnokságokat, hogy az alkotmány iránt hűséggel s a magyar minisztériumnak engedelmséggel tartoznak. A parancs köröztetés végett István főherceg nádor és királyi helytartóhoz Budára leküldetett, a levelek megirattak s postára tétettek, de a király öccse, a nádor királyi helytartó, annyira vetemedett, hogy a miniszterelnök által ellenjegyzett rendeleteket a postákról visszacsempészné, amint azok később, midőn ő az országból hűtlenül eltávozott, hátrahagyott irományai között feltaláltatták.

A pártütő bán megtámadással fenyegette a magyar tengerpartot, az ország kormánya fegyveres erőt küldött a király megegyezésével Stiria felé Fiume megmentésére, s e fegyveres erő útközben Olaszországba menni kényszerítettet – és Fiumét a pártütők erőszakkal elfoglalták s a magyar koronától elszakították.⁴³⁵

És ezen gyalázatos ármányt a bécsi kabinet tévedésnek nyilatkoztatá, mint tévedésnek mondá azt is, hogy a horvát pártütőknek fegyvert, pénzt, ágyukat és lőszert küldött.

Általában titkosan utasítva lettek úgy a pártütők, mint a katonai s várparancsnokok, hogy ha jön is rosszaló vagy a magyar minisztérium iránt engedelmséget rendelő királyi parancs, annak ne engedelmeskedjenek, hanem az osztrák minisztérium utasításait kövessék.

Soha gyalázatosabb játék nemzettel nem üzetett.

A magyar nemzet eszerint pénz, fegyver, hadsereg nélkül, az ellentállásra készületlenül, rendszeres ármánnyal és árulással körülhálózva, önkéntesekkel, nemzetörökkel s gyakorlatlan, fegyvertelen népfelkeléssel volt magát a kiirtás ellen kéntelen védelmezni s a magyar hadseregnek az országban maradt részeitől segítette, nyílt csatákban mégis győzött mindenütt, de több abszolút szellemű tisztet s vezéreket ármánykodásai s árulásai miatt a sáncerősségekbe vonult rá, szerb és határőr lázadást hirtelen le nem győzheté.

⁴³³ A minisztérium Kossuth kezdeményezésére április folyamán – elsősorban a parasztság fenyegető mozgalmaira való hivatkozással – három ízben is felszólította a külügyminisztérium útján a bécsi hadügyminisztériumot, hogy legalább a Morvaországban és Galíciában állomásozó magyar ezredekot vezényelje Magyarországra. Miután a felszólítások eredménytelenek maradtak, a minisztérium ápr. 26-án hivatalos közleményt adott ki, amelyben újabb elutasítás esetén »elkerülhetetlennek látta oly lépések tételét, melyekre felelősségének érzete kényszeríteni fogja«. (A közleményt lásd Gelich Rikárd: *Magyarország függetlenségi harca 1848/49-ben*. I. kötet. Aigner Lajos kiadása, Budapest, é. n., 27–28.)

⁴³⁴ A hazájuk védelmére hazaindult magyar katonákat elfogatásuk esetén a császáriak valóban haditörvényszék elé állították: a kezdeményezők halállal bűnhődtek, a legénységet megtizedelték.

⁴³⁵ Fiumét 1848. szeptember 1-jén szállták meg Jellasics csapatai.

Új erő teremtéséről kellett gondoskodnia.

A király szinleg még mindig engedve az elutasíthatatlanul törvényes kívánságoknak, 1848-ki július 2-kára országgyűlést hirdetett s a nemzet képviselőit felszólította, hogy a horvát és rác lázadásnak legyőzésére, az ország békéjének helyreállítására fegyveres erőről s pénzforrásokról gondoskodjanak, egyszersmind maga s egész királyi családja nevében kinyilatkoztatta, hogy a horvát pártütést s a rác lázadást a legünnepélyesebben kárhoztatja.⁴³⁶

Az országgyűlés gondoskodott: 200,000 emberben s 42 millió forintban a szükséges erőt megszavazta s törvényjavaslatait királyi szentesítés végett felterjesztette; egyszersmind példátlan hűséggel a királyt, ki akkoron Bécsből Innsbruckba szökött, felszólította, jöjjön Budára, segítsen jelenlétével a pártütés lecsillapításában s támaszkodjék a magyarok hűségére, mely őt és trónusát meg fogja óvni minden veszélytől.⁴³⁷

De ezen kérés hasztalan volt. Sőt időközben Radeckzy győzvén Olaszországban, a győzelemben elbizakodva a Habsburg-Lothringeni ház elérkezettnek vélte az időt, hogy az álarcot levesse s nyílt erőszakkal lépjen fel a belháborúban vérző Magyarország elnyomására.

A horvát bánt, a pártütőt s ő maga a király által is pártütőnek nevezettet, most már kedves hívének nyilatkoztatta; pártütéseért megdicsérte s kezdett ösvényének folytatására hívta fel.

Hasonlót nyilatkoztatott a vérben fürdő rác lázadók iránt.

Ez volt a jelszó, melyre a pártütő horvát bán időközben királyi pártfogás alatt gyűjtött seregeivel, pusztítva, rabolva a Dráván áttört, – mire az országban volt osztrák seregek nagy része hozzá pártolt, az eszéki, aradi, temesvári, gyulafejevári várparancsnokságok s bánsági és erdélyi hadparancsnokságok hűtlenül elárulták az országot, felső Magyarországra egy, a király által osztrák ezredessé emelt tót pap, a király szeméi előtt Bécsben toborzott cseh rablókkal beütött,⁴³⁸ s a pártütő horvát vezér azon elbizakodással haladt előre a védtelen országban a főváros felé, hogy ellene a magyar hadsereg nem fog küzdeni.

⁴³⁶ A június 12-én kelt országgyűlési meghívólevél szerint »az országos tanácskozás tárgya főképen azon eszközök kiállítása és megszerzése leendő, mellyek által a véstől környezett királyi koronának s hazának díszes, szilárd és független fennállhatása biztosíthatatik«. A július 5-én megtartott trónbeszédben pedig a királyt képviselő István nádor »rosszakaratú lázítók« művének nevezte a szerb mozgalmat s kijelentette, hogy mind a király, »mind királyi házában valamennyi tagjai szigorúan kárhoztatják azok vakmerőségét, kik a törvényes hatalom iránti engedetlenséget öfélége legmagasb akaratával megférhetőnek, vagy éppen királyi háza érdekében történhetőnek merik állítani«.

⁴³⁷ A magyar minisztertanács május 18-án határozott úgy, hogy a bécsi forradalmi mozgalmak elől Innsbruckba menekült uralkodót Magyarországra hívja, azt remélve, hogy az udvar jelenléte fékezőleg hat a szerb és horvát mozgalmakra. A kérdés később az országgyűlésen és a minisztertanácsban még több ízben napirendre került. Utoljára a szeptember 8-i országgyűlési küldöttség kérte erre V. Ferdinándot.

⁴³⁸ Hurbanról van szó, aki Bécsben császári pénzen toborzott önkéntesekkel szeptember 23-án tört be Miavánál Nyitra megyébe. Arra számított, hogy a szlovákság tömegesen mellé áll, ez azonban nem következett be s csapatát néhány század sorkatonaság és a környék talpraállított nemzetőrsége szeptember 29-én a határon túla üzte. (A vállalkozás részleteit és a rávonatközö okmányokat. Lásd Steier Lajos: *A tót nemzetiségi kérdés 1848/49-ben* című munkájának I. kötet. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1937. 188–189.).

Az országgyűlés még most is bizott a királyi esküben, s a király felszólítottatott, hogy a pártütést szüntesse meg, de válaszul az osztrák minisztérium egy nyilatkozványára hivatkozást nyert, melyben az jelentetik ki, hogy a magyar nemzet önálló kormányától a magyar pénz-, had- és kereskedelmi ügyek kormányzatát elvonni elhatározott akarata, egyszersmind a király a fegyveres erő és hadiköltség iránt saját felhívására alkotott törvényektől a szentesítést megtagadta.⁴³⁹

Erre a magyar minisztérium leköszönt, de az új minisztérium alkotására felszólított miniszterelnök által előterjesztett miniszteri jelöltek meg nem erősítettettek.

Az országgyűlés a nemzet megmentésének kötelességétől ösztönöztetve, a pénzforrásokat határozatilag elrendelé s katonaállítást parancsolt.⁴⁴⁰

A nemzet teljes készséggel engedelmeskedett.

A nemzet képviselői egyszersmind felhívták a király öccsét, István főherceg nádor királyi helytartót, szálljon eskü szerinti kötelezettségénél fogva táborba a pártütők ellen. Elment, nagy szavakban fogadott fényes ígéretekkel, de miután a pártütő horvát bánnal küldöttei által üzeneteket váltott és már-már ütközetre kerülne a dolog, a tábort titkon elhagyá, sőt az országból is hűtlenül eltávozott.

Irományai közt pedig feltaláltatott az előre kikoholt terv, miként fog Magyarország Stiriából, Ausztriából, Morvából, Sziléziából, Galiciából és Erdély felől egyszerre kilenc oldalról megtámadtatni.

És az osztrák hadügyminiszter felfogott levelezéseiből kisült, miként utasítottak a Magyarországot környező osztrák tartományok hadi parancsnokai Magyarországba beütni s kombinált hadi munkálatokkal a pártütőket gyámolítani.⁴⁴¹

És megtörtént a beütés kilenc oldalról, – míg benn a hazában a felizgatott népiségek polgárháborúja dühöngött. Mindnyája között legkeservesebb az erdélybeni támadás, mert ezáltal Erdélynek magyarországgali tökéletes egyesülése – mely 1791 esztendő óta sürgetett közóhajtás volt,⁴⁴² és amely a mult évben, előbb a magyar s csakhamar az erdélyi országgyűléseken hozott s az uralkodó által szentesített törvényeknél fogva úgy lón valósággá, hogy az 1848-ki julius 2-káni magyar nemzetgyűlésen Erdélynek öszves képviselői s köztök a szászok is megjelentek – erőszakosan felbontatni megkísértetett; sőt Erdélyben a hitszegő osztrák vezérek nem elégték a rendes

⁴³⁹ A magyar országgyűlés küldöttségét szeptember 8-án fogadta V. Ferdinánd Schönbrunnban. A küldöttség vezetője, Pázmány Dénes, többek között azt a kérést terjesztette elő, hogy szentesítse az országgyűlés által elfogadott és felterjesztett törvényeket. Ferdinánd a kamarilla utasítására kitérő választ adott a kérésre, de félreérthetetlenül célzott arra, hogy a törvényjavaslatokat eredeti szövegükben nem hagyja jóvá. A küldöttség így eredménytelenül tért vissza Pestre s a minisztérium – Szemere és Kossuth kivételével – lemondott.

⁴⁴⁰ A képviselőház a szeptember 12-i ülésben elfogadta Kossuth indítványát az ötforintos bankjegyek forgalomba hozataláról, és a visszautasított törvényjavaslatban szereplő sereg toborzás útján való azonnali kiállításáról.

⁴⁴¹ A *Közlöny* október 20-i száma közölte Latour október 2-i elfogott levelét Puchnerhez; ebben a bécsi hadügyminiszter felszólította az erdélyi főhadparancsnokot Jellasics hadműveletének fegyveres támogatására s közölte vele, hogy a többi magyarországi parancsnokság is hasonló utasítást kapott.

⁴⁴² Az erdélyi megyék egy része és a székely székek a magyar országgyűlés 1790. június 18-i ülésén nyújtották be ezirányú kérésüket.

seregekkel hadviselést, hanem a pártütő szászok által gyámolítatva, fellázították az oláh népeiséget, mely a törvény által neki ajándékozott szabadság ellen feltámadva, barbár vandalizmussal gyilkolta, kinozta a védtelen magyar lakosokat, nem kimélve sem nőt, sem gyermeket, sem gyámoltalan öreget, s rommá égették és felprédálták a legvirágzóbb városokat és falvakat s köztök Nagyenyedet, Erdélyben a tudományok egyik székhelyét.

De a magyar nemzet ennyi árulástól, erőszaktól s veszélytől környezve, bár fegyvertelenül, készületlenül, kétségbe nem esett jövődjé felett.

Önkéntesekkel s népfelkeléssel szaporítá csekély rendezett erejét, s az igazság érzetéből merített hazafiúi lelkesedéssel pótolván a gyakorlat hiányát, a pártütő horvát tábornok megverte, s miután vezérek az ütközet után nyert fegyverszünetet arra használta, hogy becsületszavát megszegve, vert seregével az éj sötétében megszökött, az országból kikergette. Egy másik, több mint 10,000 főnyi serege pedig körülkerítve, vezérestől együtt utolsó emberig elfogott.

A vert sereg Bécs felé futamodott, s V. Ferdinánd király annyira vetemedett az erkölcstelenségben, hogy annak vezérét, a megvert, megfutamlott pártütőt Magyarországon a királyi hatalom teljhatalmú képviselőjévé nevezné, s magát a lázadás lecsillapítása végett egybehítt országgyűlést az 1848-ki törvénynek ellenére, mely az országgyűlést csak miniszteri ellenjegyzés mellett s így is a következő évi költségvetés megállapítása után engedi feloszlatni, jogtalanul eloszlatottnak nyilvánítván, alkotmányt és minden alkotmányos institutiókat, hatóságokat, törvényszékeket felfüggesztve, az egész országot haditörvényszék alá, s a polgárok életét, vagyonát, becsületét azon pártütő zsarnok kényének s korlátlan hatalmának alája veté, ki mint a haza ellensége, fegyveres kézzel támadta meg az országot, a törvényt és alkotmányt.

Sőt a hitszegő osztrák ház még e borszasztó cselekedetnél sem állapodott meg.

A pártütő bánt a Bécsset ostromló seregeknek oltalma alá fogadta, s miután Bécsset egyesített erejük által ostrommal bevették s meghódították, az egész egyesült sereget Magyarország meghódítására vezették.

A még mindig hű magyar nemzet parlamentairet küldött az ellenséghez. Parlamentairet elfogattatott, börtönre vettetett, s a magyar nemzet igazságos felkiáltása feleletre sem méltatottan hanem mindenki, aki ártatlan hazáját védeni merné, akasztófával fenyegettetett.⁴⁴³

Mielőtt azonban a zsarnok dinasztia főserege beütne Magyarországra, az olasz palotában családi revolutio eszközöltetett: V. Ferdinánd lemondott a trónusról, melyet annyi vérrel, annyi hitszegéssel megfertőztetett; s a király testvéröccsének,

⁴⁴³ Móga fővezér október 24-én kapta meg Windischgrätz levelét, amelyben az felszólította, hogy a parancsnoksága alatt levő rendes katonaságot vigye át a császári táborba s minden volt császári tisztet haditörvényszékkel fenyegetett meg arra az esetre, ha nem jelentkeznek a császári főparancsnokságnál.

az örökösödési jogról szintúgy lemondott Ferenc Károlynak fia, az ifjú Ferenc József főherceg kiáltotta ki magát osztrák császárnak s magyar királynak.

De a magyar nemzet alkotmányos trónjáról a nemzet nélkül, családi paktumok által senki sem rendelkezhetik.

És mégis a magyar nemzet annyira nem óhajtott egyebet, mint törvényeinek fenntartását s azoknak oltalma alatt a becsületes békét, hogy ha ezen trónváltásra a magyar nemzet megegyezése törvényes úton felkértek, s az ifjú herceg a magyar alkotmány fenntartására esküt tenni ajánlkozik: a magyar nemzet semmit sem késett volna őt, mielőtt kezét polgárvérbe mártotta, diplomatikai kötések alapján királynak fogadni s Szent István koronájával megkoronázni.

De ő megtagadva mindent, ami Isten s ember előtt szent, nemcsak erre nem ajánlkozott, sőt inkább kivetkőzve az ifjú kebel romlatlanságából, első szavával kikiáltotta, hogy Magyarországot – melyet ő, a lázadó, lázadónak mert bélyezni⁴⁴⁴ – fegyverrel hódítandja meg, s hogy élte feladatának ismeri azt ezredév óta fenntartott önállásából kivetkezettve, az osztrák birodalomba beolvasztani.

És szavát amennyire teheté, ügyekezett is rettenetesen beváltani. Reaküldte Magyarországra Windischgrätz teljhatalmú helyettesének vezérlete alatt álló seregét, s egyuttal Galicia és Stiria felől az országot külön seregekkel megtámadtatá.

A magyar nemzet védelmezé magát a reámért halál ellen. De mert anyai ellenség ellenében, s benn az országban vandál lázadóktól zaklatva, még egész védelmi erejét ki nem fejteté, eleinte hátrálni vala kénytelen; s hogy a fővárost a prágai s bécsihez hasonló ostrom szerencsétlenségétől megmentse s e jobbra érdemes nemzet sorsát készületlenül egy ütközet kockájára ne tegye, elhagyta magát a fővárost is, s az országgyűlés és nemzeti kormány mult január elején Debrecenbe tétetett át, az igazságos Isten segedelmébe s a nemzet erejébe vetett azon biztos reménnyel, hogy a főváros elhagyásával a nemzet nem fog elveszni.

És hála Istennek, nem veszett el!

Azonban még ekkor is megkísérté a békés kiegyenlítést, követeket küldött a hitszegő dinasztia fővezéréhez; de ő kevély elbizakodottsággal az alkudozást elutasító, a magyar nemzettől feltétlen megadást mert követelni, s az ország békeköveteit az Olmützbe menetelben meggátolva, letartóztatta, sőt azok egyikét, a volt miniszterelnököt, fogságra vetette⁴⁴⁵ s megszállván az elhagyott fővárost, ott a hóhér bárdjával zsarnokoskodott, hadifoglyaink egy részét legyilkoltatta, más részét súlyos börtönre vetteti, s a többieket embertelen éhségre kárhóztatja, vagy az olaszországi seregekbeni szolgálatra kényszeríti.

⁴⁴⁴ A „bélyegezni” régebbi formája.

⁴⁴⁵ Az országgyűlés akkor még nem tudott arról, hogy Windischgrätz Batthyány Lajost rögtön a küldöttség Pestre érkezése után elfogatta.

S hogy semmi se hiányozzék az ausztriai ház bűneinek mértékéből, Erdélyben a vitéz magyar hadsereg által megveretve, az orosz cár segítségéhez folyamodott s a szomszéd Oláhországból, úgy a magas porta tiltakozása, mint az európai hatalmak bukaresti konzulainak ellenzése dacára, a népjog megsértésével, orosz seregeket hozott be Erdélybe a magyar nemzet legyilkolására.

És végre, hogy ennyi bűneinek gyümölcsét biztosítsa, Ferenc József, ki magát magyar királynak meri nevezni, f. é. márc. 4-kei s 6-kai manifesztumaiban nyíltan kimondja, hogy a magyar nemzetet kitorlí az élő nemzetek sorából; területét öt részre feldarabolja, Erdélyt, Horvátországot, Szlavóniát, Fiumét s a magyar tengerpartot Magyarországtól elválasztja; Magyarország belső területéből a rác rablók számára külön vajdaságot kiszakít, s általában az egész országot önállásától, törvényes függetlenségétől s országos lételetől megfosztva, az osztrák birodalomba beolvasztja.

Ime elszámoltuk egyszerű történelmi igazsággal a Habsburg-Lothringeni ház példátlan bűneinek hosszú sorát, s az örökkévaló Isten ítéletére s a világ közvéleményére hivatkozva mondjuk ki, hogy a hitszegő házzal a kibékülés lehetsége megszűnt, s tartozunk Isten törvényének, tartozunk hazánknak, tartozunk a jognak, tartozunk a morálnak, becsületnek, Európának s a civilizáció érdekeinek, hogy e hitszegő dinasztiaát a magyar királyok trónjáról száműzve, adjuk át Isten ítéletének s a közvélemény, morál és becsület utálatának.

Tesszük pedig azt halálra sértett nemzetünk törhetlen ereje érzetében. Ime három hónap óta szállotta meg hazánk fővárosát a hitszegő ellenség, és nemzetünket készületlenül lepte meg, de a magyar nép az élethalálharc közepette nőtt erejében s diadalmas harcok közt szerezte magának a meggyőződést, hogy hazáját meg fogja menteni.

Három hónap óta a zsarnok ellenség, minden erejével, egy talpalatnyi földet sem nyert, sőt vesztett tért tér után, ütközetet ütközet után.

Három hónap előtt a Tiszáig valánk visszaszorítva s most már igazságos fegyvereink egész Erdélyt visszaszerezték, Kolozsvárt, Nagyszebent, Brassót visszafoglalták, s az osztrák ház seregeit egyrészt Bukovinába üzték, másrészt úgy őket, mint a segítségökre jött orosz seregeket tökéletesen megverve, Erdélyből utolsó emberig kiűzve, Oláhországba menekülni kényszerítették.

Felső Magyarország nagy részben meg van az ellenségtől tisztítva.

A rác lázadás megtörve, erősségeik: Szent-Tamás és a római sáncok ostrommal bevéve, s a Tisza és Duna közti vidék egész Bács vármegyével le egészen Titelig a nemzetnek visszaszerezve.

Maga a hitszegő osztrák ház fővezére pedig minden egyesült erejével öt egymásutáni ütközetben megverve s a Dunáig s részint Dunántúlra visszakergetve.

És azért mindezeknek alapján, az örökkévaló Isten igazságára s a művelt világ ítéletére hivatkozva, és nemzetünk természetes jogaira úgy, valamint nehéz szenvedések alatt tetteleg bebizonyított erejére támaszkodva, azon kötelességnél fogva, mely minden nemzetet az önfenntartásra ösztönöz, ezennel az általunk törvényesen képviselt nemzet nevében kijelentjük és határozzuk, amint következik:

1-ör. Magyarország a vele törvényesen egyesült Erdéllyel és hozzá tartozó minden részekkel és tartományokkal egyetemben szabad, önálló és független európai státusnak nyilvánítatik, s ezen egész státus területi egysége feloszthatatlannak s épsége sérthetetlennek kijelentetik.

2-or. A Habsburg-Lothringeni ház, a magyar nemzet elleni árulása, hűségese és fegyverfogása által, nem különben azon merény által, miszerint az ország területi épségének eldarabolását, Erdélynek, Horvátországnak, Szlavóniának, Fiumének és kerületének magyarországtól elszakítását s az ország önálló státuséletének eltörlését, fegyveres erőszakkal megkísérteni, évégett idegen hatalom fegyveres erejét is a nemzet legyilkolására használni nem iszonyodott, saját kezeivel szaggatván szét úgy a *pragmatica sanctio*t, mint általában azon kapcsolatot, mely kétoldalú kötések alapján közöttük s Magyarország között fennállott, – ezen hűségő Habsburgi s utóbb Habsburg-Lothringeni ház Magyarország, a vele egyesült Erdély és hozzá tartozó minden részek és tartományok feletti uralkodásból ezennel a nemzet nevében örökre kizáratik, kirekesztetik, a magyar koronához tartozó minden címek használatától megfosztatik s az ország területéről s minden polgári jogok élvezetéből számkivettetik.

Aminthogy ezennel trónvesztettnek, kirekesztettnek és száműzöttnek a nemzet nevében nyilvánítatik.

3-or. Midőn a magyar nemzet elidegeníthetlen természetes jogainál fogva az európai státuscsaládba önálló és független szabad státusként belép, egyszersmind kinyilatkoztatja: hogy azon népekkel, melyek vele ezelőtt egy fejedelem alatt állottak, békét s jó szomszédságokat alapítani s folytatni, és minden más nemzetekkel barátságos kötésekkel szövetkezni elhatározott akarata.

4.-er. Az ország jövőendő kormányrendszerét minden részleteiben a nemzetgyűlés fogja megállapítani, addig pedig, míg ez a fentebbi alapelvek nyomán megállapíthatnák, az országot egész egyetemes kiterjedésében a nemzetgyűlés minden tagjainak egyajkú felkiáltásával s közmegegyezésével kinevezett kormányzó elnök Kossuth Lajos fogja a maga mellé veendő miniszterekkel úgy saját magának, mint az általa nevezendő minisztereknek személyes felelősségük és számadási kötelezettségük mellett kormányozni.

És e határozatainkat adjuk tudtára a művelt világ minden népeinek, azon erős meggyőződéssel, hogy a magyar nemzetet, mint a független önálló nemzetek sorában egyik testvéröket, azon barátsággal és elismeréssel fogadandják, mely barátságot és elismerést a magyar nemzet nekik ezennel általunk felajánl.

És adjuk tudtára Magyarország s a vele egyesült Erdély, és hozzá tartozó minden részek és tartományok lakosainak azon kijelentéssel, hogy az említett egy és oszthatlan magyar álladalom minden hatóságai, községei, városai, kerületei, megyéi és polgárai, szóval minden egyesek s testületek, a trónvesztett Habsburgi s utóbb Habsburg-Lothringeni ház iránti hűség s engedelmesség kötelességei alól teljesen és tökéletesen feloldva vannak, sőt attól a nemzet nevében eltiltatnak, s mindaz, ki a nevezett házból netalán a királyi hatalom bitorlójául fellépni merészkedő egyént tanáccsal, szóval vagy tettel gyámolítaná, honárulási bűnt követ el.

Mely határozatainknak életbeléptetését s közhírré tételét a magyar álladalom kormányának meghagyván, azt minden e végre szükséges törvényes hatósággal ezennel felruházzuk, s a rendeletei és intézkedései iránti törvényes engedelmességre a nemzet nevében minden honpolgárt kötelezünk.

Kelt Debrecenben 1849-ki ápril 19-dik napján tartatott nemzetgyűlésünkől.

A magyar nemzet törvényesen egybegyűlt főrendei s képviselői.

*B. Perényi Zsigmond,
a felsőház másodelnöke.*

*Almásy Pál,
a képviselőház elnöke.*

*Szacsvay Imre,
jegyző.*

XI. A 20. századi politikai gondolkodás irányai

A 20. században a politikai gondolkodás alakulása változatos irányokat vett. A négy ismert „uralkodó eszme” – a liberalizmus, a konzervativizmus, a szocializmus és a nacionalizmus – különböző átalakulásokon és kísérleteken esett át. Emellett a század a korábban nem látott totalitárius ideológiák – bolsevizmus (1917), fasizmus (1922), nemzetiszocializmus (1933) – zsákmányává is vált. A második világháború lezárultával a nemzetiszocialista kísérlet végleg hamvába holt – jóllehet, Franco vagy Salazar autoriter rezsimeje egészen az 1970-es évek derekáig fennálltak –, ám a szovjet társadalom- és gazdaságszervezési kísérlet egészen a század utolsó évtizedéig kitartott (a Szovjetunió hivatalosan csak 1991 decemberében, a Független Államok Közösségének létrehozásával, és Mihail Gorbacsov lemondásával szűnt meg), és a sajátos kínai kommunizmus mind a mai napig fennáll. A Szovjetunió összeomlása, a közép-kelet-európai térség szocialista diktatúra alóli felszabadulása, valamint más térségek és államok „demokratizálódási hulláma”⁴⁴⁶ egyesekben azt a képzetet keltette, hogy a liberális demokrácia világszintű győzelmével a történelem a végéhez ért;⁴⁴⁷ a történelem azonban napjainkra cáfolni látszik eme illúziókat.

A 20. századi politikai gondolkodás kánonjából a társadalmi mérnökösödést bíráló Michael Oakeshott egyik írását tekintjük át. Kapcsolódó témák: *Ludoviceum I./2.*: 12., 13., 14. és *Ludoviceum I./3.*: 13., 14.

⁴⁴⁶ Huntington, Samuel P.: *Democracy's Third Wave*. In *Journal of Democracy*, Spring 1991. <https://www.ned.org/docs/Samuel-P-Huntington-Democracy-Third-Wave.pdf> (Letöltés: 2020. január 10.) Könyv formátumra bővített változata: Huntington, Samuel P.: *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century*. University of Oklahoma Press, Norman, 1993.

⁴⁴⁷ Fukuyama, Francis: *A történelem vége és az utolsó ember*. Ford.: Somogyi Pál László. Európa, Budapest, 1994.

Michael Oakeshott (1901–1990) a huszadik század egyik legjelesebb brit konzervatív gondolkodója; írásában a konzervatív elméletalkotáson kívül esztétikával, vallással, történetfilozófiával, sőt még a lóversennyel is foglalkozott. A *Politikai racionalizmus* című tanulmány első ízben 1947-ben jelent meg; az alábbiakban e tanulmányt teljes terjedelmében adjuk közre.

22. Michael Oakeshott: Politikai racionalizmus

A nagy emberek, miközben gondolkodni tanítják a gyengéket, tévútra vezetik őket.

Vauvenargus (*Maxims et Réflexions*, 221.)

Egy

Az itt következő tanulmány a reneszánsz utáni Európa legfigyelemreméltóbb intellektuális divatjának jellemzőit és eredetét veszi szemügyre. A racionalizmus pedig, amelyet ehelyütt boncolgatok, a modern racionalizmus. Felszínén kétségtelenül tükröződik a távolabbi múlt racionalizmusának a fénye, de a mélyében ott rejlik egy kizárólag neki tulajdonítható sajátosság, s az alábbiakban e sajátosságot fogom bemutatni, ezen belül is főként az európai politikára gyakorolt hatását. Mondani sem kell, hogy az, amit racionalizmusnak nevezek, nem az egyetlen (és bizonyosan nem a leggyümölcsözőbb) irányzat a modern Európa politikai gondolkodásában. Am erőteljes és eleven gondolkodásmód, amely – lévén, hogy létjogosultságát megerősíti az összefonódása annyi minden mással, ami jelen van a mai Európa intellektuális világában – az idő múlásával az összes politikai meggyőződés eszméire rányomta a bélyegét, s immár átnyúlik minden párthatáron. Ilyen vagy olyan módon, akár meggyőződésből, akár feltételezett szükségszerűsége folytán, akár állítólagos sikere okán, vagy akár úgyszólván tudattalanul, a politika ma már szinte minden ízében racionalista vagy majdnem racionalista jelleget öltött.

Úgy vélem, a racionalista általános jellemzőit és beállítottságát nem nehéz meghatározni. A racionalista alapjában véve minden alkalommal síkraszáll (mindig síkraszáll) a független gondolkodásért, és azért, hogy a gondolkodás az „értelem” tekintélyén kívül semmiféle tekintélynek ne legyen alárendelve. A körülmények, amelyek közepette él a modern világban, pörlekedővé tették a racionalistát: ellensége a tekintélynek, az előítéletnek, a pusztán hagyományosnak, a megszokottnak vagy habituálisnak. Gondolkodási attitűdje egyszerre szkeptikus és optimista: szkeptikus azért, mert nincs az a mélyen gyökerező vagy széles körben osztott vélemény, szokás vagy meggyőződés, amit ne kérdőjelezne meg habozás nélkül, és amit ne ítélne meg aszerint, amit ő az adott dolog „értelmének” nevez; optimista pedig azért, mert a racionalista soha nem kételkedik abba, hogy (ha megfelelően alkalmazza) „értelme”

mindig meg tudja határozni egy dolog valós értékét, egy vélemény igazságtartalmát vagy egy cselekedet helyes vagy nem helyes voltát. Továbbá, erősíti az egész emberiségnek tulajdonított „értelemben”, a racionális megfontolás általános erejébe vetett hitet, amely minden érvelés alapja és inspirációja: ajtájára Parmenidész tézise van kitűzve – ítéleted mindig racionális érvelésen nyugodjon. Ám amellet, amitől némiképp az intellektuális egyenlődsdi hívének tűnik, a racionalista individualista is, és nehezen hiszi, hogy bárki, aki képes a tisztességes és világos gondolkodásra, másképp gondolkodna, mint ő.

Ám téved, aki úgy véli, hogy a racionalista túl gyakran esik az a priori érvelés hibájába. Nem, ő nem hanyagolja el a tapasztalatot, de gyakran azért tűnik úgy, hogy ezt teszi, mert mindig az a meggyőződése, hogy a tapasztalat az ő saját tapasztalata (mindent de novo akar kezdeni), és mert a bonyolult és sokféle tapasztalatot gyorsan leszűkíti olyan elvek csoportjára, melyet aztán kizárólag racionális alapon támad vagy vesz védelmébe. A racionalista nem érzékeli a tapasztalatok felhalmozódását, csak a tapasztalatok kész voltát, amikor már egy formulává vannak átalakítva: a múlt csak teherként fontos a szemében. Egyáltalán nem rendelkezik (a Keats által Shakespeare-nek tulajdonított) negatív képességgel, vagyis azzal, hogy a rend és a világosság lázas keresése nélkül elfogadja a tapasztalat titokzatosságát és bizonytalanságát, csupán a tapasztalat meghódítására képes; nincs meg benne a Lichtenberg-féle negatív lelkesedésre való hajlam, aminek birtokában minden részletre kiterjedő módon méltányolhatná a tényleges jelenséget, csak azt a nagy vázat tudja elfogadni, amibe egy általános elmélet elhelyezi az eseményeket. A racionalista gnosztikus lelkiületű, s neki vajmi keveset mond a Ruhnken-féle szabály bölcsessége: *Oportet quaedam nescire*. Vannak gondolkodók, akik azt az érzetet keltik bennünk, hogy civilizációjuk tradícióiba és vívmányaiba őket beavató mélyreható tanulási folyamaton mentek keresztül; és rögtön az a benyomásunk támad róluk, hogy műveltek, s olyan örökséget hagyományoznak ránk, aminek örülnünk kell. Nem így áll a dolog a racionalista gondolkodóval, aki legjobb esetben is csak egy finoman hangolt, semleges hangszerként, inkább jól képzett, semmint kiművelt gondolkodóként hat ránk. A racionalistát szellemi téren nem annyira az a törekvés vezérli, hogy részesüljön az emberi faj tapasztalatából, mint inkább az, hogy láthatóvá tegye: ő mindent magának köszönhet. És ez szinte természetfeletti eltökéltséget és öntudatoságot kölcsönöz minden elméleti és gyakorlati tevékenységének, eltávolítja belőle a passzivitás minden elemét, mindent, ami arra vallana, hogy a racionalistának van érzéke a ritmushoz és a folytonossághoz, amely tevékenységeket egymást követő válságokra bont fel, melyek mindegyike fölött egy *tour de raison* uralkodik. A racionalista gondolkodásának nincs légköre, nincsenek benne évszakváltások és hőmérséklet-változások: a benne zajló intellektuális folyamatok, amennyire csak lehet, érintetlenek minden külső befolyástól, és üres térben bontakoznak ki. És mivel elszigetelte magát társadalma tradicionális tudásától, és nem fogadja el értékesnek azt az oktatást, amely többet nyújt egy elemzési technika megtanításánál, a racionalista hajlik arra, hogy szükségszerű tapasztalatlanságot tulajdonítson az emberiségnek az élet minden kritikus mozzanatában, és ha önkritikusabb lenne, talán elkezdené azon tűnődni, hogy az emberiség egyáltalán minek is köszönheti a fennmaradását. A maga

szinte költői lelkületével a racionalista úgy akar megélni minden egyes napot, mintha élete első napja lenne, és azt hiszi, hogy a megszokás egyet jelent a hibázással. És ha, egyelőre még az elemzés szándéka nélkül, a felszín alá pillantunk, a racionalista temperamentumában, ha ugyan nem a karakterében, az idővel szembeni mélységes bizalmatlanságot láthatunk, az örökkévalóság türelmetlen szomjuzását és lobogó idegességet mindennel szemben, ami alkalmi és átmeneti.

Nos, úgy tűnik, az összes világ közül a politika világát lehet a legkevésbé racionalista módon kezelni, mert a politikán mindig mély barázdákat ejtenek egyrészt a hagyományok és a körülmények, másrészt az átmeneti jelleg. Nem véletlen, hogy egyes meggyőződéses racionalisták bevallottan vereséget szenvedtek ezen a ponton: Clemenceau, aki intellektuális szempontból a modern racionalista tradíció gyermeke volt (például abban az értelemben, ahogyan az erkölcsöket és a vallást kezelte), egyáltalán nem racionalistaként viselkedett a politikában. Ám nem mindegyik racionalista ismerte el vereségét. Ha eltekintünk a vallástól, a racionalizmus a politikában aratta legnagyobb szemmel látható győzelmeit: nem várható attól, aki racionalizmusát kész kiterjeszteni az életvitelére, hogy habozzék ezt megtenni, ha a közügyek intézésére kerül sor.⁴⁴⁸

Ám ami figyelemre méltó (mert jellegzetes) a racionalistában, az nem azok a döntések és cselekedetek, amelyek meghozatalára, illetve végrehajtására késztetést érez, hanem a késztetés forrása, a racionalistának a politikai tevékenységről alkotott (az ő esetében nyilvánvalóan eltökélt és tudatos) elképzelése. A racionalista természetesen hisz az előítélet-mentességben, az előítélettől és annak csökevényétől, a megszokástól mentes gondolkodásban. Hiszi, hogy a béklyók nélküli emberi „értelem” a politikai tevékenység csalhatatlan iránytűje. Továbbá, hisz abban, hogy érvelni annyit tesz: az „értelmet” használni és működtetni; az ő szemében nem számít más, csak az adott vélemény igazságtartalma és az adott intézmény „racionális” megalapozottsága (és nem a haszna). Következésképpen, politikai tevékenysége jórészt abban áll, hogy társadalmi társadalmi, politikai, jogi és intézményes örökségét saját intellektusa ítélőszéke elé viszi; a többi már csak racionális adminisztráció, melynek során az „értelem” korlátlan hatáskörben ítélkezik az adott eset felett. A racionalista szemében semmi sem értékes pusztán attól, hogy létezik (és bizonyosan attól sem, hogy jó néhány emberöltő óta létezik), s úgy véli, semmi nem maradhat a helyén csak azért, mert a vizsgálódás még nem terjedt ki rá. Beállítottsága folytán a racionalista számára könnyebb a rombolás vagy az alkotás megértése és megvalósítása, mint az elfogadás vagy a reformálás. Időpocsékolásnak tartja a toldozgatást, a javítgatást (vagyis bármit, ami a dolgok alapos megismerését igényli); és mindig szívesebben talál ki egy új eszközt, semhogy egy használatban lévő és jól beváltat alkalmazzon. Csak a tudatosan gerjesztett változást ismeri el, s ezért könnyen esik abba a hibába, hogy a megszokottat és hagyományosat a változatlannal azonosítsa. Jól érzékelteti ezt az eszmei tradíció racionalista felfogása. A racionalista szerint természetesen szóba sem kerülhet az efféle tradíciónak akár a megőrzése, akár a fejlesztése, mert mindkettő behódolásra vallana. A tradíciót meg kell semmisíteni. És hogy kitöltse a tradíció

⁴⁴⁸ A racionalizmus politikájának (minden zavarossága és ambivalenciája ellenére) hiteles leírása található H. J. Blackham: *Political Discipline in a Free Society* [című művében].

helyén támadt úrt, a racionalista egy saját gyártmányú ideológiával rukkol elő, ami a tradícióban foglalt racionális igazság feltételezett lényegének formalizált kivonata.

A racionalista szemében az ügyek vitele nem más, mint problémák megoldása, és ebben senki emberfia nem remélhet sikert, ha gondolkodása a szokásnak engedve megmerevedik, vagy ha értelmét elhomályosítja a tradíció homálya. Ebben a tevékenységben a racionalista a mérnök tulajdonságait kívánja magára öltetni, akinek gondolkodását (feltételezése szerint) mindvégig a megfelelő technika szabja meg, s aki első lépésként kirekeszt látóköréből mindent, ami nem függ össze közvetlenül meghatározott szándékaival. A politikának ezt az összefonódását a mérnöki tudományokkal nevezhetjük a racionalista politika mítoszának. És ez az, ami természetesen újra meg újra visszatérő téma a racionalizmus irodalmában. Az általa ihletett politikát pedig nevezhetjük az átértett szükségszerűség politikájának; a racionalista szemében ugyanis a politikának egy adott pillanatban mindig van érzelmi töltése. A racionalista arra vár, hogy a körülmények feltárják számára problémáit, de elhárítja a körülmények segítségét a problémák megoldásában. A racionalista szemében misztikusnak és értelmetlenné tűnik, hogy bármi is a társadalom és a története bármely adott pillanatban átértett szükségleteinek kielégítése közé állhat. Az ő politikája valóban nem más, mint azoknak a gyakorlatban létező rejtvényeknek a racionális megoldása, amelyeket az átértett szükség mindenekfeletti fontosságának elismerése újra meg újra megteremt egy társadalomban. A politikai élet tehát válságok sorozatává bomlik fel, amelyek mindegyikét az „értelem” alkalmazásával lehet legyűrni. Mindegyik nemzedéknek, sőt mindegyik kormányzatnak a korlátlan lehetőségek tiszta lapját kell maga előtt látnia. És ha a tradíciótól szabadulni nem tudó ősök a maguk irracionális irkafirkáikkal netán elcsúfították ezt a *tabula rasa*-t, akkor a racionalistának mindenekelőtt tisztára kell súrolnia; ahogy Voltaire jegyezte meg: jó törvényeket csak úgy lehet kidolgozni, ha elégetjük az összes létezőt, s tiszta lappal indulunk.⁴⁴⁹

A racionalista politika két másik általános jellemzőjét figyelhetjük meg. Az egyik a tökéletesség politikája, a másik pedig az egyformaság politikája; ha a két jellemző valamelyike nincs jelen, az már egy másféle politikai stílusra vall. A racionalizmus lényege a kettő ötvözése. A tökéletlenség ideiglenes volta mondható a racionális hitvallás első cikkelyének. A racionalistában van alázat; el tud képzelni olyan problémát, amelynek falán hiába próbálna áthatolni értelme segítségével. Nem tud viszont elképzelni olyan politikát, amely nem problémák megoldásából áll, vagy olyan politikai problémát, amelynek egyáltalán nem létezik „racionális” megoldása. Szerinte az efféle probléma csakis álprobléma lehet. És minden problémának a „racionális” megoldása, természeténél fogva, a tökéletes megoldás. A racionalista rendszerében nincs helye a „körülményekhez képest legjobbnak”, csak a „legjobbnak”, mert az értelem funkciója pontosan a körülmények feletti ellenőrzésben rejlik. A racionalista természetesen nem mindig perfekcionista általában, igaz, gondolkodását minden esetben egy átfogó utópia irányítja; ám a részletek dolgában kivétel nélkül mindig perfekcionista. És a tökéletesség e politikájából ered az egyformaság politikája; abban a rendszerben,

⁴⁴⁹ Vö. Platón: *Az állam*, 501A. Az az elképzelés, hogy egy törvénytől meg lehet szabadulni, ha elégetjük, jellemző a racionalistára, akinek a szemében törvény csak írásos formában létezhet.

amely nem ismeri el a körülményeket, nem lehet helye a változatosságnak. „A dolgok természeténél fogva kell, hogy legyen egy legjobb kormányzati forma, amelynek elfogadására ellenállhatatlan késztetést érez minden, a barbár tudatlanság álmából eléggé felébredt gondolkodó elme” – írja Godwin. Ez a rettenthetetlen racionalista általánosságban fogalmazza meg azt, amit egy szerényebb hívő talán csak részletekre vetítene ki; ettől azonban az alapelv egy és ugyanaz – lehet, hogy nincs egy univerzális gyógyír minden politikai bajra, de bármely meghatározott bajra hatásosan alkalmazható ellenszer éppen annyira univerzálisan alkalmazható, mint amennyire racionális eredetű. Ha a társadalmi gondok valamelyikére racionális megoldás született, akkor, *ex hypothesi*, az irracionalitás bátorításával egyenértékű szemet hunyni afelett, hogy a társadalom bármely releváns része nem vesz tudomást a megoldásról. Nincs létjogosultsága a nem racionális szempontoknak, és minden racionális szempont szükségképpen egybeesik. A politikai tevékenység mindezek fényében nem más, mint az egyforma tökéletesség kiterjesztése az emberi magatartásra.

A modern Európa történelme bővelkedik a racionalizmus politikáján nyugvó vállalkozásokban. Ezek közül talán Robert Owené a legmagasztosabb, aki „egy, az egész világra kiterjedő megegyezésben” gondolkodott, amely „megszabadítja az emberiséget a tudatlanságtól, szegénységtől, megosztottságtól, büntől és nyomorúságtól” – az oweni eszmény oly magasztos, hogy még egy racionalista is (nem igazán megalapozottan) szélsőségesnek vélheti. Ám nem kevésbé jellemző a mai nemzedék szorgos kutakodása egy ártalmatlan hatalom után, amely minden kockázat nélkül olyan nagyra tehető, hogy ellenőrizni tudja az összes többi hatalmat az emberi világban; vagy az a széles körben osztott nézet, miszerint a politikai gépezet az erkölcsi és politikai nevelés helyébe léphet. A racionalista gondolkodás terméke az az ötlet, hogy létesüljön, akár egyénekből, akár államokból, egy társadalom, amely az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata szellemében foganna, mint ahogyan racionalista töről fakad az egyetemes alapelv rangjára emelt „nemzeti” vagy faji önrendelkezés gondolata is. A keresztény egyházak újraegyesítésének, a nyílt diplomáciának, az egyszeri adózásnak, a tudatosan tervezett társadalomnak és egy olyan közszolgálatnak a terve, melynek tagjai „nem szakképesítéssel, hanem egyéni képességekkel rendelkeznek”, a Beveridge-jelentés, az 1944. évi oktatásügyi törvény, a föderalizmus, a nacionalizmus, a nők jogaiért harcoló mozgalom, a vendéglátóipari bérekről szóló törvény, az Osztrák–Magyar Birodalom felbomlása, a Világállam (ahogyan H. G. Wells és mások képzeletében kirajzolódott) és a gael mint hivatalos nyelv újbóli bevezetése Írországon – ezek mind-mind a racionalizmus produktumai. A politikai racionalizmus különös nemzedéke a romantikától kapta mindenek felett álló hatalmát.

Kettő

A racionalizmus békés tava tárul elénk a racionalista karakterében és beállítottságában. Felszín ismerős és meggyőző, vizét sok-sok látható mellékfolyó táplálja. A mélyében azonban egy rejtett forrás buzog, amely, bár nem belőle keletkezett, a tó fennmaradásának talán a legfontosabb feltételét alkotja. Ez a forrás egy, az

emberi tudásról szóló tan. Az a tény, hogy a racionalizmus mélyén egy ilyen forrás rejlik, még azokat sem éri meglepetésként, akik a tónak csak a felszínét ismerik; az akadályokat nem ismerő intellektus felsőbbrendűsége pontosan abban állt, hogy több és bizonyosabb tudásra tudott szert tenni emberről és társadalomról, mint ahogyan az bármilyen más formában lehetséges volt; az ideológia felsőbbrendűsége a tradícióval szemben a nagyobb pontosságból és állítólagos bizonyíthatóságából adódott. Mindazonáltal, szigorúan véve nem filozófiai ismeretelmélet, aminek következtében az elmélet lényege könnyedén tárgyalható.

Minden tudomány, minden művészet, minden gyakorlati tevékenység valamiféle jártasságot követel művelőjétől, vagy fogalmazhatunk akár úgy is, hogy minden emberi tevékenységben benne van a tudás. Ez a tudás pedig minden esetben kétféle, s mind a kettő mindig benne foglaltatik egy adott tevékenységben. Azt hiszem, nem tévedünk nagyot, ha kétféle tudásnak nevezzük őket, mert (noha valójában nem egymástól különállóan léteznek), vannak bizonyos fontos különbségek köztük. A tudás egyik fajtáját technikai tudásnak vagy a technika ismeretének fogom nevezni. Minden művészetben és tudományban, minden gyakorlati tevékenységben létezik egy technika. Sok tevékenység esetében ez a technikai tudás szabályokban fogalmazódik meg, amelyeket az emberek (talán) tudatosan megtanulnak, emlékezetükbe vésnek, és ahogy mondani szokás, átültetik a gyakorlatba; ám függetlenül attól, hogy pontosan fogalmazódik-e meg vagy sem, a technikai tudás fő ismérve az, hogy pontosan megfogalmazható – igaz, lehetséges, hogy ez különleges jártasságot és éleselmjűségeket feltételez.⁴⁵⁰ Az angliai utakon való gépjárművezetés technikája (vagy annak egy része) megtalálható a *Highway Code*-ban [a KRESZ-ben], a főzés technikáját elsajátíthatjuk egy szakácskönyvből, a természettudományi vagy történelmi felfedezés vagy felismerés technikáját az idevágó kutatási, megfigyelési és ellenőrzési szabályok foglalják magukba. A tudás másik fajtáját gyakorlatinak fogom nevezni, mert csak használatban létezik, nem reflektív és (szemben a technikával) nem fogalmazható meg szabályokban. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a tudásnak valamilyen ezoterikus fajtája lenne. Csak annyit jelent, hogy a módszer, amelynek révén megoszthatóvá válik és közkinccsé tehető, nem a kidolgozott tantétel módszere. És ha ebből a szempontból nézzük, úgy vélem, a félreérthetőség kockázata nélkül rá mint tradicionális tudásra hivatkozhatunk. E tudásfajta is szerepet játszik minden tevékenységben; nélküle nem sajátítható el semmiféle jártasság, nem művelhető semmiféle jártasság, nem művelhető semmiféle kézzelfogható tevékenység.

A tudásnak ez az egymástól megkülönböztethető, de nem elválasztható két fajtája tehát egyidejűleg van jelen minden konkrét emberi tevékenységben. Egy olyan gyakorlatias művészet esetében, mint amilyen a főzés, senki nem feltételezi, hogy az a tudás, ami a jó szakács sajátja, a szakácskönyvben leírt vagy leírható tudnivalókra korlátozódik; a technika és az, amit jómagam gyakorlati tudásnak neveztem el, együttesen alkotja a szükséges jártasságot a főzésben, bárhol is izzék. És ugyanez érvényes a képzőművészetre, a festészetre, a zenére és a költészetre; a magas szintű technikai tudás, legyen bármennyire kifinomult és kiforrott is, egy dolog; egy műalkotás létrehozásának képessége, egy valóban színvonalas zenedarab komponálásának a

⁴⁵⁰ G. Polya: *How to Solve it*.

képessége, egy pompás szonett megírásának a képessége egy másik, és ez igényli – a technikán kívül – a gyakorlati tudást is. A tudásnak ez a két fajtája jelen van minden valóban tudományos tevékenységben is.⁴⁵¹ A természettudós nyilván hasznosítja a technikájához tartozó megfigyelési és ellenőrzési szabályokat, ám ezek a szabályok tudásának csak az egyik összetevőjét alkotják; a szabályok pusztá betartása még soha nem eredményezett előrehaladást a tudományos felfedezésben.⁴⁵² Ugyanez a helyzet figyelhető meg a vallásban is. Azt hiszem, túlzott liberalizmus lenne kereszténynek nevezni valakit, aki mit sem tud a kereszténység technikai oldaláról, aki az ég világon semmit nem hallott még a krédóról vagy az előírásokról, ám még nagyobb képtelenség lenne azt állítani, hogy a krédónak és a katekizmusnak akár a legelmélyültebb ismerete is kimerítené annak a tudásnak az egészét, amely egy keresztény sajátja. És ami igaz a főzés, a festészet, a természettudomány és a vallás esetében, az nem kevésbé igaz a politikában: a politikai tevékenységben jelen lévő tudás egyfelől technikai, másfelől gyakorlati jelleget ölt.⁴⁵³ Mi több, akárcsak minden olyan művészet esetében, amelynek az ember a képlékeny anyaga – orvostudomány, iparirányítás, diplomácia vagy a katonai irányítás művészete –, a politikai tevékenységben jelen lévő tudás kiváltképpen kettős jellegű. E tevékenységek esetében sem helyes azt mondani, hogy míg a technika megmondja egy embernek (mondjuk egy orvosnak), mit tegyen, a gyakorlat azt mondja neki, hogy miként tegye – milyen az a magatartás, ami jó hatással van a betegre. Még a miben mindenekfelett a diagnózisban is ott rejlik már a technikának és gyakorlatnak ez a kettőssége: nincs „*knowledge*” [tudás] „*know how*” [hogyan tudása] nélkül. És, bár időnként úgy tűnhet, a technikai és gyakorlati tudás közti különbség nem esik egybe az eszközök ismerete és a célok ismerete közti különbséggel sem. Röviden, sehol sem, és főként a politikai tevékenység esetében nem választható el a technikai tudás a gyakorlati tudástól, és sehol nem tekinthető a kétféle tudás azonosnak vagy arra alkalmasnak, hogy a másik helyébe lépjen.⁴⁵⁴

Tehát bennünket a kétféle tudás közti különbségek érdekelnek; a fontos különbségek pedig a kétféle tudás kifejezhetőségének, megtanulhatóságának vagy elsajátíthatóságának elérő voltában nyilvánulnak meg.

⁴⁵¹ Erről a témáról kitűnő megállapítások olvashatók M. Polányi: *Tudomány, hit és társadalom* című tanulmányában.

⁴⁵² Pólya például, bár könyve valójában a heurisztikáról szól, azt állítja, hogy a tudományos kutatások sikerének titka alapvetően két dologban rejlik: egyrészt „jó koponya és szerencse kell hozzá”, másrészt „ülj mozdatlanul, és várd, amíg egy ragyogó ötlet ki nem pattan a fejedből”. Ezek, ugyebár, nem technikai szabályok.

⁴⁵³ Thuküdidész ennek az igazságnak az elismerését adja Periklész szájába. Utóbbi szemében batorság politikusnak lenni és elvetni a technikai tudás útmutatását. És mégis, a gyászbeszéd fő témája nem a technika politikai értékessége, hanem a gyakorlati és tradicionális tudás értékessége.

⁴⁵⁴ Huan herceg egy könyvet olvasott a terem egyik végében, mialatt a bognár egy kereket készített a másban. A bognár félretette a kalapáccsal és a vésőt, s a herceghez fordult, megkérdezvén tőle, hogy mit olvas. „Egy könyvet, amely a Bölcsék szavait tartalmazza” – válaszolta a herceg. „Élnek azok a bölcsék?” – kérdezte a bognár. „Ó nem – mondta a herceg –, már meghaltak.” „Ebben az esetben – mondta a bognár –, amit olvasol, nem több hajdanvolt emberek üledékénél és söpredékénél.” „Hogy merészelsz te, egy bognár, kivétel nélkül találni abban a könyvben, amit én olvasok. Ha magyarázatot tudsz adni a kijelentésedre, eleresztem a fülem mellett, ha nem, meghalsz.” „Bognár vagyok – felelte a bognár –, s én a magam módján látom a dolgot: amikor kereket készítek, s túl lassan ütök a kalapáccsal, az ütés mélyre hatol, de nem lesz jó az illesztés; ha túl gyorsan ütök, jó lesz az illesztés, de az ütés nem hatol elég mélyre. A helyes ütem, amely nem lehet sem lassú, sem gyors, csak a szívből juthat el a kézbe. Ezt nem lehet szavakba [szabályokba] önteni; művészet ez, amit még a fiaink sem tudok elmagyarázni. Ezért nem tudom rá bízni a munkát, ezért kell nekem hetvenéves lételem még mindig kereket csinálnom. Szerintem ugyanígy áll a dolog azokkal az idős emberekkel is. Minden, amit tovább adni érdemes volt, elpusztult velük együtt; a többi az, ami bekerült a könyveikbe. Ezért mondtam, hogy amit olvas, hajdanvolt emberek üledéke és söpredéke.” Chuang Tzu.

A technikai tudás, mint láttuk, szabályokba, elvekbe, utasításokba, maximákba foglalható – általánosan fogalmazva tételekbe. A technikai tudást le lehet írni egy könyvben. Következésképpen, nem lepődünk meg azon, hogy ha egy művész a művészetéről ír, akkor csak a művésze technikájáról ír. Nem azért, mintha nem lenne tudatában az, úgymond, esztétikai elemnek, vagy lényegtelennek tartaná azt, hanem mert ami mondanivalója volt arról, azt már elmondta (ha festő) a képein, és másképp nem is tudja kifejezni. És ugyanez érvényes akkor, amikor egy vallásos ember ír vallásáról,⁴⁵⁵ vagy egy szakács a főzésről. És hadd tegyem hozzá, hogy ez a pontos megfogalmazhatóság kölcsönzi a technikai tudás számára legalább a bizonyosság látszatát: úgy tűnik, lehetséges bizonyosnak lenni a technika dolgában. Másfelől, a gyakorlati tudás ismérve az, hogy nem alkalmas efféle megfogalmazásra. Rendes körülmények között a dolgok végzésének szokásos vagy hagyományos módjában fejeződik ki, vagy, egész egyszerűen, a gyakorlatban. És ettől tűnik pontatlannak és így bizonytalanak, megítélés dolgának, inkább valószínűségnek, mintsem igazságnak. Valójában olyan tudás, ami ízlésben és hozzáértésben fejeződik ki, ami mentes a merevségtől, és amire a tanuló gondolkodása is rányomhatja bélyegét.

A technika tudás megtanulható egy könyvből, megtanulható egy levelező tanfolyamon. Továbbá, nagy része kívülről is megtanulható, bemagolható és gépiesen alkalmazható: ilyen technika például a szillogizmus logikája. Röviden: a technikai tudás a szó legegyszerűbb értelmében véve tanítható és tanulható. A gyakorlati tudást ugyanakkor sem tanítani, sem tanulni nem lehet, csak átadni vagy elsajátítani. Csak a gyakorlatban létezik, és csak inaskodás révén sajátítható el egy mester mellett – nem azért, mert a mester meg tudja tanítani (nem tudja), hanem csak mert úgy sajátítható el, ha az inas folyamatos kapcsolatban van valakivel, aki szünet nélkül gyakorolja. A művészetek és a természettudomány esetében rendes körülmények között az történik, hogy a tanítvány, miközben a mester tanítja neki, s ő megtanulja a technikát, ráébred, hogy elsajátított valami másfajta tudást is, ami több a puszta technikai tudásnál, méghozzá úgy tette ezt, hogy a mester a szó szoros értelmében soha nem adott át neki semmit, s a tanítvány gyakran még azt sem tudja pontosan, hogy mi az a valami. Egy zongorista például a művészi érzéket ugyanúgy elsajátítja, mint a technikát, egy sakkozó a stílust és a játszmák áttekintésének képességét ugyanúgy, mint a lépések ismeretét, egy tudós pedig (egyebek között) elsajátítja azt a fajta ítélőképességet, aminek jóvoltából tudja, hogy technikája mikor vezet tévútra, és azt a hozzáértést, amelynek birtokában különbséget tud tenni a célravezető és a sehova nem vezető irányok között a felfedezés útján.

Az én felfogásom szerint a racionalizmus azt állítja, hogy az, amit jómagam gyakorlati tudásnak neveztem el, egyáltalán nem tudás, azt állítja, hogy szigorúan véve nincs is olyan tudás, ami ne technikai tudás lenne. A racionalisták úgy tartják, hogy a bármely emberi tevékenységben jelen lévő tudás egyetlen eleme a technikai tudás, és hogy az, amit jómagam gyakorlati tudásnak neveztem el, valójában csupán egyfajta tudatlanság, amit el lehetne hanyagolni, ha nem lenne annyira kártékony. Az „értelem” szuverenitása a racionalista számára a technika uralmát jelenti.

⁴⁵⁵ Szalézi Szent Ferenc istenfélő ember volt, de írásai csak a vallásosság technikáját érintik.

Ami a lényeg: a racionalista a bizonyosságot keresi. A technika és a bizonyosság az ő szemében elválaszthatatlanul összefonódik, mert a bizonyosságon alapuló tudás az ő szemében olyan tudás, amelynek már nem kell keresnie magán kívül a bizonyosságot; vagyis olyan tudás, amely nem a bizonyossággal végződik, hanem azzal kezdődik, és mindvégig a bizonyosságon nyugszik. És épp ilyenek tűnik a technikai tudás. Olyan tudásnak, amely önmagában teljesnek látszik, mert a jelek szerint valahol egy azonosítható kiindulópont (ahol ráront a merő tudatlanságra) és egy azonosítható végpont (ahol teljes) között helyezkedik el, mint amikor egy új játék szabályait tanuljuk meg. A technikai tudás a tudás azon vonatkozása, amely teljes egészében belefér egy könyv fedő- és hátlapja közé, amelyet a lehetőség majdnem végső határáig tisztán gépiesen lehet alkalmazni, s amely nem akar a technikába bele nem foglalt tudás lenni. Például egy ideológia felsőbbrendűsége egy gondolkodási tradícióval szemben abban rejlik, hogy önmagában zártnak tűnik. Leginkább azoknak tanítható, akiknek üres az elméje; és ha olyasvalakinek kell megtanítani, aki már hisz valamiben, a tanárnak mindenekelőtt tisztogatnia kell azért, hogy a tanítvány elméjéből eltávolítson minden előítéletet és előfeltételezést, és azért, hogy a teljes tudatlanság megingathatatlan sziklájára helyezze mondanivalója alapjait. Röviden: a technikai tudás olyasfajta tudásnak tűnik fel, amely megfelel a racionalista által választott mércének: a bizonyosságnak.

Már szóltam arról, hogy a minden konkrét tevékenységben jelen lévő tudás soha nem tisztán technikai tudás. Ha ez igaz, akkor úgy tűnik, hogy a racionalista egyszerű tévedés áldozata – abban téved, hogy egy részt összekever az egészszel, abban, hogy egy részt ruház fel az egész tulajdonságaival. A racionalista tévedése azonban nem merül ki ennyiben. Ha a technika uralma illúziójába ringatja magát, akkor nem kevésbé abban is téved, hogy bizonyosságot tulajdonít a technikai tudásnak. A technikai tudás állítólagos felsőbbrendűsége abban rejlett, hogy a merő tudatlanságból indul, s a biztos és teljes tudásba torkollik, más szóval úgy tűnt, hogy a bizonyossággal kezdődik és végződik. Ez azonban illúzió. Akárcsak a tudás bármely más fajtája esetében, egy technika megtanulása sem abból áll, hogy megszabadulunk a teljes tudatlanságtól, hanem abból, hogy fejlesztjük a már létező tudásunkat. Semmit, még a szinte teljesen önmagában zárt technikát (egy játék szabályait) sem lehet valójában átadni egy üres elmének; és amit sikerül átadni, azt is csak annak köszönhetően, ami már benne van. Az az ember, aki ismeri egy játék szabályait, eszerint gyorsan fogja megtanulni egy másik játék szabályait; egy olyan ember pedig, aki soha semmiféle „szabályt” nem ismert meg (amit azért nehéz elképzelni), igen kilátástalan tanítvány lenne. És éppen úgy, ahogyan a szó szoros értelmében az önmaga alkotta ember sem kizárólag az önerejéből válik azzá, amivé, hanem függ egy bizonyos fajta társadalomtól és egy, önmagában nagyrészt nem tudatosított örökségtől, ugyanúgy a technikai tudás is valójában soha nem önmagában zárt, és csak akkor keltheti ezt a látszatot, ha elfelejtjük azokat a hipotéziseket, amelyekkel kezdődik. És ha önmagában megálló volta illúzió, akkor illúzió az a bizonyosság is, amit a racionalizmus tulajdonított neki állítólagos önmagában megálló volta okán.

Az én dolgom azonban nem a racionalizmus megcáfолása; tévedései csak annyiban érdekelnek, amennyiben feltárják a jellegét. Mi nem csupán egy doktrína igazságtartalmát mérlegeljük, de egy intellektuális divat jelentőségét is a reneszánsz utáni Európa történetében. És a kérdések, amelyekre meg kell próbálnunk válaszolni, így hangzanak: mitől alakult ki a technikai szuverenitásba vetett hit? Honnan ered e párját ritkító bizakodás az illetéknéppen értelmezett emberi „értelemben”? Mi ezen intellektuális jellegzetesség eredete, a kontextusa? És milyen körülmények közepette, illetve milyen hatásfokkal hódította meg az európai politikát?

Három

Egy új intellektuális divat kialakulása olyasvalami, mint egy új építészeti stílus kialakulása; szinte észrevétlenül jön létre, a legkülönbözőbb hatások nyomására, és hiábavaló keresni az eredetét. Valójában nincs is eredete; nem rajzolódik ki más, mint az egymást lassan követő változások, a keveredés és az újrakeveredés, az inspiráció áradatának apálya és dagálya, ami végül egy azonosítható módon új formába torkollik. A történész arra törekszik, nehogy durván elnagyolja a folyamatot, s túl korán vagy túl későn, illetve túl pontosan definiálja az új formát, nehogy rossz helyre tegye a hangsúlyt, amely tévedés abból ered, hogy túlságosan a szembetűnő új kialakulása pillanatának hatása alatt áll. Ám ugyanez a pillanat nyilván minden másnál inkább érdekli azokat, akiknek ambíciói kevésbé magasra hágnak. Jómagam hadd vázoljam fel modern racionalizmusnak, a racionalista karakterének és beállítottságának kialakulását úgy, hogy először azt a pillanatot veszem szemügyre, amikor a racionalizmus félreérthetetlenül megmutatkozik, s ugyanakkor csupán kialakulása egy elemét tárgyalom. Ez a pillanat a XVII. század eleje, és *inter alia*, a tudás korabeli állapotával függött össze – mind a természeti, mind a civilizált világról való tudás akkori állapotával.

Az európai tudás állapota a XVII. század kezdetén sajátos volt. Már figyelemreméltó előrelépések történtek, a kutatások ugyanolyan lendülettel folytak, mint történelmünk bármely más periódusában, s az efféle kutatásokat ihlető előfeltevések termékenysége kimeríthetetlennek látszott. És mégis, az intelligens megfigyelőknek úgy tűnt, hogy valami nagyon fontos hiányzik. „A tudás helyzete – írja Bacon – nem virágzó, és nem is igazán fejlődik.”⁴⁵⁶ És a prosperitás hiánya nem annak volt tulajdonítható, hogy a múltból fennmaradt volna egy, a már kibontakozott kutatásokhoz ellenségesen viszonyuló gondolkodásmód; e hiány érezhetően gátolta azokat az elméket, amelyek megszabadultak (persze csak részint) az arisztotelészi tudomány előfeltevéseitől. Úgy tűnt, hogy nem az inspiráció vagy akár a kutatások módszertani szokásai hiányoznak, hanem a kutatás tudatosan kidolgozott technikája, az értelmezés művészete, egy olyan módszer, melynek szabályait már írásba foglalták. És e hiány orvoslására azon új gondolkodási stílus jól látható kialakulása nyújtott segítséget, amelyet racionalistának neveztem el. Az új korszak korai történelmének kiemelkedő személyiségei

⁴⁵⁶ Bacon, Francis: *Novum Organum* (Fowler), 157.

természetesen Bacon és Descartes voltak, s az ő írásaikban megtalálhatjuk annak körvonalait, amiből később létrejött a racionalista stílus.

Bacon arra törekedett, hogy felruhazza az intellektust mindazzal, amit szükségesnek vélt ahhoz, hogy az ember bizonyosságon alapuló és bizonyítható tudást szerezzen az általa lakott világról. Az efféle tudás nem meríthet a „természetes észből”, amely csak „kißszerű és valószínű feltevésekre” képes, a bizonyosság elérésére azonban nem. És e tökéletlenség miatt nem virágzik a tudás. A *Novum Organum* az intellektuális helyzet bajainak feltárásával kezdődik. Az emberiség nem érzékeli világosan a bizonyosság jellegét, és nem bír a bizonyosság eléréséhez szükséges megfelelő eszközökkel. „Nem marad más hátra – mondja Bacon –, mint egy biztos és egészséges állapot helyreállítása – nevezetesen az, hogy a megismerést mint olyat teljesen előlről újrakezdjük, s kezdettől fogva ne hagyjuk, hogy a gondolkodás a maga útját járja, hanem irányítsuk minden egyes lépését.” Egy „biztos tervre” van szükség, a megismerésnek új „módjára”, a vizsgálódás „művészetére” vagy „módszerére”, egy „instrumentumra”, amely (akárcsak azok a mechanikus segédeszközök, amelyekkel az ember növeli természetes ereje hatékonyságát) ellensúlyozza a természetes ész gyengeségét: röviden, a kutatás kidolgozott technikája szükségeltetik. Bacon elismeri, hogy az általa javasolt technika a természetes ész gátjának tűnik majd, nem szárnyakat ad annak, hanem súlyokat aggat rá, hogy ellenőrzés alatt tartsa csapongó természetét, de e technika majd a bizonyosság elérésének akadályát számolja fel, mivel ezen akadály a természetes ész és a világról alkotott biztos tudás szétválasztásának hiányából ered. És Bacon a kutatásnak ezt a technikáját a szillogizmus technikájával hasonítja össze, azzal a technikával, amelyik alkalmas a dolgok igazságának feltárására, míg a többi eljárás csak a vélemények igazsága feltárására alkalmas.

A Bacon javasolta kutatási módnak három fő ismérve van. Először is, szabályok együttese; igazi technika annyiban, hogy pontosan megfogalmazható olyan utasítások formájában, amelyeket kívülről meg lehet tanulni. Másodsor, olyan szabályok együttese, amelyeket gépiesen lehet alkalmazni; igazi technika, mert alkalmazása nem igényel olyan tudást vagy intelligenciát, amely nem foglaltatik benne magában a technikában. Bacon világosan fogalmaz ezen a ponton. A természet értelmezésének feladata „gépiesen végzendő”, (a vizsgálódó) „intelligenciája nagyságának és kiválóságának nem sok köze van az anyaghoz”, az új módszer „közel azonos szintre helyez minden intelligenciát és megismerést”. Harmadsor, univerzálisan alkalmazható szabályok együttese; igazi technika annyiban, hogy a vizsgálódásnak olyan eszköze, amely közömbös a vizsgálódás tárgya iránt.

Na már most, ebben a megközelítésben nem a vizsgálódási szabályok pontos – akár pozitív, akár negatív – jellege a fontos, hanem az a nézet, hogy egy efféle technika egyáltalán lehetséges. Bacon itt valami nagyon figyelemre méltót indítványoz, a felfedezés csalhatatlan szabályait, afféle bölcsek kövét, egy minden ajtót megnyitó kulcsot, egy „főtudományt”. Ami a módszer részleteit illeti, Bacon szerény, nem gondolja, hogy megalkotta volna végső változatát, de határtalanul hisz abban, hogy általánosságban lehetséges egy efféle „módszer”. Számunkra Bacon szabályai közül

az első a legfontosabb, az a tézis, mely szerint félre kell tennünk a bevett véleményt, hogy „mindent előlről kell kezdenünk az alapoknál”. Az igazi tudásnak a gondolkodás megtisztításával kell kezdődnie, mert a bizonyossággal kell kezdődnie és végződnie, és mert önmagában megállónak kell lennie. Merőben más a tudás, s merőben más a vélemény; igazi tudást soha nem meríthetünk azokból „a gyermeteg nézetekből, amelyeket először szívunk magunkba”. Zárójelben hadd tegyem hozzá, éppen ez különbözteti meg akár a platonizmust, akár a skolasztikát a modern racionalizmustól; Platón racionalista, de a dialektika nem technika, és a skolasztikus módszer mindig korlátozott célt tűzött ki maga elé.

A *Novum Organum* tanítása a mi szempontunkból a technika szuverenítésében összegezhető. Nem csupán a technikát és azt a felismerést domborítja ki, hogy a technikai tudás soha nem egyenlő a tudás egészével, de azt is hangsúlyozza, hogy egyedül a technika és az alkalmazásához szükséges anyag számít. Mindazonáltal a tanítás nem maga az új intellektuális divat kezdete, hanem annak csak egy korai és könnyen felismerhető előfutára; fogalmazhatunk úgy is, hogy a divat maga nem annyira Bacon nézeteinek jellegéből, mint inkább túlzott reményeiből jött létre.

Ákárcsak Bacon, Descartes is abból merített ihletet, ami a korabeli vizsgálódás hiányosságainak tűnt a szemében; ő is érzékelte a kutatás tudatosan és pontosan megfogalmazott technikájának hiányát. És a módszer, amit a *Discours de la Méthode*-ban és a *Regulae*-ban kifejt, többé-kevésbé megfelel a *Novum Organum*-ban foglaltaknak. Descartes ugyanúgy a bizonyosságot tartja célnak, mint Bacon. Bizonyosságon alapuló tudás csak egy kiürített elmében keletkezhet; a kutatás technikája intellektuális tisztogatással kezdődik. Descartes első alapelve így szól: „soha semmit ne fogadjak el igaznak, amit nem evidens módon ismertem meg annak, azaz gondosan kerüljek minden elhamarkodást és elfogultságot, és semmivel többet ne foglaljak bele ítéleteimbe”; a kutató pedig olyan, „mint a sötétben egyedül botorkáló ember.”⁴⁵⁷ Továbbá, a kutató technikája szabályok együttesében fogalmazódik meg, amelyek, eszményi esetben, egy csalhatatlan, gépiesen és egyetemesen alkalmazható módszert alkotnak. És harmadszor, a tudásban nincsenek fokozatok; ami nem bizonyos, az nem is tudás. Descartes azonban különbözik Bacontól annyiban, hogy ő elmélyülten tanulmányozta a skolasztikus filozófiát, s gondolkodására nagyon rányomta bélyegét a bizonyítás geometriai módszere. E különbségek folytán Descartes pontosabb, és ezért kritikusabb kutatási technikát dolgozott ki. Minden gondolata egy csalhatatlan és univerzális módszer vagy kutatási eljárás körül forog, de mivel az általa felvetett módszer a geometrián alapul, könnyű belátni, hogy az milyen korlátokba ütközik akkor, amikor nem eshetőségeke, hanem dolgokra alkalmazza. Descartes nehezebben teszi túl magát a szkeptícizmuson, mint Bacon, és végső soron elismeri, tévedés azt feltételezni, hogy a módszer valaha is a vizsgálódás kizárólagos eszköze lehet. A technika szuverenítéséről kiderül, hogy nem realitás, hanem álom. Mindazonáltal a lecke, amit maguk az utódok Descartes-tól megtanulni véltek, nem a csalhatatlan módszer lehetőségével szembeni kételkedés volt, hanem a technika szuverenítése.

⁴⁵⁷ *Discours de la Méthode*, II.

A történelem megbocsátható leegyszerűsítésével fogalmazhatunk úgy: a racionalista stílus Bacon túlzott reményeiből és a Descartes-féle szkepticizmus mellőzéséből nőtt ki; e kiemelkedő és lángelmű férfiak a modern racionalizmusra ihlették a közönséges gondolkodókat. A nagy emberek, miközben gondolkodni tanítják a gyengéket, tévútra vezetik őket. Ám a racionalizmus története nem merül ki az új intellektuális stílus fokozatos kialakulásának és meghatározásának történetében; benne foglaltatik az is, ahogyan a technika szuverenitásáról szóló tanítás meghódította az intellektuális tevékenység minden szeletét. Descartes soha nem vált karteziánussá; de, mint Bouillier mondja a XVII. századról, a „kartezianizmus győzött, meghódította a nagy századot, behatolván szellemiségébe, nem pusztán filozófiájába, de tudományába és az irodalomba is.”⁴⁵⁸ Jól tudjuk, hogy a korabeli költészetben és drámában látványosan előtérbe került a technika, a kompozíciós szabályok s az irodalmi *bienséances* (jó modor) tiszteletben tartása, s ez az irányzat aztán még közel két évszázadon át tartotta magát. A nyomdák ontották magukból a „költészet művészetéről”, „az éle művészetéről”, „a gondolkodás művészetéről” szóló könyveket. Sem a vallás vagy a természettudomány, sem a nevelés vagy maga az életvitel nem maradt érintetlen az új keletű racionalizmus befolyásától; egyetlen tevékenység és egyetlen társadalom sem tudta megőrizni immunitását vele szemben.⁴⁵⁹

Azok az egymást lassan követő változások, amelyek folytán a XVII. századi racionalistából kialakult az általunk ma ismert racionalista, egy hosszú és bonyolult történet láncszemei, melyek ismertetésére még kivonatos formában sem kívánok vállalkozni. Legyen elég csak annyit megjegyezni, hogy minden egyes lépéssel, amellyel távolabb került inspirációja igazi forrásaitól, a racionalista karakter nyersebb és vulgárisabb lett. Ami a XVII. században „*L'art de penser*” (A gondolkodás művészete) volt, abból mára *Your mind and how to use it, a plan by world-famous experts for developing a trained mind at a fraction of the usual cost* (Hogyan használjuk gondolkodásunkat – Világhírű szakértők elképzelése arról, hogy miként pallérozzuk gondolkodásunkat a szokásos ráfordítás töredékével) lett. Ami azelőtt az *Art of Living* (Az élet művészete) volt, az ma már a *Technique of Success* (A siker technikája), a technika szuverenitásának korai és szerényebb mértékű behatolásából az oktatásba pedig a *pelmanism* (az emlékezetfejlesztés egy módszere) nőtt ki.

Az új intellektuális stílus kialakulását elősegítő mélyebb motivációk persze homályosak: az európai társadalom titkos zugaiban bújnak meg. Ám egyéb vonatkozásai mellett bizonyosan szorosan összefügg a Gondviselőbe vetett hit hanyatlásával: a jótékony és csalhatatlan technika lépett a jótékony és csalhatatlan Isten helyébe; és ahol a

⁴⁵⁸ *Histoire de la philosophie cartésienne*, 486.

⁴⁵⁹ A racionalizmus kialakulása történetének egyik fontos vonatkozása az „értelem” (*reason*) szó változó konnotációja. Az az „értelem”, amire a racionalista hivatkozik, nem ugyanaz, mint például a Hooker-féle értelem, amely még mindig a skolasztikus és az Aquinói Szent Tamás nevével fémjelzett tradícióhoz tartozik. A racionalista értelem egy kalkulációs képesség, amelynek birtokában az emberek egy dologra következtetnek egy másiktól, és feltalálják az olyan adott célok elérésére alkalmas eszközöket, amelyeket az értelem nem kérdőjelez meg; egy olyan képesség, amelynek birtokában fel lehet tártni egy gépnek vélt világot. A racionalizmus jórészt azért hihető, mert hallgatólagosan az új „értelemnek” tulajdonít olyan minőségeket, amelyek valójában a korábbi intellektuális tradíció által képviselt értelemhez tartoznak. Ez a kettősség, az új jelentés kialakulása a régiből figyelhető meg sok írónál a XVII. század elején – például Descartes egyik idősebb kortársa, Malherbe költészetében, aki a technika szuverenitásának egyik legjelentősebb reprezentánsa volt az irodalomban.

Gondviselőtől nem lehetett várni az emberi hibák kiigazítását, ott még inkább szükséges volt az efféle hibák megelőzése. Az új intellektuális divat létrejöttében kétségtelenül közrejátszott egy olyan társadalom vagy generáció léte is, amely úgy vélte, hogy amit ő fedezett fel magának, az fontosabb annál, amit örökölt;⁴⁶⁰ egy olyan kor, amely elbódult saját vívmányaitól, s ugyanúgy az intellektuális kiválóság illúziójában ringatta magát, ahogyan azt a reneszánsz utáni Európa a maga örült módján oly sokszor tette, egy olyan kor, amely szellemi értelemben azért nem békélt meg soha magával, mert soha nem tudott dúllóre jutni a múltjával. És egy olyan technika látomása, amely azonos szintre helyez minden gondolkodást, rövidebb utat kínált, mely nyilván vonzotta az embereket, akik minél előbb műveltnek akartak látszani, miközben képtelenek voltak örökségüket értékelni a maga teljességében és részleteiben. És, részint magának a racionalizmusnak a hatására, az efféle emberek száma folyamatosan emelkedik a XVII. század óta.⁴⁶¹ Mi több, kijelenthetjük, hogy mindazok a hatások, vagy csaknem mindegyikük, amelyek a korai időkben ösztönözték a racionalista stílus kialakulását, utóbb még erősebbé váltak a mi civilizációnkban.

Nehogy azt gondoljuk, hogy a racionalizmus könnyen, ellenállás nélkül vetette meg a lábát. Mint újdonságot gyanakvás övezte, és az emberi tevékenység bizonyos területein – például az irodalomban –, ahol kezdetben erős volt a hatása, utóbb veszített a vonzerejéből. És az is tény, hogy kezdettől fogva minden szinten és minden területen folyamatosan érik bírálatok a racionalizmus tanításait. A technika szuverenitásáról szóló doktrína jelentősége például még világosabbá válik, ha megnézzük, hogy az egyik első és legádázabb bírálója mit mond róla. Pascal Descartes megfontolt kritikusa, ha nem is minden ponton, de a legalapvetőbb pontokon szembe fordul vele.⁴⁶² Pascal érzékelte elsőként, hogy a megingathatatlan tudás utáni karteziánus vágy a bizonyosság rosszul értelmezett kritériumán nyugszik. Descartes-nak valami annyira biztosból kell kiindulnia, ami kétségbevonhatatlan, következésképpen eljutott ahhoz a feltételezéshez, hogy minden igazi tudás technikai tudás. Pascalt a valószínűségről szóló tanítása óvta meg e következtetéstől: az egyetlen tudás, ami bizonyos, az a részlegessége okán bizonyos; a paradoxon az, hogy a valószínűsíthető tudásnak nagyobb igazságtartalma van, mint a kétségbevonhatatlan tudásnak. Másodszor: Pascal érzékelte, hogy a karteziánus *raisonnement* (okoskodás) valójában soha nem a valamely konkrét tevékenységben jelen lévő tudás kizárólagos forrása. Az emberi elme sikeres működése, állítja Pascal, nem csak egy tudatos és kidolgozott technika

⁴⁶⁰ Ez tagadhatatlanul érvényes volt Bacon korára. Manapság pedig Bernal professzor bizonygatja nekünk, hogy az 1915 utáni három évtizedben általánosságban és részletekben egyaránt több újat tudunk meg a természetről és az emberről, mint az egész történelem során.

⁴⁶¹ Nem is olyan régen, ha emlékezetem nem csal, a lóversenyekre járó nézők többnyire olyan férfiak és nézők voltak, akik első kézből tudnak valamit a Jovakról, és akik (ebben a vonatkozásban) valóban képzett emberek voltak. Ma már nem így van, kivéve talán Írországot. És a képzetlen néző, aki híján van a tanuláshoz szükséges képességnek, hajlammal vagy lehetőségnek, s aki minél rövidebb kiutat keres szorult helyzetéből, egy könyvet keres magának. (A szakácskönyvek XX. századi divatja kétségtelenül egy hasonló helyzetből ered.) Az egyik ilyen könyv szerzői, tudatában lévén a technikai és a teljes tudás közti különbségnek, váltig bizonygatták, hogy egy ponton túl nincsenek pontos szabályok arra nézve, hogyan tippeljünk a győztesre, és hogy a helyes tippelés némi intelligenciát (amit, ugye, hiába keresnénk a szabályokban) igényel. Am a mohó és racionalista olvasók némelyike, aki egy csálhatatlan módszert keresett, amely (akárcsak Baconé) csekély hozzáértését egy szintre helyezi az igazán képzetekkel, azt hitte, bővít sóztak rá – ami csak azt bizonyítja, hogy mennyivel hasznosabban töltötték volna idejüket, ha Szent Ágostont vagy Hegelt olvasnak Descartes helyett: nem tudok megbocsátani Descartes-nak.

⁴⁶² *Gondolatok*, 76.

függvénye, és még ott is, ahol a technikának szerepe van, az elme „*tacitement, naturellement et sans art*” (hallgatólagosan, természetesen és mesterkéletlenül) észleli a technikát. A kutatási szabályok pontos megfogalmazása azért sodorja veszélybe a kutatás sikerét, mert eltúlozza a módszer fontosságát. Pascalt követték mások, olyannyira, hogy a modern filozófia története jórészt ekörül a kérdés körül forog. Ám, noha a későbbi szerzők gyakran árnyaltabban dolgozták ki bírálatukat, kevesen fedezték fel a Pascaléhoz fogható bizonyossággal, hogy miben áll a racionalizmus jelentősége: nem abban, hogy elismeri a technikai tudást, hanem abban, hogy nem ismer el semmiféle más tudást; filozófiai tévedése a technikának tulajdonított bizonyosságban és a technika szuverenitásáról szóló doktrínájában rejlik; gyakorlati tévedése pedig abban, hogy a racionalizmus szerint a magatartás öntudatosává válásából csak előnyök származhatnak.

Négy

Természetesen valószínűtlen volt, hogy a politika teljesen immunis maradjon egy olyan erőteljes és energikus intellektuális stílussal szemben, mint amelyet az új keletű racionalizmus képviselt. Első pillantásra azonban elgondolkodtató, hogy a racionalizmus hulláma a politikát miért nem borította el korábban és erőteljesebben, mint bármely más emberi tevékenységet. Az elmúlt négy évszázadban a racionalizmus eltérő erősségű hatást váltott ki az élet legtöbb területén, de hatása a politikában folyamatosan nőtt, és ma erősebb, mint valaha. Már utaltunk rá, hogy milyen a racionalista általános intellektuális beállítottsága, amikor figyelmét a politikára fordítja; de még meg kell vizsgálnunk, mik azok a körülmények, amelyek közepette az európai politika szinte teljesen behódolt a racionalizmusnak, és e behódolásból milyen következmények származnak.

Csak azok tagadják, hogy a jelenkori politikát mélységesen megfertőzte a racionalizmus, akik a fertőzést szívesebben illetik más elnevezéssel. Nemcsak a politikai bűneink racionalisták, de a politikai erényeink is. Vállalkozásaink, mindent egybevéve, céljaikban és jellegükben racionalisták; ám ami még fontosabb: egész politikai gondolkodásunk hasonlóképpen determinált. Ami pedig, kivált az európai politikában, a hagyományos elemeket illeti – amelyektől azt lehetett volna várni, hogy továbbra is némi ellenállást tanúsítanak a racionalizmus nyomásával szemben –, ezek immár szinte teljesen alkalmazkodtak az uralkodó intellektuális hajlamhoz, sőt alkalmazkodásukat életképességük jeleként fitogtatják, ami bizonyítja, hogy igenis megértik az idők szavát. A racionalizmus immár nem egy stílus a sok közül a politikában, hanem minden elismert politikai irányzat ismertető jegye.

A racionalista szellemű beállítottság mélyen beásta magát politikai gondolkodásunkba és gyakorlatunkba, amit jól érzékeltet, hogy a magatartásbeli tradíciókat milyen nagy mértékben felváltották az ideológiák, és hogy a rombolás és alkotás politikája milyen nagy mértékben helyettesíti a javítgatás politikáját és az, hogy amit tudatosan tervként valósítanak meg (hasonló okoknál fogva) jobbnak tartanak annál, mint ami nem tudatosan alakult ki és jött létre egy meghatározott időszakban. A kiigazítható és

soha nem teljesen rögzült vagy kialakult magatartásbeli szokásoknak ez az átalakulása elvont eszmék viszonylag merev rendszereivé, természetesen nem új keletű jelenség; Anglia esetében például a XVII. században kezdődött, a racionalista politika hajnalán. Ám, míg azelőtt burkoltan szembefordult vele és hátráltatta például az angol politika informális volta (ami sokáig megkímélt bennünket attól, hogy túlbecsüljük a politikai cselekvést, és túlzott reményeket tápláljunk a politikai vívmányok iránt – és ami, legalábbis a politikában, megkímélt minket a tökéletlenség ideiglenes voltának illúziójától), ugyanezen ellenállás immáron egy ideológiává alakult át.⁴⁶³ Talán ez Hayek *Út a szolgasághoz* című könyvének az igazi jelentősége – nem a tantételeinek a meggyőző ereje, hanem az a tény, hogy tantétel. A mindenféle tervezéssel szembeni ellenállás terve vélhetően jobb az ellenkezőjénél, de a politikának ugyanahhoz a stílusához tartozik. És ha a racionalizmussal már mélyen megfertőzött társadalomban a racionalizmus zsarnokságával szembeni ellenállás hagyományos erőforrásai egy öntudatos ideológiává alakulnak át, akkor csak tovább erősítik a racionalizmus erőforrásait. Manapság úgy tűnik, hogy csak az vehet részt és hallathatja a szavát a politikában, akinek a szó szoros értelmében van programja; a programmentesség frivólnak, sőt szégyenletesnek látszik. És az a szentség, amely egyes társadalmakban jámbor módon a tradicionális elemekhez társított politika kiváltsága volt, ma már kizárólag a racionalista politika sajátja.

A racionalista politika, mint rámutattam, az átérzett szükséglet politikája, az átérzett szükségleté, amelyet nem a permanens érdekek valódi, kézzelfogható ismerete és egy társadalmi mozgalom iránya minősít, hanem amelyet az „értelem” értelmez, s amely egy ideológia technikája szerint elégül ki – a racionalista politika a könyv politikája. És ugyanez jellemző szinte valamennyi jelenkori politikai irányzatra; ha nincs egy könyved, akkor az egyetlen dolgot nélkülözöd, ami szükséges, és ha nem tanulmányozod aprólékosan, ami a könyvben áll, szégyellnivaló politikus vagy. Mi több, egy könyv birtoklása annyira fontos, hogy azok, akik egészen mostanáig azt hitték, lehetséges a könyv nélküli boldogulás, ha kissé megkésve is, de hozzáfogtak egy saját használatú könyv megírásának. Ez a technika diadalának a jele, ami, mint láttuk, a modern racionalizmus gyökere; a könyv ugyanis csak azt tartalmazza, amit egy könyvbe bele lehet foglalni – egy technika szabályait. És, könyvvel a kezünkben (mert bár egy technikát be lehet magolni, ők nem mindig tanulták meg jól a leckét), az európai politikusok hosszasan törnek a fejüket, hogy milyen bankettet szervezzenek a jövő tiszteletére; ám, akárcsak a szükségből előrángatott kuktáké, akik a távol lévő szakácsot helyettesítik, tudásuk nem terjed túl az írott szón, amit gépiesen olvasnak – a szó gondolatokat ébreszt a fejükben, de ettől még nem érzékelik az ízek közti különbségeket a szájukban.

Az egyéb jelek közé, amelyek a racionalizmus jelenlétére utalnak a mai politikában, sorolhatjuk azt a széles körben elfogadott állítást, mely szerint a „tudós” mint olyan (a vegyész, az orvos, a közgazdász vagy a pszichológus) hallatja a szavát a politikában; mert, bár a tudományban jelen lévő tudás, mindig több technikai tudásnál, technikánál

⁴⁶³ Az átalakulásnak effajta, kísérleti jellegű, és ezért alapvetően nem romboló hatású módjával az első Lord Halifax próbálkozott meg.

többet soha nem tud kínálni a politikának. A technika hatására pedig az intellektus a politikában megszűnik a politikai habitus bírálója lenni, ehelyett felváltja a habitust; a társadalmi élet pedig kizökken a ritmusából, elveszti folytonosságát, és problémák meg krízisek sorozatába bomlik fel. A népszokást, mivel nem technika, a nem tudással azonosítják, amit Burke a jelen és a múlt partneri viszonyának nevezett.⁴⁶⁴

Felesleges azonban vesződni azzal, hogy a mai politika legfőbb ismérve a racionalista inspirációja: bőségesen alátámasztja ezt az a közkeletű nézet, mely szerint könnyű politizálni. És ha találó példa szükségeltetik, nem kell sokáig keresgelnünk, elég felidézni azokat a javaslatokat, amelyeket az atomenergia gyártásának és felhasználásának az ellenőrzéséről fogalmaztunk meg. A technika szuverenitásába vetett racionalista hiten alapul egyrészt az a nézet, hogy lehetséges a gépesített ellenőrzésnek valamilyen átfogó rendszere, másrészt az eddig felvázolt lehetséges rendszerek minden összetevője. Eszerint az ellenőrzés, úgymond, „adminisztratív” probléma. Ám ha igaz az, hogy a racionalizmus immár szinte akadálytalanul uralkodik, akkor a bennünket igazán érdeklő kérdés így szól: milyen körülmények segítették elő a dolgok ilyenén alakulását? A diadal jelentősége ugyanis nem csupán önmagában rejlik, hanem a kontextusában is.

Erre a kérdésre a válasz röviden annyi, hogy a racionalizmus politikája a politikailag tapasztalatlanok politikája, és hogy az európai politika legszembetűnőbb jellegzetessége az elmúlt négy évszázadban a politikai tapasztatlanság legalább három típusának a térhódítása volt – az új uralkodóé, az új uralkodó osztályé és az új politikai társadalomé (hogy ne is említsük az új nem térhódítását, amivel mostanság Shaw úr ismertetett meg bennünket). Nem szorul kifejtésre, hogy a racionalista politika mennyire felel meg annak az embernek, aki bár sem neveltetése, sem tanulmányai nem erre predesztináltak, mégis olyan pozícióban találja magát, ahol az a dolga, hogy politikai kezdeményezéseket tegyen, és politikai hatalmat gyakoroljon. Emberünknek, akár egy falat kenyér, úgy kell a racionalista politika, ő aztán bizonyosan nem fog szkepticizmussal viseltetni egy varázslatosnak tartott politikai technikával szemben, amely ellensúlyozhatja politikai képzettsége hiányát. Egy ilyen technika létezésének reménye a megváltást jelenti számára; az ő szemében megváltásnak, már valószínűtlenül csodásnak tűnik, ha azt hallja, hogy a szükséges tudás a maga egészében megtalálható egy könyvben, és ezt a fajta tudást gyorsan meg lehet tanulni, majd aztán gépiesen alkalmazni. Márpedig emberünk ezt, vagy valami ehhez hasonlót vett ki abból, amit Bacontól és Descartes-tól olvasott. Mert, bár a két szerző egyike sem merészkedett odáig, hogy részletesen leírja módszerének alkalmazási módját a politikában, mindkettőjükénél kirajzolódnak a racionalista politika körvonalai, amit csak az olvasó által könnyűszerrel átugorható szkepticizmus árnyal. És emberünknek nem kellett várnia Baconre és Descartes-ra (pontosabban a racionalizmus általános tanára) sem; már egy évszázaddal korábban feltűnt a színen a politika területétől nem visszariadó, hőn várt kalandorok közül az első: Machiavelli.

⁴⁶⁴ A racionalizmus politikájának költői képe jelenik meg Rex Warner *The Aerodrome* című könyvében.

Már volt róla szó, hogy Machiavelli a politika tudományának kidolgozására törekedett, de azt hiszem, ez a megállapítás nem igazán találó. Egy tudomány, mint láttuk, konkrét tudásanyagot hordoz magában, következésképpen sem a következtetései, sem azok az eszközök, amelyek segítségével levonta azokat, a maguk egészében soha nem írhatók le egy könyvben. Sem egy művészetet, sem egy tudományt nem lehet utasítások vagy előírások formájában továbbadni; az, hogy valaki elsajátítja akármelyiket, azt jelenti, hogy megfelelő hozzáértést sajátít el. A technika az, amit a szóban forgó módon tovább lehet adni, és a politika technikája az, amivel Machiavelli íróként foglalkozott. Machiavelli elismerte, hogy egy köztársaság kormányzásának technikája valamelyest különbözik attól a technikától, amely egy fejedelemség esetében kívánatos, és mind a kettővel foglalkozott. Ám amikor a fejedelemségek kormányzásáról írt, kora új fejedelmének írt, két okból, amelyek közül az egyik elvi, a másik személyes volt. A jól bevált örökletes uralkodó, aki egy tradíción nőtt fel, és dinasztijától sok tapasztalatot örökölt, elég felvértezettnek tűnt tisztsége betöltésére; egy technikai levelező kurzus talán jót tett volna politikájának, egészében véve azonban tudta a dolgát. Ám az új uralkodó esetében, aki csak olyan tulajdonságokat hozott hivatalába, amelyek jóvoltából megkaparintotta a politikai hatalmat, és aki a hivatali bűnökön kívül semmit sem tanult meg könnyen, nos a *caprice de prince* (uralkodó szeszély) esetében más volt a helyzet. Mivel képzetlen volt, és minél előbb kellett a tanultság látszatát keltenie, egy könyvre volt szüksége. Ám egy bizonyos fajta könyvre, egy „puskára”; tapasztalatlansága ugyanis megakadályozta abban, hogy megbirkózzék a számára ismeretlen államügyekkel. Na már most, egy puskának az a jellegzetessége, hogy szerzője a tanult ember szintjén ismeri a nyelvet, és géniuszát (ha van neki) fordítóként kénytelen prostituálni, és nem képes megóvni a tudatlan olvasót minden lehetséges hibától. Machiavelli tehát azt vette a fejébe, hogy politikai puskát ír, politikai oktatás helyett politikai képzést nyújt, egy technikát ad egy olyan uralkodó kezébe, aki semmiféle tradícióra nem támaszkodhatott. Machiavelli a kor szükségletét elégítette ki, és személyénél meg alkatánál fogva szívesen tette ezt, mert „lenyűgözte, ami nehéz”. Az új uralkodó érdekesebb volt számára a tanult és örökletes uralkodóknál, mert róla sokkal inkább lehetett feltételezni, hogy kacifántos helyzetbe kerül, és segítő tanácsra szorul. Ám a racionalizmus kiváló szellemi atyjaihoz (Bacon és Descartes) hasonlóan Machiavelli is tudatában volt a technikai tudás korlátjainak; nem maga Machiavelli, hanem követői hittek a technika szuverenitásában, utóbbiak hitték azt, hogy a kormányzás nem egyéb, mint „a köz irányítása”, amit meg lehet tanulni egy könyvből. És Machiavelli nemcsak a könyvét ajánlotta fel az új fejedelemnek, hanem azt is, ami ellensúlyozta könyve elkerülhetetlen fogyatékoságait – saját magát; Machiavelli soha nem tévesztette szem elől, hogy a politika nem egy technika alkalmazása, hanem végső soron diplomácia.

Az új és politikailag tapasztalatlan társadalmi osztályok, amelyek az elmúlt négy évszázadban emelkedtek fel a politikai kezdeményezésnek és a politikai hatalom gyakorlásának a szintjére, hasonló gondoskodásban részesültek, mint amilyenben Machiavelli részesítette a XVI. századi új fejedelmet. A szóban forgó osztályok egyikének sem volt ideje arra, hogy hatalomra jutása előtt politikai ismeretekre tegyen szert; mindegyiknek szüksége volt egy puskára, egy politikai tanra, amely előírja a

helyes politikai magatartást. Ezek az írások részint a politikai vulgarizálás iskolapéldái: bár egyáltalán nem tagadják egy politikai tradíció létezését vagy értékességét (politikailag valóban képzett emberek által íródtak), de egy tradíció kivonatos változatai, racionalizációk, amelyek rendeltetése az, hogy kiszűrjék egy tradícióból és elvont elvek együtteseként mutassák be az „igazságot”, ám úgy teszik ezt, hogy ezenközben a tradíció igazi jelentősége veszendőbe megy. Kivált érvényes ez Locke *Értekezés a polgári kormányzatról* című munkájára, amely politikai puskaként ugyanolyan népszerű, hosszú életű és becses volt, miképpen a legkiválóbb vallási puska, Paley *Evidences of Christianity* (A kereszténység bizonyítékai) című írása. De vannak más írók is, így Bentham vagy Godwin, akik, abbéli igyekezetükben, hogy közös programmal lássák el a politikai tapasztalatlanság egymást követő nemzedékeit, egy tisztán spekulatív eszmével fedik be társadalmuk politikai habitusának és tradíciójának minden elemét: ők alkotják a racionalizmus legbőszebb szektáját. Ám ami a szerzőség kérdését illeti, ezen a téren párját ritkítja Marx és Engels munkássága. Nélkülük ugyan az európai politika azért még mélyebben belesüllyedne a racionalizmusba, de kétségtelenül az ő nevükhöz fűződik a politikai racionalizmus legelképezetőbb terméke – és ezen nincs is mit csodálkozni, hiszen amit írtak, azt egy olyan osztály okítására írták, amelynél politikailag képzetlenebb osztály még soha nem áltatta magát a politikai hatalom gyakorlásának illúziójával. És minden időknél ezt a legkiválóbb politikai puskáját tökéletes gépiességgel olvassák és használják azok, akik számára íródott. Nem volt technika, amely ennyire el akarta volna hitetni a világgal, hogy konkrét tudás; és még egyetlen puska sem teremtett ilyen óriási intellektuális proletariátust, amelynek a technikáján kívül nincs veszténivalója.⁴⁶⁵

Az Amerikai Egyesült Államok korai története tanulságos fejezet a racionalizmus politikájának történetében. Egy olyan társadalom helyzete, amely szinte az egyik pillanatról a másikra szembesül a feladattal, hogy önállóan intézze politikai ügyeit, hasonlít egy olyan egyén vagy társadalmi osztály helyzetéhez, aki, illetve amely teljesen felkészületlenül emelkedik a politikai hatalom gyakorlásának szintjére: a szükségletek itt is, ott is nagyjából ugyanazok. És még szembetűnőbb a hasonlatosság, amikor a szóban forgó társadalom kétségtelenül törvénytelen módon, egy tradíció kifejezett és nyílt elutasításával válik függetlenné, amely függetlenség elfogadtatása érdekében azután a tradíciótól állítólag független valamire kell hivatkozni. Az amerikai telepések esetében sem csupán ez kényszerítette a forradalmukra a racionalizmus mintáját. Az amerikai függetlenség megalapítói meríthettek egyrészt az európai gondolkodás tradíciójából, másrészt a helyi politikai habitusból és tapasztalatból. Ám, ahogy történt, mindaz, amit Amerika szellemi téren (mind filozófiai, mind vallási értelemben) Európától kapott, kezdettől fogva túlnyomórészt racionalista volt; a helyi politikai habitus viszont, lévén a gyarmatosítás körülményeinek terméke, ha lehet úgy fogalmazni, egyfajta természetes és mesterkéletlen racionalizmus volt. Egy egyszerű és szerény nép, amelyben nemigen volt meg a hajlam arra, hogy túl sokat merengjen a valójában örökölt magatartásbeli habitusokon, és amely a határvidéken folyamatosan a

⁴⁶⁵ Marx azt hitte, hogy elhárította a racionalizmus veszélyét azzal, hogy technikáját az események menetéről (múlt, jelen és jövő), és nem az „emberi természetéről” alkotott nézet formájába öntötte; a veszély elhárítása azonban csak illúzió volt, mert korábban az események menetét tantétellé alakította át. Akárcsak Midasz, a racionalista is mindig abban a szerencsétlen helyzetben van, hogy semmit nem tud megragadni addig, amíg nem absztrahálja; így soha nem juthat kiadós tapasztalathoz.

kölcsönös megállapodás alapján alakította ki a maga számára a törvényes rendet, minden valószínűség szerint a maga önálló kezdeményezése gyümölcseinek tekintette ezt a rendet; ez a nép úgyszólván a semmivel kezdte, s mindent, amivel bírt, magának köszönhetett. A pionírok civilizációja szinte szükségszerűen a felemelkedésüket önmaguknak köszönhető öntudatos emberek civilizációja, a körülmények és nem a gondolkodás folytán racionalistáké, akiket nem kell meggyőzni arról, hogy a tudás *tabula rasa*-val kezdődik, és akik szerint a szabad gondolkodás nem valamiféle mesterséges karteziánus tisztogatás eredménye, hanem, mint Jefferson mondta, a Mindenható Isten adománya.

Az amerikai telepesek beállítottsága, az uralkodó intellektuális stílus és politikai habitus tehát már jóval a Forradalom előtt racionalista volt. Ez világosan tükröződik az egyes gyarmatok alkotmányjogi dokumentumaiban és történetében. És amikor eljött az idő, hogy a gyarmatok „eltépjék az őket összefűző politikai kötelékeket”, és kikiáltásuk függetlenségüket, ez a politikai habitus kívülről csak olyan új inspirációt kapott, amely minden vonatkozásban a törzsökös karakterét erősítette. Jeffersont és az amerikai függetlenség többi szellemi vezérét ugyanis az az ideológia inspirálta, amelyet Locke szűrt ki az angol politikai tradícióból. Ezek az emberek készek voltak elhinni, és mélyebben hitték, mint ahogyan az az Óvilág lakói számára lehetséges volt, hogy egy társadalom megfelelő szervezése és ügyeinek megfelelő vitele elvont elveken nyugszik, nem pedig egy tradíción, melyet, mint Hamilton mondta, „rég pergamenek és megsárgult feljegyzések között kell keresgélni”. Ezeket az elveket nem civilizációs termékeknek tekintették; szerintük természetes úton jöttek létre, s „íródtak bele az emberi természet nagy könyvébe”.⁴⁶⁶ Az emberi értelem fedezte fel őket a természetben, egy olyan vizsgálódási technika segítségével, amely mindenki számára hozzáférhető, s amelynek alkalmazása nem igényelt rendkívüli intelligenciát. Továbbá, a szóban forgó kor előnyben volt az összes megelőző korról szemben, mert az említett vizsgálódási technika alkalmazása jóvoltából az absztrakt elvek többsége már napvilágra került, és megfogalmazódott könyvekben. És mivel használta ezeket a könyveket, az újdonsült politikai társadalom nemcsak hogy nem sínylette meg a tradíció hiányát, de egyenesen fölényben is volt a megszokás láncaitól még nem teljesen megszabadult régebbi társadalmakkal szemben. Amit már Descartes is érzékelt – „az olyan művek, amelyek több részből állnak, s számos szerzőjük volt, gyakran nem annyira tökéletesek, min azok, amelyekben csak egy valaki munkálkodott” –, azt John Jay újólag észlelte 1777-ben: „Az amerikaiak az első nép, amely lehetőséget kapott a Gondviseléstől arra, hogy megfontolja és eldöntse, milyen intézményrendszerben éljen. Az összes többi alkotmány erőszakból vagy véletlenszerű körülményekből született, s ezért valószínűleg távolról sem tökéletes”.⁴⁶⁷ A Függetlenségi Nyilatkozat az *saeculum rationalisticum* (a racionalizmus kora) jellegzetes terméke. Az átértzett és egy ideológia segítségével értelmezett szükségletek politikáját képviseli. Nem véletlenül vált a racionalizmus politikájának egyik szent dokumentumává, amely a francia forradalom

⁴⁶⁶ Hely szűkében nem világíthatjuk meg az „értelem” politikája és a „természet” politikája közti roppant bonyolult összefüggéseket. Annyit azonban megjegyezhetünk, hogy mivel mind az értelem, mind a természetesség ellentétes volt a civilizációval, kezdetben mindkettő ugyanazon az alapon állt; a „racionális” embert, azt az embert, aki megszabadult egy tradíció bálványaitól és előítéleteitől, „természetes” embernek is nevezhetnénk. A modern racionalizmus és a modern naturalizmus a politikában, a vallásban és az oktatásban egyaránt egy általános véleményt fejez ki minden, legalább egy emberöltőnyi múltra visszatekintő emberi vívmánnyal szemben.

⁴⁶⁷ Természetesen mind az „erőszak”, mind a „véletlenszerű körülmények” léteztek, de ismeretlen formában, s ezért nem lehetett felismerni őket.

hasznos dokumentumaival egyetemben, számos későbbi kísérlet ihletője és mintája lett a társadalom racionalista átalakítására.

Jómagam azt a nézetet vallom, hogy az európai nemzetek mindennapi gyakorlati politikája beszorult a racionalizmus satujába, hogy sikertelenségük az ügyek kezelésében (amit sokan egyéb és közvetlenebb okoknak tulajdonítanak)⁴⁶⁸ valójában jórészt a racionalista stílus fogyatékoságaiból ered, és hogy (mivel a racionalista gondolkodásmód nem tegnap keletkezett), gyors szabadulásra nem számíthatunk szorult helyzetünkben. Egy beteg számára mindig nyomasztó azt hallani, hogy betegsége szinte egyidős vele, és hogy ennek megfelelően nincs gyors ellenszere, ám (a gyermekkori betegségeket kivéve) általában így áll a dolog. Amíg tehát léteznek azok a körülmények, amelyek elősegítették a racionalista politika kialakulását, addig nincs mit csodálkozni azon, hogy politikánk racionalista beállítottságú.

Nem hiszem, hogy az általam említett szerzők bármelyike is felelős lenne szorult helyzetünkért. Ők a körülmények szolgálói voltak, amelyek állandóságában közrejátszottak ugyan (időnként talán még szorítottak is egyet a csavaron), ám amelyeket nem ők teremtettek. És nehogy bárki is azt higgye, hogy mindig helyeselték volna műveik felhasználási módját. Ehelyütt nem érdekelnek a politikáról szóló valóban filozófiai írások sem – abból a szempontból nem érdekelnek, hogy ezek elősegítették-e vagy hátráltatták a racionalizmus térhódítását a politikában –, mégpedig azért, mert félreértették célját, nevezetesen azt, hogy a racionalizmus nem magatartásformákat javasol, hanem magyarázatokra törekszik. Egy dolog feltárni az összefüggéseket a politika és az örökkévalóság között; némiképp más, és kevésbé dicséretes dolog az, ha egy gyakorlati politikus annyira kezelhetetlennek találja az idő és az esetlegesség világának bonyolultságát, hogy megigézi a gyors menekülés lehetősége egy ideológia nem létező örökkévalóságába. Végezetül, nem hiszem azt sem, hogy szorult helyzetünk annak a következménye lenne, hogy a természettudományok és a velük összefonódó gondolkodásmód előkelő helyet vívott ki magának civilizációnkban. A helyzetnek ez a leegyszerűsített diagnózisa nagyon elterjedt, de azt hiszem, téves. Abból, ahogyan jómagam vélekedtem bármiféle konkrét tudás jellegéről, nem feltétlenül következik az, hogy az igazi természettudós a maga befolyását a racionalizmus érdekében veti latba. Kétségtelenül vannak tudósok, akik nagyon racionalista módon gondolkodnak, ám tévednek, amikor azt hiszik, hogy a tudományos és a racionalista nézőpont feltétlenül egybeesik. A baj az, hogy amikor kilép szűkebb világából, a tudós gyakran csak a technikáját viszi magával, s ezért rögtön szövetséges viszonyba kerül a racionalizmus erőivel.⁴⁶⁹ Röviden, azt hiszem, hogy egyesek arra használják fel a természettudományok nagy presztízsét, hogy ránk erőltessék a racionalista szemléletmódot, ez az eljárás azonban nem az igazi tudásra vall, hanem az olyanra, aki minden tudományával együtt racionalista.

⁴⁶⁸ Például a háborúnak. A háború betegség, mellyel szemben egy racionalista társadalom kevésbé ellenállóképes; nem kell sok hozzá, hogy a racionalista politikában rejlő tehetetlenség előidézze. Am a háború egyértelműen fokozta a racionalista gondolkodásmód hatását a politikára, és a háború egyik katasztrofális következménye abban áll, hogy lényegében racionalista nyelvezete gyökeret eresztett a politikában.

⁴⁶⁹ Egy ünneplő tudós mondja nekünk: „Engem az átlagembernél kevésbé érdekel a politika, mert meggyőződésem, hogy a politikai alapelvek egytől egyig csak ideiglenesen érvényesek, s előbb vagy utóbb felváltják őket a tudományos tudás alapelvei.”.

Öt

Hadd fűzzek még néhány gondolatot a politikai racionalizmus kialakulásának jellegéről, illetve társadalmi és intellektuális kontextusáról szóló rövid vázlatomhoz. A racionalista politika nemzedékét a politikai tapasztalatlanságból adódó politikai lehetőség szülte. Ezek a feltételek gyakran léteztek együtt az európai társadalmakban. Így volt ez az ókori világban is, amely időnként megszenvedte a két tényező együttes meglétének következményeit. A modern politikai racionalizmus sajátossága azonban abból a körülményből származik, hogy a modern világnak sikerült olyan tetszetős módszert kitalálnia a politikai képzettség hiányának elleplezésére, hogy még gyakran az ilyen hiányban szenvedők sem tudtak róla, hogy hiányt szenvednek valamiben. Ez a tapasztalatlanság persze soha, egyetlen társadalomban sem öltött egyetemes jelleget; és soha nem volt abszolút sem. Mindig voltak politikailag valóban képzett emberek, akiket nem fertőzött meg a racionalizmus (és különösen érvényes ez Angliára, ahol valamiféle politikai képzettség mindig jóval szélesebb körben volt elterjedt, mint egyes társadalmakban); és időnként még a racionalista elméjében is felderengtek technikájának korlátjai. Mi több, a tisztán racionalista politika annyira keresztülvihetetlen, hogy a hatalomra nemrégiben került új ember gyakran eldobja könyvét, s inkább általános világismeretére hagyatkozik, amit, mondjuk, üzletemberként vagy szakszervezeti tisztségviselőként szerzett. Ez a fajta ismeret kétségtelenül megbízhatóbb kalauz, mint a könyv – legalább valóságos tudás, és nem egy árnykép –, de mégsem a társadalom politikai tradícióinak az ismerete, amit eszményi körülmények közepette két vagy három emberöltő alatt lehet elsajátítani.

Mindazonáltal, amikor nem arrogáns vagy szenteskedő, a racionalista rokonszenves karakternek is tűnhet. A racionalista nagyon akarja, hogy igaza legyen. Sajnos, azonban ezt soha nem fogja igazán elérni. Ahhoz túl későn kezdett és túl felkészületlenül. Tudása soha nem lesz több részleges tudásnál, és ezért mindig csak félig lehet igaza.⁴⁷⁰ Akárcsak az idegent vagy a társadalmi osztályból kiugrott embert, összezavarja egy olyan tradíció és viselkedési habitus, aminek csak a felszínét ismeri; egy komornyik vagy egy éles szemű cselédlány többet tud nála ezen a téren. És a racionalista megvetést táplál magában az iránt, amit nem ért; mindenféle habitus és szokás eleve rossznak tűnik fel a szemében, egyfajta nem tudatos viselkedésnek. És valamiféle furcsa önáltatás folytán a tradíciónak (amely a dolgok természeténél fogva túlnyomórészt képlékeny) olyasfajta jellegzetes merevséget és rögzültséget tulajdonít, ami valójában az ideológiai politika sajátja. Következésképpen a racionalista veszélyes és kártékony karakter, akire jobb nem ráhagyni a dolgok irányítását, s ráadásul a legtöbb kárt nem akkor okozza, amikor nem tud úrrá lenni a helyzeten (politikája természetesen mindig arra irányul, hogy úrrá legyen helyzeteken, és legyűrjön válságokat), hanem amikor sikeresnek tűnik: minden egyes látszólagos sikerének ugyanis az az ára, hogy a racionalizmus intellektuális síkon még mélyebben rányomja bélyegét a társadalom egész életére.

⁴⁷⁰ Ehelyütt hadd emlékeztessék Henry James *The Siege of London* című művének Mrs. Headway-ről szóló részére, amely egyedülállóan találó módon jellemez egy ilyen helyzetben lévő személyt.

Anélkül, hogy képzeletbeli veszedelmekkel riogatnánk magunkat, azt hiszem, annyit kijelenthetünk, hogy a politikai racionalizmus különösen két ismérve okán roppant veszélyes egy társadalomra. Értelmes ember nem esik kétségbe attól, hogy nem tud azonnal gyógymódot találni egy megnyomorító panaszra; ám szorongása sokkal indokoltabb, ha úgy véli, hogy a panasz az idő múlásával óhatatlanul nem enyhülni, hanem súlyosbodni fog. És, sajnos, úgy tűnik, így áll a dolog a racionalizmus betegségével.

Először is, a politikai racionalizmus, ahogyan én értelmezem, egy könnyen felismerhető, a gondolkodást megrontó tévedést hordoz magában, egy tévképzetet az emberi tudás természetével kapcsolatban. És ezért nem képes kijavítani saját fogyatékoságait: nincs benne öngyógyító képesség; a racionalizmus tévedéseitől nem óv meg bennünket, ha még inkább vagy még nagyobb meggyőződéssel válunk racionalistává. Egyebek között, tegyük hozzá, ez a büntetése annak, aki könyv szerint él; ez a fajta élet nemcsak hogy meghatározott hibákhoz vezet, de kiszárítja magát a gondolkodást is: aki tantételek szerint él, előbb vagy utóbb elveszti intellektuális tisztességét. Továbbá, a racionalista eleve elvetette az egyetlen külső inspirációt, ami tévedését korrigálhatta volna; a racionalista nem csupán mellőzi azt a fajta tudást, amely megmenthetné, hanem egyenesen azzal kezdi működését, hogy megsemmisíti. Előbb lekapcsolja a villanyt, aztán panaszkodik, hogy nem lát, és úgy érzi magát, „mint a sötétben egyedül botorkáló ember”. Röviden, a racionalista lényegében véve javíthatatlan; és racionalizmusáról csak egy olyan inspiráció tudná leszoktatni, melyet azonban az emberiség legfőbb ellenségének tart. Ha teret kap, a racionalista csak arra képes, hogy az egyik racionalista vállalkozás után, amibe belebukott, belefogjon egy másikba, ami reményei szerint sikeres lesz. Ebben az irányban halad a mai politika gyors elkorcsosulása: azt a politikai habitust és tradíciót, amelyet, nem is olyan régen, még a legszélsőségesebb ellenzékiek is közös tulajdonnak tartottak, az angol politikában egy közös racionalista szemléletmód váltja fel.

Csak hogy másodszor, az a társadalom, amely egy racionalista politikai stílust tett magáévá, rövid időn belül az oktatásnak egy kizárólagosan racionalista formája felé terelődik vagy sodródik majd. Nem a nemzetiszocializmus vagy a kommunizmus durva céltudatoságára gondolok, amely az uralkodó racionalista doktrína tanításán kívül semmiféle más oktatást nem tűrt meg. Arra a tetszetősebb megoldásra gondolok, amely nem enged teret semmiféle oktatási formának, amely jellegében nem döntően racionalista.⁴⁷¹ És amikor az oktatásnak egy kizárólagosan racionalista formája teljesen tért hódít, a felszabadulás reménye egyedül abban rejlik, hogy egy ágrólszakadt betűrágónak, aki „a régi pergamenek és megsárgult feljegyzések között keresgél”, sikerül-e kiderítenie, milyen volt a világ ezer évvel ezelőtt.

A racionalista, amióta csak megjelent a színen, nyugtalanító érdeklődést tanúsít az oktatás iránt. Tisztelem a „kopynyákat”, nagyon hisz a képzésükben, és eltökélten vallja, hogy az okosságot ösztönözni és hatalom formájában jutalmazni kell. No de miféle oktatásban hisz a racionalista? Nyilvánvalóan nem a társadalma erkölcsi és intellektuális habitusába

⁴⁷¹ Valami ilyesmi történt Franciaországban a forradalom után, de aztán nem tartott sokáig, hogy ismét felülkerekedjen a józan ész.

és vívmányaiba való beavatásban, a jelen és a múlt közti partneri viszony kialakításában, a konkrét tudás megosztásában; a racionalista szemében mindez a tudatlanság tanítását jelentené, ami egyszerre értéktelen és kártékony dolog. A puszkaként használt könyvekből a technikát lehet megtanítani, vagyis a féligazságot. Az oktatás iránt tanúsított erőltetett érdeklődése gyanúsítható azzal, hogy a racionalista csupán ürügyet keres arra, hogy ráerőszakolja magát a társadalomra, mivel a racionalista éppúgy becsapott ember, mint a tanítványai. A racionalista őszintén hiszi, hogy a technikai tudás megtanítása az egyetlen érdemleges tanítási forma, mert meggyőződése, hogy a technikai tudáson kívül nincs igazi tudás. Hiszi, hogy „a köz irányításának” megtanulása a legbiztosabb ellenszer egy demagóg hízelgésével és egy diktátor hazugságaival szemben.

Tehát egy eleve nagyrészt racionalista beállítottságú társadalomban bizonyosan van igény egy efféle képzésre. E társadalomban a részleges tudásnak (amennyiben a fél a technikai felet jelenti) gazdasági értéke van; kialakul a „képzett” gondolkodás piaca, melynek a legújabb eszközök állnak rendelkezésére. És mi sem természetesebb, mint hogy ez az igény kielégül: megszületnek és nagy példányszámokban forgalomba kerülnek a megfelelő könyvek, és létrejönnek az efféle (akár általános, akár valamely tevékenységhez kapcsolódó) képzést nyújtó intézmények.⁴⁷² És ami a mi társadalmunkat illeti, a szóban forgó igény kiaknázása már jó ideje elkezdődött: már a XIX. század elején észlelhető volt. Ám nem olyan lényeges, hogy az emberek levelező kurzusokon tanulnak meg zongorázni vagy gazdálkodni; ez különben is szükségszerű az adott körülmények közepette. A lényeges az, hogy a racionalista inspiráció ma már áthatja és kezdi megrontani társadalmunk oktatásügyi rendelkezéseit és intézményeit is. A valódi (tehát nem pusztán technikai) tudás átadásának módszerei részint máris eltűntek, részint elavultak, részint pedig belülről kezdtek el megromlani. A korunkban uralkodó körülmények mind-mind ebbe az irányba hatnak. A tanonckodás, a mester oldalán dolgozó tanítvány, akinek előbbi egy technika tanítása közben olyasfajta tudást is közvetít, ami taníthatatlan, még nem tűnt el; de idejétmúlttá vált, s helyére mindinkább technikai iskolák kerülnek, amelyek (lévén, hogy csak technikai képzést nyújtanak) rendeltetésüknek nem tudnak eleget tenni, amíg megrekednek a gyakorlat szintjén. Itt megint csak azzal szembesülünk, hogy a szakmai képzés mindinkább egyetlen jelent egy technika elsajátításával,⁴⁷³ valamivel, amit postai úton is meg lehet tenni, aminek következtében eljőhet majd az idő, amikor az egyes szakmákban okos emberek dolgoznak majd, de olyan emberek, akik csak korlátozott jártassággal rendelkeznek, s akiknek soha nem nyílt lehetőségük arra, hogy megtanulják azokat a finom árnyalatokat, amelyekből összetevődnek egy-egy nagy múltú szakma tradíciói és magatartásmintái.⁴⁷⁴ A családi tradíció az egyik eszköz, amellyel ezt a fajta tudást eddig sikerült megőrizni (mert nagyszerű emberi vívmány, ami veszendőbe megy,

⁴⁷² Egyesek szerint ez az ipari civilizáció elkerülhetetlen velejárója, szerintem azonban ez az álláspont nem az igazi bűnöst pécézi ki. Egy ipari civilizációnak igazi jártasságra van szüksége; és ha igaz az, hogy a mi ipari civilizációnk úgy döntött, hogy elhagyja a jártasság nélkül, s elbaldogol a csupán technikai tudással is, akkor ez a civilizáció megromlott.

⁴⁷³ Vö. James Boswell: *The Artist's Dilemma*.

⁴⁷⁴ A hadsereg a háborús időkben remek lehetőséget nyújtott a képzett és tanult ember közti különbségek megfigyelésére; az intelligens civil különösebb nehézségek nélkül el tudta sajátítani a katonai vezetés és irányítás technikáját, de a rendelkezésre álló puszkák – *Tanácsok fiatal tiszteknek* stb. – ellenére mindig hátrányban maradt a hivatásos tiszttel szemben, aki már megtapasztalta a katonai pálya érzéseit, emócióit, valamint gyakorlatát.

ha nem vigyáznak rá) és közvetíteni. Ám a racionalista soha nem érti meg, hogy egy szakma megtanulása vagy két emberöltőnyi gyakorlatot igényel; ő valójában minden tőle telhetőt elkövet, hogy az efféle tanulás lehetőségét megsemmisítse, mert ártalmasnak véli. Akárcsak az az ember, aki egyedül az eszperantó nyelvet ismeri, ő sem tudhatja, hogy a világ nem a XX. században kezdődik. És a nagy szakmai tradíciók felbecsülhetetlen értékű kincse – nem hanyagságból, hanem tudatos cselekvés miatt – megsemmisül az úgynevezett bevett érdekek szétrombolása közben. Ám az egyetemek ellen irányul talán a legvégtetesebb racionalista támadás. A technikusok iránti kereslet olyan mértéket ölt, hogy az őket képző létező intézmények már nem elégségesek, s ezért az egyetemek is beállnak a sorba, hogy közreműködjenek a kereslet kielégítésében. A baljós „egyetemi képzettségű férfiak és nők” kifejezés meghonosodóban van, és nem csak az Oktatási Minisztérium szótárában.

A racionalizmus ellenfele szemében ezek helyi jellegű, bár nem elhanyagolható vereségek, és ha külön-külön vizsgáljuk őket, a keletkezett kár egyik esetben sem tűnik jóvátehetőnek. Ám van ez a győzelem, amit a racionalista egy másik fronton aratott, s aminek következményeit nehezebb lesz kiheverni, mert, miközben a racionalista tudja, hogy ezen a fronton győzött, ellenfele nemigen ismeri el saját vereségének tényét. Arra gondolok, hogy a racionalista szemléletmód bekerítette és kisajátította az erkölcs és az erkölcsi nevelés egész területét. A racionalista erkölcsé az erkölcsi eszmények öntudatos követésének erkölcsé, és a racionalista erkölcsi nevelés téziseken, erkölcsi elvek bemutatásán és kifejtésén nyugszik. A racionalista ezt tünteti fel magasabb rendű erkölcsnek (a szabad ember erkölcsének – a racionalista halandzsa ugyanis nem ismer határokat), szemben a habitusnak, az erkölcsös magatartás tradíciója nem tudatos követésének erkölcsével; ez az előbbi erkölcs azonban valójában megreked egy technika szintjén, melyet inkább ideológiai képzés, semmint magatartásbeli tanulás útján lehet elsajátítani. Az erkölcs terén, akárcsak bárhol másutt, a racionalistának az az elsődleges célja, hogy megszabaduljon az öröklött nem-tudástól, s aztán a nyitott gondolkodás így keletkező űrét megtöltse a bizonyosságon alapuló tudás tételeivel, amelyeket egyéni tapasztalataiból absztrahál, s amelyeket szerinte elfogad az emberiség józan „esze”.⁴⁷⁵ A racionalista érvekkel védi meg ezeket az alapelveket, amelyek egységes (bár erkölcsi értelemben szűkkeblű) doktrínát alkotnak. A racionalista szemében azonban az élet óhatatlanul valami szaggatott, nem folytonos dolgot jelent, problémák áradatának megoldását, az egymást követő válságok leküzdését. Akárcsak a racionalista politika (amitől természetesen elválaszthatatlan), a racionalista erkölcs is az önmaga alkotta (*self-made*) ember és (*self-made*) társadalom erkölcsé: az, amit mások a „bálványimádással” azonosítanak. És nem következményektől mentes az a körülmény, hogy az az erkölcsi ideológia, amely manapság a racionalistát megihleti (és amelyet, ha politikus, hirdet), valóban nem más, mint az arisztokraták egykoron nem tudatosan követett erkölcsi tradíciója, akik, eszményeket nem ismervén, az egymással fenntartott kapcsolatok során sajátították el habitusukat, és adták tovább ezeket az erkölcsi tanításokat. A racionalista szemében ugyanis csak az számít, hogy az eszmény ércét végre-valahára sikerül-e megtisztítania

⁴⁷⁵ Ebben és a racionalizmus más túlkapásaiban maga Descartes nem volt bűnös.

a magatartásbeli habitus ráakódott szennyeződéseitől; a mi szemünkben viszont az a fontos, hogy viselnünk kell sikere sajnálatos következményeit. Az erkölcsi eszmények mindig ráakódnak valamire; csak annyiban fontosak, amennyiben feloldódnak a vallási vagy társadalmi tradíciókban, amennyiben a hit- vagy társadalmi élet részét alkotják.⁴⁷⁶ Manapság azért vagyunk nehéz helyzetben, mert a racionalisták régóta munkálkodnak azon, hogy kivonják (és mert, úgymond hasznavehetetlen, kiöntsék) azt a folyadékot, melyben erkölcsi eszményeink feloldódtak, és mert nem maradt egyebünk, mint a száraz és homokos üledék, amelytől, miközben eltávolítani próbáljuk, fulladozunk. Előbb minden tőlünk telhetőt elkövetünk, hogy leromboljuk a (hatalmával állítólag visszaélő) szülői tekintélyt, aztán érzelmösen sajnálkozunk afölött, hogy milyen kevés „jó család” van, végül pedig pótlékokat hozunk létre, amivel teljessé válik a rombolás. És, sok egyéb mellett, ami romlott és egészségtelen, ezért látunk magunk előtt szenteskedő racionalista politikusokat, akik az önzetlenségnek és a nép társadalmi szolgálatának ideológiáját hirdetik, miközben elődjeik példáját követve mindent megtesznek azért, hogy e népből kiirtsák az erkölcsös magatartás utolsó élő gyökerét is; s ezért látunk olyan politikusokat is, akik racionalista meggyőződésből és politikai tradícióink további racionalizálásának vágyától hajtva azzal vesztegetik drága idejüket, hogy próbálnak megtéríteni bennünket.

Kállai Tibor és Szentmiklósi Tamás fordítása

⁴⁷⁶ Amikor Konfuciusz meglátogatta Lao Cut, a jószágőr és a kötelességtudásról beszélgetett vele. „A rostálógépből kikerülő pelyva – monda Lao Cu – annyira elhomályosíthatja tekintetünket, hogy még azt sem tudjuk, északi, déli, keleti vagy nyugati irányban nézünk-e, az égboltot kémleljük-e, vagy a földet... Ez a sok beszéd a jószágról és a kötelességtudásról, ezek az örökös szurkálódások csak kihozzák a sodrából és felingerlik a hallgatót, s olyan romboló hatással vannak a belső nyugalomra, mint semmi más.” Chuang Tzu.

XII. A 20. század magyar politikai és társadalmi kihívásai és a magyar politikai gondolkodás 1.

A 20. század magyar politikai gondolkodásának első szakaszára – a veszített első világháborút és a trianoni traumát követően – a veszteségek feldolgozásának elmaradása, valamint a revans vágya nyomta rá bélyegét. Az ószirózsás forradalmat követő első polgári demokratikus kísérlet kudarca, a Tanácsköztársaság véres 133 napja, valamint a Horthy Miklós kormányzóval az élen berendezkedő „neobarokk társadalom” mellett a korszakban a *Querela Hungariae*, a kesergő Magyarország felfogása⁴⁷⁷ vált meghatározóvá. Divatossá vált a „magyar alkat” problémájának taglalása (Bibó István szerint „a magyar közösségi élet egyik központi kérdése lett az, hogy milyen a magyar alkat, milyen a magyar”),⁴⁷⁸ míg a legjobb elmék a nemzetépítéssel foglalkoztak – ők a múlt önkritikus, illetve a nemzeti helyzet realista elemzésén keresztül szerették volna a nemzetet a jelen és a jövő kihívásai felé fordítani.

A politika azonban ismét végzetesen utat tévesztett; az ismételten vesztes második világháborút – benne a szintén feldolgozatlanul maradt holokausztot – követően aztán Magyarországot – az átmenet néhány esztendeje után – a megszálló szovjet hatalom a szocialista átalakítás zsákutcájába navigálta.

E korszak gondolkodásába Prohászka Lajos *A vándor és a bujdosó*, Márai Sándor *Röpirat a nemzetnevelés ügyében*, valamint Bibó István *A zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című írásaiból vett részletek ismertetésével kívánunk betekintést nyújtani. Kapcsolódó témák: *Ludoviceum I./2.*: 10., 11., 12. és *Ludoviceum I./3.*: 9., 10., 11., 12.

⁴⁷⁷ Móricz Zsigmond: *Kesergő. Querela Hungariae* (1920). In Száraz Miklós György (szerk.): *Jaj, hol a múltunk? A Trianon-jelenség*. Helikon, Budapest, 2005, 30–31.

⁴⁷⁸ Bibó István: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem*. In Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. Második kötet. 1945–1949. Magvető, Budapest, 1986, 571. A „magyar sors” és „magyar alkat” kérdéséhez lásd még Hamvas Béla: *Az öt génusz*. In Hamvas Béla: *A magyar Hüperion és más magyar vonatkozású esszék*. II. kötet. Medio, Budapest, 2007, 7–175.; Illyés Gyula: *Ki a magyar*. Magvető, Budapest, 1982; Karácsony Sándor: *A magyar észjárás*. Magvető, Budapest, 1985; Németh László: *Kisebbségben*. I–II. kötet. A Magyar Élet kiadása, Budapest, 1942; Prohászka Lajos: *A vándor és a bujdosó*. Danubia, Budapest, 1941; Szabó Dezső: *A magyar jövő alapproblémái*. In Szabó Dezső: *Az egész látóhatár. Tanulmányok*. II. kötet. Magyar Élet kiadása, Budapest, 1939, 346–442.; Szekfű Gyula (szerk.): *Mi a magyar?* Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1939; Trencsényi Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011; Veres Péter: *Mit ér az ember ha magyar. Levelek egy parasztfűhoz*. Magyar Élet kiadása, Budapest, 1940.

Prohászka Lajos (1897–1963) pedagógus, kultúrfilozófus, és a magyar neveléstudomány egyik kiemelkedő alakja. Prohászka a *Minerva című folyóirat* 1932 és 1935 közötti évfolyamaiban kezdte el publikálni *A vándor és a bujdosó* című nagyhatású közleményeit; ezek csokra aztán 1936-ban könyv formájában is megjelent. Prohászka munkája azonnal az érdeklődés homlokterébe került; alighanem sokat elmond az általa keltett visszhangról és hatásról, hogy az egyébként igencsak rigorózus Hamvas Béla egyenesen a „magyar sorstudomány megalapítójának” nevezte őt.⁴⁷⁹

23. Prohászka Lajos: A vándor és a bujdosó

A vándor

A kultúrának ez a frissessége és elhasználhatatlansága még csak egy népközösségnél található fel Európában: a németnél. Ez a kultúra azonban homlokegyenest ellentéte az olasznak. És mindenesetre páratlan az a jelenség a történetben, ahogyan ennek az ellentétnek a tudata a két nép magatartásában kifejeződik, ahol az egyik zavartalan önelégültségében mindig a saját középpontja körül kering, míg a másik sokszor önmaga megtagadásával, a saját isteneinek feláldozásával, ösztönösen és ellenállhatatlanul éppen az előbbi felé vonzódik. Ismeretes az az ígézet, melyet Itália a német szellemre századok során át, szinte történetbelépésének kezdetétől fogva gyakorolt. A németység hol küzdött a délnek e lenyűgöző varázsa ellen, hol pedig megittasult forrásainál; sokszor csak álmodozott felőle, leginkább azonban a maga túláradó fantáziáját mérsékelte általa. Valóban úgy látszik, mintha ez a nép a maga sorsát csak úgy tudná teljesíteni, ha Itália állandó problémává válik számára. De épp az életmagatartásnak ebben a szüntelen feszültségében rejlik a forrása annak, amit az előbb a német szellem örök frissességének és kiapadhatatlanságának mondtunk. Míg az olasz lélek ifjúsága szellemi típusának befejezettségében, példaszerű zártságában gyökerezik, amely mindig új lendületre képesíti, addig a németységnek épp befejezetlensége, magával elégedetlen volta és új formák után való szüntelen sóvárgása adja meg az erejét, produktivitását és belső gazdagságát. Erre a befejezetlenségre még mindannyian rámutattak, akik eddig a német szellem sajátos jellegét igyekeztek megértetni, amelyről Nietzsche találóan mondta, hogy definiálhatatlan. A megállapodottság hiánya, az örök keresés és a lehetőségek határtalansága valóban könnyen zavarba hozhatják azt, aki a német lelki típus fogalmi megjelölésére vállalkozik. Ebben a definiálhatatlanságban rejlik egyúttal a magyarázata annak, hogy a németet a nyugat-európai népek máig barbárnak tartják, amiben kétségkívül van egy szemernyi igazság. De ez a „barbárság” éppen az ő nagy erőforrása és kiváltsága a többi néppel szemben. A német minden bizonnyal még keletkezőben levő nép, amely még csak „keresi a maga léformáját” (Troeltsch), és ha idegenben, egyenetlenül és sokszor (mint ma különösen ismét) megdöbbentő ellentétekben keresi is, mégis magában

⁴⁷⁹ Hamvas Béla: *A magyar sorstudomány megalapítása. Prohászka Lajos könyvéről.* In Darabos Pál (szerk.): *Hagyomány. Válogatás Hamvas Béla folyóiratokban megjelent írásaiból.* Hamvas Béla Kultúrákutató Intézet, Budapest, 2011, 255–264.

ennek a keresésnek a folyamatában szinte felülmúlhatatlan értékeket tár fel. Igazi gazdagsága nem az eredményekben, hanem képességeiben nyilvánul meg, nem abban, amit elért, de ahogyan az adott lehetőségek körét tágítani tudja. Mondták róla, hogy nem szervezett, de szervezhető; hogy nem társas, de a társulás formái iránt rendkívül fogékony; nem egységes, de az egység vágyától erősebben áthatott, mint a valóban egységes népek. Azt is mondták, hogy híjjával van annak a formális műveltség-ethosznak, amely a latin népekre annyira jellemző, s amely ott a közösség legjelentékesebb tagjában is eleven, viszont a műveltség eszméje úgyszólván lelkiismereti problémája, amellyel szüntelenül vívódik. Kultúrája valóban klasszikus alkotásokat mutatott fel, maga a klasszika, mint probléma, talán többet és mélyebben foglalkoztatja, mint a többi népeket együttvéve, magatartása mégis legtöbbször a nyers hatalmi törekvés és a nyárspolgár-lelkűség közömbössége közt ingadozik. Ez a kiforratlanság és feszültség, ez az örökös hányattatás a keletkezés és elmúlás árjában, ez a nyugópont nélküli és konfliktusterhes (valóban fausti) lüktetés és keresés, kétségkívül bizonyos daimonikus jelleget kölcsönöz a német szellemnek. Mint ahogy Arisztotelész mondja a természetről általában, hogy nem isteni, hanem daimonikus, úgy a német „természet” sem a mítosz derült és tündöklő isteneivel, hanem a föld és az ég bizonytalan, komor és lenyűgöző hatalmaival tartja a rokonságot. Az olasz ebben az értelemben bizonyos „isteni”. Isteni, mert az a kiváltság adatott meg neki, hogy közvetlenül sarjadhat a földből és nyújthatja kelyhét a nap felé; mert lélekben és kultúrában oly természetes, szinte magától értetődő, mint az éghajlat melege és az éter kéksége; mert az a nyugalom ömlik el rajta, amely csak a káosz felett győzelmes szellem sajátja. Ezzel szemben a német állandóan vívódik a világgal és a saját lelki megszállottságával, és soha nem készül el végleg önmagával, mint ahogy soha sincs készen a dolgokkal sem. A megelégedettség és kibékülés idegen az ő számára, valami állandóan mozgalomban van benne, a megoldások egymást váltják fel, és a negáció, a tipikus német „protestálás” az, ami ezt a folyamatot megindítja és ébren tartja.

1. A változás

A német szellemnek ez a befejezetlensége és daimonikus jellege magatartásának sajátos alapélményéből válik érthetővé. Ez a tipikus német alapélmény: a változás ténye. A változás mint a létnek megnyilvánulási formája kétségkívül más népek is foglalkoztatta a képzeletét. Már a görögség sokat emlegetett sztatikus hajlama ellenére, előszeretettel vonta bele a változás tényét szemlélete körébe, mindenestre úgy, hogy valami állandónak, maradandónak és változatlan hatású keresté benne. S a nyugati, latin kultúrájú népek ebben általában a görögök nyomdokain maradtak: a változás racionalizálására törekedtek, ezzel mintegy védekezve, támaszpontot keresve az elmúlás és az enyészet lesújtó tudatával szemben.

Egészen más e tekintetben a német szellem magatartása. A német a változást, mint események egymásutánját vagy egymásmellettségét nem szemléli, hanem éppen átéli, úgyszólván együtt végigcsinálja és a változás tényét nem valamilyen állandó és identikus princípiumból magyarázza, hanem éppen ellenkezőleg: a változásból,

az átmenetből érti meg az állandót és identikusat. Ez mindenesetre minőségileg egészen új árnyalatot ad a németiség alapélményének. A német önmagát épp úgy változásban, keletkezésben levőnek éli át, mint ahogy az egész külső világban is szüntelen fejlődést, átalakulást, processzust lát. Ennek a processzusnak nyugvópontjai is számára mindig csak viszonylagosak, mert mindig érintkeznek a fejlődési sor megelőző és következő állapotaival: nem határok, hanem átmenetek, esetleg fokozatok. Ahol pedig folyamatosság van, ahol lélek és világ szüntelen alakváltozást mutat, és a formák egymást túlszárnyalni törekednek, ott nyilvánvalóan aktivitás a lét legbelsőbb lényege. Maga a változás is mozgás, erő kifejtés, akaratnyilvánulás. A változásnak, mint tevékenység kifejtésnek ebből az élményéből folyik a német magatartás sajátos dinamikus jellege. Joggal szoktak hivatkozni rá, hogy éppen német gondolkodó jelölte meg a létező lényegét a tevékenységben. Ez a felfogás nyilván a lelki magatartásnak egészen más típusára vall, mint aminőről Descartes-é tanúskodik, amikor a szubsztancia lényegét a *cogitatio* (illetve *extensio*) tényében, vagy a Hobbesé, aki azt a testiségben állapítja meg. S ugyancsak német gondolkodó volt az, aki az eszme önkibontakozásában keresve a mindenség magyarázatát, a fejlődés gondolatát olyan térre is átvitte (például az istenségre), amely mindenkori, de főleg a latin gondolkodás számára a maradandónak, a megingathatatlanak teljességét jelentette. Mi sem bizonyítja jobban a németiségnek ezt a dinamikus hajlamát, mint éppen Hegelnek a szellemi élet minden ágára kiterjedő hatása. Azonban nemcsak Hegelnek, hanem az egész német idealizmusnak, a Goethe–Schiller körnek és a romantikának a hatása is, amelyet legalábbis ebben a tekintetben, teljesen azonos felfogás élt: úgy, hogy Nietzsche joggal mondhatta: a németek hegeliánusok lennének, még ha nem is élt volna soha Hegel, mivel a levésnek, a fejlődésnek ösztönszerűleg mélyebb értelmet és gazdagabb értéket tulajdonítanak, mint annak, ami van. S a német léleknek erről a dinamikus készségéről tanúskodik a filozófia mellett e tekintetben leginkább jellemző másik objektívációja: a zene is. Dallam, ritmus és harmónia már lényegüknél fogva a keletkezés és elmúlás sodrába vezetnek el, azonban sem az olasz, sem a francia muzsika nem ismeri a modulációnak és hangsúlyváltozásnak azt a meglepetésszerű, a lét tragikus mélységeibe ragadó fellépését, mint éppen a német. Kevésbé a zárt dalformára való felépítés jellemzi, mint inkább a tematikus rétegződés, a szólamok váltakozása, küzdelme és lüktetése a megoldás felé. Bach sokszólamú stílusa Beethovenen és Wagneren keresztül Brahmsig és a legújabbakig valóban az egész német muzsikán végigvonul. A variáció talán leginkább igazolja ezt, nemcsak mint önálló és ciklikus zenei műforma, hanem általában mint a harmonikus vagy ritmikus továbbfejlesztésnek a németeknél előszeretettel alkalmazott módja, amelynél a téma mindig változottan tér vissza, vagy szinte észrevétlenül maga is változik (Schumann, Wagner). A német zene valóban „mozog”, mint ahogy a lélek, amely mögötte lélegzik, állandó mozgásban van: ezért nem is fejez ki állapotyszerűséget, „hangulatot”, hanem inkább törekvést, aktivitást, a hangulat változásait és az állapot csak mint a szüntelen dinamikának átmenete jelentkezik benne. Ha ezt az élménymódot általában zeneinek nevezzük, akkor a német lelki típusról joggal mondható, hogy minden megnyilvánulásában, tehát képzőművészetben, költészetben, filozófiában, vallásban egyaránt sajátosan zenei jellegű.

A keletkezésnek és elmúlásnak ebben a szüntelenül lüktető árában a német lélek életérzése azonban szükségképpen bizonytalanná kell, hogy váljék. Ennek a létbizonytalanságnak szimbóluma már a németség lakta terület szaggatott, széttagolt volta, amely úgyszólván külsőleg kifejezi azt a feszültséget és harcot, amely szellemét állandóan fogva tartja. Ez a lelki helyhez-nem-kötöttség nyilvánul a németség egész történetében, amely az egységnek mindig híjával volt, ahol a hirtelen fellendülést épp oly hirtelen hanyatlás követte mindig nyomon. Míg más, nyugati népek fejlődésének van delelőpontja, amely sajátos történeti rendeltetésük legjellemzőbb kifejezéseként tekinthető és rendszerint fejlődésük egész további sorát is meghatározza, addig a német mindig új nekilendüléssel törtet a csúcspont felé, folyton kísérletezik a teljességgel, anélkül, hogy valaha is sikerült volna elérnie. A német szellem, amint arra újabban már ismételtelen rámutattak, valóban csak átmenetileg lakozik a maga teremtette formákban, és maguk ezek a formák sem bizonyulnak sehol tartósaknak. Nemzeti öntudatának hiánya vagy fejletlensége is, amelynek következtében annyiszor szabad utat engedett az idegen befolyásnak, jórésztben erre a létbizonytalanságra vezethető vissza. De innen ered másfelől az a képessége is, hogy az idegen lelkiiséget a maga legváltozatosabb alakulásában is meg tudja érteni. Az önelégültség nem igen hajlamosít más lelkiiség megértésére, mert distanciákat teremt és a maga fejlődését tekinti általános normának. Csak ott, ahol a lélek maga is benne állva a keletkezés és elmúlás sodrában, az összes létezőket keletkezésükben, fejlődésükben szemléli, sőt együtt átéli, csak ott tudja fejlődésük öntörvényszerűségét is megérteni.

A létbizonytalanság érzésével függ össze és a változás alapélményében gyökerezik a német léleknek egy további jellemvonása: az irrealitás is. Kétségtelen ugyan, hogy a németség, főleg története legutóbbi szakaszában, valóságérzékének is számos bizonyítékát adta; ez azonban, amint már gyakran kiemelték (Troeltsch, Scheler), csupán visszahatás eredménye volt a megelőző korszak túltengően spekulatív magatartásával szemben, és épp ennek a visszahatásnak egészen szokatlan heve és szertelen formái árulják el legjobban, mily erős és mélyen gyökerező benne a hajlam az ideológiák iránt. Mert az irrealitás sajátossága éppen abban mutatkozik, hogy a valóságról alkotott eszmék többre becsülése magánál a valóságnál a lélekben ösztönösséggel lép fel: ebben különbözik a doktriner típustól, amely (mint a francia szellem jellemzése alkalmával láttuk), szintén az eszméket helyezi a valóság fölé, azonban nem ösztönösen, hanem racionális meggondolásból. A német soha nem doktriner, de majd mindig irreális; innen, hogy állandóan túllő a célon, hogy a latin szellemre oly jellemző formának, aránynak szinte teljességgel híján van. Az a bizonyos német „nehézkesség” is, amelyről már Goethe panaszkodott, részben ebből az irrealitásból folyik. Ugyanakkor azonban ennek az irreális hajlamának köszönheti fokozott problématudatát is. A probléma sohasem a valóság biztos talaján bontja ki szárnyát, hanem mindig a valóságról alkotott gondolkodás ellentmondásaiból pattan elő. Minthogy a német a valóságot mindig az eszmén keresztül szemléli, mindig csak útban van a valóság felé, azért nem adottságot, hanem feladatot lát benne, nem plaszticitásában, hanem feszültségeiben keresi fel. Sőt lehetne mondani, hogy szívesebben keres, mint talál, maga a probléma mindenkor jobban érdekli, mint annak megoldása.

Az irrealitásnak ez a sajátos formája megérteti azután a németiségnek egy másik tulajdonságát is, a sokszor emlegetett „német szubjektivitást”. Végső elemzésben ez a szubjektivitás is a változás alapélményére vezethető vissza. Ahol ugyanis a dolgok állandó keletkezésben vannak és a megismerő tudat is állandóan változik, ott szinte természetszerűleg tör magának utat az a felfogás, hogy a dolgok csak jelenségek, és a bennük nyilvánuló összefüggés és rend, a változások folyamában mutatkozó törvényszerűség csupán a tudat rendező, összekapcsoló és szétválasztó funkcióinak műve. S a németiség, története egész folyamán, nemcsak a filozófiában, de a kultúra minden ágában, művészetben, vallásban, politikában is a kísérletek szakadatlan sorát tette, hogy a tudatnak ehhez a jelenségvilághoz való szerepét megoldja. A szolipszizmushoz eközben ritkán jutott el (úgyszólván csak a romantikusoknál volt erre kísérlet), azonban mindig előszeretettel hajlott arra, hogy természetben és történetben egyaránt csupán annak a módnak a kifejezését lássa, ahogyan az Én a tárgyakkal vonatkozásba lép. Ennek a magatartásnak kétségtelenül vannak előnyei. Az a bizonyos német „bensőség”, a lélek gyöngéd és törekeny hangulatainak, komplikációinak és differenciáltságának sajátos értékelése ebből a szubjektivitásból fakad. Ez a bensőség nyilvánul már Eckhart mester „lélekszokrácskájában”, ez a mozgatója a lutheri vallásosságnak, ez élte a pietizmust, hogy azután legtisztább kifejezést nyerjen a goethei lírában, s talán legfőként a XIX. század romantikus muzsikájában. Van azonban visszája is: ez a bensőség, amely nem tud vagy nem akar formát ölteni, amely ebben a bensőségben éli át a világ egészét, még a legszelídebb válfaja ennek a magatartásnak; a „vagabundus”, a közelmúlt német ifjúsági mozgalmának ez az ismert alakja, aki már szándékosan igenli a káoszt, az anarchikus formáját testesíti meg. A szubjektivitás igazi veszedelme azonban főleg abban mutatkozik, hogy a tartalmakat viszonyokká, funkciókká oldja fel, ami következményeiben szükségszerűen a relativizmus felé sodorja. Ez a relativizmus valóban állandóan ott kísért, néha nyíltan, legtöbbször azonban lappangva, a német szellem minden megnyilvánulásában. Jellemzően kitűnik ez éppen a legabszolutisztikusabb gondolatrendszer, a hegelizmus sorsából, amely a történelmi magyarázatban és a politikai életben akaratlanul is egészen bomlasztó törekvések kútfejtévé vált, nyilván mert magában hordta ezek csíráit.

A bujdosó

Et ne magnitudo revelationum
extollat me, datus est mihi stimulus
carnis meae, angelus satanae, qui me
colaphizet.
2. Kor. XII. 7.

S ennek a magányos vándornak van itt az európai végen, Nyugat és Kelet érintkező pontján, egy örök feleselő társa, – társa nem annyira vérben és szellemben, nem is elhivatásban és életszervezetben, mint inkább történelmi sorsban: – a magyar. Magányos ez is az európai népek közös tűzhelyénél. Rokontalan és magára hagyatott, sőt nem szívesen tűrt jövevény, aki a századok hosszú során át valóban megható igyekezettel

fordította arcát Nyugat fele és próbált Európa „jó gyermeke” lenni, s akit mégis mindig elkönyököltek, félbarbárnak néztek, nem ismertek, vagy ami ennél is rosszabb: félreismerték. S nem utolsó sorban ez a mostoha meg-nem-értés és kitagadottság az oka, hogy ő maga sem jutott még el létének világos öntudatára. Mert míg egyfelől levetkező, meghódoló alázattal éretlennek és parlaginak szégyenkedte magát a nyugati nagy kultúrákkal szemben, addig másfelől dacos szédülettel tántorodott el tőlük, csak azért is szemet hunyt a tények ultimátuma előtt, főleg, amikor tőlük ősi erejének zúzódását féltette. Nem szorul bővebb megvilágításra, hogy mindkét irányú magatartás alkalmatlan arra, hogy benne igazi önismeret kifejlődhessék. Nem mintha a magyar visszatorpanna az öneszméléstől, vagy egyáltalán híjával volna az erre való képességnek. Sőt, nincs még egy nép Európában, amely sorsa felett annyit és annyiszor töprengett volna, amely sorsát és jellemét úgy egymásba adta volna, mint éppen a magyar. Ezt azonban tagadhatatlanul egyoldalúsággal tette: szemléletét a vérségi kötelék, a pártszenvédély, legfőként pedig a történeti helyzet homályosította és ezért lényegest és lényegtelen, történetit és történet felettit, hagyományt és ábrándot, igazi teremtő-lelkiséget és pusztá retorikát sajátosan összefodrozott, anélkül, hogy valaha is egységes képet tudott volna önmagáról kialakítani. De viszont másfelől joggal mondhatnák azt is, hogy ennek az egységes képnek örök hiánya határozta öneszmélkedését már eleve egyoldalúvá. Mert az ilyen egységes történeteszemlélet a közösség számára kétségkívül hatalmas erőtartalék, réservoir, amely főként sorsának vesszőcsapásai idején egységes akaratkifejtését lehetővé teszi. Magyarországon ezzel szemben – amint arra még később vissza fogunk térni – mindig a „vagy-vagy” hazája. Ha a tragikum lényegét legáltalánosabb, mondjuk metafizikai, jelentésében abban láthatjuk, hogy a különböző, egymást kizáró értékráirányulások egy lélekformában egyenlő erővel lépnek fel, anélkül, hogy ez a lélek a maga ősi gyökértartalmából egységes és kiegyenlített megoldásukra képes volna, akkor a magyarság sorsa éppen ebből a szempontból joggal nevezhető tragikusnak. Ez az egységes ráirányulás, amely a múlt egységes szemléletében érik aktuális készsége, a magyarságban kiváltképpen azért nem fejlődhetett ki, mert nincs mítosza. Az olyan mítosznak, mint aminő az olasznál a latin tradíció, az angolnál a választottság tudata, a franciánál a formális ethosz, átszöve később a forradalom megszállottságával, vagy aminő a németnél a vándorlás daimoniája; amely mindenütt misztikus erőforrása a közösségi szolidaritásnak; amelyből a nemzeti misszió eszméje sugárik elő s amely a szétoldódás peremén is összefogja a közösség minden egyes tagját, mint egy eleven abroncs: – az ilyen egyetemesen, átfogó mítosznak a magyarság kétségkívül mindenkor híjával volt, vagy helyesebben: történeti fejlődésében valahol a mítoszt visszahozhatatlanul elvesztette, talán eltékozolta... Ezért tulajdonképpen csak ígérezéseiből hámozható ki. Az egyetlen mítosz vagy inkább mitikus csira, amely karakterologikus szempontból megfújt jelentőségű lehetne, az a lázadó magyaré, akinek örök prototípusa a négyfelé hasított Koppány s akit, mint a magyar öncélúság halálos dacú harcosát ezer ismétlődő változatban ismerünk történetünkéből. De fejlődhetik-e ki mítosz a lázadás irányában? Lehet-e életigazoló, nemzeti missziót jelölő a lázadás? Talán igen (bizonyosság rá Prometheus!), de ez mindenestre – s a végzetes épp ebben rejlik – nem az egész magyarságé. Vagy állíthatná-e valaki elfogulatlanul, hogy Szent László, Széchenyi, Werbőczy és Berzsenyi, Pázmány és Arany, akik ugyancsak egy-egy jellemző típusát

mutatják a magyar lelkeségnek, egyformán beleférnek a lázadó mitikus életformájába és belőle maradéktalanul érthetővé válnak? Így vonul fel azután a magyar horizontra e mítosz elégtelenségének érzetében a nemzeti misszióknak egy mindenestre átfogóbb eszméje: a török-tatárverő magyaré, aki elrendeltetetten Európa védőpajzsa a Kelettel szemben, önkéntelenül feldobbanhat ugyan itt is a kérdés, hogy az a sok vér, amely a magyar humuszt öntözte, nem volt-e képes más missziótudatot kisarjasztani, mint csupán azt, amely Árpád kemény-nyakú népét idegen fajok és más kultúrákat eszközének, önfeláldozó előőrsének tekinti? Közelebbről nézve ez a nemzeti hivatáseszme valóban inkább dekoratív vigasznak látszik, mint izmosító, erőfakasztó életigazolásnak. Ezért, ha a mítosz lehetőségei talán meg is voltak ebben az irányban, kifejlődése mégis leküzdhetetlen akadályokba ütközött, amennyiben a magyar heroizmusnak ez a mindenáron célját kereső, elkülsősítő, reflexív-rációnál is felfogása épp a benne rejlő mitikus vonásokat szekularizálta. Ebből magyarázható, hogy ezt az eszmét is idővel a pártszellem tette magáévá és ezzel belevonva a politikai szenvedélyek kockavetésébe, az önismerésnek végképp fonálát szegte. A magyar sors: talány, amelynek önmaga számára való megfejthetetlensége idő folyamán csak növekedett. Ezt a talányszerűséget, mondhatnák úgy is: középpont-nélküliséget, érezték és fájlalták még eddig mindazok, kik legtisztábban és legmélyebbre jártak, bizakodók és hitevesztettek egyaránt, a „mese és az átok” megszállottjai, akik ebben a magyarságnak még fejletlen, még el nem érkezett voltát és akik ebben permanens tragédiáját látták.

Lázadás és önfeláldozás: ha a mítoszfelfejlődés útja meg is akadt ebben az irányban, mégis, a magyarság lelki alkatán erről közelíthetjük meg legbiztosabban. Bármily eltérő ugyanis egymástól irányulásának ez a kettős formája, a magyar akaratban végzetesen mindig egymás felé sodródik, egymás lobbanásaiból fog tüzet és végül egymás szenvedéseiben ölelkezik. A lázadó magyar éppúgy önfeláldozó, mint ahogy viszont az önfeláldozó, a vérével adakozó magyarnak valamelyik lelki csücskében egy kissé mindig a lázadó lappang. A két életiránynak ez az összeszövődése azonban, ameddig csak történeti emlékezésünk visszaér, mindig egyensúlyozván volt, aminek magyarozatát kétségkívül a magyarságnak valamilyen ősi élményében kell keresnünk.

Valahonnan Keletről indult el és vérében magával hozta a széles puszták ígézetét és vele a szilaj, portyázó-kedvet. De ugyancsak magával hozta a puszták átkát is: a rest álmat és ezzel a vágyat a rejtettség és elzárkózás után, ahol nem lappanganak ordas veszélyek és ahol nincs tartós nyugtalanság. Ez a naiv önbizalom, amely az egész világgal hetykén szembe fordul, mégis anélkül, hogy létét ki akarná tágítani, ez az ösztönös önelégültség vagy inkább lételégültség, amely mindig csak a közvetlenül adottra tekint, jellemzi a magyarságot már történetbelépése kezdetétől fogva. Mint ahogy a németiség az észak búskomor daimoniájával terhelten kel útra, úgy kíséri a magyart, ezt a „keleti fajt”, a finitizmus érzése, amely idegenkedik mindattól, ami problematikus, ami megoldatlan és várakozásra készítő, viszont elszántan a szűkös, a biztos, az állandó felé húz, és tetté csak ott válik, ahol a maga létének jó elhatárolásában, úgyszólván körülsáncolásában nyilvánulhat. Kétségkívül: nem is képzelhető mélyebb ellentét, mint a német daimoniának örök változásban örvénylő és a végtelen felé ívelő életformája

és a magyar finitizmusnak nyugalomról, állandóságról, kimértségről tanúskodó szelleme között. Hogy a magyar léleknek ez a kozmikus lezártága közvetlenül minő indítékokból keletkezett, arra nézve természetesen találgatásoknál tovább sohase fogunk jutni. Alkalmasint már ott fejlődött ki a távol, napverte síkokon, a költöző népek és fajok olvasztójában, ahol századokon át sodortatva és maga is sodorva minduntalan tapasztalnia kellett, a külső kényszer és nyomás keresztüzét és magára utaltan, egymást fedezve kellett fennmaradásért küzdenie. Első nyomát abban az ösztönös körültekintésben láthatjuk, amellyel magának földrajzilag határolt, vonulásában megállást jelző „szállásföldet” keresett és abban a védelmi rendszerben, amellyel a megszállt terület természeti zártságát még mesterségesen fokozni törekedett. A gyeptű és gyeptűvel, mint célzatosan kiképzett országválasztó, a magyarság eme finitisztikus lelki hajlandóságának jellemző tanúsága. Igaz ugyan, hogy a határvédelemnek ezt a módját a középkor elején Európa-szerte ismerték és már századokkal előbb a germánok is alkalmazták. Minő más lelkiségre vall azonban a németiség térbeli elhelyezkedése, mindenfelől nyílt határaival, ahol ezek a mesterséges akadályok inkább a széttagolást és kiterjeszkedést segítették elő és idővel elenyészve, a végtelenbe törő vágynak nyitottak utat. A magyarság ezzel szemben a Kárpátok övével valóban eltorlaszolta, elszigetelte magát, nemcsak térbelileg, hanem bizonyos tekintetben lelkileg is és magabizón, pusztán a saját erejére hagyatkozva, a távoli, túlhan rejülő világ meghódításának, a rajta való uralkodásnak vágya nélkül, a „gyepűn-innenit” úgyszólván állandó életformájává tette. Ez a „clausa” mögött veszteglő szellemiség szól hozzánk még századok múlva is az „extra Hungariam non est vita” elvéből. Ez jut kifejezésre a magyarságnak minden idegennel szemben ösztönös óvakodásában és gyanakvásában, még ott is, ahol erre nincs oka és érteti meg, hogy egyszer birtokba véve és körültorlaszolva az országot, sohasem tett kísérletet – legalább is komolyan és tartósan – a terjeszkedésre. Ha nem is vert volna éket a testébe az idegen hódítás épp akkor, amikor a keresztes hadjáratok és a nagy felfedezések után egész Európa útrakél: akkor is önelégült szelleme visszatartotta volna minden kolonizációs vállalkozástól. Természetének kevéssé alkalmazkodó, stabilis, valóban „úrfajta” szelleme is ebben a finitizmusban leli magyarázatát. Ezért nem ismeri a spontán, organikus, hajlékony fejlődést. Fejlődése mindig lökésszerűen, mondhatni erőszakosan, külső tényezők hatására jött létre. Körülövezve, elkerítve, mintegy a változhatatlanra beállítva önmagát, bizonyos csüggetettségben, úgyszólván állandó lelki nyomás alatt él. Ezért növesztene magában a tűrésnek példátlan, valósággal heroikus készségét, de viszont azért van benne hajlam időről-időre hirtelen fellobbanó, féktelen kitörésre. A sokat emlegetett ősi magyar bűn, a „szalmaláng” igazi értelme, mondhatni metafizikai gyökere is itt, ebben a finitizmusban rejtőzik. Aki ezen a földön él, az az élet felvetette problémákat csak valamilyen formájú megoldottságban túri. A nyitva hagyott, állandóan izgató problémáktól éppúgy irtózik, mint, hogy nem fog beletörődni soha abba, hogy ne a Kárpátok zárt öve foglalja be földjét. Ezért nincs türelme a feszültségek kiviselésére, s ahol felnyílnak, ott az ősi gyeptűvágók védekező ösztönével tüstént, azon módon megoldásukat is akarja. A folytonosságot hangsúlyozó, végtelenségbe fonódó, mozgalmas vitalitással szemben ez a lekerekítésre törekvő, széles-nyugalmas mezőkben foltonkint kirobbanó lelkiség jellemzi a magyar ornamentikát is. S ugyanerről

a kimért, feszes és fojtottságában fel-fellobbanó, „nagyot-ugró-kedvű” szellemiségről vall az ősi magyar zene is. A magyar a maga szomorúságát és sóvárgását hangokban is valamiképpen lezárja: nem olvad fel benne, mint a szláv, nem ágaskodik ellene titáni küzdelemmel, mint a német, de nem is játszik vele, mint az olasz, hanem úgyszólván bokrétába köti. Amennyire muzsika egyáltalán egyértelmű lehet, a magyar a maga monodikus jellegével kétségkívül az: a fantasztikus, koboldszerű, bizonytalanságban szétfolyó kívül esik kifejezési lehetőségén.

És ez a pusztai nép, egyfelől szüntelenül gyürkőzve, másfelől biztos, védett zugról álmodozva, a rokonnépek nyomása elől idemenekül a latin-germán kultúra gyűrűje mellé, amely szembelep vele és megállítja útjában. Ez az egészen más belső törvényszerűségből élő kultúra pedig megejtíti őt, ős isteneinek megtagadására készíti, átformálja, sok tekintetben ki is vetkőzteti magával hozott jelleméből. Mint ahogy Észak germán vándorát örökre megigézte Dél napfény-arca, úgy fogja meg most ellenállhatatlan erővel ezt a kebeléről ideszakadt ifjabb jövevényt a római gondolat heroldjává szegődött Nyugat germán szelleme és életformája. Hiába zárja el határait, hiába övezi magát a Kárpátok gyepűjével, hiába érzi idegennek és tusakodik ellene: a vándor az ellenállásokon keresztül is idehozza és vérébe oltja a feszültséget, úgyszólván „bevándorol” a magyar történetbe, eszméivel és intézményeivel, problematikájával és ethoszával és ezzel akarva-nemakarva, sorsává válik.

S itt rejlik a magyar életmagatartás örök egyensúlyozatlanságának gyökere. Innen kezdődik a tragikus párharc a két lényegében ellentétes kultúrákat közt, a végtelenség és a finitizmus párharca, amely egy évezrede folyik. [...] A Nyugat szelleme valóban a tövis a magyarság testében, a stimulus carnis, vagy ha jobban tetszik: a stimulus animi, amely nem hagyja nyugodni, amely beleunszolja a változás árjába és zárkózásra hajló, önelégült életérzésében felborzongatja a bizonytalanságot. Kezdetben, a középkor századaiban, amikor a magyar finitizmusnak ezt a kitágítását még főként a latin univerzalizmus szellemének közvetítésével idézte elő, s amíg a magyarság szervezőereje mérsékelni tudta a germán végtelenség atomizmusát: ez az ösztönzés szerencsés és sokatígérő volt. Az újkorral azonban a magyar lélek európai helyzete mind tragikusabbá vált. A modern Európa kialakulása magyar földön egy katasztrófától sújtott közösséget talált, amelyben a régi, lappangó ellentétek egyre jobban kiéleződtek. Kelet, amelyből egykor maga is kiszakadt s ahonnan magával hozta szellemének finitisztikus irányát, testére zúdul és megsemmisítéssel fenyegeti nyugatvá alakult életformáit. Hogy gátat vessen neki és védelemre szervezze azt, ami a légi, széttört gyepűkön innen még megmaradt, nagy elszánással maga is segít azok széttörésében s kapuit sarkig kitarva Nyugat vándora előtt, sorsközösséget vállal vele. de ezzel viszont végkép áldozata lesz az ő végtelenségvágyának s ezért – nem maradván már egyebe – ennen testéből-szelleméből kényszerül „gyepűt csinálni” most Nyugat ellen. A régi térbeli gyepűvonal ilyenformán mindinkább az egyéni lélekbe szorul vissza. Kívüle: már csupa bizonytalanság; mögötte viszont az elesettség nyomasztó tudata. Azóta minden magyar magányos, elárvult strázsa, sokszor maga sem tudva,

hova és kihez tartozik: de meghúzódva lelki védővonala mögé, híven vigyáz és küzd, sokszor maga sem tudva ki ellen – Kelet ellen, Nyugat ellen; - és nem tudva miért, – mert nincs másképp, mert „így rendeltetett el”. Ez a magyarság sorsa immár négy évszázad óta. S ebben az örökös hányattatásban vált mindinkább hontalanná, valóban „szellemi bujdosóvá” saját hazájában.

1. *Hungaria abscondita*

Mintha mély sír lettem volna,
S benne lelkem a halál,
Oly sötét volt álmaimban
A sors, mely fölöttem áll.
Szólj, mi történt, míg aluttam?
Vörösmarty: *Csongor és Tünde*

Kemény Zsigmond a *Zord idő* tragikus eseményárját egy idillikus kép felidézésével indítja meg, amely kitörölhetetlenül vésődik az olvasó emlékezetébe, éppen mert mozdulatlan derűje oly éles ellentétben áll a kibontakozás katasztrofális fordulatával. Távolság a világ fergetegétől, valahol Erdély bércei közt éli napjait ősi fészkeben a két Deák-testvér, vidám poharazás közt, lelkesedve a múlton, elriogatva magától a gondok alkalmatlan varjúseregét, békésen, nyugodtan, hunyt szemmel, szinte időtlenül. Csak egyetlen rés az, amelyen keresztül ebben a rejtettségükben megközelíthetők: a honfiaggadalom, a nemzeti függetlenség féltése. S a könyörtelen sors éppen ezen a résen hozzájuk férkőzik, és kiragadva a rejtett odúból, nekiesztja őket a bizonytalanság sűrűjének, ahol pusztulás és megsemmisülés várakozik rájuk...

A magyar rejtőzésnek sok példáját ismerjük valóságból és költészetből egyaránt. De talán sehol olyan tisztán, szinte megfoghatólag nem szól hozzánk, mint éppen Keménynél. Mintha a Deákok sorsa valóban az egész magyarság szimbóluma volna. Örök zord idő, a lélek fázós megbúvási ösztönével, de ugyanakkor ellenállhatatlan erőttől hajtva, hogy biztos menedékét elhagyja és szembeszálljon zimankóval és lidérccel. S miért kell szembeszállnia, mi kényszeríti őt, hogy kedve és hajlama ellenére mindig újból vállalja a földönfutó élet sok háborúságát? Erre is Keménynél kapjuk a feleletet: kényszerűséggel belesodorja ebbe függetlenségének féltése.

A függetlenségvágyban a magyarságnak tipikus alapélményét jelölhetjük meg. Már az ősmagyarok első figyelőinek szemébe szökik ez a vonás, és valóban, a magyar századoknak azóta is, minden belső és külső változás dacára állandó motívuma a szabadságért folytatott küzdelem, úgyhogy vannak, akik a magyarság egész létének értelmét is ebben keresik. Mi a lényege ennek a függetlenségvágynak, mit akar kifejezni a szabadságnak sajátos magyar fogalmazványa?

Kétségkívül: gyökeresen mást, mint a német. A német felfogásban, láttuk, a szabadság mint eszme jelenik meg, amely az öntudat útját, úgy is mondhatni: célját jelzi. Tehát tulajdonképpen produktum, a kultúra értelme, de épp ezért preaktív az életben, életformáló, egyéniségformáló jelentőségű. A magyar függetlenségvágynak ehhez az absztrakt szabadságeszméhez, amely az egyénnek folytonos tágulását fejezi ki a végtelen felé, nyilván semmi köze sincs. De épp úgy kevés köze van a nyugati-latin szabadságeszme szociális-organizatórikus fogalmazványához is. Igaz ugyan, hogy a magyar szellem kialakításában mindkét szabadságeszme hatása nyomon kísérhető, a germáné épp úgy, mint a latiné; erről tanúskodik amott a lelkiismereti szabadság elve, emitt pedig az államjogi szabadságé, úgyhogy ezáltal az újkor folyamán a magyarság is belekapcsolódott az egyetemes európai eszmefejlődésnek ebbe a kettős irányába. A sajátos magyar függetlenség vágy azonban, amely már a honfoglalókat jellemezte és a középkori magyarságban is eleven volt, ettől lényegében különböző, sui generis adottság, nem eszme, nem elvi képződmény, hanem valami ősi, elsődleges, tehát valóban élmény, amelynek gyökereit valahol a magyar finitizmus közelében kell keresni. Hogyan függ össze elzárkózás, „gyepűszellem” és függetlenségvágó?

A finitizmus, mint említettük, sajátos létbeállítottságot jelent. A daimonikus lélek végtelenségvágóval, fausti sóvárgásával szemben, amely a maga történeti terét belső szükségyszerűséggel folyton tágítani törekszik, a finitisztikus hajlandóságú lélek a közvetlenre, a térbeli elhatárolásra, a biztosban való meghonosulásra irányul. Ebben a mesterségesen kimért és körülboltozott térben azonban múlhatatlanul ki kell fejlődnie benne a szűkösség, az állandó szorongatottság, a senyvedés. a megváltatlanság érzésének. Minthogy létalakító tevékenysége csak a maga szabta határokig terjed, azért ami ezeken kívül esik, arra gyanakvással tekint, annak támadó fellépésétől, romlást hozó beavatkozásától, elnyomásától tart szüntelenül. Ebből érthető, hogy a finitizmusra hajló magyar miért őrökdi olyan féltékenyen függetlenségre, miért helyezi ezt mindennek elébe és jó menten ki a sodrából, mihelyt függetlenségét valamerről vigyázatlanul csak érintik is. A szándékosan elzárkózó szellemiség állandóan önrendelkezésében érzi magát fenyegetve. A torlaszok, amelyeket maga emelt, mégsem adnak neki végső biztonságot, hanem csak az elnyomottság tudatát ébresztik benne; a függetlenségvágó ösztönös védekezés és menedék létének szűkössége és megoldatlansága ellen. A szabadság alapélménye tehát tulajdonképpen negatívum: a finitisztikus lelki magatartásnak negatív oldala. A finitista szellem a rejtettségeknek, zártágnak biztonságát és elégségét akarja, de ennek kötöttségét tűrhetetlennek érezve, állandóan lázad a nyomás ellen és áttörni iparkodik a fojtogató korlátokat. Ez teszi érthetővé a magyar szellem örök ellenzékiességét. A függetlenség harcossai kétségkívül a tiszta magyar alapélmény képviselői, de épp ezért szükségképpen az ellenzéki szellem hordozói, az elrendeltetés szerint tisztán negatívak. Ebben a pusztán negativitásban mindamelllett nagy és hősi erő rejlik, amely századokon át képessé tette a magyarságot az ellenállásra és függetlenségének megővésére a sérelmekkel, elnyomással és csonkítással szemben. Mert az elnyomás valóban nem késett. Különös és kegyetlen végzése a sorsnak, hogy amitől a magyarság leginkább tartott, tényleg bekövetkezett s éppen arról az oldalról kapta szinte megszakítás nélkül az ütéseket, ahol legérzékenyebb volt: ősi alapélményében. A magyar létnek ez az örök tusa úgy látszik

kárhozatos öröksége: elzárkózásával idézte fel az elnyomást s viszont az elnyomás még csak jobban fokozta benne az elzárkózás hajlamát S ebben mutatkozik meg ennek a magatartásnak egyúttal a gyöngéje, mondhatni vaksága is. Mert ha ellenzéki ségével sikerült is kivédenie a függetlensége ellen irányuló idegen támadásokat, vagy legalább is vértéznie magát ellenük, ugyanakkor az állandó feszültségben maga képtelenné vált arra, hogy másokon igazan uralkodjék. Figyelmét mindig csak a közelben leselkedő veszélyre rögzítve, mindig csak a pillanatnyi függetlenség biztosításával törődve és törpe helyzetelönyökkel beérve, közömbös maradt a történetalakítás nagy pátosza iránt, sőt feltöretlenül, sötétségben hagyta az önnön sorsa méhében vitázó kérdéseket. Ezért találta őt a történet nagy órainak szólítása mindig felkészületlenül, ezért menekült ilyenkor mindig a szükösségnek, a magába kuporodott szemlélésmódnak lelki kompenzációjához, az illúziókhöz. Ha a függetlenségvágyban a finitisztikus magatartás negatív oldalát ismerhettük fel, akkor viszont az illúzió a finitista számára az, amit a pozitívum gyanánt állít. Függetlenségének biztosításában igyekszik menekülni a tények komor nyomása alól, az illúziókkal pedig rögzíteni, állandósítani, tényként elfogadtatni kívánja létének ezt a tényektől függetlenített állapotát. Függetlenségvágy és illúzió: a magyar alapélménynek ez a kettős arculata tehát végzetesen összefüggő, egymást kölcsönösen kiváltó adottság, amelynek gyökerei egyaránt a finitizmusba nyúlnak. A finitista állandó menekülésben van a tények elöl, amelyek, úgy érzi, lehengetelik, elnyeléssel fenyegetik s ezért, ha mégis visszatér hozzájuk, ezt csak az illúziók formájában teheti. Ellenzékiségéből és illúziókból azonban lehetetlen uralkodni, valóságot formálni anélkül, hogy meg ne nyomorítsa, szét ne dúlja, – nem azokat, akiken uralkodni akar, hanem önmagát. A magyarságnak még minden történeti katasztrófáját ez a szellem idézte elő. Elhibázott nemzetiségi politikánk ennek utolsó beszédes példája.

Az ellenzéki ségnek és az illúziókba fogódzásnak ősi, valóban élményszerű jellegét semmi sem igazolja inkább, mint hogy a magyar mindenkor tisztában volt ennek a magatartásának átkos, siratnivaló következményével, feltartóztatni vagy kitérni előle azonban nem, vagy csak ideig-óráig volt képes. Minden nemzedéknek megváltak a maga elfogulatlanul látó génuszai, a nemzeti önismeretre és önbírálatra serkentők, akiknek vádló és ébresztő szava a következő nemzedék ajkán úgyszólván már szállóigévé lett, mindamelllett az ősi alapélmény nem változott, hanem különböző formában és a történeti helyzet szerint más-más lehetőségvárással mindig újból kiütközött. S az alapélmény tudatosításának vagy racionalizálásának ez a mindig újból és mindig hasztalan megkísérelt törekvése mindennél jobban rámutat a magyar lelkiségnek erősen affektív jellegre. Már maga a függetlenségvágy is, ahogy a szükarcú, kalodaszerűnek érzett magyar lét háttéréből a szabadságeszme többi európai formájától megkülönböztettük, kiváltképpen a lélek affektív oldatának uralkodó szerepére vall. Ezért, ha a megunásig emlegetett és főleg más népek felszínes megfigyelése alapján elterjedt jellemzés a hevesvérű, indulatos, meggondolatlan, pusztán érzelmeit és ösztöneit követő magyarról nagyrészen a legendák világába tartozik is, való, hogy a magyarnál a ráció mindig csak utánabandukol, későn jó és csakhamar ismét helyet ad a felbuzdulásnak, anélkül, hogy ezt valamiképp megkötné. És ebben az utóbbiban van éppen a magyar affektivitásnak megkülönböztető vonása. Mert a magyar egyáltalán nem hevesebb vérű, nem indulatosabb, nem ösztönösebb, mint bármely más népe

Európának. De míg a francia, vagy az olasz, vagy akár az angol a maga affektivitását alakítja, vagy tradícióba meríti, vagy missziótudatának szolgálatába állítja, addig a magyaré mindvégig kötetlen és csapongó, a benne nyilvánuló intencionalitás sajátosan ingatag és szétfolyó, sőt fantasztikus, a személyfeletti, tárgyi indítékokat inkább gátlásoknak fogadja, s szüntelen átszakításukra hajlik, tulajdonképpen nem „igazodik” semmire, csak önmagában vergődik és ezért önmagában is puffog szét. Ebben a kevéssé organizált, ritkán és akkor is csak a felületen tudatosá váló affektivitásban rejlik a magyar szellem örökgyermek volta. Ez a habituális gyermekség leginkább ott nyilvánul meg, ahol sorsdöntően kell állást foglalnia. Ilyenkor rendszerint könnyebben megindul affektív motivációra, mint elvekre. Joggal panaszták fel Széchenyi, Kemény, Vajda János és még mindazok, akik a magyarság jellemének mélyére pillantottak, ezt a leküzdhetetlen érzelmi befolyásolhatóságot. Viszont a magyar ösztönösen is érzi gyermeki magatartásának és léhelyzetének össze nem illő voltát és ebben gyökerezik a nála oly sajátos látszani akarás, virtuskodás, hivalkodás pátosza. Kétségkívül ebben is „gyermeki”, de a gyermeki lélek érzékenységgel, akinek fáj, hogy nem akarják komolyan venni és ezért mindenképpen „mutatni” akar, és nagy erőt fecsér el a kis célok szolgálatában. Ennek a hívságos és céltalan erőpazarlásnak számos formáját és átmenetét ismerjük a csínyszerűségtől a halálmegvetésig, a kalandozáskori, később a végekbeli, vagy a testvérviszályos „vert hencegésektől” a régi mulasztások rohamos, szinte rajtaütésszerű helyrehozásának „virtusáig”. Torz formája az éretlenkedés, amely a hetyke, fitogtató úrhatnamság, a „nótázó bűnű magyar vigasság”, a közéleti és politikai garázdaság példáiból rikít elő. De bárhol és bármily különböző formában nyilvánul meg lényegileg mindenkor erős affektivitásának tudatos, racionális gátlásaiból fakad, vagy helyesebben szólva: vele akarja elnémítani a ráció fel-felébredő, őszinte szavát, az önbeismerést. A virtuskodás tehát és ami velejár, a hiúság, a maga sokféle árnyalatában, a magyarságnál tulajdonképpen tanácstalanság, fel nem ismerése annak, hogy magában a gyermekségben pótolhatatlan érték rejlik, amelyre a fáradt, túlracionalizált életformájú népek hasztalan sóvárognak. A magyar azonban nem tudja elviselni ezt a mediális helyzetet, hanem ifjú szívvel akarja az öreget és érettet játszani, a „fáradtság” életformáját akarja virtuskodásával utolérni, és ezt sikerül is, de annak díja, azaz sajátos értéke nélkül... Ezért kelti oly gyakran a magyar az ifjú fáradtnak a benyomását, aki erejét idő előtt fecsérte el.

Ebből válik érthetővé a magyarságnak egy további, alapélményében gyökerező jellemvonása is: az elrendeltettség hite, a tompa rezignáció. Ahol ugyanis az affektus az uralkodó a lelki életben, ott nincs célkitűzés, praktikus célirányultság, amely az akaratot és a cselekvést alkalmazkodásra készíti, ott a világgal és a tényekkel való érintkezés – amennyiben nem lázad ellenük – a változhatatlanba való beletörődést, szemlehungyó megadást jelent. Az elrendeltettségnek ebben az életérzésében gyökerezik mindenesetre a magyarnak józan és tartózkodó magatartása is. Ez azonban ismét nem racionális józanság (minő például a franciáé), hanem a kalászfakasztó földé, amely meghozza a maga termését, akár vonaglik rajta az emberi élet, akár boldog és elégedett. Tehát bizonyos értelemben vegetatív józanság ez és nyilván ezért kiapadhatatlan, valóban antaeusi őserő, amely századok ádáz viharának ellenállt. Ez a józanság és tartózkodás némileg mérsékeli az affektivitás csapongó irányát, de mivel híjával van a racionális célkitűzésnek, ugyanakkor az elfásulásnak, a szellemi

petrifikációnak is a forrása. A magyarnak nyugalmas, egykedvű, méltóságteljes magatartása tulajdonképpen csak a célkövetelte aktivitás kifejtésére képtelen voltának leple, amely mögött a „nincs másként” bús, zsidbadt arca rejtőzködik. Mintha a meglévőnek megőrzésében, konzerválásában kimerülne egész aktivitása, a saját kezdeményezésű változástól ellenben visszahőköl. *Trahunt sua fata nolentem*. Minden úgy van jól, ahogy van, a sorsunkat végül is nem magunk intézzük, elrendeltetett, hiábavaló minden ágaskodás és kitörés a szűk, öröklött-mozdulatlan keretek közül. Ez a lelki immobilitás, a jellemnek ez a megrogzottsága és helyben, maradása magyarázza, hogy irodalmunk sem mutat fel egyetlen példát, amely az egyéni életforma fejlődéséről, változásáról, fokozatos kitágulásáról tanúskodnék. Az olyan jellembeli átalakulás és újjászületés – valóban lelki vándorlás – aminő a Parzivalé, vagy a Wilhelm Meisteré, a magyar szellem számára idegen, sőt elképzelhetetlen. Tipikusan példázza ezt a legélőbb magyar mesehősnek, az örök „bujdosó” Csongornak az alakja. Csodaváráson és kudarcokon keresztül, végzethozta veszélyekkel dacolva, éjszakában, megalázásban, beteljesületlenségben: Csongor jelleme változatlan marad. Beállítva nagyakarátú-akaratlan ábrándkergetőnek egy részvéten, sőt pusztító hatalmú kozmoszba, álmából ébredve meglepetten kérdi: „mi történt, míg aludtam?”... S ugyanez a jellembeli stabilitás nyilvánul az egyébként sokkal realisabb „bujdosóban, Toldiban is, akinek erkölcsi konfliktusai és a tárgyi világhoz való alkalmazkodási kísérletei mindig kívülről motiváltak, tulajdonképpen csak reakciók külső eseményekre és életformáját nem tágítják. Toldi a maga felfelé törésében, diadalában, viszontagságaiban és hanyatlásában mindig egyforma marad. Az olyan hősnek az alakja, aki sorsát önmaga, belső ösztönből, *suo Marte* alakítja, a magyar költészetben hiányzik.

A jellemnek és általában az egész életnek ebből a predeterminált természetű felfogásából önként következik a magyarságnak az a tulajdonsága, amelyre már a megelőzőkben alkalmilag utaltunk, s amelyre most mégis külön ki kell térnünk, mert az alapélményt újabb oldaláról mutatja, ti. az irrealitás. Az irrealitás minden esetben menekülést jelent a valóságtól, a tények megkötő hatalma elől. Ez a menekülés azonban különböző indítékokból származhatik. Az egyik esetben a lélek a valóságot örök változásban levőnek éli át, és ezért önmagához menekül, a szubjektumban vet horgonyt a lét sodra elől, ezt minősíti lényegnek, míg a tárgyi valóság csak jelenség, amelyet a szubjektum formáival törekszik rendezni és a maga számára meghódítani. Az irrealitásnak, mint életmagatartásnak ezt a típusát ismertük meg a német szellem sajátos vonásaként. Lehet azonban az irrealitás fellépésének még egy másik eredete is. Ebben az esetben a valóság mint stabilis, mint előre meghatározott és megingathatatlan rend tornyosul fel a lélek előtt, amely ennek a valóságnak minden szubjektív formálását, a változásnak minden tervszerű irányítását már csak azért is céltalannak és hiábavalónak érzi, mert maga is helybenmaradó, változatlan adottság a valóságnak ebben az úgyszólván örökre kiszabott gyűrűjében. Itt tehát a lélek a valóságot szükségképpen tűrhetetlennek, nyugnek, kárhózatnak éli át és ezért, mint ennek részese, tagja, elrendeltetett hordozója – menekül önmaga elől. S ez az önmagától menekülés a magyar szellem irrealitásának lényege. Minden magyar, aki fajának igazi képviselője, valamiképpen menekül önmaga elől, mert ezzel mindig menekül a kozmosz ráneheződő, vigasztalanul nyomasztó terhe alól. Ennek a sajátosan

magyar irrealitásnak viszont ismét kettős formáját állapíthatjuk meg. Az egyik a nemzeti múltba menekülés, az „ősök dicsőségében való sütkérezés”. Vele a magyar egész külön világot teremt magának, a valóságtól mindenestre mélyen különbözött, amelybe bezárkózik, és amely számára elégtétel a vaknak és törpének érzett jelen minden robotjáért. S feltűnő, hogy amint a valóság körülötte egyre jobban szűkül és csonkul és ezen a szűkössegen és csonkaságon keresztül testére tör az idegen szellem, abban a mértékben növekedik benne a múltnak, a régi dicsőségnek ez az öncélú felfogása, annál jobban kiütöközik belőle a vágy, hogy a múltban keressen felszabadulást. A középkor folyamán az irrealitásnak ezt a formáját kétségkívül nehéz megállapítani és követni, de a magyarnak örök szeparatiztikus hajlamából, amely a lázadó Koppány és Vata regresszív kísérlete óta állandóan ott lappangott, következtethetünk rá. A fenti értelemben először a mohácsi vész után jelentkezik félreismerhetetlenül, az ősi szokáshoz való visszatérés követelésében, amely feledteti vele aktuális szorongatottságát. Ettől fogva állandó motívuma a magyar életnek, egyre korlátlanabban adja oda magát a múlt heroikus ábrándjának, míg végre a XVIII. század végétől úgyszólván életformájává válik. És ha a Kölcsey–Berzsenyi–Vörösmarty nemzedékének ez az életforma a nemzeti önérzet feltörését jelentette is, viszont nem lehet tagadni, hogy ebben a múltakért való romantikus-patetikus lelkesedésben éppúgy, mint a belőle kihangozó későbbi (főleg kiegyezés utáni) nemzetieskedésben tulajdonképpen csak szellemének irreális irányát leplezi. Ez teszi érthetővé azt a kétségkívül egyedülálló jelenséget, hogy a magyar sohasem képes valóságos szükségleteinek megfelelőleg cselekedni, és hogy rendszerint éppen azokhoz a formákhoz ragaszkodik legszívesebben, amelyek ellenségeinek céljait mozdítják elő.

Az önmagától-menekülés másik útja a kesergés. A kesergés a romantikus dezillúzióknak sajátosan magyar formája. Lényege mindenkor feszültség, amely bánatos tétlenségből, csüggedésből és ingerültségből szövődik. Ez utóbbi olykor dacos kitöréssé fokozódik, amely a tartós feszültség tarthatatlanságának, elviselhetetlenségének tudatából fakad és a megsemmisülés, a világból való eltűnés vágyában keres magának utat. A kesergés ezért mindig ott lép fel, ahol a lélek a valóság és az ábránd összhangtalanságára, a „zsíros semmire” hirtelen ráeszmél. Ebből érthető, hogy benne a kijózanodás leroskasztó hangulata ugyanakkor az egyéniség feladásának mámorába ömlik át. A valóság stádiumában a mámort, az önmagában teljességre felfokozott élet örömét a magyar nem ismeri. Soha nem is ismerte, önmagától, az egyéni felelősségtudattól kell menekülnie, az elmúlás, a megsemmisülés sűrített pillanatát kell szólítania, a világosságból a sötétségbe, az életből a halál árnyékába kell zuhannia, hogy a teljesség mámorát felidézze. Ez az ismeretes magyar „sírva vigadás” értelme is. „Már nem várunk, semmit sem várunk. De egyet még ugrik a kedvünk. Egye fene: Hátha vígabb lesz a halálunk.”

Kesergés és múltba-menekülés egyaránt, mint a reális világtól való elszakadás életformája, egyszersmind kiéleztetetten mutatja a magyar lét elszigeteltségét. A finitizmushoz értünk ezzel ismét, amelyből szemlélődésünket elindítottuk. A magyar föld nem tűri a nagyszabású, egyetemes horizontú emberi életet. A magyar érzi ezt, szüntelenül és az irrealitás, vagy talán inkább derealizáció is csak védekezés, kárpótlás a megoldásnak kétségbeesett kísérlete a rásúlyosodó sors ellen, amely vérébe van írva.

Hungaria abscondita. Az egyéniség e földön nem kevesebbet ér, és nem is kevesebbre hivatott, mint Európa bármely más térein, de az egész nemzeti életformának nincs meg a kapcsolata a túlnan lélegző életformákkal. Ez valóban tragikus – mert alapélményben gyökerező – végzetünk. A magyar, ha nagy poéta: poeta absconditus. Ha a szellem bármely más provinciájában új ösvényekre tér: inventor absconditus. Államszervező erejével felülmúlja valamennyi szomszédját, de minden történetformáló hősza: politicus absconditus, akinek műve töredék, vagy ígélet folytatás nélkül. Rejtett és végül maga is mindinkább rejtőzködő Magyarország. Ezért joggal az örök bujdosás Magyarországa. Mert aki ennek a magyar sorsnak osztályosa: mindvégig bujdosásra van kárhóztatva Európa népei közt.

Márai Sándor (1900–1989) a felvidéki Kassa városának híres szülőtte, a polgári gondolkodás egyik jeles képviselője, író, költő és újságíró, a magyarországi városi kultúra hagyományának megtestesítője. Leghíresebb művei közé tartoznak az *Egy polgár vallomásai*, *A gyertyák csonkig égnek*, *a Füveskönyv*, *a Kassai őrzőirat*, valamint *Az igazi*. Az alábbiakban a *Röpirat a nemzetnevelés ügyében* című, eredetileg 1942-ben megjelent alkotásából közlünk egy részletet, mely a világháború kellős közepén próbált higgadt szembenézésre bátorítani.

24. Márai Sándor: Röpirat a nemzetnevelés ügyében

2

Most a vér ömlik. Egy napon ömleni kezd a tinta, s az emberiség egésze felveti a háború felelősségének kérdését.

Erre a kérdésre minden érdekelt fél szenvedéllyel és indulattal felel majd. Legalábbis az első, a háború sorscsapásának sajgó emlékeitől zaklatott időben. A magyarság is kénytelen lesz felelni a felelősség kérdésére. Kis nemzetnek a szenvedélyek által fűtött vitában csak akkor lehet reménye, hogy hangját meghallják és meghallgatják, ha indulatmentesen, pátoszmentesen, az értelem szigorú és tárgyilagos érvelésével felel. Föl kell készülnünk erre a pillanatra. Mert egy háború, mely egyszerre dül vízszintesen és függőlegesen a világban, nem ér véget azon a napon, mikor az emberek és a fegyverek elfáradnak.

Egy napon meg kell találni a módját, hogy kis és nagy népek – vonakodva írjuk le, de ez az igazság: az emberiség népcsoportjainak egyeteme –, megtalálják a békés, gyakorlati együttműködés módját. Béketárgyalásokon megfogalmazhatják az együttműködés irányelveit, de a gyakorlati valóság csak akkor lesz ezen irányelvekből, ha a szenvedélyek lenyugodnak, ha a népek és vezetőik beletörődnek a kérérelhetetlen igazságba, mely így hangzik: a háború felelőssége kollektív. A szenvedély, az indulat, a jogos fájdalom okozta keserűség sokáig nem lesz hajlandó elismerni ezt az igazságot. A szellemi emberek kötelessége lesz, hogy a kollektív felelősség igazságát kimondják,

s minden erkölcsi és tárgyi bizonyítékkal igazolják. Egyetlen hatalmi csoport sem tagadhatja meg a felelősség elvét, egyetlen nép sem. Nem háríthatják át a népek a felelősséget kormányaikra, mondván: „Helyettünk és nevünkben cselekedtek”, mert a számonkérő indulat kéréseire ez kiáltja majd feljűk: „Miért nem cselekedtek hát kormányaitok akarata ellen?” A kérdés gépies és reménytelen. A kormányzatok, a világ politikai, társadalmi, gazdasági erőcsoportjai, a népek, a szekták, a semleges vagy harcosszellemi emberek, azok, akik állást foglaltak egyik vagy másik küzdőpárt mellett, és azok, akik hallgattak, szerepük vagy művük magányába menekültek, mind kénytelenek majd felelni. Mert ezt a kérdést, az emberiség legnagyobb tömegszerencsétlensége által felidézett felelősség kérdését, igen nagy erővel szólaltatja meg az emberi lelkiismeret. S ha sorrendben mások és mások is ülnek majd a vádlottak padjára, az emberi lelkiismeret tudni fogja, hogy nem a sorrend, hanem az igazság, s az embereknek nem lehet reményük addig békére és együttműködésre, amíg a felelősség kérdésében ítéletet nem hoztak. S ez az ítélet, ha igazi békét akarnak, nem szólhat másként, mint a kollektív felelősség beismerésének jegyében. Azért, ami történt, a szó végső, erkölcsi értelmében, mindenki felelős, aki ebben a korban élt. Az előre nem látó szűkkeblűség éppen úgy felelős, mint a támadó indulat, a katona éppen úgy, mint a polgár, a forradalmár éppen úgy, mint a bankár, a névtelen és „megtévesztett” tömeg éppen úgy, mint szellemi és politikai vezetői. Az emberiség e vád súlya alatt nem hivatkozhat szellemi vagy politikai kiskorúságára, nem mondhatja mellveve, selypítő ártatlansággal, hogy nem volt elég művelt vagy hatalmas megakadályozni a szerencsétlenséget. Az emberi tömegeknek e civilizáció technikai áttételei jóvoltából minden a kezükben volt, hogy ne pusztítsák el ezt a civilizációt. Aldous Huxley megrendítő regényének, az „És múlnak az évek” című művének egyik hőse, Mr. Propter mondja, hogy ostobaság új emberi és társadalmi rendet remélni az emberek összességétől mindaddig, amíg az egyes emberben reménytelen erővel uralkodnak a bujaság, a hiúság, a kapzsiság és a kéjvágy, a kegyetlenség és a bosszúvágy indulatai, amíg a nevelés fel nem oldja az egyénben ezen indulatokat méltányos és a közösség jólétét, békéjét szolgáló akaró hajlamokká. Miért kívánjuk Európa 480 millió lakosától, hogy valamilyen új társadalmi, politikai vagy gazdasági rend keretein belül átalakuljanak jó szándékú, békés hajlamú tömeggé, mikor egyénenként nem jó szándékú, hanem buják, kapzsiak és kegyetlenek? Miért reméljük, hogy egy világnézeti elv 480 millió rosszindulatú, kapzsi, a nevelés által csak tökéletlenül fegyelmezett emberből olyan közösségeket alkot majd, melyek közösségi megnyilatkozásaikban másfélék, mint az egyének, kiből ez a tömeg összeállt? A kollektív felelősség kérdése tehát közvetlenül és nagy erővel veti fel – mint látni fogjuk – a nemzetnevelés, s általában a nevelés időszerű problémáit; ezért említjük e helyen. De erről később. Most csak azt kell kimondanunk, szépítés és kerülgetés nélkül, hogy a háborús felelősség kérdése bennünket, magyarokat is színvállásra kényszerít egy napon, mégpedig nem valamilyen alkalmi bíróság előtt, hanem az emberi lelkiismeret örök ítélőszéke előtt. Vállalnunk kell ezt a vádat, s mindazt, ami részünk benne. S rögtön meg kell mondanunk, hogy amikor ezt a vádat vállaljuk, bizonyítani kívánjuk a feltétlen, kollektív felelősség tételét is. Nagy népek, mint a németek és olaszok, angolok és amerikaiak vagy oroszok – most népekről beszélünk, teljesen függetlenül és tekintet nélkül e hatalmak világnézeti és társadalmi jellegére – nem tudták megakadályozni

ezt a háborút, jóllehet a hatalmi eszközök, valamint az anyagi feltételek birtokukban voltak ehhez. Hogyan vehetnék hát fel a felelősség kérdését egy néppel szemben, mint a magyar, mely soha nem volt imperialista, soha nem akarta világnézetét, a társadalmi berendezkedésről vallott elveit más népekre kényszeríteni, soha nem óhajtott egyetlen olyan falvat elfoglalni, mely ezer éven át nem tartozott a Szent István-i birodalomhoz, mely – mint egy kiváló magyar írta – „falvakban gondolkozott”, mikor imperializmusról beszélt, s nem Bécset vagy Belgrádot akarta, hanem Zágont követelte vissza?... S mégis, elkerülhetetlen, törvényszerű következetességgel telt be e népen is a végzet: részt kellett vennünk e háborúban. A világ, soha nem látott tűzvészsel, felgyulladt körülöttünk: elképzelhető-e, hogy ez a tűzvész nem gyújtja fel a mi házaink tetejét is? A magyar mérsékelt, tartózkodó, ezeréves veszélyösztonnel szemléli a világ jelenségeit, ezer éve ugyanazok a történelmi erővonalak metszik a magyarság életvonalait. A magyar nem kegyetlen: történelmi sorsa méltányosságra és óvatosságra tanította. Ezer éven át egy kis nép, mely nagyhatalmak állandó viharzónájában él, megtanulja, hogy egyetlen kötelessége van önmagával és a világgal szemben: megmaradni. Túlzással, igazságtalansággal, méltánytalansággal, vad indulatokkal, kegyetlenséggel lehet hódítani; megmaradni csak méltányossággal, türelemmel és arányérzékkel lehet. Nem él még egy nép a Duna-medencében, melynek történelmi arányérzéke oly fejlett, oly öntudatos lenne, mint amilyen mértékben a magyar rendelkezik a megmaradás törvényének a legfontosabb képességével. De csodálhatjuk-e, ha ezt a páratlanul józan, mértéktartó, idegen számára néha csaknem érthetetlenül kiegyensúlyozott magyar világot is felgyújtja egy pernye, mikor ég a világ, legközvetlenebb szomszédságában, s mindenütt, amerre az emberi pillantás elhatol? Mikor a világban tűzvész pusztít, megóvhatja-e a leggondosabb előrelátás és védekezés egy kis országban a lelkeket az indulatoktól, melyek lángot vetnek a háztetőkre? Ezt a tűzvészt, melyben a világ legnagyobb értékei hamvadnak, bizonyosan nem gyújtottuk. A magyar soha nem volt politikai gyújtogató a világban. Nem szerezni akart – ismételjük nem fáradó makacssággal, mert ez az igazság –, hanem megtartani. Mikor a világ megtelik kegyetlen indulatokkal, maradhat-e teljesen közömbös egy nép? Ki a felelős: a magyarság, mely mindig mértéket tartott és szerezni nem akart, csak megőrizni; vagy azok a szándékok és indulatok, melyek megtöltötték az emberiség egyetemének lelkét a kegyetlenség, a korlátlan és fékevesztett támadó szellem önkívületével? Vizsgáljuk meg pontosan, részrehajlás, öncsalás és önámítás nélkül háborús magatartásunkat, vizsgáljunk meg mindent, ami határainkon belül történt, tárjuk fel az okokat és a történetek módját és módszereit, s látni fogjuk, milyen viszonylagos a mi felelősségünk mindabban, ami történt, milyen viszonylagos, odamérve a világban fellobbantott indulatok arányaihoz. Mint mikor valaki, kapkodó zavarában, gyufát gyújt az éjszakában, mikor mások körülötte már felgyújtották a világot... Nem, a magyar nem kegyetlen, nem is kapzsi. Mi ezekben az években sem akartunk mást, mint ezer éven át: megmaradni. S amikor e sorsfordulón a magyarság háborús felelősségének kérdését vizsgáljuk, nem vádolunk másokat, és nem kérünk számon idegeneken semmit. De bizonyítani akarjuk, hogy jogunk van megmaradni.

Népek nagy vizsgájának órájában megmaradni csak az tud, kinek nemcsak joga, hanem ereje is van hozzá. A világot két erő alakítja: az anyagi hatalom és a szellem. Anyagi hatalmunk viszonylagos. Szellemi szintünk erőt ad ahhoz, hogy olyan feladatokat, melyek nem haladják meg a magyarság anyagi képességeinek felső határát, megoldjunk itt a Duna-medencében. De az anyagi hatalom végső értelmében mindig következése a szellemi vezető szerepnek, melyre egy népet kijelölt tehetsége és a sors. Most, amikor az emberiség egyik legnagyobb sorsfordulatának idejét éljük, meg kell vizsgálnunk önmagunkat, s fel kell készülni arra, hogy anyagi és szellemi erőinket, feltétel és maradék nélkül hazánk megmentésének, megmaradásának, s ezáltal Európa jobb sorsának szolgálatába állítsuk.

Az egyéni életben éppen úgy, mint a népek életében elkövetkeznek időszakok, mikor a létezés addig ismert feltételei és szabályai váratlanul elvesztik érvényüket. Európa népei egy emberöltő óta ilyen időszakot élnek át. Ismételjük-e meg mindazt, ami már a tömegember számára is unalomig ismert igazság, amit néhány élesen látó európai szellemi ember mondott ki először, mint vészkiáltást és figyelmeztetést, s ami politikusok közigazdászok és államférfiak beszédeiben és írásaiban is átváltozott közhellyé? Soroljuk fel újra a válság okait, melyek végső következtetéssel a világháborús kirobbanásokhoz vezettek? A technika, a XIX. század liberalizmusa által teremtett csodaeszközök, módot adtak az occidentális világ tömegeinek arra, hogy eddig soha nem sejtett és álmodott arányszámban elszaporodjanak – száz év alatt megháromszorozódott Európa és Amerika lakossága –, módot adtak a tömegeknek arra, hogy felelőtlenül élvezzék egy technikai civilizáció áldásait, s az emberiség nagy tömegeit abban a téveszmében ringatták, hogy különösebb egyéni erőfeszítés nélkül, a gazdag örökös gondtalanságával, a tömeg emberének joga van uralkodó szerepet követelni az élet minden területén. Ez egyik oka a válságnak (Ortega y Gasset). E folyamattal párhuzamosan elhatalmasodott az európai lélekben a baljós gyanakvás, hogy Európának nincs vezető szerepe többé a világban: az egyéni erőfeszítést, tehát a felelősségérzetet és az erkölcsi gátlást, felváltotta a tömegek lelkében a tékozló örökös szűkítő léhasága (Spengler). A század legkitűnőbb humanistái, így Madariaga és Huizinga, pontosan meghatározták ezt a lelkiállapotot. Tagadhatatlan, hogy a XIX. század liberalizmusa az emberi együttélés és fejlődés addig nem ismert lehetőségeit váltotta át valósággá – bizonyítéka ennek, hogy a higiénikus, technikai és társadalmi fejlődés az occidentális tömegeknek módot adott a szaporodás olyan mértékére, amilyent addig az emberiség semmiféle társadalmi rendben vagy kultúrfokon belül nem ismert. Bizonyos az is, hogy ennek a liberalizmusnak nagy hibái, túlzásai, aránytalanságai voltak. A „kollektív elv” egyenes következtése a múlt században a liberalizmussal párhuzamosan kifejlődött csodálatos bőségű és gazdaságú civilizációnak: a tömegember úgy érezte, övé a világ, csak élnie kell a készből, fürödhet, utazhat, termelhet, hála a technikának, tetszése szerint; s jogot érzett arra, hogy különösebb egyéni tehetség nélkül is beleszóljon a világ vezetésébe. Az emberi történelemben először történt meg, hogy a tömeg nem engedte vezetni magát a kiválóbb szellemek által, hanem önmaga óhajtotta vezetni a világot; s erre a végtelen felelősségű szerepre

nem valamilyen erkölcsi vagy egyéni kiválóság, tehetség jogosította fel, hanem egyszerűen a tömeg ténye, melyet hivalkodva kiáltott világgá. A tömegemember – s ez az új, a forradalmi a tünetben – nem valamilyen különös szellemi vagy erkölcsi jogcímen óhajtja vezetni a világot; csaknem büszkén ismeri be, hogy jogcím nélkül, egyéni képességek nélkül, egyszerűen a tömeg jogán követeli magának ezt a történelmi szerepet. Mint valamilyen eszményi, korszerű Paradicsom terül el szemei előtt a Földgolyó, ahol nincs is más dolguk a tömegeknek, mint élvezni az életet, a fákról gépkocsik, rádiók és olcsó strandfürdők lógnak, a raktárak tele vannak konzervekkel, s valamilyen csekély testi vagy szellemi erőfeszítést követelő napi munka után mindenki elmegy a moziba, megnézi a legújabb amerikai mozgóképet, s így elégíti ki kultúrigényeit, ugyancsak különösebb szellemi vagy erkölcsi erőfeszítés nélkül. Mindez korlátlan és gáttalan, mert a technika – ismételjük, a XIX. század egyéni lángelméi által megteremtett technika – futószalagon gyártja tovább ezt a civilizációt, s megszerez minden terményt, melyre e különös édenkertben a tömegemembernek szüksége van vagy lehet. Minden, ami még szükséges, hogy egy erőskezű társadalmi rend megszervezze e gond nélkül termelt javak elosztását. Így látja korát a tömegemember. Csak egyben téved: ezt a civilizációt nemcsak egyéni lángelmék teremtették meg, hanem azok is működtetik. Ez a civilizáció, egész technikai varázsával, éppen olyan gyorsan reked el és akad meg, mint ahogyan termel, ha különleges képességű, a technikai, bölcselmi, fizikai, kémiai gyakorlatot rendszeres, nemzedékek között kifejlesztett összjátékkal átöröklő és továbbfejlesztő lángelmék nem őrzik meg. S a lángelméket nem lehet görebekben, parancsszóra tenyésztetni. A tudományos spekuláció egy nemzedék alatt megtorpan, ha nincs légköre, ha nincs tudatos folytatása, ha nincs meg a feltétele annak, hogy az egyéni képességek szabad kifejtése ápolja és továbbfejlessze mindazt, amit az előzőek feltaláltak. Egy civilizáció csodagépeit, melyek a tömegemember számára megteremtették a terülj, asztalkám csodáját, nemcsak feltalálni kell, hanem üzemen is kell tartani, mindegyre tökéletesíteni, új és új részletekkel, fogásokkal áttételek kel kell gazdagítani. Erre a tömegemember nem gondol. S egy napon – sokkal gyorsabban, mint hiszi – észre kell vennie, hogy a készletek elfogytak, a konzerveket elfogyasztotta a mohó, élvező örökös, s a titokzatos gépezet, amely eddig gondtalanul szállította az élet javait, recsegve, akadozva működik, majd megáll. Semmi nem öregszik, kopik olyan gyorsan, mint a csodagép, amely mögött nem áll vigyázó, tökéletesítő szándékával és erkölcsi erejével a teremtő ember, aki nemcsak a részletet jól ismerő szakember, hanem az összefüggéseket is ismerő lángész. Mert a kultúra, melynek a civilizáció csak korszerű segédeszközöket nyújt, mindig az ember legnagyobb erkölcsi erőfeszítése. A kultúra mindig szintézis. Ez az, amit nem tud a tömegemember, s kezdetleges érdekei ellenségének érez mindenkit, aki e veszélyekre és kötelességekre figyelmezteti.

Mindez ma közhely már, s a tömegek öntudatában is dereng. A civilizáció futószalagja hamarabb akad el, mint képzelte e nemzedék: nem elég termelni, alkotni is kell. A korlátlan mennyiségi elv az élet minden területén kezdi hitelét veszteni; általánosan felhangzik a segélykiáltás, mely a minőségi elv érvényét követeli. Ez a válság természetesen eljutott hozzánk is. A háborús kényszergazdálkodás működteti még a futószalagot, amely most nem az élet kellemességeit szolgálja, nem azt termeli, aminek jóvoltából az elmúlt évtizedekben az élet a tömegemember számára oly varázsosan

egyszerűvé és kényelmessé változott, hanem mindazt, ami ezt a civilizációt, annak külső felületét gyorsan és gyökeresen elpusztítja. Német képes folyóiratokban láthattuk nemrég az angolok által szétbombázott Lübeck és Rostock – a nagy polgári kultúra e legszebb alkotásainak – megsemmisült házsorairól készült fényképfelvételeket. Nem tudjuk, valamilyen különös statikai véletlen okozta-e, vagy a házsorok kohéziói, de a városnegyedekben, ahol a csodálatos középkori házak rommá égtek, egész utcasorok érintetlenül őrizték meg a házak homlokzatát. Az üres ablakok, a nemes homlokzatú falak mögött nincsen semmi: a lakások, üzletek, raktárak, mindaz, amit évszázados polgári munka, tehetség összegyűjtött, néhány tragikus óra alatt megsemmisült. De a homlokzat áll még, az üvegtelen, elszenesedett ablakokkal. Ez a jelkép kísértetiesen illik az európai civilizációra. E háború után eddigi világképünk homlokzata marad csak meg, hirdetve, hogy a büszke külzet mögött valamikor az élet magasrendű igényeit és értékeit rejtegették. De a homlokzat mögött leégett egy civilizáció, az életformák rombadőltek, s a raktárakban nincsen semmi, csak üres konzervdobozok.

4

S mert a háború nemcsak eddig nem álmódott méretű anyagpazarlást követel, hanem emberi életek millióit is feláldozza, mindegyre problematikusabb: lesz-e a háború után elegendő emberi tartalék Európa felépítéséhez. Lesz-e elég szakmunkás, gondolkodó, szakember, feltaláló, megfelelő gyakorlatú és képességű technikus, mérnök, vegyész, építész, aki a béke nagy feladatainak szolgálatában üzembe tudja helyezni az elakadt futószalagot? Ez a kérdés nem szónoki. Már a hadiipar egyik legnagyobb problémája a szakmunkások kérdése. A hadiipar mellett látjuk a háborúban folytatott békés gazdálkodás rendkívüli munkásproblémáit. Az élet minden területén emberhiány mutatkozik, éppen ma, a tömegek korában. Egy jó litográfust, képzett mechanikust biztos kezű elektrotechnikust, rádiószerelőt éppen olyan nehéz találni, mint megfelelő irodai személyzetet. Az emberi utánpótlás a legtöbb iparágban, az élet minden területén hiányos és másodrendű. Az európai ember kultúrigényeinek az elmúlt három-négy évtizedben bekövetkezett zuhanása, a kultúra igazi erőfeszítéseinek hiánya a tömegek életében, nevelésében, szórakozásaiban, kezdi megmutatni veszélyes következményeit. Nem valószínű, hogy valaki lángeszű feltaláló, zsenije szakmájának, ha máskülönbbe beéri egy civilizáció szórakoztatóiparának selejtes hulladékaival, rabja a sportörületnek, a rekord-rögeszmének, s egyéni erőfeszítés által megszerzett műveltség helyett megelégszik az újságok négyhasábos címei, a mozgóképhíradók és a rádió sietős, felületes, külsőleges eszközei által továbbított értesültséggel. Száz év előtt egy vasesztergályos vagy nem tudott semmit Ceylonról, vagy kénytelen volt ügyesbajos utánjárással megszerezni néhány könyvet, tudományos iratot vagy útleírást, s üres óráiban figyelmesen, tehát egyéniségének teljes erőfeszítésével sajátított el adatokat, melyek összege képet nyújtott neki Ceylonról. Ma ugyanez a vasesztergályos a mozgóképszínházban, valamilyen émelegős szerelmi történet bemutatása előtt, a nyolcvanfilléres belépőjegy árán, megbámul egy oktatófilmet, mely a ceyloni gyöngyhalászok életét mutatja be, s úgy érzi, mindent tud, amit e témakörrel tudni lehet és érdemes. A tömegember erőfeszítés nélkül szerzi a világról értesüléseit, s azt

hiszi, ez értesülések egyértelműek a műveltséggel. A „művelt” világ nagy tömegei az újságok négyhasábos címszalagjairól, a rádió népszerű tudományos húszperceiből, a mozgóképszínházak ledarált oktatóműsorából alkotnak valamilyen homályos világképet, melynek a műveltséghez annyi csak a köze, mint a családi képes folyóiratok „Innen-onnan” rovatának az *Encyclopaedia Britannica*-hoz. Ez az európai „tömegműveltség”, mely az „Innen-onnan”, az „Allerlei”, az „On dit” és „Un peu de tout”, s a népszerűen tudományos jellegű szépirodalmi „short story” oldalairól szívja táplálékát, kezdi megmutatni a gyakorlatban veszélyes következményeit. A nevelés felelős vezetői kezdi gyanítani, hogy jó szakember csak az lehet, aki az összefüggéseket is látja, kinek számára a mesterség, a szakma csak a kultúra szintézisének a tudás mikroszkópja alatt felnagyított részlete. Nem lehet jó orvos az, akinek nincs igazi filozófiai műveltsége, s nem lehet filozófus az, aki nem tud az emberiség legújabb élettani tapasztalatairól, nem lehet jó alkotó mérnök, aki nem ismeri a természettudomány legújabb felfedezéseit, nem lehet alkotó ember, aki nem hordozza lelkében az emberi műveltség szintézisének alapanyagát. Soha nem élt ilyen tömegű ember Európában és Amerikában, és soha nem volt ilyen nagy szükség elsőrendű szakemberekre. Az orvoshiány világjelenség; egy jó szerelőt, aki munkáját, mondjuk a légszűrőszelést, nem csak szakismerettel, hanem a műveltség felelősségérzetével végzi, fényszórókkal keresnek, és arannyal fizetnek. Tisztességes gyorsíróval találni éppen olyan nehéz, mint teremtő képességű biológust. Az alkotóerejű szakember hiánya az embertömegek felduzzadásával egyenes arányban jelentkezik.

A háború parancsoló szüksége természetesen kétségbeesett erőfeszítésekre kényszeríti a hadviselő hatalmakat. „Egy országot egy szerelőért!” – kiáltják a hadvezérek. Ma ez a jelszó. A csodagépet soha nem álmódott rekordokra kell kényszeríteni. A tankokba villamos hűtőszekrény kell, s a repülőgép, mely tegnap még „a világ leggyorsabb légi járműve” volt, ma „légi tevé”, kedélyes dromedár, mely lomhán szálldos négy-öt száz kilométeres légi sebességgel a szétbombázott városok felett. A harc feltétele a rekord. A béke feltétele, mikor és hogyan tudjuk a civilizáció e kétségbeesett megpróbáltatásának ütemét, a háborús termelés ritmusát, a béke és az ember természetes életüteméhez hangolni. Mert közhely az is, hogy a tömegember életüteme nem követte az egyéni tehetség, a lángész által megteremtett életlehetőségek ütemét. Mind több az olyan ember, aki a törzsasztalnál a sztratoszférautazások korlátlan lehetőségeiről fantáziál, s mind ritkább az olyan ember, aki megbízhatóan tudja megjavítani egy elromlott kerékpár sebességváltóját. A tömeg, életigényével és életütemével, messze elmaradt a XIX. század által teremtett csodálatos lehetőségek mögött. Életigény alatt most természetesen nem a tömegember élvezőkészségét értjük, mely korlátlan, hanem alkotótehetségét és erkölcsi felelősségét.

XIII. A 20. század magyar politikai és társadalmi kihívásai és a magyar politikai gondolkodás 2.

Bibó István (1911–1979) jog- és politikafilozófus, politikus. Elméleti munkássága több részre tagolódik; még a Horthy-rendszer derekán kezdődött tudományos tevékenysége a második világháborút követően, az ún. átmenet éveiben, majd a szocialista diktatúra idején is folytatódott. Gondolkodását végig egy következetesen felvállalt demokratikus, baloldali karakter hatotta át. Az 1956-os forradalom és szabadságharc idején a Nagy Imre vezette kormány államminisztere volt, aki a szovjet betörést követően is kitartott a posztján, és szívbe markoló szavakkal tiltakozott az újabb megszállás ellen. Az alábbiakban tabudöntőgető *A zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című munkájából közlünk részletet. Kapcsolódó témák: *Ludoviceum I./2.*: 12., 13., 14. és *Ludoviceum I./3.*: 9., 14.

25. Bibó István: A zsidókérdés Magyarországon 1944 után

Az antiszemitizmus problémája

A 19. század közepétől kezdve a legtöbb európai országban megjelenik a modern antiszemitizmus. Ennek során a zsidóellenes vélemények és hangulatok hangosabbakká válnak, mindinkább megszűnnek attól tartani, hogy régimódinak és reakciónak minősülnek, s megjelenik egy határozottan zsidóellenes publicisztika is. Ennek a modern antiszemitizmusnak a hangszerelése és frazeológiája távolról sem egységes. Egyik áramlata világosan a defenzívába került középkori és egyházi társadalomszemléletnek abból az ingerültségéből táplálkozik, mellyel az a modern társadalmi átalakulással, a szekularizációval s az annak előnyeit élvező, részben azokban részt vevő zsidósággal szemben viseltetett; ez az áramlat konzervatív, középkorias, egyházas frazeológiát használ, az egyház által felállított megkülönböztetéseket érvényesíti, a megkeresztelkedést respektálja, és nagyban és egészben a középkori zsidóellenes előítélet leszármazójának tekinthető. Ugyanakkor azonban megfigyelhető az antiszemitizmusnak egy másik és minden jel szerint erősebb és jellegzetesebb áramlata, amelyik a zsidósággal való szembenállását minden vallási és egyházi frazeológia nélkül és konzervativizmus nélkül fogalmazza meg, és a zsidóellenes indulatokat olyan indokokkal indokolja, amelyek már a középkorban is megjelennek ugyan, azonban mindig vallási jellegű vádakkal kapcsolatban vagy azok járulékeként: tudniillik a zsidók gazdasági térfoglalásával, politikai és hatalmi szerepével és

viselkedésével. S megjelenik egy olyan áramlat is, mely a zsidó születés arisztokratikus-középkorias megvetését a modern nacionalizmus frazeológiájával kapcsolja össze, és a zsidókban a nemzet, a faj veszedelmeit látja; ez az áramlat úgyannyira nem vallási képzetekkel dolgozik, hogy a zsidók iránti gyűlöletet sok helyen kiterjeszti a zsidó eredetű s a megkeresztelt zsidókat „pártoló” keresztény vallásra is. Az antiszemitizmusnak ezek a modern, vallási képzetektől független fogalmazásai voltak azok, melyek Európa különböző országaiban politikai jelentőségre jutottak, míg végül a 20. századra a világtörténelem legborzalmasabb zsidóüldözéséhez vezettek.

Hogyan lett azonban a középkori előítéletből és középkori üldözésből modern előítélet és modern üldözés? Minden komoly magyarázat, mely több akar lenni odavetett általánosságnál vagy eredeti ötletnél, két döntő momentumra helyezi a súlyt: az egyik a középkori előítélet, mely, mint láttuk, évezredes hatással és nyomással mélyen beleivódott mind a keresztény társadalom, mind a zsidóság lelkvilágába, s különböző megjelenési formái máig megmaradtak; a másik a modern társadalomfejlődés zavarai, különböző zökkenők, megakadások és válságok, melyeknek során, mint látni fogjuk, az antiszemitizmus, a társadalmi fejlődés megakasztásában érdekelt társadalmi erők fokozott tevékenysége és nagy tömegek politikai és társadalmi orientációjának a megzavarodása mindig párhuzamosan jelentkeznek. Valóban, akár az előítéletre, akár a társadalmi válságokra helyez is nagyobb súlyt valaki, e kettő nélkül nincs komoly magyarázat. Mégis, e kettő együtt is valahol kielégítetlenül hagy: valahogy túl egyszerűen mutatja be az egészet az emberi gonoszság és ostobaság eredményeként, miközben tökéletesen rejtélyes marad az a nem kevésbé döntő kérdés, hogy mi indítja az embereket arra, hogy zsidókkal kapcsolatban könnyebben elhiggyenek és elfogadjanak olyan hazug állításokat, amilyeneket sem egyéb előítéletek, pl. társadalmi előítélet vagy boszorkányhit, sem egyéb érdekek, pl. ürelleses vagy kapitalistaellenes érdekek alapján nem hisznek el. Az előítélet és a társadalmi fejlődési zavarok alapján megmagyarázott Antiszemita, akárcsak az antiszemiták Zsidója, élettelen és rémképszerű; a zsidók számára tetszetős, de teljes sötétségben hagyja őket az antiszemitává válás emberi feltételei felől; az antiszemiták közül pedig éppen azoknak, akik nem elvadultak s még meggyőzhetőek, mond a legkevesebbet: nem ismernek benne magukra. S meg kell állapítanunk, hogy míg a zsidókkal kapcsolatos konzervatív előítélet elsősorban olyan emberek előítélete, akiknek igen kevés és nagyjából konvencionális, feudális vagy patriarkális érintkezésük volt a zsidókkal, addig az erős indulatoktól terhes, modern antiszemitizmus hordozói olyan emberek, akik a zsidókkal többé-kevésbé közeli gazdasági, hatalmi és szellemi érintkezésben állottak anélkül, hogy szükségképpen és kizárólag olyan emberek volnának, akiket gazdasági érdekeik elsősorban a zsidókkal állítanak szembe.

Az antiszemitizmus megmagyarázásának itt van a kritikus pontja. Mert aki egy kicsit ismeri az antiszemitákat, az tudja, hogy a zsidókról szóló tételeiket az indulat őszinte lobogásában előadott legszemélyesebb tapasztalatokra alapítják, s hiába mondjuk, hogy ezeket előítéletek, érdekek és ködös ideológiák alapján találják ki, mert sok jel mutat arra, hogy a helyzet pontosan a fordítottja: éppen bizonyos tapasztalataiknak az indulati intenzitása az, amelyik értelmetlen előítéleteket és

ködös ideológiákat elhítt és megvilágosító hatásúnak tüntet fel előttük. Sőt a környező társadalom zsidókkal szemben közömbös vagy jóindulatú részének is oly mértékben valóságosak a zsidókkal kapcsolatos tapasztalatai, hogy ezekkel és ezek visszahatásával az antiszemitizmust – még ha nem is osztozik benne – teljesen és tökéletesen megmagyarázza magának, és teljességgel komolytalannak tűnik fel előtte, mikor zsidók vagy mások az antiszemitizmus megcáfolását azon kezdik, hogy e tapasztalatok valóságát mindenestül kétségbe vonják, vagy olyan általános emberi tapasztalatoknak állítják, melyeket bárki bárhol megtalálhat, ha akar. A másik oldalon, aki egy kicsit ismeri a zsidókat, tudja, hogy semmi olyan mélyen és őszintén fel nem szokta háborítani őket, mint az az állítás, hogy az antiszemitizmus okozásában és bemutatásában a zsidók magatartásának döntő szerepe lehet. Számukra ugyanis oly világos tapasztalat az, hogy a környezettel való viszonyban ők a többit szenvedő és joggal követelő fél, hogy az antiszemitizmusnak minden „visszahatás”-ként való megmagyarázását átlátszó trükknek látják; legfeljebb arról hajlandók beszélni, hogy egyes zsidók magatartásai időnként hivatkozási alkalmat és lehetőséget jelentenek ettől függetlenül is meglévő, előítéletekből, érdekből, irigységből vagy ködös misztikából táplálkozó, támadó és elnyomó szándékok alátámasztására. Ennek következtében a zsidók és az antiszemitizmus ellen harcolók úgy vélik, hogy kötelességük a zsidók által kiváltott visszahatásnak az antiszemitizmus létrehozásában való szerepét tagadásba venni vagy teljesen másodlagosnak nyilvánítani, mert ha nem így tesznek, az antiszemitizmus alá adnának lovat. Valójában azonban az, hogy a környezet zsidókról szerzett tapasztalatainak az antiszemitizmusban szerepük van, olyan közhely, melyet zsidók és nem zsidók egyaránt tudnak, számtalanszor újból megállapítanak és konkrét helyzetekben állandóan számításba vesznek. Nem az az antiszemita állítás, hogy az antiszemitizmus okai között a zsidók is szerepelnek, hanem az, amely azt mondja, hogy az antiszemitizmus indulatai és akciói jogos és indokolt válasz a zsidókkal kapcsolatos tapasztalatokra, s amely elfelejti, hogy a környezetnek a zsidókról való tapasztalataival szemben, sőt azt megelőzően ott állnak a zsidóknak a környezetről szerzett tapasztalatai is.

[...]

Zsidóellenes előítélet és zsidóellenes tapasztalat

A legsúlyosabb ellenvetés, melyet a két világkép ilyenfajta szembeállításával szemben fel lehet hozni, az, hogy a kétféle tapasztalat objektív mértékkel mérve nem egyenrangú, mert az egyik oldalon, a zsidók oldalán olyan tapasztalatok állnak, melyeknek valóságához semmiféle kétség nem fér, ezzel szemben az antiszemita ügynevezett tapasztalatai előítélet által mesterségesen létrehozott vagy legalábbis előítélet által egyoldalúan kiválasztott állítólagos tapasztalatok; teljességgel félrevezető tehát e kétféle tapasztalatot párhuzamosan tárgyalni, s veszedelmes is, mert arra alkalmas, hogy a két tapasztalatból származó álláspontok és világnézetek erkölcsi egyenrangúságát hozza ki belőle az, aki akarja. Ezt a véleményt szokták úgy is

kifejezni, hogy nincs zsidókérdés, csak antiszemitizmus: aki zsidókérdésről beszél, az már ezzel is tudva vagy tudattalanul az antiszemitizmus malmára hajtja a vizet.

Ez az, amit az egész zsidókérdés és antiszemitizmus legkritikusabb pontjának nevezünk, amelyhez most, hogy közelebről és részletesen végigtekintettük a szóban levő tapasztalat egész területét, ismét vissza kell térnünk. Kiindulásul feltétlenül el kell fogadnunk azt, hogy zsidóság és környezet embertelen viszonyának végső okai is a környezet beállításában gyökereznek, és következményei is a környezet cselekedeteinek oldalán az aránytalanul súlyosabbak.

Nem vitás először – minden részletvizsgálat újból meg újból ezt igazolja –, hogy zsidóság és környezet viszonyában minden romlás kiinduló oka a középkori, vallási alapú zsidóellenes előítélet. Ez hozta létre a környezetnek a zsidókkal szemben eleve kialakult idegenségét és bántásra való készenlétét, ez teremtette meg azokat az embertelen – nem mindig kegyetlen, de mindig „ember”-telen, dehumanizált – feltételeket és atmoszférát, amelyekből a zsidóknak a környező társadalommal szemben kialakult magatartásformái kinőttek; végül az előítéletnek, valamint a külön zsidó közösség éles elhatároltságának döntő szerepe van abban, hogy a zsidókkal kapcsolatos tapasztalatok gyorsan és könnyen jutnak határozott és kiélezett fogalmazáshoz. Az előítélet azonban – bármennyire befolyásolja is a tapasztalatok értékelését – magában sohasem hoz létre tapasztalatot: a zsidókkal tapasztalatilag nem érintkező emberek előítélete, elvi antiszemitizmusa lehet bántó és kellemetlen, de végsőleg mindig veszélytelen. Viszont a zsidókra aránylag nagyobb mértékben jellemző magatartásformák, melyeket fentebb leírtunk, előítélet híján vagy attól függetlenül is kiváltak benyomásokat és megfelelő általánosításokat, csak éppen előítélet nélkül ezek az általánosítások kevésbé élesen és kevesebb erkölcsi fölénytel fogalmazódnának meg, és nem fajhoz vagy valláshoz, hanem határozatlanabb megkülönböztető jegyekhez, például foglalkozáshoz, származási helyhez, lakóhelyhez kapcsolódnának, de anyagukban azonosak volnának. Annak az elképzelésnek, hogy a zsidóellenes tapasztalatot kizárólag és önkényesen az előítélet hozza létre vagy választja ki magának, s e tapasztalatnak előítélet nélkül semmivel sincs több, önálló valóságos háttere a zsidók egyes aránylag jellemzőbb magatartásaiban, mint bármely más csoport magatartásaiban, döntő része van abban, hogy a zsidók oly nagymértékben nincsenek tisztában a környezetnek róluk való képével. Ezért tulajdonítanak jelentőséget az antiszemitizmus elleni küzdelem ama formájának, mely a róluk szóló legeslegtúlzottabb általánosításokat és rémtörténeteket cáfolja meg, s úgy véli, hogy ezek hazugságának, rosszhiszeműségének és ellentmondásainak a bebizonyítása után az antiszemitizmus állításainak a tartalmával tovább foglalkozni felesleges. Nem tudják, hogy az egész környezetnek – antiszemitáknak és nem antiszemitáknak – a zsidókról való tapasztalatai egyneműek: az antiszemiták rémképei a nem antiszemitákkal közös tapasztalatok torz és ferde értékeléséből erednek, de anyagukban azonosak. Ezért van az, hogy a környező társadalom nagyobb része az antiszemitizmus állításaiból, vádjából sok mindent akkor is igaznak, találónak ítél, ha egészében nem fogadja el őket. A zsidók az ilyent igen fájdalmasan érzik, s ez adja nekik az egész környezet antiszemitaságának, antiszemitá „fertőzöttség”-ének az érzését.

Ugyancsak vitán kívül igaz az is, hogy ha a következményeket mérjük össze, akkor is az antiszemitizmus az, mely a zsidó irrealizmusnál sokkalta gyakrabban jutott hozzá, hogy események okozójává váljon, s ennek megfelelően összehasonlíthatatlanul nagyobb áradatban lett belőle könny és vér. Ez így volt Auschwitz előtt is – Auschwitz pedig ezt hosszú időre cáfolhatatlanná teszi. Arra azonban a zsidó irrealizmus is kapott időnként történeti alkalmat, hogy bemutassa: lényegében és minőségben sok rokonságot tart a másikkal. Ne felejtjük el ezenfelül, hogy öncsalás egy-egy ilyen torz világképben nem látni mást, mint azt a gonoszságot és szadizmust, mely annak következményeképpen és reá való hivatkozással tényleg történik. Az antiszemitizmus akcióiban, a zsidók üldözésében, mint minden üldözésben, igen tekintélyes számban vesznek részt olyanok, akik nem az üldözést igazoló ideológia vagy tömegindulat okáért, hanem egyszerűen a bántás, üldözés, rablás és gyilkosság okáért vannak mindenütt ott, ahol ilyenre alkalom nyílik. Nem véletlen, hogy az antiszemitizmusból ilyenek származnak, de ilyenek származnak sok másból is, s az antiszemitizmus mibenlétéről néha többet mondanak azok az elemei, melyek a tisztességes, nem szadista és nem gonosz emberektől sem állnak távol.

A zsidóellenes előítélet okozó volta és a zsidóellenes elfogultságból származó szenvedés nagyobb mennyisége tehát a környezet és zsidóság erkölcsi elszámolásában a zsidóságot teszi a mérhetetlenül többet szenvedett, többet veszített és több joggal követelő féllé; ez azonban nem jelenti azt, hogy abban a viszonylatban, mely ilyen előzmények után zsidóság és környezet között létrejön, a zsidók elfogultsága kevésbé volna elfogultság, a zsidók torz világképe kevésbé volna torz, a zsidók irrealizmusa közelebb állana a valósághoz, mint az antiszemitáké. Nem azért beszéltem tehát annyit párhuzamosan zsidó és antiszemita tapasztalatról, hogy a kettőt egy nevezőre hozzam, a kettőből kiegyenlítő mérleget csináljak, s antiszemitáknak és zsidóknak felváltva osszak ki erkölcsi leckétetést. Hanem azért, hogy – elsősorban a zsidók felé – megpróbáljam érzékeltetni azt, hogy hiábavaló dolog a velük szemben álló környezet róluk való tapasztalatát, bármilyen egyoldalú és részleges valóságon alapszik is, s bármilyen túlzásokkal általánosítódik is, egyszerűen előítélet szülte üres rémképnek tekinteni és semmibe venni. Különösen nem azért, mert ugyan a zsidók tapasztalatai a keményebbek és az egyetemes kiterjedésűek, de mégis a környező, többségi társadalomnak a zsidókról való tapasztalatai a döntőbbek, az egész helyzetet és a feltételeket végsőleg megszabó jellegűek. A teljes igazság tehát az, hogy a zsidóellenes előítélet és a zsidóellenes tapasztalat együttesen feltételei a modern antiszemitizmusnak, mely egyik nélkül sem képzelhető el.

Ahhoz azonban, hogy az antiszemitizmusból középponti társadalmi kérdés legyen, ez a kettő együtt sem elég. Természetes, hogy mind az előítélet, mind a tapasztalat a zsidóemancipáció után is egy ideig tovább élnek, mert hiszen a zsidóemancipáció nem tudja egyik napról a másikra megszüntetni a régi elzártság hagyományos helyzeteit, melyek előidézék a régi kölcsönös magatartásformák megmaradását vagy újramegjelenését, melyek viszont újból megteremtik, rekonstruálják a régi helyzetet. E circulus hatása azonban egészséges környezetben folytonosan gyengül: az antiszemita mindinkább kóros, kivételes jelenséggé válik. Egy normális közösség túlnyomórészt

olyanokból áll, akik nem teszik magukévá sem az antiszemitizmusnak, sem a zsidó tapasztalat zártságának a szemléletét. Csak egy erőtlenség a saját valóságértékét elvesztett közösség engedi, hogy ezek uralomra jussanak benne, s életének minden problémáját a zsidó-antiszemita ellentét jegyében állítsák be. Sem a zsidóellenes előítélet, sem a zsidóellenes tapasztalat jelenléte a társadalomban nem elegendő tehát ahhoz, hogy egy közösségben az antiszemitizmust döntő társadalmi és politikai tényezővé tegyék: ehhez az egész társadalomnak, az egész társadalomfejlődésnek a zavara, a kóros állapota szükséges.

Az antiszemitizmus összefüggése a társadalmi fejlődés zavaaraival

A környezetnek a zsidókkal kapcsolatos tapasztalatai nem külön, izoláltan jelentkeztek az európai társadalomban, hanem egyidejűen azzal az általános társadalmi tapasztalattal, amelyet az újkor és a legújabb kor nagy társadalmi fordulata, az ember és ember közötti minőségi különbségeket felépített középkori európai társadalom összeomlása és átalakulása jelentett. Miközben az európai társadalom a társadalmi lehetőségek aránylag racionálisabb kezelését találta jellemzőnek a zsidókra, ugyanakkor az egész európai társadalmon is végighaladt, különösen Nyugat-Európában az a változás, mely a társadalmi lehetőségek hagyományos és szokásszerű kezelése helyett azok célszerű és racionális kezelését vezette be. Miközben a környező társadalom a zsidókra jellemzőnek találta a társadalmi értékrenddel szemben való kiábrándult és gyanakvó kritikát, ugyanakkor hol fokozatosan, hol forradalmi megrázkódtatások közepette az egész európai társadalom társadalmi értékrendje vitássá tétetett. Végül miközben a környező társadalom a zsidókra jellemzőnek találta az elszenvedett bántalmakért való elégtételkeresés különböző megnyilvánulásait, ugyanakkor az európai társadalom összes hatalmi helyzetei igen nagy mértékű kicserélődésen mentek keresztül, ami általában is rengeteg alkalmat jelentett az emberi elégtételkeresés megnyilvánulásai számára. A zsidóknak mindezekben való látható érdeklődése tehát elsősorban azokat tette antiszemitává, akiknek a számára a modern gazdasági és társadalmi fejlődés válságos helyzeteket, veszteségeket vagy megzavarodást jelentett: az antiszemitizmus, ahol csak problémává válik, mindenütt összefügg a társadalomfejlődésnek ezekkel a jelenségeivel, és jelez valamilyen zavart vagy megakadást. Ettől azonban valamennyire is normális fejlődésű társadalom egészben nem lett és nem lehetett antiszemitává, mert hiszen ilyen társadalom számára nyilvánvaló, hogy mindezeket az átalakulásokat a zsidóknál nagyobb s tőlük független erők és érdekek mozgatták.

Egészen másképpen jelentkezett mindez Európának a Rajnától keletre eső egyenetlen vagy megrekedt fejlődésű országaiban, ahol sem a modern kapitalizmus, sem a polgári forradalom nem a fejlődés belső szükségességeire épült, hanem a már kifejldött nyugat-európai kapitalizmus és a már sikerre jutott nyugat-európai demokratikus forradalmak gazdasági, politikai és intellektuális kisugárzására. A társadalom feudális-arisztokratikus építménye ezekben az országokban aránylag nagyon erős maradt, és így a társadalomnak a modern kapitalizmus és a modern polgári demokrácia irányában való átépítése csak felületi és formai módon történt meg. A polgárság néhány

eredménytelen kísérlet vagy félsiker után megfélemledett, és mindinkább letett a feudális-arisztokratikus társadalmi tényezők megtöréséről, úgyhogy a kapitalizmus a Rajnától keletre nem a feudalizmus megdőlésén, még csak nem is a meggyengülésén, hanem a társadalom feudális viszonylatának a kapitalisztikus kihasználásán épült fel, s azokat a legridegebb gyarmati kizsákmányolás irányában rontotta tovább. Ebben a helyzetben a modern társadalomkritika kikezdte és aláásta ugyan a társadalom feudális-arisztokratikus tekintélyeit, beidegződéseit és hiedelmeit, azonban – Oroszország kivételével – nem sikerülvén a társadalom feudális-arisztokratikus építményeit meg is döntenie, lassan egy olyan belsőleg erjedő folyamattá lett, mely cselekvés helyett dogmatikába, irracionálisba és hamis politikai formulák gyártásába veszett bele.

Mindez különösen kiéleződött azokban a közép-európai országokban, amelyek a fenti társadalomfejlődési zavarokon felül vagy azokkal összefüggésben a politikai és nemzeti fejlődésnek is valamiféle zsákutcájába szorultak bele, vagy hosszú ideig a nemzeti lét bizonytalanságával kellett küszködniök. Ezekben az országokban a nemzet ügye összefüggésbe jutott a különféle dinasztikák, arisztokráciák, katonai klikkek egymás elleni politikájával, s azok az irányzatok, melyek ezek közepette elsősorban a társadalmi fejlődés ügyét vagy azt is szem előtt akarták tartani, mindinkább úgy jelentek meg, mint a nemzeti harcokat zavaró elemek. Ezáltal a modern nemzeti érzés és a modern demokratizmus, melyek mind a francia forradalomban, mind azóta minden egészséges politikai mozgalomban és minden egészséges fejlődésű országban összefüggő áramlatok maradtak, egymással szembe fordultak, s kifejlődött a feudális, arisztokratikus és uralmi szellemmel telített antidemokratikus nacionalizmus torz képződménye. Így lett Közép-Európa különlegesen alkalmas táptalaja hamis politikai formuláknak, zsákutcás társadalmi és politikai helyzeteknek és ellentmondó, rémképekkel terhes politikai világnézeteknek. Éspedig annál inkább, minél több és nagyobb volt egy-egy országban a társadalmi fejlődés megakadása és a nemzeti fejlődés zavara vagy bizonytalansága. Első volt ezek között Németország, melynek demokratikus egységmozgalmi 1848-ban csődbe kerültek; ezért 1871-ben belement a hohenzollerni Németország álegységébe, mely kifelé úgy jelent meg, mint egy nemzeti fellendüléstől duzzadó és népi tömegerőket mozgósító modern nemzeti állam, belülről pedig egy államocskákra vagy kis arisztokratikus köröcskékre tagolt, a középkori társadalmi hierarchiába teljességgel belegabalyodott, céltalanul erjedő, tehetetlen nagy test volt; ebből az ellentmondásból született meg a századforduló handabandázó német politikája s ebből a veszített világháború és a versailles-i békeszerződés, melyet a társadalmilag elmaradott és politikailag éretlen németiség nem volt képes megemészteni. Ilyen ország volt Ausztria, melyet a 19. század közepén modern államként szerveztek meg, ugyanakkor azonban egyetlen beletartozó nemzet, beleértve az osztrák-németet is, nem tekinthette a magáénak, hanem valahová máshová akart kerülni. És sajnos, ilyen volt Magyarország is, mely a demokratikus átalakulás és nemzeti függetlenség 1848–49. évi leverte kísérlete után belement a kiegyezés álkormányosságába és álfüggetlenségébe, a Monarchia bukása után pedig a trianoni sértettségbe és igazságkeresésbe avégből, hogy a történelmi Magyarország fenntarthatóságának és a nemzetiségek feletti magyar uralomnak az illúzióját megőrizhesse.

Ilyen feltételek között a zsidóság és környezet különböző viszonylatai és súrlódásai egészen más visszahatást váltottak ki. Egy feudális-arisztokratikus beidegződésű társadalom számára botrányossá válik és lélektanilag meg nem emészthető marad az, hogy a kapitalizmus révén egy aránylag kisszámú, de nagy befolyású zsidó réteg a gazdasági hatalom csúcsaira lendül fel; egyidejűleg különleges ingerültség forrása lesz az, hogy az emancipálódó zsidóság tekintélyes része aránylag nagyobb problémázás nélkül állást foglalni az emancipációt mozgó modern társadalomkritikának mind demokratikus, mind szociális ága mellett, ugyanakkor, mikor ez a társadalomkritika e megrekedt társadalmak széles rétegeiben – nemcsak a felső osztályokban – ütközik bele feudális-arisztokratikus hagyományokba és beidegződésekbe; végül pedig ott volt az, hogy a zsidóságnak, még a teljesen asszimilálódottaknak a nagyobb része is, másféle alapvető élményei és a zsidó helyzet felszámolásában vagy könnyítésében való elsőrendű érdekeltisége folytán nehezen tudta az ún. nemzeti értelmiséget a különféle nemzeti hisztériákon, nemzeti sértettségeken, nemzeti álomképeken és nemzeti rémképeken keresztül végigkövetni a demokratizmussal való teljes meghasonlásig. Ez a három, lényegében különböző eredetű irritáció Közép-Európában egyugyanazon válság által kiváltva, egyidejűen lépett fel; ennek következtében mindaz a megrázkódtatás, félelem és bűnbakkeresés, melyet az aláásott, de megszűnni mégsem tudó feudális-arisztokratikus világ krónikussá vált válsága s a nemzeti lét elintézetlen kérdései előidéztek, szinte magától értetődően találta meg az antiszemitizmusban a maga ellentmondó ideológiai elemeinek és ellentmondó társadalmi tendenciáinak a közös nevezőjét. Mindazok előtt az egyének, csoportok és rétegek előtt, nagybirtokosoktól kispolgárokig és katonatisztekktől történelemtanárokig, melyeknek a számára a társadalmi és nemzeti fejlődés zsákutcái folytán az európai társadalomfejlődés érvényes tartalma és kategóriái értelmetlenekké váltak, és hitelüket veszítették, úgy jelent meg az antidemokratikus és antiszemita nacionalizmus rendszere, mint ami minden eddigi problémát vakító világossággal megmagyaráz, minden irritáló tapasztalatot összefogó rendszerben értelmez, és minden megoldást magától értetődően megtalál. Ezért tudott e területen széles rétegekben hitelre találni az a nyilvánvaló ostobaság, hogy egyrészt a zsidó bankár között, aki a társadalmi, gazdasági lehetőségek racionális kezelésével nagy vagyont szerzett, de ugyanakkor a társadalom feudális-arisztokratikus hatalmaival a legteljesebb egyetértésben és a legmélyebb lojalitással volt, másrészt a zsidó szakszervezeti titkár között, aki a modern társadalomkritika legélesebb és leghevesebb formájának az alkalmazásával a társadalmi értékrend kialakult tekintélyeit döntögeti, de ugyanakkor a kapitalizmus minden megnyilvánulásával a legélesebben szemben áll, valamiféle titkos egyetértés áll fenn, melynek végső célja minden nemzeti törekvés letörésével a zsidóságnak egészben hatalomhoz, uralomhoz, pláne világuralomhoz juttatása.

Igaz tehát, hogy túl a középkori előítéleten és túl zsidóságnak és környező társadalomnak a modern világban folytatódó irritáló tapasztalatain, az egész társadalmi fejlődés különlegesen beteges állapota szükséges ahhoz, hogy zsidókérdés és antiszemitizmus központi társadalmi problémákká váljanak. Itt az igazsága annak a szocialista tételnek, hogy a zsidókérdés a társadalmi kérdés megoldásával, az osztály nélküli társadalom kialakulásával meg fog szűnni. Nem hiszem, hogy zsidóknak és

környezetnek egy ilyen társadalomban ne lennének továbbra is hosszú ideig egymásra vonatkozóan, mint zsidóknak és nem zsidóknak, tapasztalataik és súrlódásaik; az azonban bizonyos, hogy egy olyan társadalom szilárd társadalmi értékrendjében, mely minden ember minőségi egyenértékűségét, mindenféle elnyomottak emancipációját és minden nemzet valóságos szabadságát a végső következményekig végigvezeti, erejét veszti mind a zsidóellenes előítélet, mind pedig a társadalmi válság antiszemita értelmezése, s lehetetlenné válik, hogy zsidókérdés és antiszemitizmus központi társadalmi kérdésekké nőjenek.

Az antiszemitizmus összetevői és az antiszemitizmus elleni küzdelem

A modern antiszemitizmus tehát három elemből tevődik össze. Az első a középkori zsidóellenes előítélet, mely vallási képzetek alapján megbélyegzettséget, erkölcsi kisebbséget kapcsolt a zsidókkal össze; ez adta s helyenként ma is adja a modern antiszemitizmus számára a kész keretet, a zsidókkal szemben való elzárkózás, bizalmatlanság és erkölcsi leértékelés kialakult beidegződéseit és formáit. Az antiszemitizmus második összetevője a zsidóság és környezet egymástól szerzett tapasztalatainak a tömege, mely a vallási alapú zsidóellenesség hitelvesztése után is folytatódik, s a középkori zsidóellenes előítélet kiüresedő, elszáradó kereteit új meg új tartalmakkal tölti ki; ez adja úgyszólván az antiszemitizmus húsát és véréit. Az antiszemitizmus harmadik összetevőjét adják a modern társadalomfejlődés zavarai, melyek során olyan társadalmi folyamatok, mozgalmak és válságok, melyek a maguk egyenes útján lezajlani nem tudnak, zsidóellenes mozgalmak irányába fordulnak és fordíttatnak el; ezek okozzák, hogy egyes országokban a zsidókkal kapcsolatos szokványos általánosítások valósággal rémképekké válnak, és a zsidókérdés és antiszemitizmus központi társadalmi és politikai problémává válik.

Az antiszemitizmus elleni küzdelemben tehát mind a három tényezőt számításba kell vennünk, ha nem akarunk az üres levegőbe csapkodni. A három tényező közül azonban az első és a harmadik, a zsidóellenes előítélet és a társadalomfejlődési zavar olyan természetűek, hogy nem lehet ellenük csupáncsak zsidó vonatkozásban küzdeni. Az előítélet elleni harcnak – melytől magában, ismervén a modern antiszemitizmus többi összetevőjét, döntő hatást nem várhatunk – mindenestül kell irányulnia mindenféle gyűlölködés, üldözés, előítélet, babonás vád s ember és ember közötti végzetszerű különbségek feltételezése és hirdetése ellen. Hasonlóképpen a társadalmi kérdések elterelése céljából felvetett zsidókérdés és antiszemitizmus ellen sem lehet küzdeni másképpen, mint a társadalmi kérdéseknek mindenestül való megoldásával. Minden olyan törekvés, mely ezekben a vonatkozásokban az antiszemitizmus elleni harcot külön és önmagában akarja folytatni, ahhoz a nagyon gyakori, bár világosan ki nem mondott feltevéshez vezet, hogy a zsidók elleni gyűlölködés mások elleni gyűlölködésnél tilosabb dolog, a zsidók jogaiért való harc mások jogaiért való harcnál haladóbb dolog volna. Ebből érzékeny lelkiismeretű nem zsidóknak fontos figyelembe venniük annyit, hogy a zsidók elleni gyűlölködés következményeiben a tapasztalat szerint valóban veszélyesebb, mint másféle gyűlölségek; ezen túlmenően azonban az emberi méltóság

és szabadság nagy ügyei, a nagy emancipációk között a zsidók ügyét nem illeti meg valamilyen elvi elsőség. Az a második világháborúban kialakult helyzet, melyben a zsidók ügye minden más ügy előtt vált az egész haladó emberiség ügyévé, a német zsidóüldözések borzalmainak a visszahatása volt, s azok megszűntével megszűnt. (Egy csomó csalódás és ingerültség éppen abból származik, hogy nagyon hirtelen és elég ridegen szűnt meg.) Mindennek következtében sok haladó gondolkodású ember nem is szívesen hall az antiszemitizmus elleni külön küzdelemről. Azonban a zsidóság és környezet viszonyának vannak olyan közvetlen problémái, melyekkel való foglalkozást nem lehet ilyen általános és túl hosszú lejáratú folyamatok befejeződésétől függővé tenni, mint az előítéletek megszűnése és a társadalmi kérdések megoldása. Mindenki érzi, hogy éppen a közvetlen társadalmi tapasztalat területe az, ahol igenis szükség van a zsidó ügy külön kezelésére, főleg egyéni magatartások terén helyesebb példákra, emberibb közeledésre és bizonyos feloldódásra, amit az előítéletek elleni és a társadalmi haladás melletti harc magában nem pótol.

Az antiszemitizmus elleni szorosán vett harc igazi területe tehát éppen a társadalmi tapasztalatok területe. Ami harc tényleg folyik, a valóságban ezen a területen folyik; minthogy azonban azok, akik ezt a harcot egyenként vagy szervezetten folytatják, a legritkább esetben tudatosítják, hogy milyen társadalmi tapasztalat az, amiből az antiszemitizmus kinő, ezért ez az a terület, ahol a legtöbb és legvégzetesebb félreecsúzás történik.

A legáltalánosabb félreecsúzás az, hogy harcot folytatnak az antiszemitizmus ellen úgy, ahogyan az antiszemitizmus a zsidók tapasztalatában jelentkezik. Az antiszemitizmus elleni ilyen küzdelem nem zsidó munkatársainak rendszerint nincs elég bátorságuk vagy világos látásuk ahhoz, hogy rámutassanak ennek a teljes kilátástalanságára. Ezért maradnak oly riasztóan és vérfagyasztóan visszhangtalanok az antiszemitizmusnak azok az ábrázolásai, amelyek a nem zsidó lelkiismeretének a felkeltése céljából az antiszemitizmust bemutatják, amint az megszületik semmi másból, mint gonosz szándékú és teljesen alaptalan hazugságok elhívéséből, s az elvezet teljesen ártatlan emberek üldözéséig és megöléséig. E valóságban és tömegesen megtörtént dolgok ilyen értelmű ábrázolásának azonban a nem zsidók mindennapi tapasztalatában úgyszólván semmi sem felel meg. A hitlerizmus legborzalmasabb zsidóüldözéseinek és tömeggyilkosságainak kellett jönnie ahhoz, hogy ez a kép valóságos látványként egy időre nagyobb számú nem zsidó előtt is megjelenjen, ez azonban tartósan csak igen érzékeny lelkiismeretű egyénekben és az emberi méltóság sérelmeivel szemben igen érzékeny közösségekben hagyott nyomot; általában azonban, amint az üldözések és gyilkosságok időben távolodnak, helyükbe újból mindinkább a mindennapi tapasztalat lép, amely az antiszemitizmus okai között a zsidók által kiváltott visszahatásnak döntő szerepet tulajdonít. Ezért azután az antiszemitizmus elleni harcnak e formája, mely a zsidó tapasztalatból indul ki, teljesen hatástalan marad, illetőleg csak a zsidók körében támad visszhangja, s végül is úgy hangzik el, mint zsidók beszéde zsidók számára, amiből senkinek semmi haszna.

Végzetes fordulatot vesz az antiszemitizmus elleni ilyenfajta harc, mikor a lelkiismereti ráhatás területéről a büntetőjogi üldözés területére lép, ahol azonnal baj származik az „antiszemita” szó többértelműségéből. Megbüntetni azt az antiszemitát lehet és kell, aki a zsidók elleni gyűlöletre uszít. E bűncselekmény fennállására és objektív ismertetőjeleinek megállapítására azonban nem lehet mérték a zsidó tapasztalat, mert annak a számára osztatlanul jelentkezik minden bántalom, a bűncselekmény határán innen és túl egyaránt, s az antiszemitának érez mindenkit, aki nem szereti a zsidókat. Ilyen alapon kezdődnek azok a végzetes hatású kísérletek, melyek büntetőjogilag akarják üldözni a „zsidózás” különféle megnyilvánulásait. Ezek adott helyzetben valóban igen komisz és bántó beszédek lehetnek, azt azonban, hogy megbüntethető cselekedetek-e, nem döntheti el az, hogy mennyire esnek rosszul valakinek. Annak eldöntéséhez, hogy valami rosszul esik, elszánt zsidógyűlölet-e vagy a környezet közönséges általánosításainak része vagy pedig alkalmi összeütközés eredménye, az egész „zsidózás”-t át kell tennünk mondjuk portugálba, s csak ha portugálokról és portugáloknak mondva ugyanúgy büntethetőnek mutatkozik a cselekedet, akkor lehetünk nyugodtak, hogy meglevő és büntethető antiszemitizmust üldöztünk, nem pedig újat tenyészítettünk.

Nem kevésbé visszasan szokott elsülni a másik oldalon, mikor jó szándékú nem zsidók akarják a zsidókérdést „megoldani” vagy a zsidókkal való közeledést „őszinteséggel” emberséggé tenni úgy, hogy a nem zsidóknak a zsidókról való tapasztalatait veszik minden további nélkül a teljes valóságnak; ennek alapján erkölcsi irányelveket szabnak ki a zsidók számára, hogy hogyan „viselkedjenek”, hogy antiszemitizmust ne váltsanak ki, legyenek kevésbé mohók, kevésbé szerénytelenek, kevésbé kritikusak, kevésbé destruktívak, kevésbé cinikusak, kevésbé érzékenyek, kevésbé haragtartók, kevésbé bosszúállók stb. Különösen papok szokták azt hinni, hogy ők hivatásuk folytán minden további nélkül eredményesen beszélhetnek mások bűneiről, így a „zsidó bűn”-ről is. E leckéztetéseket azonban legfeljebb az önlebecsülésre hajlamos zsidók hallgatják megadással; a többit inkább felbőszítik és elriasztják annak tudomásulvételétől, hogy az antiszemitizmus létrejöttében a zsidók magatartásának és az arra következő visszahatásnak is része van. Ezek a tanácsok ugyanis a zsidók számára rendszerint csak egy rakás ellenséges általánosítást és egy rakás keresztül nem vihető felszólítást jelentenek, melyekkel a legkegyetlenebb önismeretre kapható zsidó sem tud mit kezdeni, mert hiszen az ő számára a zsidók „rossz tulajdonságai” nagyrészt nem ezekben az összefüggésekben jelennek meg. Nem is beszélve arról, hogy e tanácsok mögött az a jellegzetes és naiv rémkép van, hogy a zsidóknak van egy titkos szanhedrinjük, főtanácsuk, ahol a zsidó főbankár, a zsidó főforradalmár és a zsidó főújságíró egy nagy szakállú zsidó főrabbi elnökletével együtt ülnek, s időről időre kijelölik, hogy a zsidók hogyan „viselkedjenek”. Minthogy ilyen nincs, ezért e felszólítások, ha mégannyira zsidókhöz szólnak is, nem zsidók körében találnak igazi visszhangra; vagyis ezek meg nem zsidók beszédei nem zsidókhöz, amiből ugyancsak semmi haszna senkinek.

Ha tehát mindez nem jó, mit lehet egyáltalán csinálni? Minthogy mind a két oldalon indulat által eltorzított és félreértelmezett tapasztalat áll, sokkal nagyobb jelentősége van az egyszerű közlésnek és tudatosításnak, mint az ingatag alapra épített, hitel nélküli leckéztetésnek vagy a mindenáron való paktumkötésnek. Osszuk fel talán a kérdést úgy, hogy ki kinek mit mondhat az antiszemitizmus elleni harc jegyében.

Mit mondhat erről egy nem zsidó egy nem zsidónak? A legelső az, hogy soha semmiféle gesztussal ne erősítse meg a maga feleit a nem zsidó tapasztalat egyoldalúságaiban és a belőle származó torz absztrakciókban, hanem próbálja magában és másokban szüntelenül ébren tartani minden zsidó dolog közvetlen, konkrét emberi tartalmát s minden más emberi dologgal való alapvető azonosságát. Vesse fel, hogy a zsidóktól kapott sérelmek túlértékelése mögött nincs-e ott gyakran emberi egyenrangúságuk el nem ismerése. Mutasson rá a nem zsidók erkölcsi kényelmességének, túlzott önértékelésének, felelőtlenségének az okozó szerepére a zsidóknak tulajdonított egyéni sérelmekben és társadalmi bajokban. Szüntelenül és el nem fáradva közöljön és ismételjen minden tényt, amit az irtózatosságot zsidó szenvedésről tud, s beszéljen arról a sok emberi bánatokról, amivel a zsidókkal szemben szokásos erkölcsi ítéletek és erkölcsi leértékelés a zsidók fizikai meggyötörtségét és emberi veszteségeit tetézik. Beszéljen arról a felelősségről és részességről, mely az egész környező világot a zsidók szenvedéséért terheli, s melyet ezért ő maga érez és vállal; anélkül hogy bűnbánatot és felelősségvállalást erőltetne erre nem kész emberekre.

Mit mondhat egy nem zsidó egy zsidónak? Beszélhet a nem zsidó tapasztalat tényeiről minden általánosítás, értelmezés és erkölcsi következtetés nélkül: egyszerűen arról, hogy hogyan jelentkezik a zsidó a nem zsidók világában, a nem zsidó világ mit tapasztal, mit talál jellegzetesnek, mit ismer el, mit irigyel, mit talál szokatlannak, mit tekint bántásnak, és mit nem ért a zsidóknál. Mindezt anélkül, hogy „kemény igazságokat” próbálna a zsidók fejéhez vágni, vagy a legkisebb mértékben előírásokat akarna adni arra nézve, hogy a zsidók mit és mit ne csináljanak, hogyan viselkedjenek, vagy elméleteket csinálna arról, hogy milyenek a zsidók, és mi a baj náluk. Valljon arról a felelősségről, amit a zsidókat ért és érő szenvedésekért érez, s ezért ne kérjen cserébe semmit, főleg ne azt, hogy a zsidók viszont felejtsék el és bocsássák meg azt, amit szenvedtek. Legfeljebb azt kérheti tőlük, hogy ügyüket ne izolálják másokétól, hanem azonosítsák szenvedéseiket minden szenvedőével, megaláztatásaikat minden megaláztatottával és igazságkeresésüket minden igazságkeresőével.

Mit mondhat egy zsidó egy nem zsidónak? Beszélhet a zsidó tapasztalat valóságáról s közvetlen emberi tartalmáról, és minden ellenkező felszólítást és csitítást figyelmen kívül hagyva beszéljen a múlt és a közelmúlt zsidó szenvedésének irtózatosságról, s arról is, hogy ezek még ma sem fejeződtek be minden vonatkozásban és mindenütt. Ellenben ne próbálja a nem zsidókkal elfogadtatni az antiszemitizmus okairól való olyan elképzeléseit, melyekből a zsidók túl jól és a nem zsidók túl rosszul jönnek ki; s ne érvényesítsen kollektív felelősséget a nem zsidókkal szemben, mert ezt azok sem szeretik, akik egyébként hajlandók önként részt vállalni ebből a kollektív felelősségből.

Mi hasznosat mondhat végül egy zsidó egy másik zsidónak az antiszemitizmus elleni küzdelem jegyében? Hogy a zsidóság és a környezet egymás közti helyzetéből milyen erkölcsi és gyakorlati tanulságok következnek a zsidók számára, ezt elsősorban zsidóknak lehet megfogalmazniok, ehhez én alig szólhatok gyümölcsözően hozzá. Annyit mindenesetre gyanítok, hogy a zsidó önismeret számára nincs sok jelentősége az olyan tételeknek, amilyen boldogult Pap Károlyé is volt, aki szerint a zsidó „öngyilkos nemzet”: azt hiszem, az ilyen egzisztenciális formulák többet ártnak, mint használnak, mert valamiféle álsorsszerűségnek az érzetetésével megbénítják az ép valóságérzéklet és a termékeny cselekvő lendületet, s egy formulát tolnak az ember és a valóság közé. Gyanítom, hogy egy zsidó erkölcsprédikátor sem kezdheti mással, mint azzal, ami minden termékeny ráhatás kezdete és vége: lépjetek ki szubjektív tapasztalataitok zártságából, s ne tévesszétek össze saját elmétek készítményeit a valósággal. Ezeket az alaptételeket azonban zsidók számára csak zsidók konkretizálhatják.

XIV. Antiszemitizmus – Az előítéletmotivált gondolkodás feldolgozása

Az antiszemitizmus definíció szerint a zsidókkal kapcsolatos olyan felfogást jelent, amely a zsidókkal szembeni gyűlölet formájában kerülhet kifejezésre. Az antiszemitizmus szóbeli és fizikai megnyilvánulásai zsidó és nem zsidó egyének és/vagy tulajdonuk, zsidó közösségi intézmények és vallási létesítmények ellen irányul.⁴⁸⁰ A történelem folyamán többször, több helyen és időben is előfordult előítéletmotivált gondolkodásmód példáit az alábbiakban a zsidósággal szembeni negatív előítéletek alapján dolgozzuk fel. Kapcsolódó témák: *Ludoviceum I./2.*: 12., 13., 14. és *Ludoviceum I./3.*: 9., 10., 11., 12., 13., 14.

Az alábbi írás a Nyugat 1912/15. számában jelent meg Nádas Sándor író, újságíró tollából. Fuchs Jenő (1882–1955) – akiről a szóban forgó írás szól – négyszeres olimpiai bajnok kardvívó, aki a budapesti tudományegyetemen állam- és jogtudományi doktori címet is szerzett. Miután a sportkarriertől és az ügyvédkedéstől is visszavonult, a Budapesti Áru- és Értéktőzsdén tőzsdetitkárként helyezkedett el.

26. Nádas Sándor: Fuchs Jenő

Nincs szép magyarosított neve, Fuchsnak hívják, kis, kezdő pesti fiskális, alacsony, jelentéktelen fiú, bajusza nincs is, vagy talán borotváltatja, cvikkert hord, lassan, csöndesen beszél, délben mindig a korzón ül és ha van nap, sütteti magát, délelőtt pedig bíróságokon szaladgál, ügyiratokat hajszol, szolgálkkal veszekszik és apró ügyeket véd – ez Fuchs Jenő dr., a vívás világbajnoka.

A papája, Fuchs bácsi, nyomdavezető a Pallasnál. Jenő odahaza lakik, Honvéd utca 10. alatt Fuchs bácsiéknál, ott lakott akkor is, mikor még nem volt világbajnok. Van egy udvari kis szobája, vaságy áll benne s egy fapolc teli a Jenő rongyos, öreg könyveivel.

Nekem régi barátom Fuchs Jenő, tíz éve járunk délutánonként a Newyorkba s a Hangliba, közös asztalunk van, néhány újságíró, hivatalnok, ügyvédjelölt asztala ez s a Jenő mindig a legcsöndesebb volt köztünk. Mikor négy év előtt először nyerte meg a vívás világbajnokságát Londonban, épp olyan csöndben ült le a kerti kis asztal mellé,

⁴⁸⁰ A Nemzetközi Holokauszt Megemlékezési Szövetség keretében kidolgozott definíció.

mint azelőtt vagy azóta. Akkor írt egy cikket a Pesti Futárba, hogy odakint Londonban a magyar vívók és jurorok voltak legnagyobb ellenségei. Hazafelé a vonaton nem beszélt a magyarokkal, akik azt terjesztették róla, hogy véletlenül lett világbajnok azért, mert Mészáros és a többi igazán jó magyarok nem mentek ki Londonba. Jenő minden izgalom nélkül beszélt ezekről az irigy és nem okos emberekről. Ha néha találkozott velük, érezte a lenézését, nem köszönt nekik, nem érintkezett velük, nem vett részt a versenyeken és nem vállalt szerepet a hivatalos zsűriken.

Az úgynevezett hivatalos körök túrhetetlenül bántak Fuchs Jenővel, mikor először lett világbajnok és hazajött Londonból. Arról nem beszélek, hogy nem várták a vonatnál és nem rendeztek bankettokat a tiszteletére. Arról se beszélek, hogy a kormány semmiképpen nem tüntette ki, nem ajándékozta meg, nem vette észre, nem üdvözölte. Ellenben arról beszélek, hogy a hivatalos sportkörök és klikkek mesterségesen rossz híreket kolportáltak róla és igyekeztek lényegtelen véletlenségnek tüntetni fel a világraszóló győzelmet.

Vannak kis dolgok, amik feltétlenül kijárnak valakinek, ki a legnagyobb dicsőséget szerzi hazájának, és egy világversenyen első bajnoka lesz a kardnak. Amerika, London, Párizs vagy Németország a vállán hordaná az ilyen bajnokot és az állam rohanna őt tejbe-vajba fürösztetni. Fuchs Jenő őt krajcárral a zsebében állt a pályaudvaron és maga vitte a poggyászát a vasútról a villamosig. Pár napig a gimnazisták utánafordultak az utcán és azt mondták: nézd, a Fuchs! Ez volt minden. Azután a kicsinyes irigyek, akik abból élnek, hogy vívóbajnokok, de életükben nem volt kard a kezükben, vagy ha volt is, rosszul tartották, mesterségesen elfojtottak minden érdeklődést Fuchs világbajnoksága iránt.

Barátunk egy napon azon vette magát észre, hogy egyedül áll. Beállhatott volna a klikkpanamisták közé, de ehhez nem volt se kedve, se képe. Beiratkozhatott volna gyanús tendenciájú egyletekbe, de erre nem volt kapható semmi áron. Olimpiai világbajnok volt, az oklevelét kiakasztotta az előszobába s kivett ügyvédi irodának egy hónapos szobát előszobával a Zsibárus utcában a harmadik emeleten és várta egész nap a klienseket, akik nem jöttek. A Zsibárus utcából elment a Rottenbiller utcába, ott van az irodája ma is egy albérelt szobában, aludni pedig hazajár a Honvéd utcába.

Az egész sportsajtó ellene volt és most is ellene van. Nem írják ki a nevét, nem veszik észre és másodszor kellett neki világbajnokságot nyerni, hogy a sportrovatok egészen kis betűkből annyit concedáljanak neki, hogy pár szép vágást adott az ellenfeleinek. Nem bírják neki megbocsátani, hogy Fuchsnek hívják, hogy zsidó és nem keresztelkedik ki, hogy alacsony ember, hogy nem panamista és nem alkuszik meg az étellel, hogy okos ember, olvas, tanul és véleménye van.

Most másodszor lett vívóvilágbajnok s folytathatja a dolgot ott, ahol elhagyta, Rottenbiller utcai hónapos szobában. Elég rosszul tette, hogy hazajött. Az egész világon mindenhol első ember lehetne.

Gróf Teleki Pál (1879–1941) európai hírű földrajztudós – a Magyarország nemzeti megoszlását ábrázoló ún. vörös térkép elkészítője –, tanár, politikus, két ízben (1920. július 19-e és 1921. április 14-e, valamint 1939. február 16-a és 1941. április 3-a között) a Magyar Királyság miniszterelnöke, a Simonyi-Semadam-kormány külügyminisztere, illetve az Imrédy-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere, a Magyar Cserkészszövetség főcserkésze, majd tiszteletbeli főcserkésze. Az alább közölt felsőházi felszólalásában Teleki a második zsidótörvény⁴⁸¹ törvényjavaslatának parlamenti vitájában szólalt fel.

27. Teleki Pál: Beszéd a felsőházban, 1939. április 15-én

Mélyen tisztelt Felsőház! (*Halljuk! Halljuk!*) Azért voltam bátor a vitának ebben a még nem nagyon előrehaladott stádiumában szót kérni, mert – mint méltóztatnak tudni – holnapután reggel 7 órakor a külügyminiszter úrral⁴⁸² Rómába utazom, és így nem lesz módon hétfőn a vitában részt venni, és a vita vége felé szólalni fel. Ez az oka annak, amiért kértem, hogy most szólalhattak fel.

Azért kívántam az igazságügyminiszter úr⁴⁸³ által képviselt törvényjavaslatához felszólalni, hogy ezáltal is dokumentáljam a felsőház színe előtt azt a fontosságot, amelyet a törvényjavaslat itt fekvő eredeti szövege megszavazásának tulajdonítok. De elsősorban azért is kívántam felszólalni, mert mindannak ellenére, amit bemutatkozásomkor és azóta is mondtam, a magyar közönség körében – amely, nem tudom miért, nem értékeli a mondott szót a maga igazsága és egyszerűsége szerint és nem elégszik meg azzal, hogy amit az ember egyszer megmond, akkor arról tudja, hogy azt megmondta, az a véleménye és azt tartja is – még mindig sokan azt képzelik, hogy én ezt a törvényjavaslatot vagy csak mint örökséget, vagy pedig politikai opportunizmusból képviselem. Már számtalanszor aláhúztam, hogy ezt a javaslatot nem mint politikai örökséget, hanem meggyőződésből is képviselem, legalább is egészében és főbb vonásaiban, hangsúlyozva azt is, hogy ha részleteiben mást, egy saját magam által szerkesztett törvényjavaslatot hoztam volna, az ennél a törvényjavaslatnál szigorúbb lett volna. (*Elénk helyeslés és taps a jobboldalon.*) Mindezeket megmondtam elégszer; nem tudom, sokan miért nem hiszik, vagy nem akarják hinni.

Másodszor azt is megmondtam és most is meg akarom mondani, hogy a javaslatot nem opportunizmusból képviselem. Nem hiszem, hogy valaki komolyan imputálná⁴⁸⁴ nekem azt a könnyelműséget, hogy ilyen életbevágóan fontos javaslatot politikai opportunizmusból képviselek. Én nem ismerek semmiféle törvényjavaslatnál, de különösen ilyen fontos törvényjavaslatnál semmiféle melléktekintetet, hanem csak a nemzet egyetemes érdekét. (*Helyeslés.*) És mert meggyőződésem, hogy a nemzet

⁴⁸¹ 1939. évi IV. tc. a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról.

⁴⁸² Gróf Csáky István, Imrédy Béla és Teleki Pál kormányának külügyminisztere 1938 novemberében és 1941 januárjának között.

⁴⁸³ Tasnádi Nagy András, Imrédy Béla és Teleki Pál kormányának igazságügy-minisztere 1938 novemberében és 1939 novemberében között.

⁴⁸⁴ Tulajdonitaná.

egyetemes érdeke azt kívánja, hogy ilyen törvényjavaslatot – és minthogy ez ebben a formában fekszik előttünk, ezt a törvényjavaslatot – törvényerőre emeljük, ezért hoztam ide és ezért képviselem. (*Élénk helyeslés a jobboldalon.*) Nem szoktam soha másnak sem előnyös, sem hátrányos tollaival takarózni; ha valamit képviselek, helytálló érte saját magam. Remélem, hogy az ország ezt most már egyszer talán tudomásul is veszi és megérti, hogy ha valamit kimondok, az úgy is van. (*Élénk éljenzés és taps.*)

Amint bevezető szavaimban már mondtam, jelen voltam a mélyen t. Felsőházi bizottságának és albizottságának tárgyalásain, amelyeken különböző módosításokról volt szó, és amelyeken a módosítások egy sora elfogadtatott.⁴⁸⁵ Ezekre, illetőleg erre az egész komplexumra még rá fogok térni, mindazonáltal a törvényjavaslatnak eredeti, illetőleg az itt fekvő formában való elfogadását kérem, hangsúlyozva, hogy a magam részéről szívesen közvetítek a felsőház és a képviselőház között, avégből, hogy az említett módosítások letárgyaltassanak és esetleg el is fogadtassanak. Hangsúlyozni kívánom azonban, hogy – már a törvényjavaslat jelenlegi formája is bizonyos kompromisszum részéről, ezért mielőtt erre a konklúzióra, amelyet itt csak előrebocsátok, rátérnék, szeretném egy pár pontra nézve nézeteimet kifejteni és itt-ott válaszolni is.

Meggyőződésem szerint – erre már nem szeretnék hosszasan fejtegetésekben kitérni – ez a törvényjavaslat mintegy történelmi szükségszerűség, vagy természetes következmény és mind az európai, mind a hazai történelmi fejlődésből, az utolsó félévszázad, vagy évszázad történelmi fejlődéséből, szinte szükségszerűen következik.

Szükségszerű következmény, mintegy visszahatás arra a fejlődésre, amely a múlt század elején megindulva, a század második felében egyrészt nagy gazdasági prosperitást szült és az emberek gondolkodását leginkább ebbe az irányba terelte, másrészt Európának a világ felett való központi hatalma által egy egészen különös, ideig-óráig fennálló gazdasági felfogást, a teljes szabadkereskedelem felfogását teremtette meg, amelyet részben e gazdasági fejlődés, részben a XVIII. és XIX. század filozófiai fejlődése alapján is politikailag a liberalizmus felfogása kísért. De amint ennek a fejlődésnek, az európai hegemonia és imperializmus fejlődésének terén természetes kirobbanás volt a világháború, ugyanúgy természetes következmény szociális téren és a szociális térrel együtt járó gazdasági téren az a gondolat- és érzésvilág, amely olyan változtatásokat kíván az életben és az életet szabályozó törvényhozásban is, amilyen az előttünk fekvő törvényjavaslat.

Prónay György báró⁴⁸⁶ azt mondta a bizottságban és Bezerédj⁴⁸⁷ őméltósága itt a mélyen t. Ház előtt, hogy ez a törvényjavaslat szakítás a szentistváni gondolattal. Az urak túl szűk látókörből nézik a szentistváni gondolatot, (*Úgy van! Úgy van!*) mert a szentistváni gondolatnak nemcsak egy eleme van. Szeretik a szentistváni gondolatként csak azt beállítani, hogy Szent István végrendeletében Szent Imre hercegre azt

⁴⁸⁵ A második zsidótörvény tervezetéhez javasolt felsőházi módosításokról lásd Püski Levente: *A magyar felsőház története 1927–1945*. Napvilág, Budapest, 2000, 113–120.

⁴⁸⁶ Földbirtokos, felsőházi tag.

⁴⁸⁷ Bezerédj István főispán, földbirtokos, felsőházi tag.

az intelmet hagyta, hogy jó, ha egy ország sokféle népből, sokféle nemzetiségből, soknyelvűekből tevődik össze. Nemcsak ez az eleme van azonban a szentistváni gondolatnak, mert az sokkal mélyebb, sokkal szélesebb, sokkal átfogóbb és nem is élhetett volna meg 900 esztendő, ha csak ilyen kevésből állana. Éppen így eleme a szentistváni gondolatnak – még pedig sokkal lényegesebben – az, hogy az ország vezetése olyan kezekben legyen, amelyek az országalkotó és fenntartó gondolatot, eszmevilágot és érzéseket lényük egészével képviselik. (*Úgy van! Úgy van!*)

S van a szentistváni gondolatnak még egy lényege: az, hogy ugyanolyan bölcsen kell az ország mindenkori helyzetéhez és a nemzet mindenkori szükségleteihez mérni, mint amilyen bölcsen Szent István a maga korára azt megalkotta és elgondolta. Legalábbis erre kell a magunk véges erővel törekednünk.

Nem szabad a szentistváni gondolatot jelszószerűen – hogy a helyes, jó szinonimával nem bíró német kifejezéssel éljek: schlagwortszerűen⁴⁸⁸ – alkalmazni, különösen nem annak egyes kiszakított részeit. Azzal a veszéllyel szemben, amellyel a zsidóságnak óriási tömegei, legnagyobb részét még csak felületesen asszimilált tömegei részéről a magyar nemzettestet és a magyar nemzet jellegét fenyegetik, a szentistváni gondolat nézetem szerint éppen az ellenkezőjét kívánja annak, amit Prónay őexcellenciája neki imputál.

Ezzel kapcsolatosan szeretnék egy más momentumra is rátérni, amely az újságokban és a felszólalásokban hasonlatok formájában folyton visszavisszatér. Ez a törvény nem nemzetiségi törvény és nem alkalmazható és nem adaptálható az országban élő német, szlovák, román, ruszin vagy más nemzetiségekre. Ezek a nemzetiségek az európai keresztény életközösség népeiből valók és évszázados, sok tekintetben azonos fejlődés részesei. Ennek a fejlődésnek az elemeit nem gondolnám most itt hosszasan részletezni, de mindannak ami – például – a reneszánsz, a humanizmus, a lovagkor gondolatvilágát alkotta, és sok mindenféle egyéb korszaknak ők éppen olyan részesei az európai életközösségben, mint mi. Ezek nem is különböztethetők meg olyan élesen, mert sokkal kevésbé fajtiszták, sokkal kevésbé – mondjuk – szeparáltak és önállóak, sokkal kevésbé szeparáltak az európai emberiség egészétől, mint a zsidóság és ez volt az, mint a törvény indokolásában magam kihangsúlyoztam. (*Éljenezés a jobboldalon.*) Nem értem tehát ezt az összehasonlítást a nemzetiségi problémákkal. A kettő között – ismétlem – semmi kapcsolat és összehasonlítható nincs.

A hercegprímás úr őeminenciája⁴⁸⁹ említette a muzulmánokat. Csak azt akarom megjegyezni, hogy ezek ebben a közösségben természetesen nincsenek benne, de hiszen olyan kevesen is vannak, hogy semmiféle ok hasonló intézkedésekre velük kapcsolatban nincs. Lehet, hogy ha 600 000 muzulmánunk lenne, akkor ugyanilyen intézkedéseket látnék szükségesnek.

Ezzel kapcsolatban említtem meg azt is, hogy egyesek szerint – és erre már többször reflektáltam – ez a törvény a magyar törvényalkotásba és gondolkodásba a faj és a

⁴⁸⁸ Címszószerűen, jelszószerűen.

⁴⁸⁹ Serédi Jusztinián, egyházjogász, bíboros, hercegprímás, esztergomi érsek, felsőházi tag.

vér idegen ideológiáját hozza be. Eltekintve attól, hogy én magam ezt az álláspontot tudományosan és társadalmilag már több mint 20 éve vallom, hirdetem és írom, tehát jóval előbb, mintsem hogy itt külső befolyások rám vagy akárkire hathattak volna, meg kell állapítanom, hogy semmi idegenszerűség nincs abban, ha faji összetartozásról, faji kapcsolatokról és faji csoportokról beszélünk. A természettudományoknak ma még két misztikumuk van: az egyik az, hogy az élettelen és az élő közötti kapcsolatot még nem látjuk tisztán, a másik pedig az, hogy nem látjuk tisztán az anyagi élőnek és a lelkinak kapcsolódását és összeszővődését Világos azonban, hogy a kettő egymással rokonságban fejlődik: lelki tulajdonságok kiülnek az arcra, testi formák, lelki habitust tükröznek, embercsoportok biológiailag élesen különböznek és gyakran felismerhetők. Típustulajdonságok ismerhetők fel embereken és ugyanolyan embercsoportoknak gondolkodásbeli sajátosságaik is vannak. Erős beltenyésztés mellett embercsoportokban különös jellegek faji vagy fajtajellegek erősen inveterálódnak, dominánsakká, olyan erősekké válhatnak, hogy másokkal való összeházasodás esetén is a gyengébb féllel szemben, mint uralkodó tulajdonságok érvényesülnek. Ezeket ma mindenki tudja, aki egy kissé járatos a biológiában s egyéb természettudományokban; ezek adott tények, amelyek felett vitázni nem igen lehet. Ez az egyik dolog, amit meg akartam állapítani.

Sokszor említették és sok kifogás tárgya volt az is, hogy a törvényjavaslat keresztényeket zsidóknak minősít. A hercegprímás úr őminenciája beszédében szintén rámutatott arra, amit magam is mondani kívántam, hogy a keresztény ellentéte, a törvényjavaslatban, de egyébként is, nem a zsidó, hanem az izraelita, hogy vannak keresztény zsidók és vannak izraelita zsidók.

Ehhez még csak azt kívánom hozzátenni, hogy egy ember lelkivilága nemcsak vallási meggyőződéséből áll, hanem ezen kívül nemzeti érzésből, mindenféle hagyományoknak lelkünkben hordozásából, velünk bármilyen alapon rokonembereknek és embercsoportoknak szeretetéből, a velük való affinitás érzéséből tevődik össze. A vallási érzés, a vallási rész lelkiségünknek csak egyik eleme. Lehet olyan ember, akinek egész lényét százszázalékosan ez tölti ki, viszont vannak olyanok, akikben nagyon csekély mértékben, vagy egyáltalában nincs meg. Ezek is, azok is inkább kivételek, inkább kevesek és a legtöbb ember lelkében ezek az elemek különböző arányban – talán ugyanannak az embernek élete folyamán is különböző időszakokban, különböző arányokban – érvényesülnek, élnek, sokszor korbelti fejlődésünk által, sokszor külső események által is szabályozva és változtatva, de élnek. Ennek következtében, ha valakit, aki kikeresztelkedett, tisztán csak azon az alapon ítélünk meg, hogy vallásilag immár keresztény, ezzel még nem merítjük ki lelkivilágának egészét, és ha azt állami és nemzeti szempontjából ítéljük meg, akkor nem helyezkedhetünk csak ennek az egy kritériumnak az alapjára (Úgy van! Úgy van!), éppen ezzel a törvényjavaslattal kapcsolatban hangsúlyoztam, hogy az évezredek összetartozás és a hagyomány érzése csak ritkán és nagyon nehezen múlik el még az egyedből is és még kevésbé az egyedek családi együtteséből vagy a generációk sorozatából.

Abban tökéletesen egyetértek a hercegprímás úr őminenciájával – mint különben beszédének legnagyobb részével is – hogy valamelyes asszimiláció a kereszténység által mindig bekövetkezik. Természetes: a keresztség szentsége hat. De meg kell

küzdenie a léleknek egyéb áramlataival is, akaraterő kell hozzá az egyed részéről is, hogy a keresztség szentsége jusson érvényre a maga küzdelmében az ellenséges áramlatokkal szemben, hogy azok felett úrrá legyen. Ezt különben elismeri az indoklás is, amelyet nem szeretnék megismételni, mert nem szeretnék hosszadalmas lenni.

Egy másik pont, amely sokszor tétetett szóvá, a jogfosztás kérdése. Természetesen áll az, hogy igen, ez a törvényjavaslat sok tekintetben jogfosztás az egyedekre nézve. Ez világos. De jogfosztás az egyedekkel szemben a nemzet magasabb érdekéből. Maga a hercegprímás úr őeminenciája mondotta az előbb, hogy az állam, vagy a nemzet jogos önvédelemből mindenkinek korlátozhatja szerzett jogát. Tisztán ez áll itt is: ez a törvényjavaslat a nemzettel idegen elemekkel való túlzott áthatása ellen jogos önvédelemből korlátozó jogokat, megengedem, messzemenően sokak szempontjából, mások szempontjából viszont nem elég messzemenően.

Nézzünk azonban szemébe a dolognak. Ez-e az első törvény, akár nálunk, akár külföldön, amely meglévő jogokat korlátoz. Hiszen a háború óta eltelt korszakban, de már a háború előtti korszakban is, már az egész XX. században – azt mondhatnám, amióta az állam mindinkább átalakult nemcsak politikai testté, hanem olyan apparátussá és olyan közösséggé is, amely az egyed életének mindenféle vonatkozásába beleavatkozik – mind jobban és jobban beleavatkoztak az egyed pályaválasztásába, a gazdasági élet rendjébe, a társadalmi élet rendjébe. Igazán nem szükséges, hogy ezt egy történelemfilozófiai fejtegetéssel exponáljam, csak emlékeztetek rá. Azóta folyton jogokat korlátozunk, kompromisszumképpen az emberek között, akik egy területen együtt élnek. És ez mind erősebb és erősebb lesz.

Kivételes idők, amilyen a mai is, kivételes intézkedéseket kívánnak és az ilyen kivételes intézkedések során rengeteg sok jogfosztás történt, hogy csak a nyugdíjasokról, a B-listásokról stb., stb. beszéljek. De már a mai kort megelőző szabadelvű korszaknak is voltak jogmegszorításai – enyhébben így nevezhetjük –, amelyeket egyes emberek, akiket a jogmegszorítás ért, magukra nézve jogfosztásnak érezhették. Azt hiszem az 1881:XLI. t.c.⁴⁹⁰ az ingatlantulajdanossal szemben megszorítja a magántulajdonnal való szabad rendelkezés jogát. Ez is a teljesen liberális felfogással szemben, amely a múlt század 50-es és 80-as éveit között uralkodott, jogmegszorítás, vagy ha úgy tetszik, jogfosztás. Vagy ha kivételes jogot adunk, mint kereskedelmi törvényeink is, az emberek egyes csoportjainak, ez jogmegszorítás, joghátrány másokkal szemben, akik jogelőnyökben nem részesülnek. Nagyon sok mindenféle variációja van ennek, de annyi jogász ül itt a mélyen t. Felsőházban, hogy azt hiszem, hogy fel vagyok mentve az alól, hogy ezt a témát bővebben fejtegessem, csak emlékeztetni akartam rá.

De a jogfosztás⁴⁹¹ kérdésének ez csak a kevésbé lényeges aspectusa. Erre csak rá akartam mutatni, hogy nem újdonság és inkább csak korrekciója akart lenni ezek felemlítése a szélteben hangoztatott állításoknak. Lényeges pont itt az, hogy milyen jogtól foszt meg ez a törvény. Olyan jogoktól, amelyeket egy gazdasági jólétben úszó korszak adott meg, amely az emberi élet és a megélt történelem nehézségeinek

⁴⁹⁰ 1881. évi XLI. törvénycikk a kisajátításról.

⁴⁹¹ Az 1895. évi XLII. törvénycikk nyilvánította bevetté az izraelita hitet.

csak csekély hányadát is alig látta. Mint gyermek átéltem e korszakot olyan emberek társaságában – édesapám is miniszter volt,⁴⁹² sok ilyen ismertem és ilyen körben mozogtam –, akik olyan funkciókat töltöttek be, mint mi ma. Hol volt az ő munkájuk attól, hogy majdnem minden reggel, amikor felkeltek, történelmet értek volna meg és hogy minden héten történelmet is kellett intézniök?! (*Úgy van! Úgy van!*)

Alig látta ez a korszak – és azt mondhatnám, még vezetői is alig látták – a megért korszak és történelem elméleti és gyakorlati nehézségeit. A XVIII. és XIX. század filozófiájának hatása alatt s a technikai és gazdasági fejlődésből és gazdagodásból származó gondolkodásában, törvényeket alkotott, jogszabályt, jogszokást és ezek nyomán életrendet, életmódot. Főleg városi életszokásokat statuált, amelyek könnyelműen szabadelvűek voltak. (*Úgy van!*) Nem rovom fel e kor vezető férfiainak a könnyelműséget, de könnyelmű volt a kor maga és ez a természetes következmény, amely belőle származott. Annak a kornak az emberi élet korlátlanágáról vallott felfogásával elaltattak olyan aggodalmakat, amelyeket Széchenyi István és egy-két kortársa is éreztek már, és amelyeket a múltkor az igazságügyminiszter úr is idézett.

A liberális törvényalkotásnak következményeit ugyan némelyek már hamarabb is meglátták, de egészen természetes, hogy egy-két generáció kellett ahhoz, hogy a nemzet egészében megéreze ennek a következményeit. Majdnem nyilvánvaló természetesség az, hogy a XX. század első negyedében kell, hogy jelentkezzen e törvényalkotásokkal, e jogfejlődéssel szemben annak megérzése a nemzetben, hogy itt hiba történt, amelyet reparálni kell.

Arról is volt szó, hogy ez a törvényjavaslat nem felel meg alkotmányunknak, és új momentumot visz abba bele. Az alkotmány nem egy rideg stabil valami. Bemutatkozó beszédeimben az országgyűlés mindkét házában elmondottam azt, hogy a magyar alkotmány azoknak a törvényeknek foglalata, amelyek a nemzet vérébe és gondolkodásába mentek át. Akkor mind a két Házban megtapsolták ezt a kijelentésemet a mélyen t. Házak tagjai. Ne méltóztassék ezzel kapcsolatban elfelejteni azt, ami logikusan következik belőle: két dolgot. Az egyik, hogy néha a meghozott törvény válik hosszabb-rövidebb idő múltán a nemzet közfelfogásává, közérzésévé és ezzel az alkotmány részévé. Máskor – és ugyanolyan természetesen – évtizedek alatt kialakult közfelfogásokat, közszükségleteket visszatükröző érzések, mint méreganyagok elleni védekezésből keletkező antitoxinok, a nemzet testében kiérlelődésükben gyökeres változásokat és következményképpen ezeket szabályozó törvényalkotásokat is kívánnak meg. A másik, amit mondani szeretnék ezzel kapcsolatban az, hogy amint az alkotmányról mondtak szerint az alkotmány azon törvények foglalata, amelyek a nemzet vérébe mentek át, ugyanúgy, nézetem szerint a nemzet azon emberek foglalata, akik egész lényükkel beleolvadnak ennek a hazának sokszínű, de összefoglaló érzéseivel a magyar nemzet testébe. Hogy ezt a zsidóság tömegeiről nem lehet elmondani, ezt már a törvény indokolásában elmondottam.

A közgazdasági hatásokat is sokszor említették, a sajtó nagyon szélesen pertraktálta⁴⁹³ azokat. Tisztában vagyok azzal, hogy közgazdaságilag nehéz helyzetet fog ez a javaslat

⁴⁹² Gróf Teleki Géza Tisza Kálmán kormányának belügyminisztere volt 1889–1890-ben.

⁴⁹³ Tárgyalta.

teremteni. Ezt a bizottságban is így mondtam s a sajtó egyes része rögtön ki is használta. Holott nem azért mondtam, hogy ezt egyoldalúan kihasználják, hanem azért, mert minden józan eszű ember látja és tudja és ebben semmi szenzáció nincsen. De ugyanakkor megmondtam azt is, hogy ezzel a nemzet meg akar birkózni és meg is kell birkóznia. (*Úgy van! Úgy van!*) Ez szólott azoknak is, akik meg akarnak vele birkózni – és ha akarnak, akkor tudniok is kell – és szólott azoknak is, akik nem akarnak vele megbirkózni, hogy igenis meg fogunk birkózni, tehát szólott jobbra is, balra is, mint igazság, nem pedig mint szenzáció.

A történelmi sors, sajnos, úgy hozta magával, hogy gazdasági, szociális és nemzeti problémáink megoldása egy időre esik. Nem véletlen ez, nem is olyan különös, mert a fejlődésben az emberiség fejlődésében ezek csak látszólag külön vonalak, és csak könyvekben lehet azokat egymástól külön tartani. Az életben ezek együtt fejlődnek, egyik a másikkól és összefonódva fejlődnek tovább. Egészen természetszerű tehát, hogy a megoldás is egymáshoz közei fekszik, sokszor egyidőben, sokszor olyanok, hogy alig is lehet azokat külön-külön és sorban elővenni. Akármilyen praktikus volna a kormányzat szempontjából is nekünk, akik ilyen helyeken ülünk, mint mi, sokkal könnyebb lenne, de sajnos, az élet nem kérde, hogy milyen skatulyába szeretnők az egyes kérdéseket berakni.

Ez a törvényjavaslat elsősorban társadalmi problémát igyekszik megoldani, s szükségszerűleg meg kell oldani vele a gazdasági problémát is, elsősorban azonban a társadalmi problémát, azt a szellemet akarja megváltoztatni, amely mindjobban elharapódzott a nemzeten.

A hercegprímás úr őeminenciája említette beszédében azt, hogy a recepciós törvény óta a zsidó szellem „művészet” ürügye alatt sok mindent diszkreditált, ami a keresztény magyarság előtt szent volt és iparkodott lerombolni a keresztény erkölcsöket. Ez nem más, mint amit én magam is mindig hangsúlyoztam, vallottam, és amit a törvényjavaslatnak és annak indokolásánál, hogy ezt a törvényjavaslatot törvényerőre kell emelnünk, mindenkor hangsúlyoztam.

Láttam – elvégre eléggé a közéletben élek, és elég sokféle ember között fordulok és fordultam meg ebben az országban, hogy következtetéseket vonhassak le, hogy lássak és ebből értsek – mondom, láttam és látom azokban a körökben is, amelyekhez tartozom, amelyekben mozgok és azokban is, amelyeket távolabbról szemlélek, hogy a zsidóság oly mértékben alakítja át a magyarság testét, jellegét és gondolkozásmódját, hogy ez a legnagyobb veszélyt rejti magában. (*Úgy van! Úgy van! élénk taps.*) Nem is annyira az üzleti életet értem ez alatt, hanem inkább a társadalmi és szociális életet, mert az iskolának, a családnak, az összeházasodáson keresztül a családok gondolkozásának átváltoztatását, az elitnek elzsidósodását, a keresztény elitnek a vérségileg tökéletesen és teljesen keresztény elitnek is gondolkodásában való megváltoztatását látom. (*Úgy van! Úgy van!*)

Most, mialatt ez a törvényjavaslat tárgyalás és megbeszélés alatt állott, számtalanszor kerestek fel urak, akiknek mindegyike egy-egy kategória kivételezését kérte egy-egy előtte ismeretes, nyilván hozzá, valamilyen formában közelebb álló eset kapcsán. Ezt

kénytelen vagyok megmondani ezért – bár *nomina sunt odiosa*⁴⁹⁴ – mert ez olyan szimptóma, mely engem megerősített abban, hogy hová jutottunk. (*Úgy van! Úgy van! Élnk taps a jobboldalon és középen.*) Azok az urak tehát, akik ilyen okokból jártak nálam, csak ellenkező meggyőződésemben erősítettek meg. (*Helyeslés.*) Ezzel szemben azt is mondhatom, hogy a magyar keresztény társadalomnak, amelynek sok rétegével van módom érintkezni, túlnyomó többsége – itt nem a részletekről van szó, nem is tulajdonítok ezeknek olyan nagyon nagy fontosságot – ennek a törvényjavaslatnak, vagy ehhez a törvényjavaslatához hasonlóknak törvényerőre emelését a leghatározottabban várja és kívánja, (*Úgy van! Úgy van! Felkiáltások jobbfelől: Közvélemény!*) és pedig joggal várja és történelmi jelekből kívánja. (*Úgy van! Úgy van!*)

Ha már a részleteket említettem, meg kell mondanom azt, hogy nézetem szerint – amint én a tárgyalásokat akár a parlamentben, akár a sajtóban, akár a társadalomban figyelemmel kísértem – a törvényjavaslat megítélése a hosszú társadalmi és parlamenti megvitatásban a részletekbe fulladt és azok, akik a törvényjavaslatról beszéltek, vagy írtak, minduntalan szem elől tévesztették a törvényjavaslat egészének az intencióját, egészének a lényegét. Pedig ez a fontos! Ennek oka bizonyos mértékig az a maradi liberális felfogás, amely még mindig köztünk él, amelyet napilapjaink többsége még mindig hordoz és hirdet, amely az egyén jelentőségét és jogát, sőt elsőbbségig menő jogát az összességgel, illetve a nagyobb egységgel, a nemzet testével szemben hangsúlyozza. Egy előadásomban, amely könyv alakban is megjelent, és amelyre csak a figyelmet hívom fel – nem akarok belőle itt hosszasan felolvasni Európáról és Magyarországról szóló könyvem 194. oldalán⁴⁹⁵ jellemzését adtam ennek az egész kornak, amely gondolkodásában ide vezetett.

A tömegérdekek szellemi periódusa ez, de olyanformán, hogy az embereket, a tömegeket nem természetes fejlődésükben, hanem egyedi összetételükben látta. Egyedeket számolt össze, statisztikailag látta a világon, amint hogy statisztikailag láttunk kérdéseket, amelyek nemcsak statisztikaiak, és ha nem úgy látták volna, fejlődésünkben egészen máshol állanánk egész Európában, többek között a nemzetiségi kérdésben is. Ha nem vallatták volna be mindenkivel azt, hogy ő kicsoda, akkor a nemzetiségi probléma sem ott lenne

Európában, ahol ma van, akkor az államok közötti ellentétek sem lennének olyanok, mint amilyenek ma.

És mi nem is csinálhatunk más statisztikát, mint részben népesedési statisztikát, másrészt pedig külkereskedelmi statisztikát, amellyel azonban csak gazdasági vonalban és csak ebben az egy vonalban, a külkereskedelmi vonalban láttuk a világ képét. A politikai akarat kritériuma ekkor az általános egyenlő választói jog és vele a számszerű megkülönböztetés nélküli tömeg volt. Pénz és az előfizetők száma tartja fenn a sajtót, amelynek egy nagy része ennek következtében alacsony szintre kénytelen lesülyedni. És az üzlet kritériuma

⁴⁹⁴ A nevek gyűlöletesek: *Homines notos sumere odiosum est*: Tekintélyes embereket megnevezni kényes dolog. (Cicero).

⁴⁹⁵ Teleki Pál: *Gondolatok az utolsó évszázadnak, mint korszaknak jellemzéséhez*. In Teleki Pál: *Európáról és Magyarországról*. Athenaeum, Budapest, 1934.

a siker, amiből aztán egy ennek megfelelő erkölcs is fejlődik ki. A század közepén észrevesszük, hogy a tömegeken szociális munkával lehet és kell segíteni, de ez a szociális segítség is, különösen eleinte és sok helyen még ma is egyszerűen és kizárólag anyagi.

Ez a gondolatvilág az, amelyik még mindig visszatükröződik, és amely folyton azt hangoztatja, hogy egyénekek történnek egyéni sérelmek. Igen, de nekünk a nemzet egyetemes nagy célját kell látnunk. Én is csak azt mondhatom, amit a hercegprímás úr őminenciája mondott, amikor azt kérte, hogy ne ítéljék el az egyházat, hanem ítéljék el a liberalizmust és annak túlkapásait, hogy az egyeddel szemben való igazság, méltányosság, könyörületesség szempontjából ez a törvényjavaslat és minden törvényjavaslat, amely ugyanezt a célt szolgálná, a legkeményebb ügy, mint a legenyhébb is nyilvánvalóan támadható az egyes esetében. Ezeknek a támadásoknak azonban hamis a bázisa és ez a hamis bázis az, amit a törvényjavaslatban rejlő gondolat és intézkedések kritikusai legfőképp elfelejtenek. A részletek megvitatásakor elfelejtik azt; mindenki éppúgy tapasztalhatta, mint jómagam, aki a vitákat figyelemmel kísérte, hogy a részletes vitában kiesik az egész kérdés lényegének a fonala a kritikusok kezéből, és az egyes emberek iránti méltányosságból beszélnek, amikor éppen ezt kell a nemzet érdekében alárendelni. Egyforma igazsággal csak végleges megoldások lehetségesek: vagy a teljesen liberális álláspont, amely nem csinál semmit, vagy a legradikálisabb megoldás. Mindenki beláthatja, hogy az elsőt nem lehet követnünk – viszont –, mint méltóztatnak látni – még a legradikálisabb felfogású törvényhozók sem kívánták a legradikálisabb megoldást. Ennek következménye egy kompromisszum, amely kategóriákat állíthat fel, de nincs a világnak az a kategorizálása, amely ne zárna ki ugyanabból a kategóriából olyanokat, akik nem érdemlik meg a kizárást, de ugyanakkor ne engedne be a kategóriákba olyanokat, akik nem érdemlik meg a bejutást. Akármennyire fogunk tehát a részletekbe mélyedni, akárhogyan fognak igyekezni a törvényhozók azon, hogy itt vagy ott ezeknek a különböző kategóriáknak a szempontjából reparáljanak, mindig képesek leszünk, magam is képesek lesznek, hogy bárkivel szemben, bármilyen változtatással szemben felhozzak példákat az életből, felhozzak olyan eseteket, amelyekkel szemben az intézkedés túl szigorúnak látszik, de ugyanakkor felhozzak példákat, amelyek megvilágítják azt, hogy az intézkedés túl enyhe. Hiszen vannak édes testvérek is, akik a maguk külső és belső jellemvonásai folytán tökéletesen különböző megítélés alá esnek, az ilyeneket pedig szétkategorizálni nem lehet.

Megmondottam már bemutatkozó beszédemben, hogy ez a probléma magyar probléma, amely megoldásra vár azért, mert itt egy zárkózottságában való hosszú élete folytán erősen különböző és minden más fajnál, vagy nemzetiségnél asszimilálhatatlanabb, mert sokkal élesebb lelki és testi jelleggel bíró embercsoportról van szó. Megmondottam, hogy nem üldözésről, hanem védekezésről van szó; megmondottam, hogy én voltam az, aki az összeházasodás kérdésének és a tulajdonságok átöröklésének vonalán az előző kabinet tagjai közül a legradikálisabb voltam, de mégsem érzem, hogy ebben bármiféle üldözés, vagy bármely megalázni akaró érzés rejlett volna. Ellenkezőleg majdnem az az érzésem, hogy a sok kivétellel, a kivételeknek jutalomképpen való beállításával jobban diffamálhatóvá tettük volna ezt a törvényjavaslatot, mint amilyen egyszerű, radikális formájában lett volna. *(Úgy van! Úgy van! Taps.)*

Ezek után azt hiszem, nem fognak már a mélyen t. Felsőház tagjai csodálkozni, ha egyesek talán beszédem elején még csodálkoztak is azon, hogy a magam részéről miért kérem mindenképpen a törvényjavaslatnak eredeti szövegében való elfogadását. (*Élénk éljenzés és taps.*) Nem kívántam sem a képviselőházat, sem a Felsőházat alkotmányos kötelességének teljesítésében gátolni. Ezért tartózkodtam attól, hogy a vitát a képviselőházban korlátozni, vagy mértéken felül siettessem. Ezért bocsátkoztam tárgyalásokba a Felsőház mélyen t. tagjaival, módosítások felett, amelyeknek helyénvalóságát már eleve nem ismertem el.⁴⁹⁶ Hangsúlyozom, hogy a bizottság által kiküldött albizottság módosításai távolról sem a kormány módosításai és nem is a kormány közbejöttével jöttek létre úgy, hogy mi ezeket örömmel láttuk, vagy helyeseltük volna. Mindazonáltal a kormány, amennyiben a felsőház az albizottság módosításait elfogadná, hajlandó ezek tekintetében a képviselőház és a felsőház között közvetíteni. Csak abban tettünk különbséget, hogy megmondottuk, hogy egyes módosításokban a közvetítésre hajlandók vagyunk, de több módosításra ezt a közvetítést sem ajánlhatjuk fel. Illetőleg nem is használhatnám ezt az „ajánlhatjuk fel” kifejezést, mert igazán nem volt semmi ajánlási szándékom, vagy kívánságom. Több módosításra nem vállalhatjuk ezt a közvetítést és ez a maximum, a maximális kompromisszum, amit tehetünk.

Azt is nem egyszer megmondottam, hogy ez a törvényjavaslat és ennek törvényerőre emelése, ez az egész procedúra fájdalmas operáció. Érzem, tudom, hogy fájdalmas egyes, velünk az élet különböző terén együttműködő emberekkel szemben, de a nemzet magasabb létérdeke, a nemzet karakterének megóvása, különösen azokban a rétegeiben, amelyeket a nemzet mint vezető rétegeket magából kitermel, imminensen szükségessé teszi ebben a tizenkettedik órában, (*Úgy van! Úgy van!*) egy ilyen törvényjavaslat megszavazását. Ismétlem, megmondtam azt, hogy nem gyűlöletből és hasonló érzésekből származik ez a törvényjavaslat és Magyarországon ilyen törvényjavaslatot nem kísérek és nem is fognak soha törvényes formákon túlmenő jelenségek kísérni.

Mindazok alapján, amiket elmondottam – és teljes tudatában annak, hogy a felsőház tagjainak egy igen nagy része a törvényjavaslatot módosítani szeretné; tudatában annak is, hogy sokan bensőjükben távolról sem elégszenek meg azokkal a módosításokkal, amelyeket a javaslat tartalmaz –, éppen azért hangsúlyozva azt, hogy a magam részéről szívesen közvetítek ezek tekintetében – de ismétlem, hogy mindazokból, amiket elmondottam, világosan következik, hogy többet nem tehetek, mert megmondottam, hogy egyéni felfogásommal és meggyőződésemmel ellenkezik. Ennek következtében én mégis azt kérem a mélyen t. Felsőháztól, hogy átgondolva azokat, amiket kifejtettem s átgondolva annak szükségességét, hogy itt egy határozott és tétovázás nélküli lépést tegyünk, méltóztassék a törvényjavaslatot még egyszer komolyan átgondolva eredeti szövegében elfogadni. (*Hosszan tartó élénk helyeslés, éljenzés és taps.*)

⁴⁹⁶ A törvényjavaslattal kapcsolatos felsőházi módosításokról lásd *Az 1938. évi április hó 27-ére összehívott Országgyűlés képviselőházának irományai*. XIII. kötet. Athenaeum, Budapest, 1939, 756. sz., 106–110.

A szemelvények jegyzéke

A nyomtatott és interneten elérhető felhasznált források a tartalomjegyzék szerinti sorrendben

I.

1. Platón: *Az állam*. Ford.: Jánosz István. Lazi, Szeged, 2001, 126–137.
2. Szent Ágoston: *Isten városáról. De civitate Dei*. Első kötet. Ford.: Földváry Antal. Kairosz, Budapest, 2005, 265–266.; Negyedik kötet. Ford.: Heidl György, Dér Katalin. Kairosz, Budapest, 2009, 235–246.

II.

3. Bíborbanszületett Konstantin: *A birodalom kormányzása*. Ford.: Moravcsik Gyula. Lectum, Szeged, 2003, 23–25., 36–43.
4. *Szent István király Intelmei és Törvényei*. Ford.: Bollók János, Kristó Gyula. 4. kiadás. Szent István Társulat, Budapest, 2003, 18–33.
5. Aquinói Szent Tamás: *A Summa Theologiae kérdései a jogról*. Ford.: Tudós Takács János. Szent István Társulat, Budapest, 2011, 3–7., 201–207.

III.

6. Alighieri, Dante: *Az egyeduralomról*. Ford.: Sallay Géza. Kossuth, Budapest, 1993, 78–81.
7. Machiavelli, Niccolò: *A fejedelem*. Ford.: Lutter Éva. Cartaphilus, Budapest, 2006, 5–9., 76–90., 122–126.
8. Filofej szerzetes: *Levél a rossz napokról és órákról*. Ford.: Sisák Gábor. In *Aetas*, 1995/3. szám, 127–136.

IV.

9. Hobbes, Thomas: *Leviatán vagy az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma*. Ford.: Vámosi Pál. Magyar Helikon, Budapest, 1970, 145–159.
10. Locke, John: *Második értekezés a polgári kormányzatról*. Ford.: Endreffy Zoltán. Polis, Kolozsvár, 1999, 41–51.

V.

11. *Werbőczy István Hármaskönyve*. Ford.: Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen. Farkas Lőrinc Imre, Budapest, 2006.
12. Tarnóc Márton (szerk.): *Magyar gondolkodók. 17. század*. Szépirodalmi, Budapest, 1979, 104–119.
13. *II. Rákóczi Ferenc politikai és erkölcsi végrendelete*. Ford.: Szávai Nándor, Kovács Ilona. Akadémiai, Budapest, 1984, 371–376., 397–402.

VI.

14. Montesquieu: *A törvények szelleméről*. Ford.: Csécsy Imre, Sebestyén Pál. Osiris-Attraktor, Budapest, 2000, 56–70.

15. Hamilton, Alexander – Madison, James – Jay, John: *A föderalista. Értekezések az amerikai alkotmányról.* Ford.: Balabán Péter. Európa, Budapest, 1998, 95–100., 282–285., 379–385.

VII.

16. Burke, Edmund: *Töprengések a francia forradalomról.* Ford.: Kontler László. Atlantisz, Budapest, 1990, 132–153., 166–168.

VIII.

17. Tocqueville, Alexis de: *A demokrácia Amerikában.* Ford.: Ádám Péter et al. Európa, Budapest, 1993, 167–168., 203–208.

IX.

18. Kant, Immanuel: *Az örök béke.* Ford.: Babits Mihály. Gondolat, Budapest, 1985, 5–31.

19. Marx– Engels: *A kommunista kiáltvány.* Ford.: Rudas László. Szikra, Budapest, 1948.

X.

20. Gróf Széchenyi István: *Világ vagyis felvilágosító töredékek némi hiba 's előítélet eligazítására.* Fűskúti Landerer Nyomtató Intézetében, Pesten, 1831. (<https://mek.oszk.hu/11800/11842/11842.htm>)

21. *A Függetlenségi nyilatkozat* lelőhelye: H 2 – Az 1848–49-i minisztériumi levéltár – Miniszterelnökség, Országos Honvédelmi Bizottmány, Kormányzó-elnökség – Általános iratok – 1849:4280.

XI.

22. Oakeshott, Michael: *Politikai racionalizmus. Új Mandátum,* Budapest, 2001, 123–151. A tanulmány első megjelenési helyei: Oakeshott, Michael: *Rationalism in Politics.* In Cambridge Journal, Vol 1. (1947), 81–98, Vol 1. (1948), 145–157.

XII.

23. Prohászka Lajos: *A vándor és a bujdosó.* Universum, Szeged, 1990, 52–58., 84–100. Az első megjelenés helye: Prohászka Lajos: *A vándor és a bujdosó.* Danubia, Budapest, 1941.

24. Márai Sándor: *Röpirat a nemzetnevelés ügyében.* Révai, Budapest, 1942, 12–29.

XIII.

25. Bibó István: *A zsidókérdés Magyarországon 1944 után.* In Bibó István: *Zsidókérdés.* Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012, 175–220. (<https://mek.oszk.hu/02000/02043/html/373.html>)

XIV.

26. Nádas Sándor: *Fuchs Jenő. Nyugat,* 1912/5., 222–223.

27. Papp Antal (szerk.): *Gróf Teleki Pál országgyűlési beszédei.* II. Stúdium, Budapest, 1942, 119–130.

Szerzők jegyzéke

Szent Ágoston (Aurelius Augustinus) (354–430)
Püspök, filozófus, egyházatya.

Dante Alighieri (Durante di Alighiero degli Alighieri) (1265–1321)
Költő, író, filozófus, politikus.

Aquinói Szent Tamás (Tommaso d'Aquino gróf) (1225–1274)
Teológus, filozófus.

Bethlen Gábor (Iktári Bethlen) (1580–1629)
Politikus, hadvezér, erdélyi fejedelem, választott magyar király.

Bibó István (1911–1979)
Jogász, politikai gondolkodó, politikus.

Edmund Burke (1729–1797)
Politikus, politikai gondolkodó.

Friedrich Engels (1820–1895)
politikai gondolkodó, aktivista.

Filofej (15. sz. vége–16. század eleje)
Orosz szerzetes (sztarec) Pszkovban.

Alexander Hamilton (1757–1804)
Jogász, közgazdász, filozófus, író, politikus

Thomas Hobbes (1588–1679)
Filozófus.

Szent István király (969/980–1038)
Az első magyar király, a keresztény magyar állam alapítója.

John Jay (1745–1829)
Jogász, politikus, diplomata.

Immanuel Kant (1724–1804)
Filozófus, egyetemi tanár.

Bíborbanszületett Konstantin (VII. Makedón Konstantin) (905–959)
A Bizánci Birodalom trónörököse, társcsászára, császára.

Kossuth Lajos (1802–1894)
Jogász, politikus, Magyarország kormányzója.

John Locke (1632–1704)

Orvos, filozófus, politikus.

Niccolò Machiavelli (1469–1527)

Filozófus, író, politikus.

James Madison (1751–1836)

Jogász, politikus, diplomata, az Egyesült Államok negyedik elnöke.

Karl Marx (1818–1883)

Filozófus, közgazdász, aktivista.

Márai Sándor (Grosschmid Sándor) (1900–1989)

Író, költő, újságíró.

Montesquieu (Charles-Louis de Secondat, Brede és Montesquieu bárója) (1689–1755)

Filozófus, politikai gondolkodó, író.

Nádas (Neumann) Sándor (1883–1942)

Író, újságíró, filmrendező.

Michael Oakeshott (1901–1990)

Filozófus, történész.

Platón (Arisztoklész) (Kr. e. 427–347)

Filozófus, író, az Akadémia alapítója.

Prohászka Lajos (Ludwig Georg Prochaska) (1897–1963)

Filozófus, író, egyetemi tanár.

II. Rákóczi Ferenc herceg (1676–1735)

Politikus, hadvezér, író, erdélyi fejedelem, Erdély és Magyarország vezérlő fejedelme.

Széchenyi István gróf (1791–1860)

katona, politikus, politikai gondolkodó, író.

Teleki Pál gróf (1879–1941)

Földrajztudós, író, politikus, miniszter és miniszterelnök.

Alexis de Tocqueville (Alexis-Henri-Charles Clérel, comte de Tocqueville)

(1805–1859)

Történész, filozófus, politikus.

Werbőczy István (1458–1541)

Jogász, jogtudós, politikus, ítélőmester, nádor.

Válogatott általános irodalom a tantárgyhoz

Alexis de Tocqueville: *A régi rend és a forradalom*. Ford.: Hahner Péter. Atlantisz, Budapest, 1994.

Arisztotelész: *Politika*. Ford.: Szabó Miklós. Gondolat, Budapest, 1994.

Babits Mihály: *A magyar jellemről*. Holnap, Budapest, 1999.

Berend T. Iván: *Válságos évtizedek*. (3. kiadás.) Magvető, Budapest, 1987.

Bergyajev, Nyikolaj: *Az orosz kommunizmus értelme és eredete*. Századvég, Budapest, 1989.

Berzsenyi Dániel: A Magyarokhoz (Romlásnak indult hajdan erős magyar!). In: Berzsenyi Dániel *művei* – Kis János *emlékezései*, szerk. Orosz László, Szépirodalmi, Budapest, 1985, 109–111.

Bibó István: *Zsidókérdés. Bibó István munkái, centenáriumi sorozat* 8. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012.

Borus György: Az 1673-as fordulat Angliában: a dicsőséges forradalom előfeltétele. *Aetas* 2008/2., 5–18.

Bótor Tímea: A „Moszkva–Harmadik Róma” elmélet megalapozottsága a legújabb szakirodalom tükrében. In: Fischer Ferenc – Ormos Mária – Harsányi Iván (szerk.): *Kutatási Füzetek* 15. PTE Interdiszciplináris Doktori Iskola, Pécs 2009, 55–70.

Braham, Randolph L. (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról*. Balassi, Budapest, 2001.

Burke, Edmund: *Töprengések a francia forradalomról*. Ford.: Kontler László. Atlantisz, Budapest, 1990.

Burke, Peter: *Az olasz reneszánsz*, Osiris, Budapest 1999.

Cassirer, Ernst: *A felvilágosodás filozófiája*. Atlantisz, Budapest, 2007.

Chanau, Pierre: *Felvilágosodás*. Osiris, Budapest, 1998.

Cicero, Marcus Tullius: *Az állam*. Ford.: Hamza Gábor. Akadémiai, Budapest 1995.

Csetri Lajos: *Nem sokaság hanem lélek. Berzsenyi-tanulmányok*. Szépirodalmi, Budapest, 1986.

Degler, Carl N.: *Az élő múlt. Milyen erők formálták Amerika mai képét?* Európa, Budapest, 1993.

Eckhart Ferenc: Werbőczy Hármaskönyve. In: Eckhart Ferenc: *Magyar alkotmány és jogtörténet*, Osiris, Budapest, 2000, 156–160.

Egedy Gergely: *Brit konzervatív gondolkodás és politika (XIX–XX. század)*. Századvég, Budapest, 2005, 217–228.

Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*, Magyar Helikon, Budapest, 1981.

Fazakas Gergely Tamás – Miru György – Velkey Ferenc (szerk.): *Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*. Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, Debrecen, 2013.

Feitl István (szerk.): *Köz társaság a modern kori történelem fényében. Tanulmányok*. Napvilág, Budapest, 2007.

Fejtő Ferenc: *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria–Magyarország szétrombolása*. Ford.: Jászay Gabriella és Körmeny Gabriella. Atlantisz, Budapest, 1990.

Furet, François: *A francia forradalom története, 1770–1815*. Osiris, Budapest, 1999.

Gángó Gábor: *Eötvös József uralkodó eszméi – Kontextus és kritika*. Argumentum, Budapest, 2006.

Gonda László: *A zsidóság Magyarországon*. Századvég, Budapest, 1992.

Győrffy György: *István király és műve*. Balassi, Budapest, 2013.

Hahner Péter: *A nagy francia forradalom dokumentumai*. Osiris, Budapest, 1999.

Hajnal István: *Az újkor története*. Révai, Budapest, 1936.

Halecki, Oscar: *A nyugati civilizáció peremén*. Osiris–Századvég–2000, Budapest, 1995.

Halecki, Oscar: *Európa millenniuma*. Századvég–2000, Budapest, 1993.

Hanák Péter: Deák és a kiegyezés közjogi megalapozása (A Pragmatica Sanctio újraértelmezése). In: *Tanulmányok Deák Ferencről*. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1976, 305–333.

Hanák Péter: Deák húsvéti cikkének előzményei, *Történelmi Szemle*, 1974/4., 565–589.

Hatos Pál – Novák Attila: *Kisebbség és többség között. A magyar és a zsidó/izraeli etnikai és kulturális tapasztalatok az elmúlt századokban.* L'Harmattan, Budapest, 2014.

Havas László – Hegyi W. György – Szabó Edit: *Római történelem.* Osiris, Budapest, 2007.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *Előadások a világtörténet filozófiájáról.* Fordította, utószóval és jegyzetekkel ellátta: Szemere Samu. Akadémiai, Budapest, 1966.

Heller, Mihail: *Az Orosz Birodalom története.* Osiris, Budapest, 2003.

Huntington, Samuel P.: *Kik vagyunk mi? Az amerikai nemzeti identitás dilemmái.* Európa, Budapest, 2005.

Kármán Gábor – Teszelszky, Kees (szerk.): *Bethlen Gábor és Európa.* ELTE BTK, Budapest 2013.

Kemény Zsigmond: *Változatok a történelemre.* Szerk. Tóth Gyula. Szépirodalmi, Budapest, 1982.

Képes György (szerk.): *Az abszolút monarchia.* Gondolat, Budapest, 2011.

Klaniczay Gábor (szerk.): *Európa ezer éve: a középkor I.* Osiris, Budapest, 2005.

Kölcsey Ferenc: *Összes költeményei. Nemzeti hagyományok. Parainesis.* Osiris, Budapest, 2008.

Köpeczi Béla – Borzsák István – Kovács Ilona (szerk., ford.): *II. Rákóczi Ferenc politikai és erkölcsi végrendelete,* Akadémiai, Budapest, 1984.

Locke, John: *Második értekezés a polgári kormányzatról.* Ford.: Endreffy Zoltán, bevezetőikkel és jegyzetekkel ellátta Nagy Endre. Polis, Kolozsvár, 1999.

MacIntyre, Alasdair: *Az erény nyomában. Erkölcselméleti tanulmány.* Osiris, Budapest, 1999.

Makkai László (szerk.): *Bethlen Gábor emlékezete.* Magyar Helikon, Budapest, 1980.

Manent, Pierre: *Politikai filozófia felnőtteknek: a demokratikus társadalom láttelepe.* Osiris, Budapest, 2003.

Márai Sándor: *Röpirat a nemzetnevelés ügyében.* Kalligram, Pozsony–Budapest, 2004.

Mezey Barna (kiad.) – Élesztős László (szerk.): Válogatás a Tripartitum (Hármaskönyv) 500. évfordulóján rendezett tudományos konferenciák előadásából. *Jogtörténeti Szemle*, 2014/4.–2015/1.

Molnár Attila Károly (szerk.): *Michael Oakeshott: Politikai racionalizmus. Új Mandátum*, Budapest, 2001.

Molnár Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Balassi, Budapest, 2005.

Németh György – Ritoók Zsigmond – Sarkady János – Szilágyi János György: *Görög művelődéstörténet*. Osiris, Budapest, 2006.

Ostrogorsky, Georg: *A Bizánci állam története*. Osiris, Budapest, 2003.

Péter László: *Az Elbától keletre*. Osiris, Budapest, 1998.

Platón: Állam. Ford.: Szabó Miklós. In: *Platón összes művei* II. Európa, Budapest, 1984

Poór János (szerk.): *A kora újkor története*. Osiris, Budapest, 2009.

Prohászka Lajos: *A vándor és a bujdosó*. Universum Reprint, Universum Kiadó, Szeged, 1990.

Rákóczi Ferenc, II.: *Vallomások*. Akadémiai, Budapest, 1984.

Rawls, John: *Az igazságosság elmélete*. Fordította, a mutatót készítette, és az utószót írta: Korkovay Zsolt. Osiris, Budapest, 1997.

Reynolds, Barbara: *Dante a költő, a politikai gondolkodó, az ember*. Európa, Budapest, 2008.

Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Budapest, 2000.

Schlett István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon* I–III. Századvég, Budapest, 2009–2018.

Skinner, Quentin: *Machiavelli*. Ford.: Pálosfalvi Tamás. Atlantisz, Budapest, 1996.

Strauss, Leo – Cropsey, Joseph (szerk.): *A politikai filozófia története* I–II. Európa, Budapest, 1994.

Szabad György (szerk.): *Kossuth Lajos üzenetei*. Neumann Kht., Budapest, 2004.

Szegedy-Maszák Mihály: *Kemény Zsigmond*. Kalligram, Pozsony, 2007.

Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*, ÁKV–Maecenas, Budapest 1989.

Szent Ágoston: *Isten városáról – De Civitate Dei*. I. kötet, ford.: Dr. Földváry Antal, IV. kötet, ford.: Dér Katalin és Heidl György. Kairosz, Budapest, 2005–2009.

Szűcs Anita: Kant a nemzetközi rendről – „örök béke” vagy hosszú távú együttműködés? *Politikatudományi Szemle*, 2017/3., 103–129.

Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. *Történelmi Szemle*, 1981/3.

Takács Péter: A jacksoni Amerika magyar és francia szemmel. Bölöni Farkas Sándor és Alexis de Toqueville társadalomszemlélete, *Politika-Tudomány* 1988/2., 60–76.

Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*, Budapest, Osiris, 2007.

Taylor, Alfred Edward: *Platón*. Ford.: Bárány István, Betegh Gábor. Osiris, Budapest, 1999.

Thomas Hobbes: *Leviatán vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma* I. Ford.: Vámosi Pál. Kossuth, Budapest, 1999.

Torrell, Jean-Pierre: *Aquinói Szent Tamás élete és műve*. Kairosz, Budapest 2007.

Trencsényi Balázs et al.: *A History of Modern Political Thought in East Central Europe* I–II., Oxford University Press, 2016–2018.

Ujlaki Anna: Rawls, a realizmus előfutára? A moralista szerző elméletének változása realista szemszögből. A Theory of Justice-től a Political Liberalism-ig, *Politikatudományi Szemle*, 2016/4., 50–66.

Veres Máté: Platón Akadémiája. *Ókor*, 2013/4., 24–36.

Veszprémy László (szerk.): *Szent István és az államalapítás*, Osiris, Budapest 2002.

Wandycz, Piotr S.: *A szabadság ára. Kelet-Európa története a középkortól máig*. Osiris, Budapest 2004.

XIII. Leó pápa: *Rerum Novarum*. Róma 1891.

(Szabó Ádám)

**A Nemzeti Közzolgálati Egyetem
Közigazgatási Továbbképzési Intézetének kiadványa**

Kiadó:

Nemzeti Közzolgálati Egyetem
Közigazgatási Továbbképzési Intézet
www.uni-nke.hu

A kiadásért felel:

Prof. Dr. Kis Norbert rektorhelyettes
1083 Budapest, Üllői út 82.

Tördelés: Friebert Máté

Nyomdai kivitelezés: Ludovika Egyetemi Kiadó Nonprofit Kft.
ISBN 978-963-498-255-5

**NEMZETI KÖZSZOLGÁLATI EGYETEM
KÖZIGAZGATÁSI TOVÁBBKÉPZÉSI INTÉZET**